

ОСОБИСТІТЬ У РОЗВИТКУ: ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

МОНОГРАФІЯ
за редакцією
С.Д. Максименка
В.Л. Зливкова
С.Б. Кузікової

Книга 1

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка

ОСОБИСТІТЬ У РОЗВИТКУ: ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Монографія

За редакцією
С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової

Київ – Суми
2015

УДК 159.923.2:005
ББК 88.37
О 72

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка
НАПН України (протокол № 9 від 24 вересня 2015 р.)
Рекомендовано до друку
Вченою радою Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
(протокол № 2 від 28 вересня 2015 р.)*

Рецензенти:

Смульсон М. Л. – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Шевченко Н. Ф. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету.

О 72 **Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика** : монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – 430 с.

ISBN 978-966-698-201-1 повне зібрання)

ISBN 978-966-698-201-8 (книга 1)

Коллективна монографія присвячена сучасним проблемам психології особистості. В розділах викладено теоретико-методологічні засади дослідження, соціогенетичні і духовні аспекти функціонування, становлення та саморозвитку особистості в генезі її буття. Представлений науковий доробок спрямовано на якісне оновлення персонологічної теорії і практики в логіці дослідження особистості як цілісності в усій різноманітності її проявів.

Адресується фахівцям у галузі психології та суміжних із нею дисциплін, студентам, аспірантам, широкому загалу освітян.

УДК 159.923.2:005
ББК 88.37

© Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015

ЗМІСТ

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

МОДУСИ РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ: БУТТЄВЕ І ДУХОВНЕ, ЦІЛІСНІСТЬ І САМОРИХ

С.Д. Максименко 9

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ 17

- 1.1. Генетико-моделюючий метод дослідження особистості
С.Д. Максименко 17
- 1.2. Дослідження особистості у психологічній герменевтиці
Н.В. Чепелева..... 35
- 1.3. Концепція сталих індивідуальних рис особистості в контексті раціогуманізму і системного підходу
Г.О. Балл, І. Вільш 57
- 1.4. Проблема особистості: інтегративно-екзистенційне трактування
О.В. Завгородня 84
- 1.5. Проблема особистості у постмодерністській психології
М.В. Савчин 107
- 1.6. Погляд на особистість у структурному психоаналізі
А.В. Вертель..... 128
- 1.7. Багатовимірна концепція особистості та інтеграція психологічних теорій діяльності, установки і вчинку
В.Ф. Моргун..... 143

РОЗДІЛ II

СОЦІОГЕНЕТИЧНІ І ДУХОВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ .....

2.1. Ідентичність та автентичність особистості в контексті цивілізаційних викликів сучасності <i>В.Л. Зликов</i>	165
2.2. Феномен ідентичності особистості в сучасних зарубіжних дослідженнях <i>С.О. Лукомська</i>	187
2.3. Соціальний стереотип як форма соціально-психологічного мислення особистості <i>О.Є. Блінова</i>	206
2.4. Системний підхід до вивчення структури адаптаційного потенціалу особистості <i>Н.Є. Завацька</i>	228
2.5. Сучасні тенденції розвитку етнічної та національної ідентичності в українському суспільстві <i>К.В. Седих</i>	249
2.6. Духовна криза особистості в інтегративному вимірі <i>І.М. Щербакова</i>	272

РОЗДІЛ III

ФУНКЦІОНУВАННЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В ГЕНЕЗИ ЇЇ БУТТЯ .....

3.1. Феноменологія саморозвитку в психосоціальній генезі особистості: суб'єктний підхід <i>С.Б. Кузікова</i>	295
3.2. Психологія аксіогенезу особистості в контексті вищої професійної освіти <i>Г.К. Радчук</i>	319

3.3. Психосоматичний підхід у проблематиці психології розвитку: теоретичні та прикладні аспекти <i>Т.Б. Хомуленко</i>	340
3.4. Психологічні особливості становлення довіри особистості в юнацькому віці <i>Н.О. Єрмакова</i>	359
3.5. Світогляд особистості та психологічні особливості його становлення в юнацькому віці <i>І.Г. Тітов</i>	382
3.6. Генеза образу Я особистості як дослідницька проблема: системний підхід <i>Т.І. Щербак</i>	404

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	426
------------------------------------	-----

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	428
--	-----

TABLE OF CONTENTS

INSTEAD OF THE FOREWORD

MODES OF UNDERSTANDING OF PERSONALITY IN PSYCHOLOGY: MATERIAL AND SPIRITUAL, INTEGRITY AND SELF-MOTION S.D. Maksimenko	9
---	---

SECTION I

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF STUDY OF PERSONALITY IN MODERN PSYCHOLOGY	17
1.1. Genetic-modeling method of study of personality <i>S.D. Maksymenko</i>	17
1.2. Investigation of personality in psychological hermeneutics <i>N.V. Chepeliava</i>	35
1.3. The concept of constant personal individual traits in the context of a rational humanism and a systematic approach <i>G.O. Ball, I. Vilsh</i>	57
1.4. The problem of personality: integrative-existential interpretation <i>O.V. Zavhorodnia</i>	84
1.5. The problem of personality in postmodernist psychology <i>M.V. Savchyn</i>	107
1.6. A look at the person in the structural psychoanalysis <i>A.V. Vertel</i>	128
1.7. The multidimensional concept of personality and integration of psychological theories of activity, adjustment and act <i>V.F. Morhun</i>	143

SECTION II

SOCIOGENETIC AND SPIRITUAL ASPECTS OF PERSON'S DEVELOPMENT	165
2.1. Identity and authenticity of the person in the context of civilizational challenges <i>V.L. Zlyvkov</i>	165
2.2. The phenomenon of personal identity in modern foreign studies <i>S.O. Lukomska</i>	187
2.3. Social stereotype as a form of person's social and psychological thinking <i>O.Y. Blynova</i>	206
2.4. The systems approach to the study of the structure of the adaptation potential of the individual <i>N.Y. Zavatska</i>	228
2.5. Modern trends of development in ethnic and national identity in Ukrainian society <i>K.V. Sedykh</i>	249
2.6. The spiritual crisis of personality in integrative dimension <i>I.M. Shcherbakova</i>	272

SECTION III

FUNCTIONING, FORMATION AND SELF-DEVELOPMENT OF PERSONALITY IN THE GENESIS OF ITS EXISTENCE	295
3.1. Phenomenology of self-development in psychosocial genesis of personality: the subjective approach <i>S.B. Kuzikova</i>	295
3.2. Psychology of personal axiogenesis in the context of higher education <i>H.K. Radchuk</i>	319

3.3. Psychosomatic approach in the problematic of developmental psychology: theoretical and applied aspects <i>T.B. Khomulenko</i>	340
3.4. Psychological peculiarities of personal trust formation in youth age <i>N.O. Yermakova</i>	359
3.5. Worldview of personality and psychological peculiarities of its formation in youth age <i>I.G. Titov</i>	382
3.6. Genesis of personal self-image as a research problem: a systematic approach <i>T.I. Shcherbak</i>	404
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	428

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто – сама моделює і реалізує власну генезу
С.Д. Максименко

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

МОДУСИ РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ: БУТТЄВЕ І ДУХОВНЕ, ЦІЛІСНІСТЬ І САМОРИХ

С. Д. Максименко

Психічні явища людини насправді не існують окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише знання структурно-динамічних закономірностей такої цілісності може забезпечити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є те, що утворює особистість.

Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

В нашому визначенні підкреслене головне: природа людської психіки – особистісна. Вищий із відомих нам рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати все інше буття і самого себе, втілюється і стає дійсним способом

існування конкретної людини. Можна сказати і зворотно: життя людини у світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо у світі інших форм існування вищого рівня психіки, крім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Опредметнення, тобто додаткове переведення психічного (ідеального) у предметне (матеріальне), здійснюють особистості, залишаючи в предметі, закарбовуючи у ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості – автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але поряд із цим у ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам'ять тощо), лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в «чистому», так би мовити, вигляді. Насправді ж це завжди – мислення *даної* конкретної людини, її емоції або будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище не є чимось «дріб'язковим», стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, насправді його показники визначаються далеко не лише особливостями власне інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі й тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності і визначає опції будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування даного положення в галузі практичної психології.

Особистість має такі **змістові (ключові) ознаки: цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція.** Зупинимось на них детальніше, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але разом із тим вона ніколи не є лише сумою цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі «додавання розумінь» окремих її складових.

Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самостійно, вона є носієм *всієї* особистості, а також її відбиттям. Особистість живе, розвивається і формується лише вся, як цілісність. У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають унаслідок окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відобразитися в її кожній окремій рисі стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину навіть по її фізичних особливостях, оскільки це особливості *даної* конкретної особистості і містять у собі загадковим способом її *всю*.

Відтак цілісність особистості специфічно *охоплює* всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Так, особистість цілісна, але у *кожній окремій* людини ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна.

Звідси виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – її **унікальність (індивідуальна неповторність).** Деякі психологи проблему унікальності розглядають у контексті суперечливої єдності *типового* та *індивідуального* в особистості. Насправді, суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (спрощено кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), що вона має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Унікальність цілісної структури особистості кожної людини зумовлена двома основними факторами: *по-перше*, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а *по-друге* – постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми. Проте особистість завжди залишається *незавершеною*, відкритою до

нових змін. Незавершеність – важливий параметр особистості, притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Наступна фундаментальна якість особистості – її **активність**. У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція – акція / поведінка / у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом усього життя вже хоча б тому, що за цим принципом діє *організм*. Але особистість відрізняється саме тим, що, поряд із реактивною, переважаючою стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами.

Суттєвою ознакою особистості є її **здатність до вираження** власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться в постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим стане зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер або «гвинтик»). Виражаюча активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона зустрічається із соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість знеособлюється, інволюціонує. Розвиток же полягає в тому, що виразність «проходить» через шар соціальних ролей і особистість, її сутність позначається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність *майстерності*. Майстер – професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції, він у них, а також у продукт праці *втілює* власну особистість.

Взагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно в філософії ця потреба і відповідна, породжена нею активність

описується категорією «опредметнення». Людина в своїй діяльності постійно ніби «розчиняє» культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). Але вона в той же час втілює ці сили в зовнішній світ.

Розвиток вираження – втілення особистості становить гостру педагогічну проблему, оскільки педагогічна система як відображення системи державної має на меті перш за все адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Наступна сутнісна ознака особистості – її **принципова незавершеність, відкритість**. Загальновідомо, що наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, впродовж життя, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незабгненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до **саморегуляції** поведінки, до **саморозвитку** – ще одна сутнісна ознака особистості. Відомо, що досить тривалий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їх роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом усього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування механізму вольової регуляції поведінки.

Важливо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як у цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості – довільність, інтеграція, переживання. В результаті відбувається те, що дістало назву *механізму смислового зв'язування*, коли встановлюється внутрішній зв'язок із ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості. Найважливішими умовами дії механізму смислового зв'язування є розвинена уява, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархічної смислової сфери (Б.В. Зейгарнік). Таким чином, цей механізм може існувати лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним із системою цінностей і мотивів даного суб'єкта, його сприйняттям світу тощо. Звідси можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

- базальна емоційна саморегуляція;
- вольова саморегуляція;
- смислова, ціннісна саморегуляція.

Повторимо: попередні ланки не зникають у процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переважання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Відтак цілком закономірно постає *проблема смислу*. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності смислу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як не дивно, річ – у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В. Франкл назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти смисл буквально у всьому – в

подіях, у поведінці інших людей, власних переживаннях. Існує також поняття вищого життєвого, або екзистенційного, смислу.

Відкриття смислу означає відкриття особистості до зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися лише всередині власного Я, лише всередині житейських ситуативних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут, ми бачимо, перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ перестає бути «навпроти» людини, і навпаки, вона опиняється всередині світу, «огортається» ним і споріднюється з ним.

Цікавою є заочна дискусія В. Франкла з А. Маслоу та К. Роджерсом з приводу того, що є головнішим у житті і розвитку особистості – смисл чи самоактуалізація. В. Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу і, отже, – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття смислу. Разом із тим абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості дотримується позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. При цьому якимось не приділяється увага тому, що ці терміни – «саморозвиток», «самоактуалізація», «самодійснення», «самореалізація» – коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської «індивідуації», адже «самоактуалізуватися» – в дійсності зовсім не означає «актуалізувати самого себе». А означає це – «актуалізувати самість», тобто дійсне під-, а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості. Ми вже бачили, що подібні уявлення відносять до концепції «розгортання» особистості. Заперечень немає – це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудовання.

В дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу неправі всі. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт. Але ж це – речі *зовсім різні*. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях, і *все*, що є на ньому, –

першочергове, домінантне і надсуттєве: від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем смислу буття. Тому ми й вважаємо, що *науковий* підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно *відобразити* цей процес, а не *вигадувати* його.

З огляду на викладене нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо й не така красива і струнка, але більш наближена до реального життя людини. Разом із тим значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати. Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процеси самоактуалізації, формування Я-концепції, пошук смислу життя – дуже важливі моменти життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому вся справа!

Одна логіка – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної структури, з урахуванням його впливу на інші.

І зовсім інша – *вивчати розвиток особистості як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти.*

Саме переважно за цією логікою цілісності намагаються діяти сучасні вітчизняні персонологи. Автори запропонованої колективної монографії також продовжують торувати шлях логіки цілісності, інтегративності психології особистості в усій різноманітності її проявів.

РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. ГЕНЕТИКО-МОДЕЛЮЮЧИЙ МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

С. Д. Максименко

Наукове дослідження психології особистості як дійсного (а не уявного лише) предмета вивчення, як унікальної, неповторної і цілісної системи, єдності становить дуже велику проблему. Справа в тому, що сучасна наука не має головного – *методу*, який був би адекватним даному предмету. Метод виступає центральною ланкою всієї проблеми психології особистості, оскільки він є не тільки засобом отримання наукових емпіричних фактів, він являє собою ще й засіб втілення наукового знання, спосіб його існування і зберігання.

Дуже типовий і яскравий приклад – Гордон Олпорт і його робота зі створення теорії особистості. Олпорт належить до тих небагатьох персонів, які розуміли дійсно ключове значення проблеми методу в теоретизуванні з приводу природи особистості і віддавали собі звіт про існуючу вражаючу суперечливість між теоретичними уявленнями і способом зібрання емпіричних фактів, а отже – їх реальною цінністю. Він найбільш чітко і яскраво визначає істотними ознаками особистості цілісність і унікальність і робить такий необхідний крок у бік розробки адекватних цим атрибутивним ознакам методів.

У Г. Олпорта ми зустрічаємо розподіл всіх існуючих методів дослідження особистості на дві полярні групи – номотетичні та ідеографічні. І цей розподіл виявляється настільки важливим, що, як доводить автор, йому відповідають два різні *теоретичні підходи* до вивчення особистості, що отримують ті самі назви. Ідеографічний (морфогенетичний) підхід полягає у спробі досліджувати особистість як унікальну цілісність і передбачає застосування відповідних методів і методичних процедур.

Номотетичний підхід є, власне, традиційно існуючим напрямом – коли особистість штучно розкладається на складові і якісь узагальнення намагаються отримати лише за допомогою набору великої кількості результатів, щоб вони стали статистично достовірними. Олпорт все зрозумів вірно, але в реальних своїх емпіричних дослідженнях використовував саме останній, номотетичний метод, і тому його наукові тексти читаються як драматичні твори: ми відчуваємо, наскільки важко йому ставати на той же шлях, що він критикує, – отримувати узагальнення не від емпіричних даних, а завдяки власним роздумам.

Г. Олпорт не зміг створити метод, який опредметнив би його вихідні уявлення, і в цьому – його дійсна проблема. Вона, однак, є загальною для психології особистості. Більшість вчених вбачає її рішення в редукціонізмі: оскільки особистість – надто «завеликий» об'єкт, у ньому треба спочатку теоретично виокремлювати деякі частини, але не *будь-які*, а змістовні, тобто ті, дослідження яких буде, власне, адекватним вивченню *всієї* особистості [7].

Це звернення до так званого конститууючого начала особистості, безумовно, було кроком уперед. Але дуже швидко виявилася дивна річ – кожен дослідник виділяв *різне* конститууюче начало. Якщо говорити про вітчизняну психологію, то в якості такої вихідної інстанції розглядалася і спрямованість (Л. І. Божович), і ставлення (В. М. М'ясищев), і спілкування (О. О. Бодальов), і ієрархія діяльностей і мотивів (О. М. Леонтьєв), і вибірковість (М. Ф. Добринін), і установка (Д. М. Узнадзе), і емоційна спрямованість (Б. І. Додонов) тощо. Той самий процес спостерігаємо в зарубіжній психології. Лише З. Фрейд був до кінця послідовним. Безумовно, його підхід – теж редукція, і не дуже проаналізована. Але нас тут цікавить інше: саме Фрейду (і поки що тільки йому) вдалося втілити свої уявлення в метод, застосувати цей метод, отримати результати і саме на їх основі побудувати теорію особистості.

Інша справа, що *змістовно* Фрейд, власне, проігнорував атрибутивні ознаки особистості: і цілісність, і активність, і унікальність. Тому доля його теорії не відрізняється від усіх інших – часткове уявлення, побудоване на аналізі довільно обраної структури, не може дати нічого іншого, крім того, що

воно й сформувало. І якщо це претендує на всезагальність – виходить лише непорозуміння.

Чи може сучасна психологія особистості подолати кризу методу дослідження? Нам здається, що для цього існують всі підстави.

«Некласична психологія» Л. С. Виготського (культурно-історична теорія) містить у собі важливі вихідні методологеми, подальша розробка і осмислення яких впритул підводять нас до створення адекватного методу дослідження особистості. З точки зору даної теорії, культура є ідеальним представництвом реальних здібностей людей, а психіка людини – «соціокультурним і семіотичним утворенням, що розвивається в ситуаціях спілкування» [3, с. 486]. Для психології це положення, як вважає Ф. Т. Михайлов, виявляється дійсним визначенням власного *предмета* дослідження: 1) формування в онтогенезі системотвірної вихідної здатності цілеспрямованого ставлення до свого буття, світу його об'єктивних умов; 2) розвиток цієї здатності в багатстві численності її проявів (у мисленні, емоціях, волі, увазі тощо); 3) «перетворення їх у цілісність (єдність) усього суб'єктивного світу індивіду» [6, с. 59]. Мова, таким чином, ведеться про вихідну (ключову) здібність людини, яка розвивається за власними законами і на цій *підставі* об'єднує всі психічні явища в єдине й унікальне ціле – особистість.

У цих міркуваннях ми вбачаємо суттєвий момент щодо методу дослідження: цілісність може бути досліджена адекватно, якщо реально вивчатиметься *процес її виникнення і становлення*, а не певний результат (*post faktum*). Таким чином, вихідна наукова проблема психологічного дослідження тут принципово змінюється – є проблемою не сама по собі цілісність особистості як факт, а процес її виникнення. Іншими словами, психологія особистості має починатися не з констатації наявних психічних структур і пошуку засобів їх подальшого аналізу, а з «проблеми формування людської суб'єктивності, проблеми *засад* процесу перетворення об'єктивних умов буття людини у внутрішній світ, що суб'єктивно переживається, опосередковує, спрямовує і мотивує життєдіяльність» [6, с. 63].

Так виникає ще один суттєвий методологічний аспект – вищі психічні функції людини (тобто – особистість, адже ми

визначили її як форму існування людської психіки в цілому) взагалі, не дані як такі, а – *задані*, їх не можна дослідити, не задаючи індивіду засобів їх побудови. В цілому мова йде про дослідження розвитку і дослідження в розвитку. П. Я. Гальперін зазначав, що дійсна будова психічних функцій розкривається лише в генезисі, оскільки повне їх утворення унеможливило розрізнення їх будови.

Викладені методологічні положення були упереджені авторами культурно-історичної теорії в особливому методі дослідження – експериментально-генетичному. Сутність цього методу полягає в тому, що предметність діяльності і відповідна до неї інтерпсихічна форма організується і вибудовується самим експериментатором, з урахуванням відомих механізмів і теоретичних положень. Дослідник не створює стимули і не фіксує реакції – він організовує розвиток певного психічного процесу, він поруч, а не «супроти», з огляду на те, що підсилено акцентував Л. С. Виготський: не лише об'єкт перед дослідником, але й дослідник – перед об'єктом. Такий спільний рух, спільно-розподілена діяльність і дозволяє дійсно вивчати, як виникає і розвивається та чи інша вища психічна функція, а отже, як вона влаштована. Важливо зафіксувати і підкреслити: сама позиція дослідника тут є унікальною – він не «перед», а «поруч». Із своїми структурно-схематичними показниками ця позиція тяжіє до позиції психотерапевта (особливо в психоаналітичних і гуманістичних напрямках). Але є суттєва відмінність – експериментально-генетичний метод покликаний *формувати і вивчати*, а не долати проблеми, хоча останнє теж відбувається, але – неконтрольовано, ніби мимовільно.

Логіка даного методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм прояву психіки, а їх активне моделювання і відтворення в особливих умовах. Це і дозволяє розкривати їх сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Тому конкретна реалізація експериментально-генетичного методу в дослідженнях з вікової та педагогічної психології як необхідний компонент включає формувальний експеримент.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі, на відміну від інших

методів, спеціально задається дослідникові через конструювання змістово-операціональних сторін предметної діяльності. Причому специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу.

Тут родовий психічний процес, будь то спосіб мислення чи пам'ять, відтворюється окремим індивідом за тими соціально-культурними нормами, які зробили його здобутком духовної культури суспільства. Говорячи словами Ф. Енгельса, експериментально-генетичний метод, фіксуючи власною організацією «об'єктивну діалектику речей», породжує «суб'єктивну діалектику ідей», складну діалектику психічного світу індивіда, який розвивається за законами відображення дійсності.

Ці закони виражаються не в абстрактно-загальній формі, а як змістово-поопераційна система певної діяльності. Лише в такій якості вони стають основою тих зв'язків та відносин, які утворюють психічний процес, що розвивається. Таким чином, саме змістово-поопераційна система експериментально-генетичного методу є психологічним центром дослідження.

Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта. У педагогічній психології таким універсальним способом організації активності суб'єкта є завдання, вирішення якого і передбачає функціонування відповідного психічного процесу.

Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу вирішення завдання його моделі.

Навчальне завдання в експериментально-генетичному дослідженні слугує штучним засобом викликання й розвитку психічних процесів, специфічною їх моделлю. Звичайно, між моделлю як об'єктивним і психічним як суб'єктивним, породженим на її основі, немає повної тотожності, а виникають відношення адекватності. У процесі інтеріоризації (присвоєння) зовнішні соціальні зразки спочатку стають засобами психологічної організації й регуляції діяльності суб'єкта, а потім

переходять у внутрішній план, набуваючи форми психічних процесів. Вони не залишаються незмінними, а в ході свого функціонування збагачуються, набуваючи необхідної лабільності.

Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує в собі генетичний і структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури (у вигляді способів аналізу) самому психічному.

Інтеріоризуючись, способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта. Таке уявлення про психічні процеси як про регулятори діяльності та поведінки індивідів примушує інтерпретувати закономірності психічного розвитку як необхідний і логічний наслідок даної лінії процесу формування, передбаченого експериментально-генетичним методом.

Реалізація експериментально-генетичного методу у віковій та педагогічній психології здійснюється у вигляді конструювання шкільних програм, що дозволяє експериментально зв'язати в єдиний органічний вузол вікову та педагогічну психологію, показати неправомірність протиставлення, роз'єднання виховання та розвитку. Він є методом вивчення закономірностей процесу становлення нових видів пізнавальної діяльності. Тому актуальним є завдання вичленування принципів побудови цього методу дослідження і виявлення оптимальних умов його реалізації.

Теоретичне осмислення досвіду експериментального навчання, здійсненого в руслі згаданого вище підходу, приводить до необхідності вичленування системи принципів побудови експериментально-генетичного дослідження, а також виявлення послідовності основних логіко-операціональних структур, що його реалізують.

Основними принципами є такі: 1) принцип аналізу за одиницями (вичленування вихідного суперечливого відношення, що породжує клас явищ як ціле); 2) принцип історизму (принцип єдності генетичної та експериментальної лінії вдослідженні); 3) принцип системності (принцип цілісного

розгляду психічних утворень); 4) принцип проектування (принцип активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах).

Відповідність експериментально-генетичного методу вивченню психічних функцій безпосередньо визначається діалектичними положеннями про соціальний генезис свідомості індивіда, про психічний розвиток як присвоєння суб'єктом культурних набутоків суспільства. Тому він є найбільш адекватним методом дослідження проблем навчання і психічного розвитку особистості.

Експериментально-генетичний метод не використовувався і не може використовуватися для дослідження особистості як такої. Але реальні емпіричні результати, отримані завдяки його застосуванню, теоретичні узагальнення, здійснені в межах теорії розвивального навчання, дозволяють розглядати його у вигляді концептуального підґрунтя створення методу вивчення особистості.

За допомогою експериментально-генетичного методу досліджено механізми виникнення і розвитку окремих вищих психічних функцій: суб'єкт, застосовуючи (створюючи) спеціальні засоби, привласнює загальнолюдські здібності, що існують в соціальному оточенні у вигляді опредметнених проявів інших суб'єктів, і перетворює їх у власні здібності (вищі психічні функції). Встановлено психологічний механізм цього явища – інтеріоризацію. Встановлено також, що в подальшому присвоєні вказаним шляхам здібності вже як інтрапсихічні структури утворюють «навколо себе» те, що отримало назву «міжфункціональні психологічні системи», і визначають подальші процеси «вростання» індивіда в культуру, опосередковуючи їх зсередини (явище подвійного опосередкування).

Ці дані дозволили впритул підійти до аналізу особистості. Проте даний метод не може охопити особистість як цілісність, що являє собою не суму окремих частин, а їх особливу організованість і рухливе взаємопроникнення. Цілісність, яка присутня в усій особистості і в кожній окремоті, специфікується кожен раз відповідно до конкретної частини, залишаючись при цьому рівною собі самій. В цьому сенсі експериментально-генетичний метод є «типовим» номотетичним способом дослідження особистості. Хоча

він і спрямований на те, щоб встановити, як ця унікальна система, що саморозвивається, створює свою власну цілісність, сама цілісність знову залишається «за дужками», і дослідник має добудувати її у власному мисленні, виходячи з конкретних і часткових результатів.

Різниця об'єктів вивчення і реальних дослідницьких цілей зумовлює різну логіку розгортання і технологію використання експериментально-генетичного і генетико-моделюючого методів.

Експериментально-генетичне дослідження передбачає виокремлення змістовної одиниці аналізу в просторі наукової дисципліни як феномену, що є результатом опрідметнення вищих психічних функцій великої кількості людей в історичному масштабі. Далі відбувається «переведення» даного матеріалу у форму навчального предмета, і потім здійснюється привласнення його у вигляді навчального завдання як засобу вирішення конкретної навчальної проблеми. Результатом такого привласнення є виникнення нової психічної структури вищого рівня складності (одиниці свідомості).

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. Відтак виникла необхідність пошуку «одиниць» зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є нужда, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу відображають природу існування об'єкта вивчення – соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Інший момент. Привласнення культурно-історичного досвіду у вигляді засобів-знаків, що починається на певному (не початковому!) етапі онтогенезу, відбувається у власній активності індивіда, спрямованій на задоволення існуючих потреб. Це – азбука культурно-історичної теорії. Але тут

з'являються, як мінімум, два кардинальні питання. Як виникає сам цей етап, з якого починається «вростання в культуру»? Що було до його виникнення і що призвело до його появи?

Друга група питань стосується, власне, потреб. Адже індивід ніколи актуально не переживає як такої *потреби у привласненні здібності*. Що ж означає фраза про те, що це привласнення здійснюється *в процесі* реалізації потреб? І чому індивід (як засвідчують наші експериментальні результати) на будь-якому з найранніх етапів онтогенезу виявляється готовим до інтеріоризації? Це по-перше. А по-друге, звідки виникають *людські потреби*, що породжує їх?

Відповідь на ці фундаментальні питання вимагає створення нової методології як *методу теоретичного аналізу особистості*.

Жива істота, яка починається в материнському лоні, є споконвічно «плоть від плоті» *витвором двох людських істот*. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах – батьках) опрідметнюється і втілюється в *дивне* створіння – нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме – біосоціальну. Нужда двох, біосоціальна за природою, нужда їх один в одному і нужда у власному *продовженні* – творінні, породжує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись у різних потребах, і забезпечує, в тому числі, і те, що називається «вростанням у культуру». Нужда виступає і носієм віковичного досвіду людини (і як біологічної, і як соціальної істоти), і водночас вона є виток *особистісної* активності – активатором, енергія якого ніколи не згасає, оскільки вона *втілюється і відновлюється* в новому житті.

Коли ми спостерігаємо (досліджуємо) людську дитину в перший період її існування після фізичного народження, наш *чуттєвий досвід* (або й експеримент) надає нам інформацію про окремі частини, їх взаємозв'язок, функціонування. При цьому щось дуже важливе, суттєве, залишається поза нашим чуттєвим досвідом, але ми *знаємо про це*. Ми знаємо, що це – жива людська істота, що в основі її існування – дія біосоціальної нужди, що вона, істота, *вже зараз* є втіленням усього природного і культурного досвіду і конкретно – своїх батьків, що вона готова

стати особистістю, і ми можемо уявити, *якою* вона стане (і біологічно, і соціально). Це знання – *не менш реальне*, ніж те, що ми отримуємо в чуттєвому плані, воно просто – *інше*. І. В. Гете дуже давно назвав таке знання напрочуд вдало – «точна фантазія»: тобто це наша *вільна* побудова, але вона нібито «не зовсім» вільна, оскільки є водночас і *точною*, адже ґрунтується на надійних емпіричних даних. Це є наше *проекткування* цілісного об'єкта вивчення. Але ця «точна фантазія» не охоплюється існуючими у психології дослідницькими процедурами. Вона або «мається на увазі», або підмінюється якимись частковими поняттями – домислами, які взагалі-то ніякого відношення до об'єкта вивчення не мають. Це є феномен, перед яким психологія в усіх її напрямках і проявах завжди зупинялася і заявляла, що далеко не все може бути дане в досвіді.

Ми вважаємо інакше. Якщо чуттєвий досвід виявляється недостатнім у поясненні феномену особистості, немає смислу ні зупинятися, ні привчати думку до спекулятивних хитросплетінь. Треба подолати такий недолік шляхом *розширення* і *якісної зміни* досвіду. Підкреслимо: мова йде не лише про *розширення* (скільки б нових методик і технік ми не застосовували, якщо вони виходять з існуючої парадигми, то нічим не допоможуть). Необхідна саме якісна зміна, тобто зовсім інший і новий досвід, який відповідав би сутності самого явища, що вивчається.

У даному випадку суттєвою є єдність: природа – олюднена, людина – оприроднена. Сама ця фраза, звичайно, нічого не дає в пізнанні, але без неї ми не можемо йти далі, вона – точка відліку. Тому що олюднена природа і оприроднена людина – це є феномен (а не лише констатація), і як такий він має різні форми існування. Одна з них – біосфера як єдність, а інша – людська істота як єдність. В останній ця єдність *спричиняється і утримується* *неуждою*, біосоціальною за своєю сутністю.

Набуття якісно нового *досвіду* вимагає нового методу дослідження, адекватного і об'єкту, і вихідним положенням. Це не може бути аналітичний метод, оскільки *неужда* як вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального не *розкладає*, а створює, інтегрує цілісну особистість у процесі її онтогенезу. Отже, це має бути метод, який би *моделював* генезу особистості. Ми назвемо його генетико-моделюючим, оскільки ця назва

максимально відповідає його сутності. (Необхідно зауважити, що в теорії розвивального навчання генетико-моделюючий метод називається генетико-моделюючим *експериментом* і ототожнюється з формувальним навчальним експериментом. Нам здається, що це ототожнення є непорозумінням, оскільки відображає думку, нібито Л. С. Виготський вживав терміни «експериментально-генетичний метод» і «генетико-моделюючий» як синоніми, що, на наш погляд, дуже сумнівно.

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто сама моделює і реалізує власну генезу. Для того щоб *науково* дослідити цей процес, а отже, й дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а – *викликали*, співіснували б із ним. В ідеалі – це є співіснування за принципом *сполучальності* (з усної розмови – Г. С. Костюк): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але водночас надавати їй *керовано* такі *можливості* (природні та соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікації.

Генетико-моделюючий метод, як уже сказано, не є власне аналізом. Разом із тим він, як і будь-який *науковий* метод, обов'язково має аналітичну складову. Не на підставі *тільки* даних чуттєвого досвіду і не на підставі *тільки* емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складових із третьою – «точною фантазією» (або – креативністю) ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б *самостійними і самодостатніми*, несли в собі всю цілісність і забезпечували в своїй сукупності її (цілісності) саморозвиток і функціонування. Останнє – головне і суттєве: «одиниця» системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих «одиниць», що встановлювалися в експериментально-генетичному методі. Образно і разом із тим абсолютно *точно* кажучи – вона має бути *живою*. Дотримання цього і буде означати відхід від редукції.

При цьому не слід забувати, що й сама особистість є дійсною «одиницею» існування і розвитку людської психіки. І в цій своїй іпостасі вона далі не розкладається. Психіка людини – особистісна, і цей вираз означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу або явища буде адекватним лише тоді,

коли це останнє розглядатиметься як змістовне *відгалуження* особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим (зазначимо, що це не враховується в психології далі, ніж декларація).

Як встановити в аналізі змістовні «одиниці» особистості? Звернемось знову до «точної фантазії»: генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. Нужда як суперечлива, рухлива і енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і *можливість* подальшого нескінченного втілення людського в людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини. В своєму «розгортанні» нужда «зустрічається» із соціальними і біологічними факторами оточення людини і задає змістовні точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликами структури, і водночас – *лініями розвитку особистості*.

Існування (функціонування, розвиток) окремих ліній розвитку особистості (змістовних «вузликів» її структури) має, таким чином, досить жорстку *подвійну* зумовленість-детермінованість.

Всезагальний плин людської нужди «зустрічається» з факторами оточення (біологічними чи соціальними). Виникають відгалуження нужди – потреби, які, реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, що спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами і органами людського організму). Так виникає диференціація інтегрованої єдності особистості.

Таким чином, аналітична складова генетико-моделюючого методу спрямована на виокремлення змістовних рухливих одиниць генези і самомоделювання. І хоча це принципово відрізняється від встановлення одиниць у межах експериментально-генетичних, ми залишаємо без змін назву *першого принципу* нашого методу – *принцип аналізу за одиницями*.

Згідно з нашою методологічною парадигмою, застосування генетико-моделюючого методу дозволить нарешті «повернути людину в психологію», оскільки метод дає можливість проаналізувати і водночас інтегрувати те вихідне системостворювальне начало особистості, яким виступає нужда як унікальна

єдність біологічного і соціального і їх активант. Розробка методу, таким чином, є першочерговою і найбільш актуальною проблемою. На даному етапі нами розроблені основні *принципи* його побудови і застосування (перший з них – «аналіз за одиницями» – тут викладено).

Інший важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості відображає її відпочаткову природу. Це *принцип єдності біологічного і соціального*. Статус принципу наукового методу не дозволяє лише декларувати дану єдність, оскільки в цьому випадку він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити, що саме мається на увазі, що розуміється під єдністю.

Свого часу В. Штерн, дуже уважно розглядаючи проблему взаємодії біологічного і соціального в особистості, сформулював «принцип конвергенції». Його сутність полягає в тому, що ні про яку функцію особистості, ні про яку її властивість не можна сказати, виникає вона ззовні чи зсередини. Треба розібратися, що в ній виникає ззовні, а що – зсередини, оскільки і одне, і друге бере участь – але неоднакову – в її здійсненні [8]. Питання, однак, набагато складніше. Ми вважаємо, що складну суперечливу взаємодію біологічного і соціального є сенс розглядати у двох площинах – як фактори, що діють на особистість, і як фактори, що *утворюють* особистість і забезпечують її існування і розвиток «зсередини». Перша площина аналізу являє собою взаємодію «особистість – навколишній світ». У ній дійсно можна деякою мірою виокремлювати власне біологічні (природні) і соціальні фактори.

Хоча останні, насправді, ніколи не є *чисто* соціальними, адже всі вони являють продукт людини (людства), в якому певним чином втілено не лише соціальне, але й біологічне тієї цілісної, біосоціальної істоти, що їх створювала. Якщо ж розглядати біологічне і соціальне як *внутрішнє*, особистісне, слід визнати, що ми ніколи не маємо в цьому випадку їх *окремість*. Ми відступаємо від традиційного розгляду біологічного як спадкового і тілесного: «усередині» особистості біологічні і соціальні фактори не існують як окремі, кожен з них являє собою *інобуття* іншого. Будь-яка думка, образ, ідея, потреба неможлива поза біологічними структурами і функціями організму. Так само вірним є і зворотнє: кожна тілесна структура, кожна біологічна

функція людини – це є прояв *людського* ества, тобто це є те, що одвічно несе в собі як біологічне, так і соціальне втілення, і психосоматичні явища, які інтенсивно досліджуються сучасною наукою, є найкращим підтвердженням цього.

Принцип єдності біологічного і соціального відкриває дійсну сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витоками є потреби, вона помиляється. Адже є дуже просте й доречне питання: а звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою є особистість. Так і виникає уявлення про *дух* як першоджерело активності, яке не може бути досліджено в межах сучасної науки. Знову найцікавіше й найголовніше зникає для психології.

Ми стверджуємо, що таке вихідне першоджерело активності особистості насправді існує, і воно цілком підлягає науковому дослідженню. І це є *потреба*. В. В. Давидов зазначає: «*Потреба є глибинною основою потреби... Проблема полягає в тому, як ця потреба у людини перетворюється на відповідну потребу*» [4, с. 44]. Далі зазначається, що цього ще ніхто в психології не вивчав, і це правда. В. В. Давидов розглядає *потребу* в контексті діяльності (а не особистості) як її важливу складову, і зовсім не намагається аналізувати її психологічний зміст, зазначаючи, що це «*дуже складна майбутня розмова...*» [4, с. 44].

Ми виходимо з того, що *потреба* є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – *опредметнення* – втілення *нужд* двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування *нужди*, яка (*потреба*) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука *не знає* іншого способу існування біосоціальної *нужди*, крім існування її як соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності біологічного й соціального в межах генетико-моделюючого методу означає вивчення онтогенезу від його дійсного початку, дослідження механізмів виникнення потреб із *нужди*. В цілому, це означає розгляд у будь-якому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетико-моделюючого методу є *принцип креативності*. «*Зустрічі*» *нужди* з численними і різноманітними об'єктами і явищами не просто породжують потреби, вони зумовлюють цілепокладання і розвиток власних і унікальних засобів досягнення цілей. Це є, фактично, *творчість*.

Свого часу А. Адлер постулював наявність в особистості особливої інстанції – «*креативного Я*», що забезпечує існування людини за *власними* цілями і бажаннями, формування своїх життєвих шляхів і стилів [1]. Саме в цьому сенсі ми вживаємо термін «*креативність*». Отже, мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є не чим іншим, як результатом творчого акту *опредметнення* своєї *нужди* двома люблячими істотами. Вже сама по собі дана особистість є результатом і продуктом *творчості*. І *потреба*, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це приводить, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини.

Креативність є глибинною, первісною і абсолютно природною ознакою особистості – це є вища форма активності. *Активність*, яка *створює* і залишає слід, втілюється. З іншого боку, *креативність* означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Коли О. Ф. Лосєв називає вираження однією з атрибутивних ознак особистості, він чітко визначає, що це вираження насправді є в той же час і актом *створення* цього світу.

Дотриматися принципу *креативності* в аналізі (і в дослідженні) особистості означає «*взяти*» її існування в цілому, в її унікальній спрямованій єдності, в котрій вона лише й існує. І це означає реально врахувати багатозначність, несподіваність і непередбачуваність особистості. З іншого боку, це означає віддати собі звіт у тому, що все однозначно і прогнозоване. Усе, що ми намагаємося отримати в сучасних експериментах, є насправді навіть не конкретним випадком, а справжнім

артефактом. І в цьому – головний недолік досліджень у галузі психології особистості. Останнє ми вважаємо дуже важливим перш за все методично, і тому формулюємо наступний **принцип** – **рефлексивного релятивізму**, який фіксує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості [5].

Адже самодетермінація через власну потребу відкриває людині принципово ненасичувану і необмежену можливість різноманітності буквально всіх проявів і властивостей. Наявність рефлексії як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків зустрічі нужди з життям людини робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині дійсну нескінченність ресурсів самозміни в кожний момент часу.

У цілому це явище є добре відомим: згадаймо хоча б наполегливе твердження Ф. М. Достоевського про неосяжну глибину і непередбачуваність «дійсної, ґрунтовної особистості» кожної людини. Разом із тим прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особистості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів – наші знання є обмеженими і завжди будуть такими: ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. У зв'язку з цим відкривається дійсна обмеженість і несерйозність спроб схематизування або моделювання особистості. У зв'язку з цим же відкривається дійсна глибина страждань людини, якою маніпулюють або яка сама маніпулює.

Водночас **принципи креативності і релятивізму** відкривають дійсний зміст явища суб'єктності: нужда в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує і функціонує так, як це було в ранньому дитинстві, як було *на початку*: поза волею даної людини забезпечується її життєздатність і плин життя в цілому. Інша «гілка» нужди спрямовується виключно на зустрічі із соціальним світом. Саме ці зустрічі породжують вищі психічні функції, цілепокладання, пристрасність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб'єкт.

Останній **принцип** генетико-моделюючого методу дослідження особистості – **єдності експериментальної та**

генетичної лінії розвитку. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей у культурно-історичній теорії. Ще в роботі, яка, власне, й присвячувалась розробці основних положень і методів дослідження, Л. С. Виготський геніально передбачав труднощі, пов'язані з тим, що вивчення психології вищої функції в її формуванні приводить до фундаментального (і сакраментального, між іншим) питання: чи так формується дана функція поза експериментально-генетичним методом, у «природних», так би мовити, умовах [2, с. 131]. Іншими словами: самі формуємо, і те, що формуємо, – те й вивчаємо. А як насправді, без нашого втручання? Гостроту цього питання, на жаль, не помітили його послідовники і учні. І даремно: психологія стала «формувальною», формувальний експеримент і зараз є необхідним атрибутом дисертацій. Але ж, пам'ятаємо, наука повинна вивчати об'єкт за його логікою, а не власну логіку дослідника в об'єкті, що ним же й створюється. Питання залишилося поза увагою, а наскільки ж воно загостриться, коли «в психологію повернеться людина»? Адже головним стане питання, на яке зараз просто ніхто не звертає увагу: коли у дитини штучно формується (і вивчається), скажімо, опосередковане запам'ятовування способом «вращування-привласнення», *сама* дитина при цьому існує і розвивається як цілісність. Ми вивчаємо дискретний момент – як воно вращується, як привласнюється. А що відбувається при цьому з дитиною, з її іншими функціями і явищами? Постає кардинальне питання: а як це відбувається в інших дітей, у тих, у кого ніхто нічого не формує спеціально?

Ця цілісна особистість виходить на перший план у генетико-моделюючому дослідженні. І ми легко схилиємося до феноменологічного напрямку, коли віждаємо собі звіт, що тут (див. принцип креативності) нічого «змоделювати» не можна, не порушивши філігранно тонкий процес *самоделювання і саморозвитку*. Отже, залишається тільки опис? Ні, ми впевнені, що поєднання цієї «природно»-генетичної лінії розвитку з експериментальною можливе, але не шляхом формування-привласнення здібностей, а шляхом створення в експерименті особливих умов *розгортання* і «уповільнення» становлення

цілісних одиниць аналізу. Це має відбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих) можливостей для самоделювання.

Повернемось знову до Л. С. Виготського, який стверджував (і абсолютно справедливо), що новий концептуальний підхід вимагає нового, адекватного методу дослідження [4]. Ми вважаємо, що генетико-модельючий метод (у нашому його розумінні) відображає ті сутнісні ідеї, які ми намагаємося реалізувати в дослідженні особистості як цілісності, яка само розвивається, завдяки дії біосоціальної основи – нужди, що опредметнилася в даній особистості.

Проаналізоване вище дозволяє створити змістовне підґрунтя для дослідження цілісної особистості на основі: 1) принципу аналізу за одиницями; 2) принципу єдності біологічного і соціального; 3) принципу креативності; 4) принципу рефлексивного релятивізму; 5) принципу єдності експериментальної та генетичної ліній розвитку особистості.

Література

1. *Адлер А.* Наука жить. // Психология личности в трудах зарубежных психологов. Хрестоматия. – СПб. : Питер, 2000. – С. 52–64.
2. *Выготский Л. С.* исторический смысл психологического кризиса // Собр. соч. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 366 с.
3. *Выготский Л. С.* Педагогическая психология. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
4. *Давыдов В. В.* Проблемы развивающего обучения. – М. : Педагогика, 1996. – 240 с.
5. *Максименко С. Д.* Генеза існування особистості. – К. : Вид-во ООО «КММ», 2006. – С. 51–69.
6. *Михайлов Ф. Т.* Философско-методологические проблемы психологического исследования // Вопр. психол. – 1981. – № 1. – С. 44–56.
7. *Оллпорт Г.* Личность в психологии. – М. : КСП+, СПб. : Ювента, 1982. – 325 с.
8. *Штерн В.* Персоналистическая психология // История зарубежной психологии. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С. 186–200.

1.2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ ГЕРМЕНЕВТИЦІ

Н.В. Чепелєва

Психологічна герменевтика – наука про розуміння

Ідея про те, що не лише свідомість особистості можна уподібнити певній сумі текстів, а дії людини, події її життя, є характерною для сучасного постструктуралізму, котрий спирається на відоме положення Ж. Дерріда «Нічого не існує поза текстом». Якщо ми погодимося із цією думкою або хоча б розглядатимемо її як робочу гіпотезу, то ми опинимося у сфері дії герменевтики, котра, згідно з В. Дільтеєм, має своїм предметом душевний досвід суб'єкта, що отримав словесне вираження.

Сам термін герменевтика грецького походження і має три основні значення: 1) висловлювати щось, говорити, промовляти; 2) пояснювати, викладати, інтерпретувати висловлене; 3) тлумачити висловлене іншою мовою, перекладати [7]. Герменевтику найчастіше розглядають як мистецтво розуміння та осягнення смислу і значення знаків або ж як теорію та загальні правила інтерпретації текстів. Іншими словами, герменевтика працює з текстами, причому як з текстами письмовими, що є характерним для класичної герменевтики, так і з текстами у широкому семіотичному сенсі, тобто з будь-яким семіотичним об'єктом, що має знакову природу та підлягає розумінню, інтерпретації, декодуванню.

Психологічна герменевтика розглядається нами як напрям досліджень, що має вивчати психологічний аспект загальної герменевтичної проблематики, тобто проблеми розуміння та інтерпретації реальності, у тому числі психічної реальності людини, її особистого досвіду, зафіксованого у різного роду текстах. Її завданням є також вивчення психологічних механізмів розуміння та інтерпретації вербальних і невербальних повідомлень, їх залежності від особистісних характеристик людини.

Сучасна психологічна герменевтика спирається на методологічні положення конструктивізму, які стосуються ідей про репрезентацію людині навколишнього світу, реальності у

цілому лише через призму культурних схем, зразків, моделей тощо. До них передусім належить мова як засіб конструювання «дійсності другого порядку». Остання створюється шляхом приписування смислів, значень або цінностей відповідній дійсності першого порядку [2].

Ідея соціального конструювання реальності спирається на такі постулати.

1. Світ не постає перед людиною об'єктивно, вона осягає реальність через досвід, що знаходиться під впливом мови.

2. Мовні категорії формуються у соціальній взаємодії, тобто мають соціальну природу.

3. Розуміння дійсності в даний момент залежить від діючих норм та соціальних конвенцій.

4. Соціальне розуміння дійсності, що формується в процесі соціальної взаємодії, великою мірою визначає людське життя [2].

Таким чином, світ, у якому ми живемо та діємо, – це сконструйований нами (свідомо чи несвідомо) світ, до якого ми адаптовані, який є зручним і передбачуваним. Вихід з нього створює почуття дискомфорту та бажання знову повернутися в цей звичний, обжитий «наш» світ. Конструюємо ми цю дійсність другого порядку на основі культурних моделей, виходячи із власного досвіду – як особистого, так і досвіду спілкування з іншими.

Крім ідей конструктивізму психологічна герменевтика базується на положеннях постмодернізму про інтерпретацію життя як тексту, який може запозичатися з культурних зразків, породжуватися суб'єктом, переписуватися, переформулюватися протягом усього життя.

В. Г. Кузнєцовим були виділені основні положення постмодернізму, на які ми спираємося, говорячи про особистий досвід суб'єкта.

1. Ставлення до життя як до тексту. Такий підхід дозволяє розглядати звичайну життєву подію кожний раз по-новому, граючи з нею, згадуючи про неї, трансформуючи її залежно від того чи іншого ситуативного контексту.

2. Тенденція до відходу від анекдоту до байки, в котрій сам оповідач може виступати у ролі персонажа.

3. Людина у житті діє у досить чітко визначених контекстах (ситуаціях) – життя, робота, освіта тощо.

4. Постмодернізм передбачає прийняття того факту, що будь-яка ситуація, в яку потрапляє людина, вже описана, і ми маємо жити за правилами цієї ситуації.

5. Приймаючи на себе різні вже описані ролі, людина не зобов'язана повністю ідентифікуватися з ними. Вона може їх міняти, розігруючи по-своєму.

6. Навіть при характерному для постмодернізму настановленні на життя як гру є речі, котрі неможливо розіграти, – смерть, народження, любов. Отже, постмодернізм задає низку жорстких меж у своїх домаганнях на людське життя, визнаючи, що є речі, які за будь-яких обставин мають бути справжніми [5].

Крім того, ми виходимо із уявлення про мову як засіб конструювання реальності, особливо реальності особистого досвіду. При цьому фіксуємо увагу на тому, що мова конструює наш внутрішній світ та наші переконання, а особистий досвід отримує значення лише через специфічні лінгвістичні, історичні та соціальні структури. Саме в мові співтовариства конструюють власне бачення світу, а кожний раз, коли ми говоримо, ми створюємо реальність [11].

Отже, психологічна герменевтика як галузь, що досліджує особливості розуміння та інтерпретації особистого досвіду за допомогою текстових структур, має спиратися на такі методологічні положення:

1. Людський досвід зафіксований та представлений у формі тексту (або квазітексту) і відповідно може бути прочитаний.

2. Наставлення на роботу зі смислами (а не із значеннями), які й схоплюються, і виражаються у мовленні, дискурсі, тексті, символічних діях тощо.

3. Усвідомлена установка на діалог, що передбачає інтерпретацію, тлумачення, а не пасивне, безсторонне сприймання тексту іншого. Інакше кажучи, орієнтація на «вияв прихованого смислу, що стоїть за очевидним смислом» (П. Рікер). Це, у свою чергу, можливе лише в процесі взаємодії, зіткнення смислів співрозмовників.

4. Усвідомлення того, що доступ до реальності, у тому числі й до психічної реальності людини, ми маємо передусім через мову, що розуміється в широкому семіотичному сенсі.

5. Орієнтація на роботу з контекстами, тобто усвідомлення того, що кожне явище, подія занурені в контекст і залежно від контексту може по-різному висвітлюватися його значення.

Спираючись на викладені вище положення, спробуємо відповісти на запитання, що є досвід і які джерела його виникнення.

Особистий досвід задається тими чи іншими життєвими ситуаціями, характером поведінки людини в них, особливостями взаємодії з іншими тощо. Однак для того щоб він був інтегрований особистістю, перетворений у структури її свідомості, цей досвід має бути осмислений і проінтерпретований, тобто тим чи іншим чином структурований особистістю. Інакше кажучи, особистісний досвід, на відміну від особистого, який зароджується у життєвих ситуаціях і спирається на зовнішні події, має семіотичну природу, що виражається у текстуальній структурі, яка або, накладаючись на реальність, стає її відображенням, або ж твориться разом з цією реальністю, зливаючись із нею. Останній погляд є характерним для постмодернізму, який не розрізняє реальність і текст, вважаючи, що будь-яка людська (культурно зумовлена) реальність має текстуальний характер.

Одиницею особистісного досвіду є смисл, котрий «згортає» подію, виступаючи для суб'єкта опорою у розумінні себе та пред'явленні власної позиції іншому. При цьому якість вираження досвіду залежить від того, наскільки людям доступні інтерпретаційні ресурси, здатні забезпечити так звані «рамки зрозумілості», дещо, що пов'язує та узгоджує події життя [3]. На наш погляд, згадані рамки зрозумілості є, по суті, інтерпретаційними рамками, які задають межі інтерпретації реальності, дозволяючи надати сенс тій чи іншій події. Ці рамки, як уже зазначалося нами раніше [12], найчастіше задаються культурою. Їх засвоєння забезпечує те, що можна назвати інтерпретативною компетенцією особистості. У зв'язку з цим виникає питання про характеристики особистості залежно від наявності в неї інтерпретаційних ресурсів. Однак ця проблема потребує окремого дослідження.

Отже, формуючись у взаємодії людини зі світом,

особистісний досвід являє собою організовану і цілісну структуру, вихідний матеріал для якого надають реальні життєві події. Його можна розглядати як осмислення та впорядкування плінних подій, які зароджуються в тих чи інших життєвих ситуаціях і, будучи означені, осмислені та проінтерпретовані, трансформуються у досвід особистості. При цьому основне значення для людини мають не самі події, а той сенс, який вона вкладає в ті чи інші ситуативні смислові єдності, котрі виникають на основі переживання та осмислення життєвої ситуації. Ці значення та смисли фіксуються у текстах або інших когнітивних структурах, котрі людина мов би накладає на свій досвід, намагаючись осмислити і зрозуміти його.

Найбільш поширеними культурними схемами об'єктивування особистого досвіду є оповідальні (нарративні) схеми, які ми засвоюємо з дитинства, а потім починаємо створювати самостійно. Як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, ми не отримуємо спеціальних інструкцій, як оповідати історії. Ми просто звикаємо до широкого репертуару сюжетних ліній, тобто ми вросли у культурний канон нарративних моделей. Цей процес нарративної та дискурсивної «освіти» починається тоді, коли діти починають говорити та слухати історії [1].

Іншими словами, нарратив є досить гнучкою моделлю, яка дозволяє нам осмислювати реальність, пристосовуючись до неї, оскільки він сам є частиною цієї реальності. Він діє як відкрита і здатна до змін дослідницька рамка, що дозволяє нам наблизитися до меж реальності, що вічно змінюється та вічно відтворюється [1]. Крім того, нарратив надає узгодженості та впорядкованості людському досвіду, а також змінює цю впорядкованість, коли досвід або його осмислення змінюються.

Отже, ми виходимо з того, що здатність інтерпретувати реальність за допомогою оповідальних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних нарративних способів усвідомлення світу виступає як основний засіб осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більше того, як особлива форма існування людини, як властивий лише їй модус буття. Розуміння та інтерпретація соціокультурного й особистого досвіду, закарбування результатів цих процесів у текстовій (нарративній) формі відкриває психологічний простір

для розвитку особистості, формування її персональної, соціальної та культурної ідентичності. Крім того, ці процеси ведуть до створення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, що вибудовується як неповторний особистісний витвір за допомогою авторського ставлення як до оточуючого, так й до власної особистості, до власної ідентичності.

Таке тлумачення особистісного функціонування відповідає методологічному підходу, який отримав назву постнекласичного. Постнекласичний підхід передбачає активне включення до розгляду та дослідження особистості соціально-історичного та культурного контексту. У рамках цього підходу розвиваються такі напрями досліджень, як соціальний конструктивізм, нарративна психологія як складова психологічної герменевтики і нарративна практика, а також дискурсивна психологія. Більшість з них пов'язані з так званим нарративним поворотом у соціальних та гуманітарних науках. Він дозволив розширити предмет дослідження особистості з огляду на те, що когнітивні та інтерпретаційні процеси, результати яких знаходять своє відображення у нарративних (оповідальних) текстах, складають ядро особистості та її індивідуального досвіду. Нарративний аналіз, у свою чергу, привернув увагу до активних міжособистісних та внутрішньоособистісних процесів, за допомогою яких людина осмислює історію власного життя.

Постнекласична психологія спирається на гуманітарну парадигму, яка тлумачить особистість не як природний, а як культурний об'єкт, як твір. При цьому людина розглядається як вкорінена у світі культури, з яким вона взаємодіє і з допомогою якого вона себе створює. Ключовим для некласичної психології є також розгляд особистості як творця власного життя, активного самодетермінованого суб'єкта.

У межах постнекласичного підходу соціокультурний світ можна розглядати як світ значень, що транслюються культурою та інтерпретуються людьми в їх повсякденному житті. При цьому поведінка людини, ситуація, в якій вона опинилася (точніше, її інтерпретація), задаються насамперед мовою як важливим атрибутом культури. Саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами дозволяє не лише обдумувати, осмислювати те, що відбувається,

аналізувати й переживати ті чи інші події, але й впорядковувати їх, створячи для себе нову психічну реальність, новий досвід.

Психологічна герменевтика, яка розвивається у руслі постнекласичної психології, одним із провідних шляхів розвитку особистості вважає занурення її у дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяє особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить своє відображення у текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст (Я-текст), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, власного життєвого шляху.

До основних типів текстів культури можна віднести символічні, метафоричні та теоретичні (концептуальні) тексти. Усі вони можуть бути представлені в оповідній (нарративній) або описовій формах. Якщо мова йде про перші два типи текстів, то нарративна форма, на нашу думку, є більш поширеною, з огляду на ту роль, яку відіграє нарратив у культурному семіотичному просторі. Що стосується теоретичних текстів, які містять основні концепти культури, то тут може використовуватися як нарративна форма (особливо це стосується історичних текстів), так й форма, яку умовно можна назвати ненарративною.

Нами були виділені основні функції цих текстів у сучасній культурі. До них належать:

- транслююча, яка забезпечує трансляцію культурних цінностей, норм, правил, смислів, схем інтерпретації тощо;
- регулятивна, за допомогою якої відбувається регуляція поведінки, діяльності, оцінок, інтерпретацій членів культурного співтовариства;
- когнітивна, завдяки якій люди засвоюють певні знання, традиції тощо. Сюди ж відноситься мнемонічна функція, що здійснює збереження у часі певної культурної інформації, забезпечуючи таким чином неперервність культурної традиції;
- афективна, яка забезпечує засвоєння досвіду культури на емоційному рівні завдяки переживанню, що супроводжує процес взаємодії з текстами культури (насамперед, символічними та

метафоричними). Переживання, у свою чергу, сприяє глибшому присвоєнню культурних цінностей, норм, традицій, закладених у текстах культури;

– розвивальна, за допомогою якої відбувається розширення дискурсивного простору особистості, тобто збагачення репертуару дискурсів, а також формування соціальної та культурної ідентичності особистості.

Соціокультурний світ можна, таким чином, розглядати як дискурсивний простір, що складається з окремих дискурсивних сфер, які є основою для формування основних наративів культури, які потім, у міру розвитку особистості, трансформуються в особисті наративні тексти. До таких дискурсивних сфер, у яких формуються базові культурні наративи та сценарії, належать насамперед література, ЗМІ, сім'я з її історіями та міфами, вікові, професійні та інші соціальні групи.

Тексти, що створюються у дискурсивному просторі культури, не просто дозволяють закарбувати в соціальній пам'яті найбільш значимі з точки зору культури події, а й дають змогу ранжувати їх за ступенем важливості, наділяти їх оцінювальними характеристиками, а також забезпечувати їх трансляцію кожній окремій особистості – члену даної культури. Як наслідок, ті чи інші значимі культурні події починають сприйматися і як частина зовнішнього середовища, і як невід'ємна складова власне людського світу. При цьому дискурсивний простір, з одного боку, є умовою стабільності культури, оскільки створювані у ньому тексти є носіями культурної традиції. З іншого боку, створюються умови для виникнення нових культурних сенсів і, відповідно, породження нових культурних повідомлень.

У процесі засвоєння культурних наративів відбувається «вращення» особистості у наративну структуру, оскільки наратив є вираженням перетину індивідуального та соціального полюсів людського життя, дозволяючи на основі осмислення соціокультурного досвіду співвіднесення його з досвідом особистим вибудовувати власну біографію, власну долю. Наративні шаблони структурування життєвого досвіду стають життєвими шаблонами, згідно з якими структуруються не лише оповіді, але й вчинки людей.

Особистість як оповідач історії

З точки зору психологічної герменевтики особистісне функціонування – це насамперед адаптація не до подій, а до того значення, яке цим подіям приписується. Багато теоретиків вважає, що когнітивні та інтерпретаційні процеси утворюють ядро особистості та психологічного досвіду.

При цьому процеси, за допомогою яких людина приписує значення тим чи іншим подіям, впливають на внутрішньоособистісну узгодженість, забезпечуючи тим самим неперервне відчуття ідентичності. Стабільні, організовані когнітивні структури, що утворюються в результаті дії цих процесів, лежать в основі стабільного, узгодженого почуття «Я». Навіть при зустрічі з новими подіями, неочікуваними результатами та життєвими кризами особисті спогади людини та її система уявлень зазвичай забезпечують неперервне відчуття ідентичності. Однією з провідних когнітивних структур, що забезпечують внутрішню узгодженість особистості, організацію та впорядкування її досвіду, є наративна структура.

Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, життєва історія – це соціокультурно зумовлений наратив, що є складовою Я-концепції (або, за Джемсом, – «мос»). Модель життєвої історії – це модель ідентичності, оскільки особиста історія людини надає сенсу її досвіду й виконує винятково важливу роль для визначення «Я». Життєва історія поєднує різноманітні епізоди життя в певний узгоджений паттерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно більш осмисленими [4]. Інакше кажучи, створюючи протягом усього життя наративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Як зазначає Р. Хараре, уявлення про себе формується і виявляється через історії про себе, що їх створює людина. Тому розвиток стабільного відчуття ідентичності базується на здатності людини брати участь у діалозі та створювати узгоджені наративи. Діалог, як й будь-яка інша розмова, розвивається у соціокультурному контексті. Тому «Я» – це вміщений в історичне середовище соціально-культурний конструкт (цит. за [4]).

Таким чином, якщо виходити з характерного для психологічної герменевтики тлумачення особистості як оповідача історій, то у центрі її уваги повинна бути проблема «Я». Причому, на відміну від традиційного підходу, який розглядає «Я» як сутність, що може бути описана, психологічна герменевтика акцентує увагу на методах конструювання «Я». Іншими словами, їх цікавить не лише природа «Я», а передусім як воно говорить, як представлене в дискурсі [14]. І, як наслідок, підкреслюється центральна й конструктивна роль мови у формуванні і структуруванні «Я» та ідентичності особистості.

Отже, наратив відіграє винятково важливу роль у формуванні ідентичності, котру можна тлумачити як наративну конфігурацію, завдяки якій різноманітні життєві події та епізоди структуруються у єдине ціле, надаючи не лише організованості і впорядкованості життю людини, а й сприяючи усталеному відчуттю себе, своєї особистості. П. Рікер ввів навіть поняття наративної ідентичності, вважаючи, що особистість отримує своє існування лише у процесі оповідання історій. Як зазначає дослідник, встановити ідентичність – означає відповісти на запитання «Хто це зробив?», «Хто автор?». Відповіді на запитання «Хто?» можна, на думку Рікера, лише розповівши історію життя. Об'єктивна історія (тобто зовнішні події) не багато говорить про дії цього «Хто». Тому його ідентичність повинна бути наративною ідентичністю. Таким чином, на думку Рікера, індивіди конструюються в їх ідентичності, створюючи й розробляючи наративи, які стають для них дійсною історією [9].

Крім наративної ідентичності, на наш погляд, можна говорити й про наративну компетентність особистості. Остання передбачає, по-перше, володіння усіма елементами наративної структури, тобто сформованість в особистості наратива як структурного утворення, фрейму, а також наявність «набору» базових соціокультурних наративів, або метанаративів, вміння розгортати наративні структури у зв'язну розповідь або історію, яка великою мірою базується на культурно зумовлених метанаративах. По-друге, наративна компетентність передбачає вміння побачити за оповіддю, історією іншого його індивідуальний наратив, тобто наративну, а потім й особистісну ідентичність.

Серед дослідників існують певні суперечності між тлумаченнями персональної та соціальної ідентичності. На нашу думку, їх можна подолати, якщо розрізняти особисту (персональну) та особистісну ідентичність. Якщо під першою розуміти сталість рис і характеристик людини, її досить стабільне уявлення про себе як про особу, тотожну самій собі, то особистісна ідентичність має тлумачитися з урахуванням соціокультурного контексту та залученості особистості в цей контекст. Інакше кажучи, особистісна ідентичність формується на основі особистої ідентичності, коли людина вибудовує власну історію на основі базових наративів культури, трансформуючи їх відповідно до власних особистих якостей, подій свого життя, тобто на основі власної унікальної особистої історії. Саме таке розуміння особистісної ідентичності знімає протиріччя між персональною та соціальною ідентичністю, на якому наголошує багато дослідників. Можна припустити, що особистісна ідентичність об'єднує, інтегрує особистісну, культурну, соціальну та національну ідентичність. Тобто людина, що володіє особистісною ідентичністю, відчуває неперервність і цілісність власного життя, його узгодженість із життям свого соціокультурного оточення.

Розглянемо питання щодо шляхів формування особистісної ідентичності, точніше, механізмів формування особистої історії на основі базових наративів культури, або метанаративів.

Як зазначає А. Шюц, соціальний світ переживається людиною як щільна мережа соціальних стосунків, що мають особливу смислову структуру систем знаків і символів, інституалізованих форм соціальної організації, систем статусу та престижу тощо. Значення їх приймається як належне [13]. В індивідуальній свідомості уся ця семіотична мережа оформлена у вигляді буденного знання, що є часто неорганізованим, неструктурованим, а іноді й хаотичним. Якщо наука для організації знань використовує систему понять, концепцій, теорій тощо, то для буденної свідомості найбільш прийнятною формою організації знань є форма оповідна, тобто наратив. При цьому замість понять буденна свідомість використовує систему типізацій, що існує в культурі та трансформовану відповідно до

потреб, цілей, особливостей буденних ситуацій кожного конкретного індивіда.

На думку А. Шюца, ці типи в основному сформовані попередниками або сучасниками як придатні засоби пристосування до речей, людей і прийняті групою. Існують ще самотипізації: людина до певного ступеня типізує свою ситуацію в соціальному світі і ті стосунки, що пов'язують її з іншими людьми та культурними об'єктами. Знання цих типізацій та правил їх використання є невід'ємною частиною соціокультурного спадку. Їх сукупність утворює схему співвіднесення, в межах якої слід інтерпретувати не лише соціокультурний, а й фізичний світ. Нею можна користуватися для розв'язання більшості практичних проблем [13].

При цьому дослідник зазначає, що усяка типізація полягає у прирівнюванні рис, релевантних тій конкретній проблемі, меті, заради яких вона була створена, і в ігноруванні тих індивідуальних відмінностей типізованих об'єктів, які цій меті або проблемі нерелевантні. І, таким чином, у кожний момент часу поле повсякденного досвіду виявляється структурованим на різні сфери релевантностей, і саме переважаюча система релевантностей визначає, що слід розуміти як однакове або рівне за типом, а що – як відмінне. Соціально схвалена схема типізації та релевантностей є джерелом для виникнення схем типізацій та структур релевантностей кожної окремої людини [13].

На нашу думку, крайнім варіантом такої типізації є центральний міф культури, його раціоналізація у вигляді базових наративів, котрі є провідною схемою самоінтерпретації та самоорієнтації культури, будучи при цьому базою для створення особистих наративів та міфів.

Таким чином, на рівні буденної свідомості відбувається процес самотипізації. Остання включає як результат інтерпретації окремою особистістю тих чи інших соціальних, культурних, життєвих подій, так й результат самоінтерпретації. Відтак формується досить стала система типів, що виступають як основа сюжетів і героїв будь-якого індивідуального наративу. Тобто ми запозичаємо із культурних творів типові сюжети типових героїв, однак пристосовуємо їх до нашого повсякденного життя, нашого розуміння як себе, так і навколишнього.

На нашу думку, найбільш прийнятними для буденної свідомості форми існування типізацій є наративи, які відображають типові життєві ситуації та способи реагування на них у так званих типових сюжетах. Ці сюжети можуть бути зафіксовані тими чи іншими способами в культурі, зокрема в літературі, творах кіномистецтва, засобах масової інформації тощо. На їх основі формуються типові індивідуальні сюжети, які й фіксують базові наративи особистості.

Слід також зазначити, що у процесі осмислення особистого досвіду, а отже, й формування особистісної ідентичності величезну роль відіграє діалог – як зовнішній, так і внутрішній, можна навіть говорити про принципову діалогічність цього процесу. Тільки діалог дозволяє особистості рухатися у просторі свого особистого досвіду, формуючи нові концептуальні схеми та наративні структури, а відтак і розвиваючись. Якщо немає діалогу, то наратив може редуціюватися до особистого міфу, що є утворенням за визначенням недіалогічним. Це призводитиме до стагнації особистості, призупинення особистісного зростання, оскільки міф, як правило, не спонукає людину до пошуку нових розв'язків нестандартних проблем, не сприяє розумінню нової ситуації, посилюючи тим самим напругу, призводячи до кризи і навіть особистісної дезадаптації.

Нами були виділені функції наративу, які він виконує упродовж життя людини, надаючи йому послідовності, впорядкованості та смислової насиченості, сприяючи формуванню ідентичності особистості, а також ефективній взаємодії із соціумом і культурою.

Мабуть, найважливішою функцією наративу є *смислоутворювальна*, яка не лише дозволяє усвідомити, узгодити та впорядкувати основні смисли буття людини, а й надає їй відчуття авторства власного життя, уявлення (іноді, може, й ілюзорного), що воно підпорядковане якійсь логіці, порядку і взагалі має сенс в контексті не лише власного буття, а й буття історичного, культурного, соціального.

Ще одна функція наративу – *конституювальна*, тобто така, що дозволяє людині усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень.

Важливою функцією нарративу є й *розвивальна* функція, яка ґрунтується, з одного боку, на уявленнях про себе, результаті усвідомлення та осмислення власного досвіду, з іншого – завдяки засвоєнню та привласненню базових нарративів культури дозволяє конструювати себе, створювати життєві плани та програми, бачити життєві перспективи й діяти відповідно до них.

Наратив, як уже зазначалося, виступає у вигляді інтерпретаційної рамки, яка накладається людиною на осмислювану реальність, в тому числі й на реальність особистого досвіду, тим самим надаючи йому можливість виконувати *інтерпретуючу* функцію.

Нарешті, остання функція нарративу – *захисна*, яка завдяки повторюваності оповіді про складні ситуації, переживання, дозволяє людині мов би відсторонитися від травмуючого досвіду, перевести його у вигляд зовнішньої історії, допомагаючи певною мірою пережити життєві ускладнення, травми, кризові ситуації тощо.

Таким чином, наратив виступає не лише важливим інструментом розуміння та інтерпретації особистого досвіду, навколишньої реальності, а й провідним засобом саморозуміння та особистісного зростання. Він є досить гнучкою моделлю, яка дозволяє нам осмислювати реальність, пристосовуючись до неї, оскільки він сам є частиною цієї реальності. Оповідальний текст діє як відкрита та здатна до змін дослідницька рамка, що дозволяє нам наблизитися до меж реальності, що вічно змінюється та вічно відтворюється [1]. Крім того, наратив надає узгодженості та впорядкованості людському досвіду, а також змінює цю впорядкованість, коли досвід або його осмислення змінюються.

З огляду на викладене вище, нами були визначені смислові характеристики досвіду, відображені в тексті нарративу, які сприяють саморозумінню особистості, розвитку її соціокультурної ідентичності.

Інтегрованість досвіду, яка виражається у цілісності тексту нарративу, дозволяючи вибудовувати межі між зовнішньою та внутрішньою реальністю, узгоджуючи тематичний зміст досвіду в цілісний паттерн, що відображує ідентичність особистості. Забезпечується ця характеристика досвіду однією з найважливіших функцій нарративу – смислоутворювальною, яка

дає можливість усвідомити, осмислити, узгодити та впорядкувати події життя людини, а також ті смисли, котрі формуються в результаті переживання цих подій.

Несуперечливість досвіду, яка створюється завдяки захисній функції нарративу, котра шляхом повторюваності оповіді про складні, травмуючі життєві події дозволяє людині мов би відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі ситуації в зовнішню історію і тим самим трансформувати її в більш продуктивну історію. Це дає можливість узгодити травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим. Несуперечливість досвіду виражається у зв'язності та цілісності тексту нарративу.

Самототожність досвіду, яка створюється завдяки конституюючій функції нарративу. Вона дозволяє усвідомити себе, свій досвід, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень. Зовні виражається в авторській позиції тексту нарратива.

Контекстуальність досвіду, що виражається у співвіднесеності із соціумом, культурою. Формується в результаті виходу за межі індивідуального безпосереднього досвіду, що, у свою чергу, дає можливість розширити межі досвіду та збагатити його новими смислами. Забезпечується як смислоутворювальною функцією, так й інтерпретативною, дозволяючи осмислювати соціокультурну реальність. У тексті нарративу вона представлена у вигляді соціокультурного контексту, «слідів» цитувань, відсилань до творів культури, що є втіленням досвіду тієї чи іншої культури.

Діалогічність досвіду забезпечується насамперед смислоутворювальною функцією нарративу. Вона формується в результаті не лише інтерпретації, а й розуміння особистого досвіду, синтезу нових смислів, що здійснюється у результаті як діалогу внутрішнього, так й діалогу з іншими людьми, а також з творами культури. Виражається у наявності героїв тексту нарративу, їх взаємодії, відносин з ними автора нарративу, а також цитат, прихованих культурних ремінісценцій, різних смислових позицій та їх зіставлення в оповіді.

Самоцінність досвіду, що створюється завдяки смислороджувальній та інтерпретуючій функціям нарративу. Вона дозволяє узгоджувати цінності особистості, соціуму і

культури, перетворювати у власні ціннісні орієнтації особистості, формуючи тим самим відчуття самоцінності власної особистості, особистої гідності. Виражається наявністю у тексті нарративу оцінювальних характеристик, а також у його цілісності та несуперечливості.

Відкритість досвіду, що є результатом осмислення у тексті нарративу минулого досвіду та його спрямованості у майбутнє. Основною функцією, що забезпечує дану характеристику досвіду, є розвивальна. Вона базується, з одного боку, на результаті усвідомлення, осмислення особистого досвіду, з іншого – на осмисленні соціокультурного досвіду. Це, у свою чергу, дозволяє особистості конструювати себе, власну ідентичність, а також створювати життєві плани і програми, бачити життєві перспективи та діяти відповідно до них. Виражається у відкритості, незавершеності тексту нарративу, наявності в його змісті майбутніх цілей, домагань, очікувань та перспектив.

Все це дає можливість переводити події життя (історію як процес) в узгоджений особистісний нарратив (історію як текст), що відображає результат осмислення, інтеграції та упорядкування особистого досвіду, і формувати особистісну ідентичність, яка поєднує в собі особисту, соціальну, культурну та національну ідентичність.

Особистість як автор власного життя

Можна припустити, що, освоюючи тексти культури та вибудовуючи на цій основі особистісний досвід, людина розвивається як дискурсивний суб'єкт, що і є основою для засвоєння соціокультурного досвіду через розуміння, інтерпретацію та інтерналізацію основних текстів культури.

Дискурсивний суб'єкт – це суб'єкт, що є певним інтегрованим семіотичним утворенням із центром «Я», утворенням, яке не існує саме по собі поза символічною взаємодією з іншими людьми. Він живе у просторі мовних практик, тобто фактично становить місце зустрічі різних дискурсів [6]. Стаючи дискурсивним суб'єктом, особистість набуває здатності створювати дискурси, а не підкорюватися їм або репродуктивно їх відтворювати. Інакше кажучи, дискурсивна суб'єктність передбачає авторство, тобто здатність виразити себе

у тексті. Такий текст отримав назву «Я-тексту особистості». Він будується на основі культурно заданих дискурсивних моделей, найбільш поширеною з яких є нарративна модель. Нарративна модель передбачає відтворення певної історичної канви життя особистості за законами створення оповіді [6].

Таким чином, особистість можна тлумачити як автора, оповідача та дослідника власного життя, суб'єкта, що намагається віднайти у ньому сенс та порядок. Як зазначає Т. Р. Сарбін, люди, з одного боку, є авторами Я-нарративів, з іншого – діючими особами у просторі цих оповідальних текстів, а отже, багато особистісних феноменів є активними нарративними реконструкціями [10]. Однією з провідних функцій створення та трансформації особистих історій є підтримка та розвиток ідентичності людини, розвиток уявлень про власне Я, а також здатність ефективнішого розуміння інших людей та продуктивної взаємодії з ними. Причому таке конструювання ідентичності особистості відбувається на основі культурних моделей – прочитаних текстів, оповідей інших людей, образів, поданих у засобах масової інформації тощо.

Процес нарративізації сприяє створенню смислового простору особистості, який можна визначити як складне інтегроване психологічне утворення, що є результатом розвитку особистості як активного творця власного життя, по суті, його автора. Цей смисловий простір забезпечує цілісність, автономність і сталість особистості, сприяє збереженню її ідентичності, а також створює умови для самопрезентації особистості, її захисту від маніпулятивних та будь-яких інших негативних впливів.

Для смислового простору особистості, що є результатом розуміння та інтерпретації життєвого досвіду, характерним є його подієва насиченість, що визначається кількістю подій, інтегрованих, осмислених людиною та відображених у її особистій історії. Маються на увазі події, що стали віхами на життєвому шляху людини, визначили її подальший життєвий шлях.

Смисловий простір розвиненої особистості характеризується також структурованістю та відкритістю, тобто узгодженістю особистих нарративів, які вибудовуються в цілісний особистісний твір, особисту історію. Структурованість пов'язана

насамперед із встановленням зв'язків між подіями та їх категоризацією за ступенем значимості для людини, що знаходить відображення у тексті автонаративу. Неструктурованість проявляється у поєднанні подій різного ступеня значимості або ж взагалі у неструктурованості особистих оповідей. Відкритість смислового простору проявляється у здатності особистості засвоювати та інтегрувати основні сенси соціуму та культури. При цьому важливою є й відсутність захисних форм інтерпретації зовнішніх впливів, що призводить до стагнації особистісного розвитку людини.

Близькою до структурованості є й цілісність смислового особистісного простору. Вона визначається спадкоємністю вражень минулого, теперішнього та майбутнього, при якому теперішнє розглядається як природний перехід від минулих подій до майбутніх. При такому сприйманні свого життєвого шляху людина бачить у своїх сьогodнішніх вчинках наслідки минулого досвіду та вплив майбутніх цілей [8].

З цілісністю смислового простору особистості тісно пов'язана така його характеристика, як широта часової перспективи та ретроспективи. Остання визначається тим, наскільки минулі події впливають на сьогodнішню поведінку людини, тобто наскільки вона усвідомлює минулий досвід та трансформує його у наративний текст. Перспектива визначається тим, наскільки плани, очікування, цілі впливають на реальну поведінку в теперішньому та на її актуальний автонаратив.

Однією з ключових характеристик розвиненої особистості є здатність активно управляти власним смисловим простором. Йдеться про здатність переосмислювати, переструктурувати свій життєвий досвід згідно з мінливими життєвими обставинами, а також відповідно до особистого наративу, життєвих планів, завдань і перспектив особистості.

Отже, психологічна герменевтика, яка розвивається в руслі постнекласичної психології, одним із провідних шляхів розвитку особистості вважає занурення її у дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяє особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У

результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить відображення у текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст (Я-текст), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, власного життєвого шляху.

На основі викладених вище методологічних положень нами була визначена специфіка розуміння особистості в рамках постнекласичного герменевтичного підходу, яка складається з таких характеристик:

- контекстуальність, чутливість до соціокультурних впливів, зануреність у соціокультурний контекст. Ця характеристика співвідноситься з такою ознакою досвіду, як діалогічність. Вона формується у результаті виходу за межі індивідуального безпосереднього досвіду, що, у свою чергу, дозволяє розширити межі досвіду та збагатити його новими сенсами. Якщо звернутися до функцій наративу, схарактеризованих нами вище, то можна сказати, що ця характеристика особистості забезпечується смислопороджувальною та інтерпретативною функціями і формується в результаті не лише інтерпретації, а й розуміння досвіду, синтезу нових сенсів, що здійснюється в результаті як діалогу внутрішнього, так й діалогу з іншими людьми, а також творами культури;

- відкритість світу, довіра до нього, яка є результатом осмислення минулого досвіду та його спрямованості на майбутнє. Основною функцією наративу, що забезпечує дану характеристику особистості, є розвивальна, яка базується на результатах усвідомлення, осмислення особистістю власного життєвого та соціокультурного досвіду. Це, у свою чергу, дозволяє особистості конструювати себе, власну ідентичність, а також створювати життєві плани, програми, бачити життєві перспективи та діяти відповідно до них;

- гнучкість, динамічність ментальної моделі світу, здатність її відгукуватися на зовнішні впливи й перебудовуватися відповідно до змін соціокультурного контексту. Співвідноситься з такими ознаками досвіду, як відкритість, контекстуальність та діалогічність. Ця характеристика особливо важлива у зв'язку з тим, що для сучасного суспільства все більш вираженою є тенденція до заміни соціальних і культурних норм певними

соціальними практиками. Це, у свою чергу, означає, що культурні та соціальні метанаративи все більше заміщуються наративними практиками, тобто в сучасному соціокультурному просторі метарозповіді (метанаративи) поступаються місцем оповідуванню (расказыванию) як наративному процесу. Тому ми маємо розвивати в особистості наративну компетентність, тобто здатність здійснювати ці наративні практики;

- усвідомлення унікальності, своєрідності власного життя, розгляду його як неповторної особистої історії, вписаної при цьому в соціокультурний та історичний контексти. Співвідноситься з такою ознакою досвіду, як самоцінність, і формується завдяки оцінювальній функції наративу, яка дозволяє узгоджувати цінності особистості, соціуму та культури і трансформувати їх у власні ціннісні орієнтації, формуючи тим самим відчуття самоцінності власної особистості;

- відносна незалежність від зовнішніх впливів при збереженні поваги до чужих життєвих історій та усвідомленні свого включення у соціокультурний контекст. Співвідноситься з такою ознакою досвіду, як самототожність, що створюється завдяки конституювальній функції наративу. Остання дозволяє усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, сімейних та особистих історіях, а також діяти відповідно до цих уявлень;

- вміння вибудувати історію власного життя як неповторний відкритий особистісний твір. Ця характеристика співвідноситься з такою ознакою досвіду, як несуперечливість, і створюється завдяки захисній функції наративу. Ця функція дозволяє людині мов би відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі події в зовнішню історію, тим самим трансформуючи її у більш продуктивну історію, узгоджуючи таким чином травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим. Якщо ж людина постійно «переживує» одні й ті самі теми, використовуючи тільки ті інтерпретаційні схеми, що дозволяють створити сферу релевантності, яка виключає травмуючі фрагменти досвіду, то досвід зовні може виглядати як несуперечливий, однак при цьому бути стагнуючим, таким, що перешкоджає особистісному зростанню людини.

Вказані характеристики дозволяють визначити основні шляхи особистісного розвитку в контексті психологічної герменевтики:

- інтерпретація та реінтерпретація особистого та соціокультурного досвіду;
- побудова власної символіки, яка дає можливість створити особистий концепт, міф, оповідь;
- створення власної життєвої історії на основі особистих наративів, концепцій, міфів.

Осмислення соціокультурного та особистого досвіду дає можливість людині брати на себе відповідальність за власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проекту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування в дискурсі, насамперед в автонаративах, які, асимілюючись у смисловий простір особистості, створюють неповторну життєву історію. Це, у свою чергу, передбачає постійну інтерпретацію, осмислення особистістю власних життєвих ситуацій, подій, своєї поведінки у них та відтворення результатів цих процесів у наративних текстах. Саме так створюється наративний простір, який за допомогою процедур інтерпретації трансформується у смисловий простір особистості. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід, створила на цій основі свій особистісний проект і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проекту.

Таким чином, психологічна герменевтика ставить перед дослідниками завдання, розв'язання яких не лише дозволить з'ясувати сутність процесу розуміння та інтерпретації людиною власного досвіду, визначити його психологічні механізми та їх вплив на особистісне зростання, а й сприятиме дослідженню проблеми розуміння в контексті національної та світової культури, пов'язуючи розуміння з буденним і професійним життям особистості, з її індивідуальними, віковими та іншими особливостями. Розробки в галузі психологічної герменевтики дозволять також вирішити одну з найактуальніших проблем вітчизняної практичної психології – розробити процедури психоконсультативної та психотерапевтичної роботи, які були б адекватні нашій національній свідомості та національній культурі.

Література

1. *Брокмейер Й.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
2. *Ватцлавик П.* Конструктивизм и психотерапия / П. Ватцлавик // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 101–113.
3. *Жорняк Е.* Нарративная психотерапия: от дебатов к диалогу / Е. Жорняк // Московский психотерапевтический журнал. – 2001. – № 3. – С. 95–124.
4. *Капрара Дж.* Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.
5. *Кузнецов В. Г.* Герменевтика и гуманитарное познание / В. Г. Кузнецов – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 191 с.
6. *Масієнко Ю. О.* Структурно-динамічні ознаки «Я-тексту» особистості. – дис. канд психол. н. : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. [Місце захисту Київський національний університет імені Тараса Шевченка] / Ю. О. Масієнко. – К., 2006. – 253 с.
7. *Притц А.* Психотерапия – наука о субъективном / А. Притц, Х. Тойфельхарт // Психотерапия: новая наука о человеке. – М., 1999. – С. 10–29.
8. Психология личности: Учебное пособие / под ред. проф. П. Н. Ермакова, проф. В. А. Лабунской. – М. : Эксмо, 2007. – 653 с.
9. *Рикер П.* Время и рассказ. – Т. 1. Интрига и исторический рассказ / П. Рикер – М., СПб. : Университетская книга, 1998. – 313 с.
10. *Сарбин Т. Р.* Нарратив как базовая метафора для психологии / Т. Р. Сарбин // Постнеклассическая психология. – 2004. – № 1. – С. 6–28.
11. *Фридман Д.* Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия / Д. Фридман, Д. Комбс. – М., 2001. – 368 с.
12. *Чепелева Н. В.* Нарратив как средство интерпретации личного опыта / Н. В. Чепелева // Психология на перетині тисячоліть. – К. : Гнозис, 1999. – С. 484–491.
13. *Шюц А.* Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц. – М. : РОССПЭН, 2004. – 1056 с.
14. *Crossley M. L.* Introducing Narrative Psychology: Self, Trauma and the Construction of Meaning / M. L. Crossley – Buckingham: Open University Press, 2000.

1.3. КОНЦЕПЦІЯ СТАЛИХ ІНДИВІДУАЛЬНИХ РИС ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ РАЦІОГУМАНІЗМУ І СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Г. О. Балл, І. Вільш

У цілій низці публікацій І. Вільш викладено концепцію сталих індивідуальних рис особистості. Нижче ця концепція співвідноситься з обстоюваною Г. Баллом раціогуманістчною світоглядною й методологічною орієнтацією та з побудованим відповідно до неї варіантом системного трактування особистості.

Раціогуманізм як світоглядна і методологічна орієнтація

Під *раціогуманізмом* (детальніше див. [4]) розуміємо таку конкретизацію сучасного гуманізму, яка у світоглядному плані наполягає на визнанні інтелектуальної культури (найбільш повно втіленої в науковому і філософському знанні) одним із найважливіших надбань людства, а в плані методології людинознавства – на максимальному використанні цього багатства, у його гармонійній взаємодії з іншими складовими культури, для розширення знань про людину та їх гуманістично орієнтованого практичного застосування.

Серед принципів раціогуманізму, що стосуються взаємодії індивідуальних і групових соціальних суб'єктів, зокрема, виділяються:

– *принцип поваги до партнера* (тобто до суб'єкта, з яким здійснюється гуманістично орієнтована взаємодія), а також і до самого себе, до сутнісних якостей суб'єктів, які взаємодіють, до їх честі та гідності;

– *апробований у гуманістичній психології та педагогіці принцип орієнтації на найвищі* (реальні та потенційні) *досягнення партнера* (і свої власні), на позитивну перспективу, що відкривається;

– *принцип толерантності*. Він запобігає догматичній абсолютизації одних позицій, поглядів, форм поведінки і огульного заперечення інших. Гуманістично трактована толерантність передбачає, зрозуміло, зовсім не терпимість до

чого завгодно, а лише *презумпцію прийнятності*: саме неприйнятність тих чи інших поглядів або дій вимагає обґрунтування;

– принцип *діалогізму*, суть якого – у доповненні толерантності заохоченням розгортання між носіями різних позицій діалогів, трактованих як процеси змістовної взаємодії, здатні привести до нових, творчих рішень;

– принцип *медіаційної розробки* змістів, обстоюваних учасниками діалогу. Така розробка повинна дозволити цим змістам (можливо, за тієї чи іншої модифікації) стати компонентами цілісної системи, прийнятної для обох (всіх, якщо їх більше, ніж двоє) учасників діалогу.

Головний зміст раціогуманізму у сфері методології науки полягає в застосуванні раціогуманістичного світогляду (його принципів і заохочуваних ним патернів свідомості й поведінки) в науковій діяльності. При цьому на неї поширюється, зокрема, згаданий вище принцип орієнтації на найвищі (реальні та потенційні) досягнення партнера. Ідея полягає в тому, щоб при сприйманні наукових і методологічних позицій, відмінних від своєї, зосереджуватися передусім на їх позитивному потенціалі, на можливості їх конструктивного розвитку і сприяти такому розвитку цих позицій (а заодно і своєї власної) засобами діалогу.

Зупинімося на деяких напрямках конкретизації цієї ідеї.

1. Вона передбачає подолання застарілих форм авторитетних теоретичних уявлень та їх трансформацію з урахуванням нових реалій, знань і викликів. Такий підхід принципово відрізняється від руйнівних постмодерністських спроб відкинути (замість необхідного оновлення) ідеї раціоналізму, детермінізму, діалектики, системності, що входять до «золотого фонду» інтелектуальної культури людства.

2. Бажано долати надмірне протиставлення методологічних підходів і традицій, які, при ближчому розгляді, виявляються не настільки несумісними, як зазвичай вважають, тож до них вдається застосувати медіаційну розробку (див. вище). У зв'язку із цим ми підтримуємо вчених [19; 29], які заперечують тезу про неминуче протистояння гуманітарного і природничо-наукового підходів у психології.

3. У більш загальному плані зазначається, що «проблема міждисциплінарності, інтеграції методів різних наук стала ключовою для всіх гуманітарних і соціальних наук» [26, с. 268]. З цих позицій критикується «гуманітарний ізоляціонізм», зокрема, той, що керується «мотивами охорони своєї «ідентичності» [там само]. Від настановлення на «захист» психологічної науки і людинознавства в цілому від неправомірних сциєнтистських спрощень бажано перейти до настановлення на взаємозбагачувальний діалог прихильників природничо-наукової та гуманітарної парадигм. Психологам, мабуть, бажано керуватися принциповим методологічним положенням, за яким «єдиний науковий апарат сучасної психології складається в результаті взаємодії суміжного, позапсихологічного і власне внутрішньопсихологічного наукового розвитку» [11, с. 6]; разом із тим «успіху слід очікувати там, де психологічна думка буде взаємодіяти «на рівних» з іншими напрямами, а не розчинятися в них» [30, с. 443–444].

4. Визнаючи складність людинознавчих об'єктів, вчений повинен не лякатися її, а вишукувати засоби оволодіння нею. Провідний, у світлі сучасної науки, шлях подолання складності, притаманної об'єктам людинознавства, полягає в їх представленні у вигляді *систем*. Системні репрезентації виступають при цьому як медіатори взаємодії природничо-наукової та гуманітарної традицій у людинознавстві.

Системні репрезентації та їх використання у дослідженні особистості

У філософському обґрунтуванні використання системних репрезентацій доречно виходити з того, що наукове вивчення існуючих у світі (*онтологічних*) об'єктів здійснюється на основі їх подання – в свідомості вчених і в створюваних ними концепціях і теоріях – у вигляді *епістемологічних* об'єктів, які в рамках науки можна ототожнити з *предметами* дослідження.

В сучасній науці підтверджено плідність представлення останніх як *систем*; за найзагальнішого трактування, це множини компонентів, між якими мають місце певні відношення. Сукупність цих відношень характеризує *структуру* системи; відношення ж між системою як цілим і будь-якими предметами, що цікавлять дослідника, – це *функції* системи.

Використання системних репрезентацій у людинознавстві вимагає розмежування між чіткими поняттями, що описують системи, їх компоненти й властивості, і характерними для людинознавчого знання поняттями, що мають розмитий зміст. Найяскравіше така розмитість проявляється в найбільш важливих для тієї чи іншої галузі знання поняттях. У радянській і пострадянській традиції поняття такого роду прийнято називати «категоріями». Вони найчастіше не відповідають логічним вимогам до наукових понять (насамперед закону тотожності), їх радше варто вважати *концептами* (як прийнято нині трактувати останній термін у соціолінгвістиці – див. [15; 27]). Зазначається, зокрема, що «смісл – це не стільки поняття, скільки концепт культури» [24, с. 30]. Звертається увага на те, що в концептах, на відміну від наукових понять, «немає знання «поза» емоціями» [27, с. 114].

Відповідно, категорії потребують конкретизації за допомогою більш чітких, *логічно релевантних* понять, здатних виступити повноцінними компонентами концепцій, гіпотез, теорій. Прикладом може слугувати конкретизація розглянутої М. Г. Ярошевським психологічної категорії дії в рамках теорії діяльності О. М. Леонтьєва за допомогою понять, що позначаються термінами «операція», «дія», «окрема (особлива) діяльність». Саме теорії, складені з логічно релевантних понять, можуть бути покладені в основу стандартизованих процедур – експериментальних, психодіагностичних тощо.

Нехтування цими вимогами призводить до стану справ, про який стосовно психологічних теорій особистості пишуть К. Голл і Г. Ліндзі. Зокрема, «багато теорій сформульовані так нечітко, що надзвичайно важко порівняти безпосередньо їх елементи з елементами якоїсь іншої теорії» [31, с. 642]; «видається, що багато з них більше покладаються на силу переконання, ніж на ясність викладу» [31, с. 25–26]; за цих умов «стає можливим виведення з однієї теорії висновків, що суперечать один одному» [31, с. 26].

Один із шляхів подолання окреслених труднощів спирається на таке системне трактування категорії особистості, яке тісно пов'язує її з категорією культури. Це трактування розроблене Г. О. Баллом і В. О. Медінцевим у рамках концепції,

яку можна назвати *модусною концепцією культури та особистості* [2; 3]. Спрощений варіант цієї концепції стисло викладається нижче.

Думка, що підводить до неї, полягає в тому, що людські індивіди та спільноти, а також людство в цілому можуть вивчатися в різних (хоча, звичайно, взаємопов'язаних) аспектах, у тому числі:

- а) у *біологічному, медичному, валеологічному* аспектах, що стосуються функціонування вказаних індивідів і спільнот як, відповідно, живих істот та груп і популяцій, що з них складаються;
- б) в *екологічному, економічному, технологічному* аспектах, що стосуються задоволення різноманітних потреб зазначених індивідів і спільнот в умовах їх життя на планеті Земля, з використанням для цієї мети штучних (створених або перетворених людьми) засобів;
- в) у *соціальному й політичному* аспектах, які стосуються відносин і взаємодій індивідів і спільнот (таких, зокрема, як домінування, підпорядкування, експлуатація, піклування, боротьба, взаємодопомога та ін.);
- г) в аспекті *інформаційно-спонукального* забезпечення феноменів і процесів, про які було сказано у п. «а», «б» і «в» – шляхом збереження й оновлення засобів і способів діяльності. Останній виділений курсивом термін означає, що транслюється або формується не лише інформація як така, а й настановлення на її використання.

Вказане у п. «г» забезпечення – здійснюване завдяки людській психіці та штучних засобів, створених, щоб допомогти їй, – саме й описується за допомогою категорії «культура». При цьому ми виходимо з того, що людська *культура* охоплює сукупність складових буття людей, включених у їх діяльність і використовуваних ними (свідомо або неусвідомлено) як для збереження (і відтворення) її компонентів (цілей, засобів, способів, результатів та ін.), так і для їх відновлення. Інакше кажучи, культура забезпечує *репродуктивно-нормативну й діалогічно-творчу* функції людських індивідів, спільнот і людства в цілому. Їх інші функції (згадані вище у п. «а», «б» і «в») опосередковуються культурою й у цьому сенсі є *культуровідповідними*.

Характеристики культури, що відповідають зазначеним вище функціям, вказувалися багатьма авторами. Наприклад, М. О. Бердяєв [8] говорив про консервативне і творче начала в культурі. В. М. Межуєв [23, с. 289] пише про традицію й новацію як складові культури. Разом із тим доречні й наведені вище подвійні терміни. Справді, соціокультурні *норми* у всій їх різноманітності слугують відтворенню (*репродукуванню*) форм, що склалися (говорять ще: «патернів» або «моделей» – див. нижче) буття людей у суспільстві. Подібно до цього, невіддільними одне від одного є *діалог і творчість* (пор. [9]).

Згідно з відомою філософською настановою, варто виокремлювати такі модуси людської культури: а) *всезагальний* (загальнолюдський); б) *особливі* (зокрема, етнічні, суперетнічні, субетнічні, а також властиві професійним, віковим, гендерним та іншим компонентам соціуму, включно з малими групами, напр. сім'ями); в) *індивідуальні* (особистісні). За Д. Гарсія, на запитання, до якої культури вона належить, людина має право відповісти: до власної [13, с. 231].

Тут варто згадати трактування особистості як «одиночного втілення культури, тобто всезагального в людині» [16, с. 261], і як «культури, відображеної в індивідуальній поведінці» [32], причому в останньому випадку малася на увазі насамперед особлива культура, властива певній соціальній спільноті. Насправді, звичайно, до становлення, функціонування й розвитку особистості причетні всі три згадані вище типи модусів культури.

Подібно до того, як людський організм не тільки функціонує в природному середовищі, але і сам є частиною природи, так і людина-індивід як носій *особистості* (як *особа* – див. нижче) не тільки перебуває в культурному оточенні, але й може бути розглянутий як *компонент культури*. Разом із тим він є носієм і «співавтором» (одним із творців) культури. Останню думку ми виражаємо словами «є *агентом культури*». У разі, коли агент культури свідомо регулює своє функціонування у цій ролі, ми називатимемо його також «*суб'єктом культури*».

Розглядаючи культуру як «місце перебування й перетворення» особистості [7, с. 191], ми констатуємо (стосовно й особистості, й культури загалом) взаємопроникнення їх репродуктивно-нормативної та діалогічно-творчої сторін. Воно

знаходить яскравий вияв, наприклад, у тому, що дитина освоює культурний досвід «не тільки у його *сталій формі*, але й як *креативний* потенціал роду...» [14, с. 11].

З тим щоб підвищити, відповідно до вимог системного підходу, чіткість, а завдяки цьому і продуктивність окресленого трактування культури, вона описується як складна система, що характеризується багаторівневою ієрархією. При цьому використовується (і уточнюється) уведені вище поняття «*модус культури*». Згадуючи розрізнення Л. С. Виготським [12] аналізу за елементами та за одиницями (компонентами, які зберігають найважливіші характеристики системи, до якої вони входять), ми трактуємо модуси культури саме як її одиниці. Розкриємо властивість будь-якого модусу культури, що дає підставу для такого розгляду. Кожен модус культури – це система, що несе інформацію про інші модуси культури: такі, що передують у часі даному модусу (завдяки чому реалізується зберігальна функція культури – див. вище), і такі, що з'являються після нього (завдяки чому реалізується її оновлювальна функція). Інформація розуміється при цьому як міра структурної подібності систем (див., наприклад [28]).

Розглядаються як матеріальні, так й ідеальні модуси культури. При цьому в змісті всіх модусів культури так або інакше відображаються особливості ідеальних модусів, представлених у свідомості людей, а саме: а) те, що вони містять ієрархічно структуровану інформацію (*знання* у широкому розумінні); б) *рефлексивність* цих знань (наявність у їх складі знань про знання); в) описувана за допомогою поняття «*значення*» налаштованість знань на комунікацію з іншими людьми (і з самим собою як іншим), необхідна, зокрема, для свідомої діяльності; г) описувана за допомогою поняття «*смысл*» у його психологічній інтерпретації (див. [20]) *небезсторонність* цих знань, тобто їх зв'язок із потребами людей – від вітальних (які є базовими) до найвищих духовних.

Уводиться поняття «*активний модус культури*» («*агент культури*»); агенти культури володіють можливостями з використання та зміни модусів культури. Агентами культури є, зокрема, особи, людські спільноти, організації. Якщо агент культури свідомо регулює своє функціонування в цій ролі, ми

називаємо його також *суб'єктом культури*. В цілому ж функціонування культури описується як сукупність змін модусів культури (включно зі змінами, зумовленими активністю агентів культури).

Особистість (англ. *personality*) у рамках даної концепції визначається як така якість людського індивіда (*особи*, англ. *person*), яка дозволяє йому бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури. Різні індивіди проявляють цю якість різною мірою – як і один індивід на різних етапах життєвого шляху. Розрізнення понять «особа» й «особистість» і розгляд особистості як якості, що різною мірою сформувалася у різних індивідів (осіб), дозволяє уникати непродуктивних дискусій з приводу того, наприклад, з якого віку дитину можна «вважати особистістю».

Трактуючи особистість як певну якість індивіда, ми спираємося на логічну концепцію, що розрізняє поняття «якість» і «властивість» [1]. За цією концепцією, виділити об'єкт, що має певну якість, серед інших об'єктів можна тільки завдяки тому, що ця якість (яка, нагадаємо, може бути, взагалі кажучи, розвинена різною мірою) відображає деяке *відношення* між даним об'єктом та іншими об'єктами. «Відношення» тут – логічне поняття, що характеризує (на відміну від «властивості») систему, що складається як мінімум із двох об'єктів (у математичній логіці властивість експлікується як одномісний предикат, а відношення – як n -місний предикат, де $n \geq 2$).

Зрозуміло, відмінність між властивістю та якістю є відносною. Насправді встановити наявність у предмета будь-якої властивості й кількісно охарактеризувати (вимірити) останню можна (як і в разі якості) тільки завдяки певним відношенням між даним та іншими предметами. Але, ідентифікуючи деяку характеристику предмета як його властивість, ми маємо право забути про те, зі спіранням на яке відношення були встановлені її наявність і міра («сторони відношення ніби зняті у властивості» [1, с. 39]); властивість же цікавить нас як те, що притаманне саме даному предмету. Фіксуючи ж якість предмета, ми пам'ятаємо про те, зі спіранням на яке відношення вона розглядається (в рамках якої системи вона має місце). Зокрема, говорячи про ту чи ту якість особи, ми

фіксуємо деяке соціокультурне відношення, в якому бере участь ця особа (наприклад, її готовність до певного виду діяльності). Стосовно ж властивості особи таке відношення може цікавити нас лише в плані того, яким чином було встановлено наявність властивості і отримано її кількісну оцінку.

Особистість (як вона трактується тут) – аж ніяк не єдина якість індивіда (особи). Її доречно вважати *інтегративною* якістю особи, на відміну від її *парціальних* якостей. До останніх можна віднести, наприклад, такі характеристики, що відображають окремі сторони зафіксованої вище такої визначальної функції особистості, як *особистісна свобода і особистісна надійність* [6], *адаптаційний потенціал* [10], *суб'єктність* [21], *психологічна суверенність* [25]. Якостями особи доречно вважати також її *здібності* – за їх трактування (див. [5; 17; 18]), що охоплює не тільки функціональні можливості особи, але й інші її властивості (насамперед мотиваційні, що зазвичай описуються під назвою *схильностей*), істотні для оволодіння тією чи іншою діяльністю, її здійснення і вдосконалення в ній. Здібність як якість особи відображає відношення не між нею і культурою в цілому (як це має місце для особистості), а між особою і якоюсь сферою культури, наприклад сферою певної професійної діяльності та підготовки до її здійснення.

Психологічне трактування особистості як інтегративної якості індивіда (особи) бажано не обмежувати фіксацією зазначеної вище функції цієї якості, що виражає відношення між цією особою і культурою (нагадаємо, ця функція дозволяє особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури); слід також з'ясувати шляхи реалізації даної функції. Тому будь-які більш або менш стійкі властивості індивіда (особи), що слугують засобами такої реалізації, можна вважати компонентами особистості як якості особи. Але ці компоненти проявляють себе по-різному залежн, насамперед, від властивості особі *спрямованості* (підсистеми особистості, що охоплює її ціннісно-мотиваційні складові). Прикладом може слугувати роль психомоторної досконалості («спритності рук») у діяльності кишенькового злодія, з одного боку, та циркового ілюзіоніста, з іншого.

Згідно зі сказаним вище про відносність відмінності між властивостями та якостями, характеристики особи, що становлять зміст її парціальних якостей, можуть бути інтерпретовані і як властивості особи, що виступають компонентами особистості. Таку подвійну інтерпретацію можна поширити на характеристики, що називають у психології *особистісними рисами* та *особистісними факторами* – у всьому різноманітті змісту цих понять у різних психологічних школах і підходах. Сказане стосується, зокрема, *сталих індивідуальних рис особистості*, які розглядаються в роботах І. Вільш і про які йтиметься нижче.

Потрібно врахувати ще й таке. Ми характеризуємо особистість як таку якість особи, від якої залежать діапазон і зміст взаємодії цієї особи з культурою (точніше, з культурами). Але таке твердження становить лише перший крок; головне – позначити згаданий діапазон і розкрити зазначений зміст. Спрощено кажучи, йдеться про те, що (маючи на увазі, насамперед, ідеальний зміст) і яким чином бере людина у світі і, головне, що саме і яким чином вона у світ (в тому числі, висловлюючись по-старовинному, у свою душу) привносить. А це залежить від багатьох властивостей, що є (див. вище) компонентами особистості як якості особи; іншими словами, від багатьох чинників – не тільки соціокультурних (а, зокрема, і біологічних). Так що стосовно описуваного трактування особистості підозра в однобічній «культуроцентрованості» (трактованій традиційно – як акцент на суто зовнішній детермінованості особистісного розвитку) була б необґрунтована.

Теорія автономної системи. Людина як особливий випадок автономної системи

Системний підхід і особливості його використання у психології отримують конкретизацію в ході розробки і застосування концепцій, які описують специфічні види систем.

Серед концепцій, які дозволяють розглядати людину як систему цілісну, активну, здатну самостійно підтримувати своє існування, найбільше переваг ми вбачаємо в *теорії автономної системи*, створеній Маріаном Мазуром [33] – засновником польської кібернетичної школи. Ця концепція відповідає

жорстким вимогам, які висуваються до наукових теорій. Базуючись на єдиних критеріях і об'єктивних наукових законах, вона точно окреслює правила, згідно з якими відбувається в людини перебіг внутрішніх процесів, а також надає максимум інформації про ці процеси.

До основних переваг цієї теорії слід віднести таке:

- строгість доведеної у ній відповідності критеріям, прийнятим у «точних» науках;
- вона спирається на об'єктивний аналіз явищ і абстрагується від найбільш поширених значень слів;
- знання доведених у ній тверджень дозволяє цілісно охопити досліджувану проблему і має широкий спектр застосування.

Автономна система, за М. Мазуром, – це система, що має здатність управління і здатність протистояти втраті здатності управління. Крім того, така система здатна, так би мовити, діяти «в своїх інтересах».

Дії автономної системи «в своїх інтересах» – це дії, спрямовані на збереження її функціональної рівноваги. Ці дії тим ефективніші, чим більша здатність системи до управління і здатність протистояти втраті здатності управління. Зокрема, автономна система, запобігаючи несприятливим для неї змінам у навколишньому середовищі, може не допустити порушень своєї функціональної рівноваги; вона також може в разі вже наявних порушень ліквідувати їх. Вказані можливості забезпечуються тим, що автономна система, належачи до *відкритих систем*, постійно обмінюється енергією та інформацією з навколишнім середовищем: вона отримує з навколишнього середовища енергію та інформацію, переробляє її, зберігає і у свою чергу впливає на оточення.

Крім того, автономна система:

- здатна управляти собою, тобто є системою самоуправління;
- може бути об'єктом управління з боку інших систем.

Звернімо тепер увагу на те, що людина, як і кожна автономна система:

- здатна функціонувати «у власних інтересах» (нижче ми постараємося точніше визначити це поняття);

- має здатність до управління собою та навколишнім середовищем, включно з наявними в ньому іншими системами – як автономними (наприклад, людьми або тваринами), так і неавтономними;
- здатна протистояти втраті здатності управління;
- здатна запобігати і протидіяти чинникам навколишнього середовища, які можуть призвести до порушення функціональної рівноваги, тобто здатна не допускати виникнення загроз – знищуючи їх причини;
- здатна ліквідувати порушення, які вже виникли;
- має функціональну структуру, тобто забезпечує виконання певних функцій, таких як:
  - функція завантаження інформації з навколишнього середовища,
  - функції отримання, зберігання, обробки та використання інформації,
  - функція добування енергії з навколишнього середовища,
  - функція обробки і зберігання енергії,
  - функція впливу на навколишнє середовище,
  - функція протидії впливам, які зменшують можливість її впливу на навколишнє середовище.

Людського індивіда можна розглядати як окремий випадок автономної системи, оскільки він відповідає вимогам, які випливають з дефініції цієї системи і реалізує всі притаманні їй функції. Тож твердження, виведені з теоретичного аналізу автономної системи, поширюються на людину. Завдяки цьому постає можливість заглянути у внутрішні, недоступні для спостереження механізми людської психіки.

Теорія автономної системи дозволяє, зокрема:

- трактування людини як єдиного цілого, в якому інформаційні та енергетичні процеси взаємно впливають один на одного;
- аналіз психічних процесів як процесів управління, з використанням знань, накопичених у кібернетиці, яка є наукою про управління;

- відповідно до розрізнення в теорії автономної системи сталих і змінних властивостей управління – розрізнення рис особистості, незалежних від впливу навколишнього середовища, від рис, які змінюються під його впливом;
- визначення чинників, що впливають на людську поведінку;
- прогнозування поведінки людини на основі знання цих чинників.

Тепер уточнимо використане вище поняття «у власних інтересах». Управління, здійснюване людським індивідом «у власних інтересах», спрямовується на підтримку його внутрішньої структури у стані, не надто далекому від стану функціональної рівноваги, параметри якого мають найбільш корисні для нього значення.

Постає, однак, питання, що вважати «найбільш корисним». Адже для людського індивіда як особи – носія особистості можуть бути корисні (сприяти збереженню функціонального рівноваги з культурним середовищем) дії, шкідливі для нього як для організму (який потребує функціональної рівноваги з фізичним середовищем). Це яскраво проявляється в екстремальних трагічних ситуаціях. Герой, який жертвує собою і гине фізично, зберігає свою особистість і до останнього моменту власного життя, і у своїх внесках у формування інших осіб, у числі належних до наступних поколінь.

Зрозуміло, необхідно докладати зусиль до того, щоб потреба в героїчній самопожертві виникала якнайрідше. Але наразі йдеться про інше. Теорію автономних систем, як важливий здобуток природничо-наукової традиції, можна успішно застосовувати у психології – але співвіднівши зі здобутками гуманітарного знання. Засобом такого співвіднесення може слугувати модерна концепція культури та особистості.

Не підлягає сумніву, що всім процесам, що відбуваються в людській психіці, може бути дана фізіологічна (в остаточному підсумку – фізична) інтерпретація, а відмінності між людьми в принципі можуть бути описані як прояви індивідуальних відмінностей у регулюванні процесів отримання, перетворення і

видання назовні енергії та інформації. Проте якщо людина розглядається як особа – носій особистості, то фізіологічні процеси (і ті, що забезпечують їх, – хімічні та фізичні) виступають механізмами реалізації процесів отримання, перетворення і видання назовні модусів культури.

Концепція сталих індивідуальних рис особистості

І. Вільш на основі теорії автономної системи розробила системну концепцію особистості людини, яку назвала *концепцією сталих індивідуальних рис особистості*. Ці риси виконують, зокрема, функцію передумов професійних здібностей, оскільки не залежать від впливів навколишнього середовища і протягом тривалого часу визначають професійне функціонування людини.

Звернімо увагу на той факт, що І. Вільш розробила дві версії концепції. В обох випадках йдеться про психологічні властивості людського індивіда, здатні забезпечити його функціональне рівновагу з навколишнім середовищем. При цьому в першій версії (див. [40]) людина розглядається, по суті, як організм, а оточення – як фізичне (це не виключає того, що властивості оточення великою мірою визначаються наявністю й поведінкою в ньому інших людей). Що ж до другої, *психологізованої* версії (див. [36; 38]), то можна вважати, що людина розглядається тут як особа – носій особистості. Завдяки цьому тут повною мірою досягається плідна взаємодія природничо-наукової та гуманітарної традицій.

Нижче стисло викладаємо (з деякими уточненнями) психологізовану версію концепції.

Згідно із використанням у концепції варіантом системного трактування особистості, вона описується як сукупність рис, які виконують функції, аналогічні тим, що їх виконують сталі та змінні властивості управління автономної системи. Відтак риси особистості поділяються на *сталі* (суттєво детерміновані природженими властивостями і, відповідно, незалежні або майже незалежні від впливів оточення, у тому числі здійснюваних із педагогічними цілями), і *змінні* (залежні від таких впливів). Варто

уточнити, що сталість рис не виключає їх повільної спонтанної зміни (зумовленої, головним чином, біологічно).¹

Концепція постулює певну систему сталих рис особистості. Хоч ці риси наявні в кожній особі, інакше кажучи, усі люди мають той самий їх набір, значення, яких вони набувають, є різними, оскільки відображають неповторну індивідуальність кожної людини. Люди розрізняються також і за властивими їм змінними рисами – навіть тоді, коли ці останні сформувалися внаслідок ідентичних зовнішніх впливів: адже сталі індивідуальні риси великою мірою визначають перебіг і результати процесу формування змінних рис.

Система сталих індивідуальних рис особистості складається з двох підсистем, одна з яких охоплює риси у сфері інтелектуальних функцій, а друга – риси у сфері міжособистісних стосунків.

У сфері інтелектуальних функцій виділяються такі сталі риси:

– *відтворювальність* (налаштованість на досконалість перцептивних і мнемічних процесів). Кажучи тут і нижче про «налаштованість», маємо на увазі стійку диспозицію, яка визначається насамперед успадкованими задатками. Цілком ясно, що підсумкова досконалість процесів, що розглядаються, великою мірою залежить також від змінних індивідуальних рис особистості;

– *перетворювальність* (налаштованість на досконалість мисленнєвих процесів);

– *талант* (налаштованість на переважну досконалість у певній галузі діяльності).

У сфері міжособистісних стосунків розглядаються такі сталі риси:

– *емісійність* (від лат. *emissio* – випускання, випромінювання). Розрізняємо *емісійність позитивну* (схильність до передавання іншим людям різноманітних ресурсів), *негативну* (схильність до відбирання ресурсів з оточення) і *нульову* (відсутність вираженої схильності чи то до видавання, чи то до відбирання ресурсів);

¹ Зокрема, емісійність (див. нижче) поступово зменшується з віком (з різною швидкістю у різних індивідів).

- *толерантність* (діапазон стимулів з боку оточення, на які особа добровільно реагує позитивно);
- *піддатливість* (діапазон стимулів з боку оточення, на які особа позитивно реагує під тиском).

Дещо детальніше зупинімося на характеристиці емісійності. Постає питання, про які ресурси йдеться у наведеному вище її визначенні. У першій версії концепції сталих індивідуальних рис особистості таким ресурсом виступала енергія, яка чи то вивільнюється людиною, чи, навпаки, береться нею з оточення. У другій, психологізованій версії ресурсами людини були названі знання, способи дій, соціально значущі символи тощо. Скориставшись же модусною концепцією культури й особистості, можна узагальнено охарактеризувати ресурси людини, про які тут ідеться, як модуси культури, що перебувають у розпорядженні людини. Зрозуміло, при цьому слід брати до уваги, що кожний такий модус, через свою пов'язаність із потребами людини, несе деякий заряд енергії (пор. тезу про «життєву енергію як суперечливу вихідну єдність біологічного й соціального, яка є передумовою існування особистості» [22, с. 214]). Відповідно, рух модусів від однієї людини до іншої має бути енергетично забезпечений.

Сталі індивідуальні риси особистості є досить стабільними внутрішніми чинниками, котрі визначають тип активності людини, який переважає у її поведінці. Відповідно, вже на базі спостереження останньої, без спеціальної психодіагностичної роботи можуть бути зроблені орієнтовні судження про сталі індивідуальні риси особистості.

Окреслимо характерні поведінкові прояви, пов'язані зі сталими індивідуальними рисами особистості. Почнемо з рис у сфері інтелектуальних функцій.

Людина з високою *відтворювальністю*, стикаючись із чимось новим для себе, легко його запам'ятовує і так само легко може використати. Велика кількість деталей, які треба запам'ятати і відтворити, не становить для неї істотної проблеми. На протигагу цьому, людина з низькою відтворювальністю натрапляє за таких вимог на великі труднощі – тож змушена робити нотатки, звертатися до довідників, підручників тощо. Вона часто виправляє себе, згадавши щось, що забула раніше.

Зазначимо, що в навчальному процесі темп подання інформації має бути узгоджений із відтворювальністю учня (або студента). Для учня з низькою відтворювальністю інформація, що подається в надто швидкому темпі, постає інформаційним шумом, тоді як учневі з високою відтворювальністю нудно сприймати інформацію, що надходить у повільному темпі та ще й повторюється.

Людина з високою *перетворювальністю* цікавиться багатьма справами, виявляє кмітливість і винахідливість у різних галузях, є здатною до адекватної поведінки в нових, заздалегідь не передбачених ситуаціях, легко робить висновки з наявних фактів. Зовсім інакше поводить себе людина з низькою перетворювальністю: вона не дає собі ради в нових для неї ситуаціях, важко утворює нові асоціації, відчуває труднощі, коли змушена переробляти значний обсяг інформації, самостійно оцінювати факти і виробляти власний погляд з якогось питання.

Людина з вираженим *талантом* найбільше прагне займатися діяльністю, де вона може проявити його. Такою діяльністю вона оволодіває швидше від більшості інших людей і досягає в ній кращих результатів. Вона прагне знаходити, отримувати й переробляти інформацію, пов'язану зі сферою життя, на яку спрямований її талант. І вона, як правило, робить все, щоб набути професію, відповідну до свого таланту, тому що така професія є для неї найбільш придатною. А якщо їй це не вдається, то вона реалізує свій талант у позапрофесійних заняттях типу «хобі», які можуть домінувати над професійною діяльністю (детальніше див. [38, с. 238–239]). Натомість людина без вираженого таланту не виявляє сильних схильностей щодо жодної царини діяльності.

Переходимо до сталих індивідуальних рис особистості у сфері міжособистісних стосунків.

Поведінка людини з позитивною *емісійністю* є здебільшого вільною, відкритою, незалежною, проте часто легковажною і примхливою. Така людина охоче ділиться з іншими своїми почуттями й переживаннями, нерідко виявляючи при цьому невинуватий довірливості і наївності. Для людей цього типу є характерним альтруїзм, але водночас –

марнотратство, брак передбачення побічних наслідків своїх дій. Професійну діяльність вони урізноманітнюють, вносять до неї елементи гри, але нерідко також – хаосу і балагану.

Людина з негативною емісійністю схильна до здобування різного роду ресурсів – грошей, влади, статусу, так само як інформації, що має допомогти у їх здобуванні. Таку людину відзначає прагматизм, спрямованість на конкретний результат, принципи вона схильна підпорядковувати реалізації власних потреб.

Істотну роль відіграє рівень позитивної або негативної емісійності. Чим ближчий він до екстремальних значень, тим вища активність людини, причому її напрям в осіб з позитивною і з негативною емісійністю є багато в чому протилежним. Водночас, попри всю істотність цих розбіжностей, поведінка осіб з позитивною і з негативною емісійністю є, за достаньої вираженості цих якостей, подібною в тому, що такі особи не дуже поважають загальноприйняті норми поведінки. Проте зумовлюється це різними причинами. Позитивна емісійність спонукає її носіїв нехтувати нормами, які обмежують їх можливості насолоджуватися життям і виражати себе; натомість люди з негативною емісійністю ігнорують норми, які заважають їм здобувати ресурси.

На відміну від цього, людина з емісійністю, близькою до нуля, здебільшого ставиться з повагою до всіляких норм. Вона відзначається пунктуальністю, дисциплінованістю, прагненням до регулярності та справедливості, схильна сумлінно й ретельно виконувати покладені на неї обов'язки, дані їй доручення.

Не дивно, що вчителі, як правило, найбільше полюбляють учнів із емісійністю, близькою до нуля. Найбільше ж проблем для педагогів створюють учні з високою позитивною емісійністю. Такий учень дбає передусім про свої приємні переживання і, аби досягнути їх, охоче вдається до тих чи тих ексцесів. Тим часом учитель заважає йому в цьому, примушуючи до слухняності, працьовитості, додержання шкільного режиму. Не в змозі змиритися з цим, учень бунтує і стає джерелом дезорганізації шкільного життя. Вважаючи таких учнів «важковиховуваними», одні вчителі почуваються безсилими щодо них, а інші мобілізують усі свої сили, аби

змусити їх підкоритися; такою поведінкою, яка нехтує особливостями характеру цих учнів, такі вчителі фактично спонукають їх ненавидіти школу.

Кілька слів про залежність поведінки людей від їх толерантності й піддатливості.

Особи з високою *толерантністю* добровільно приймають широкий діапазон стимулів і так само добровільно реалізують широкий діапазон дій. Тому з ними легко співіснувати і співпрацювати.

Висока *піддатливість* особи знаходить вияв у поступливості, коли на неї чинять тиск. За цих умов вона може діяти всупереч власним уподобанням. Такі люди роблять багато речей так, як того хочуть інші, під зовнішнім впливом змінюють свої погляди й наміри.

Вчителям зазвичай найбільше подобаються учні, які є одночасно толерантними й піддатливими. Треба, однак, мати на увазі, що, хоч велика піддатливість зручна для вчителів, вона є небезпечною для самого учня – з огляду, насамперед, на дуже поширені негативні впливи позашкільного середовища.

Підведемо підсумок сказаному про поведінкові прояви сталих індивідуальних рис особистості. Можна констатувати, що головний напрям активності людини (зміст її відносно сталих прагнень) визначають характеристики її емісійності й таланту. Те ж, якою мірою вона реалізує ці прагнення, залежить також від її перетворювальності й відтворювальності, а особливості взаємодії з іншими людьми – від притаманних їй рівнів піддатливості й толерантності.

Ми окреслили, як було відзначено вище, характерні поведінкові прояви, пов'язані зі сталими індивідуальними рисами особистості. Взагалі ж, поведінка людини залежить від її сталих індивідуальних рис особистості, від рис змінних, а також від ситуації, в якій перебуває людина. При цьому найвигіднішою для неї є ситуація, що повністю узгоджується із значеннями згаданих рис. Таке узгодження можливе в тому разі, коли людина повністю адаптується до ситуації або коли ситуація буде повністю адаптована до людини. Ці можливості разом існують тільки стосовно рис змінних. Що ж до сталих індивідуальних рис особистості, то залишається тільки можливість пристосування

ситуації до людини. Ситуації, несумісні з цими рисами, є для людини конфліктними.

Проведені дослідження підтвердили, що зважання на сталі індивідуальні риси особистості є корисним у різних галузях людської діяльності (навчання, виховання, праця, управління, профорієнтація, вирішення конфліктів тощо), оскільки дозволяє оптимізувати діяльність у цих галузях. Зокрема, орієнтуючись на згадані риси, можна окреслити професійно значущі диспозиції людини, прогнозувати важливі характеристики її професійної поведінки і, базуючись на цій інформації, допомогти людині правильно обрати професію. Впливи на людину, що враховують її сталі індивідуальні риси особистості, стимулюють самостійну, активну, творчу поведінку, активізують внутрішній потенціал людини, постають передумовою її оптимального розвитку (детальніше див. [39]).

У проведених дослідженнях були апробовані розроблені для окремих професій моделі особистості працівника. У більшості досліджень була підтверджена наступна гіпотеза: чим кращою є узгодженість значень сталих індивідуальних рис особистості працівника даної професії зі значеннями, наявними в моделі особистості, розробленій для цієї професії, тим вища ефективність його роботи.

Індивідуалізація в обранні професії та в освіті з огляду на сталі індивідуальні риси особистості

Концепція сталих індивідуальних рис особистості, на наше переконання, заслуговує на те, щоб знайти застосування при вирішенні важливих проблем, що постають у різних сферах людського життя. Експериментальна робота І. Вільш у цьому напрямі найбільше зосереджена на проблемах, пов'язаних із професійною діяльністю людини. Вони стосуються: підготовки до обрання професії, його здійснення, обрання напряму професійної освіти, подальшого професійного вдосконалювання, професійної адаптації тощо. Якщо всі ці процеси будуть індивідуалізовані з урахуванням сталих індивідуальних рис особистості людини, то вона відчуватиме задоволення й самореалізацію.

Відповідно до концепції сталих індивідуальних рис особистості, оптимальне обрання професії передбачає порівняння

значень цих рис, притаманних даній людині, зі значеннями, потрібними для засвоєння знань та навичок, необхідних у професії, а також для вправного виконання завдань і здійснення дій, властивих цій професії. Обрана професія має відповідати притаманним даній людині значенням сталих індивідуальних рис особистості, а подальший процес професійної адаптації може полягати в основному в пристосуванні людини до обраної професії зі спиранням на змінні риси особистості цієї людини. Таке пристосування здійснюється під час освіти (чи самоосвіти), професійного вдосконалювання (чи самовдосконалювання) зокрема, через опанування знань і вмінь, необхідних для здійснення професійної діяльності. Отже, щоб обрання професії було вдалим, є необхідним знання притаманних даній людині значень сталих індивідуальних рис особистості, а також знання значень цих рис, необхідних для виконання різних професій. Відповідно, повинна існувати система класифікації професій, у якій були б подані бажані для різних професій значення згаданих рис (детальніше див. [38, с. 236–237]).

І. Вільш на основі аналізу сталих індивідуальних рис особистості та їх функцій у різних професіях, запропонувала:

- 1) трактувати сукупність сталих індивідуальних рис особистості людини у сфері інтелектуальних функцій як основний критерій при обранні професії. При цьому наявність вираженого таланту є підставою для обрання галузі професійної діяльності;
- 2) використовувати сукупність сталих індивідуальних рис особистості людини у сфері міжособистісних стосунків таким чином:

а) при обранні в межах професії певної ролі (творця, виконавця або організатора) зважати на значення емісійності людини;

б) при обранні роботи з людьми зважати на те, що ця робота вимагає високої толерантності (з огляду на необхідність особистісного прийняття усіх клієнтів або підопічних) та низької піддатливості (з огляду на необхідність непоступливості їм там, де вона є потрібною, аби запобігти небажаним наслідкам). Водночас робота з речами не ставить таких жорстких вимог до значень толерантності й піддатливості (детальніше див. [38, с. 256–257]).

У сфері освіти спираючись на концепцію сталих індивідуальних рис особистості, серед іншого, дозволяє (детальніше див. [35; 37]):

- значно вдосконалити самопізнання учнів і студентів, зокрема розуміння ними власних потреб, прагнень і поведінки – завдяки знанню притаманних кожному з них значень сталих індивідуальних рис особистості;
- на основі цього допомогти їм у професійному і життєвому самовизначенні, у реалізації специфічних потенційних можливостей, які випливають зі згаданих рис;
- так само допомогти кожному з них, орієнтуючись на розширення знань, навичок тощо, здійснення творчої діяльності у таких напрямках, які є найприроднішими з огляду на притаманні кожному значення сталих індивідуальних рис особистості;
- відмовитися від примусу учня (студента) до діяльності, несумісної з його сталими індивідуальними рисами особистості, а дозволяти йому діяти у відповідності з ними;
- дозволити учням (студентам) вибір способів навчання, відповідних зазначеним рисам;
- долучити учнів (студентів) до вмінь з міжособистісної взаємодії, організації та здійснення спільної діяльності, запобігання і вирішення конфліктів. Такі вміння базуються на врахуванні, для різних ситуацій, співвідношень між значеннями сталих індивідуальних рис особистості, притаманними учасникам взаємодії.

Дослідження сталих індивідуальних рис особистості: застосовані інструменти і отримані результати

Концепція сталих індивідуальних рис особистості дозволяє зробити діагностичний аналіз особистості досліджуваних людей. З цією метою було розроблено тести, які нині застосовуються в основному для анонімних досліджень учнів. На тих самих методологічних і теоретичних засадах були розроблені також опитувальники й анкети, які дозволяють людині, якій добре знайомі досліджувані особи, на основі спостережень їх поведінки визначити притаманні їм значення

сталих індивідуальних рис особистості. Надійна інформація про значення якоїсь із цих рис є достатньою підставою для прогнозування майбутньої поведінки людини, яка визначається цією рисою. Звичайно, якщо спостерігається якийсь один фрагмент поведінки, то ніколи не може бути впевненості в тому, що ми зробили з цього спостереження правильні висновки. Аналіз має базуватися на спостереженнях багатьох фрагментів поведінки в різних ситуаціях – тоді можна впевнитися в тому, що значення оцінюваної риси визначено правильно.

Після діагностичного аналізу й на його базі здійснюється прогностичний – він спрямовується на визначення подальшої поведінки досліджуваних людей. Формою цього прогнозу є гіпотеза; вона перевіряється за допомогою аналізу фактичної подальшої поведінки.

Було проведено науково-практичні дослідження у трьох напрямках, які відповідно передбачали (детальніше див. [34]):

- креслення чинників, які визначають поведінку людини в процесі праці у різного роду ситуаціях;
- на базі отриманих при цьому даних прогнозування поведінки у процесі праці, знову-таки в різного роду ситуаціях;
- окреслення видів впливу на конкретних осіб, який забезпечував би їх потрібну поведінку, зокрема бажану в конкретному процесі праці.

У рамках здійснюваних досліджень застосовуються системно зорієнтовані методи. При цьому зокрема:

- розробляються моделі професійної особистості для різних професій; окреслюються, зі спираючись на концепцію сталих індивідуальних рис особистості, професійні диспозиції працівників і, відповідно, придатні для них професії;
- прогнозується поведінка працівників і рішення, які вони прийматимуть у різного роду ситуаціях, – з урахуванням притаманних цим працівникам значень сталих індивідуальних рис особистості, а також динаміки змін у їх оточенні;
- окреслюються чинники, що визначають перебіг різних процесів, у яких бере участь працівник – зокрема, чинники особистісні, визначені на базі концепції сталих індивідуальних рис особистості;

– аналізується і прогнозується перебіг різних процесів, у яких бере (чи братиме) участь працівник. При цьому беруться до уваги значення його сталих індивідуальних рис особистості та ситуаційні детермінанти;

– аналізується і прогнозується, з урахуванням особистісних чинників та ситуаційних детермінант, перебіг міжособистісних стосунків працівників (детальніше див. [38, с. 130–136]).

Упродовж двох останніх десятиріч Іолантою Вільш та під її керівництвом проведено низку досліджень, які стосувалися, зокрема, професійних здібностей, різних аспектів професійного функціонування працівників, що належать до різних груп професій, спілкування в процесі праці, задоволеності професійною діяльністю, професійної адаптації, потреб в управлінні, що задовольняються у процесі праці (концепцію таких потреб викладено у [38, с. 210–233]), психологічного вигорання працівників, освітньо-професійних планів учнів і т.д.

Аналіз зібраних даних дозволяє підтвердити наступну гіпотезу: працівник, чий значення сталих індивідуальних рис особистості перебувають у діапазонах, зазначених у моделі особистості, розробленої для цієї професії, працює ефективно. Ця гіпотеза підтверджувалась завжди у понад ніж 80 відсотках випадків, а часто у всіх ста відсотках – що становило сюрприз для дослідників.

На завершення констатуємо: проведений аналіз концепції сталих індивідуальних рис особистості (особливо її психологізованої версії) показує, що вона відповідає раціогуманістичному підходу як у ціннісному, так і в методологічному аспектах. При тому, що вже підтверджено плідність застосування вказаної концепції для поліпшення психологічного забезпечення різних сфер соціальної практики, ясні системні засади даної концепції є аргументом на користь подальшого розширення сфери її продуктивного використання. З огляду на це, цікаво було б здійснити теоретичні та емпіричні дослідження, спрямовані на зіставлення даної концепції – як у концептуальних, так і у психодіагностичних аспектах – з найбільш авторитетними сучасними напрацюваннями у сфері психології особистості та психології праці.

Література

1. *Ахлибининский Б. В.* Теория качества в науке и практике: Методологический анализ / Б. В. Ахлибининский, Н. И. Храленко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 200 с.
2. *Балл Г. А.* Личность как модус культуры и как интегративное качество лица / Г. А. Балл, В. А. Мединцев // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 167–178.
3. *Балл Г. А.* Понятие «личность» в контексте модельной трактовки культуры / Г. А. Балл, В. А. Мединцев // Мир психологии. – 2012. – № 3. – С. 17–30.
4. *Балл Г. А.* Раціогуманізм як форма сучасного гуманізму та його значення для методології пізнання людини / Г. А. Балл // Мир психологии. – 2013. – № 3. – С. 208–223.
5. *Балл Г. О.* Здібності учня та принципи їх урахування в підготовці до професійної праці / Г. О. Балл // Професійно-технічна освіта. – 1998. - № 1. – С. 45–48.
6. *Балл Г. О.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Вид. 2-е, доповнене. / Г. О. Балл. – Житомир : Вид-во «Волинь», 2008. – 232 с.
7. *Батракова С. Н.* Методологические проблемы становления педагогического процесса формирования целостной личности / С. Н. Батракова // Мир психологии. – 2004. – № 4. – С. 183–193.
8. *Бердяев Н. А.* Философия неравенства / Н. А. Бердяев. – М. : ИМА-пресс, 1990. – 288 с.
9. *Библер В. С.* На гранях логики культуры: Книга избранных очерков / В. С. Библер. – М. : Русск. феноменологич. общ-во, 1997. – 440 с.
10. *Богомолов А. М.* Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа / А. М. Богомолов // Психологич. наука и образование. – 2008. – № 1. – С. 67–73.
11. *Веккер Л. М.* Психические процессы /Л. М. Веккер. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – Т. 1. – 1002 с.
12. *Выготский Л. С.* Мышление и речь. Изд. 5, испр. / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
13. *Гарсия Д.* О понятиях «культура» и «цивилизация» / Д. Гарсия // Вопр. философии. – 2002. – № 12. – С. 228–234.
14. *Давыдов В. В.* Развивающее образование: теоретические основания преемственности дошкольной и начальной школьной ступеней / В. В. Давыдов, В. Т. Кудрявцев // Вопр. психологии. – 1997. – № 1. – С. 3–18.
15. *Демьянков В. З.* Термин «концепт» как элемент терминологической культуры / В. З. Демьянков // Язык как

- материя смысла: Сб. статей в честь академика Н.Ю. Шведовой / Отв. ред. М. В. Ляпон. – М. : Издат. центр «Азбуковник», 2007. – С. 606–622.
16. Ильенков Э. В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1974. – 271 с.
  17. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 609 с.
  18. Леонтьев А. Н. Глава о способностях (рецензия на рукопись Н. С. Лейтеса) А. Н. Леонтьев // Вопр. психологии. – 2003. – № 2. – С. 7–13.
  19. Леонтьев Д. А. Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному / Д. А. Леонтьев // Вопр. психологии. – 2011. – № 1. – С. 3–27.
  20. Леонтьев Д. А. Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности: 3-е изд., доп. / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
  21. Леонтьев Д. А. Что даёт психологии понятие субъекта: субъектность как измерение личности / Д. А. Леонтьев // Эпистемология и философия науки. – 2010. – № 3. – С. 36–153.
  22. Максименко С. Д. Источники и движущие силы жизненной энергии (нужды) личности // Мир психологии. – 2013. – № 4. – С. 213–224.
  23. Межуев В. М. Идея культуры: Очерки по философии культуры / В. М. Межуев. – М. : Прогресс-Традиция, 2006. – 408 с.
  24. Методология психологии: проблемы и перспективы: Уч. пособие / Общ. ред. В. П. Зинченко. – М. ; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2012. – 508 с.
  25. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психо-логическое исследование субъекта в его бытии / С. К. Нартова-Бочавер. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
  26. Петров В. М. Исследования креативности: экспансия интегративной тенденции (на материале осенних научно-практических конференций) / В. М. Петров, Л. А. Мажуль // Мир психологии. – 2014. – № 1. – С. 267–273.
  27. Степанов Ю. С. Концепты: Тонкая пленка цивилизации / Ю. С. Степанов. – М.: Изд-во «Языки славянских культур», 2007. – 248 с.
  28. Шрейдер Ю. А. Равенство, сходство, порядок / Ю. А. Шрейдер. – М. : Наука, 1971. – 256 с.
  29. Юревич А. В. Парадигмы в психологии / А. В. Юревич // Парадигмы в психологии: науковедческий анализ / Отв. ред. А. Л. Журавлёв и др. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – С. 13–33.
  30. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии: Теоретические проблемы развития психологической науки / М. Г. Ярошевский. – М. : Политиздат, 1974. – 447 с.
  31. Hall C. S. Teorie osobowości, tłum. J. Kowalczevska, J. Radzicki / C. S. Hall, G. Lindzey. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. – 656 s.
  32. Honigmann J. J. Culture and Personality / J. J. Honigmann. – New York: Harper, 1954. – X., 499 p.
  33. Mazur M. Cybernetyczna teoria układów samodzielnych / M. Mazur. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. – 231 s.
  34. Wilsz J. Paradygmat systemowy – badania i metody systemowe / J. Wilsz // Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia, nr XIV / Lewowicki T., Wilsz J., Ziaziun I., Nyczkało N. (red). – Częstochowa – Kijów: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, 2012. – S. 125–149.
  35. Wilsz J. Przemiany edukacyjne z punktu widzenia podejścia systemowego i koncepcji stałych indywidualnych cech osobowości człowieka / J. Wilsz // Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia, nr I / Lewowicki T., Wilsz J., Ziaziun I., Nyczkało N. (red). – Częstochowa. – Kijów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, 1999. – S. 69–87.
  36. Wilsz J. Psychologizowana wersja koncepcji stałych indywidualnych cech osobowości i jej wykorzystanie przy wyborze zawodu / J. Wilsz // Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia, nr II / Lewowicki T., Wilsz J., Ziaziun I., Nyczkało N. (red) Częstochowa. – Kijów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, 2000. – S. 405–415.
  37. Wilsz J. Rozwój uczniów w kontekście przystosowania do procesu edukacyjnego / J. Wilsz // Edukacja jutra. Proces kształcenia i jego uczestnicy / Denek K., Kamińska A., Kojs W., Oleśniewicz P. (red). – Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza, 2010. – S. 133–140.
  38. Wilsz J. Teoria pracy. Implikacje dla pedagogiki pracy / J. Wilsz. – Kraków: Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2009. – 524 s.
  39. Wilsz J. Znaczenie koncepcji stałych indywidualnych cech osobowości dla poradnictwa zawodowego / J. Wilsz // Pedagogika Pracy. – 2001. – Nr 38. – S. 81–90.
  40. Wilsz J. Znaczenie niekształtalnych cech osobowości człowieka w procesie kształcenia przedzawodowego / J. Wilsz. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, 1996. – 375 s.

1.4. ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ: ІНТЕГРАТИВНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНЕ ТРАКТУВАННЯ

О.В. Завгородня

Сучасне посилення інтегративних тенденцій пов'язане із прагненням цілісного, всеохоплюючого осмислення людиною своєї природи та сутності, яке було важливим в усі часи існування культури. На даний час це прагнення виявляється, зокрема, в тенденції до діалогу, взаємодії та можливої інтеграції різних напрямів і рівнів знань про людину у смисловому полі психології. В психології поняття «інтеграція» вживається в різних контекстах – «інтеграція свідомості» (К. Г. Юнг), «структурна інтеграція» (І. Рольф), «інтеграція травми» (С. Гроф), «інтегральна індивідуальність» (В. С. Мерлін), «Homo integer» (Н. І. Непомнящая), «інтегративний суб'єкт» (З. С. Карпенко) та ін. Актуальним постає звернення до можливостей різних традицій і наукових шкіл, завдання інтеграції їх здобутків в аналізі проблеми особистості. Посилення позицій екзистенційного трактування пов'язано з усвідомленням односторонності редукціоністських підходів до пізнання особистості, прагнення більш глибокого та повного розуміння її сутності, екзистенційних джерел, а також виокремлення різних варіантів розвитку та рівнів досягнутої зрілості.

Мета розділу – охарактеризувати інтегративно-екзистенційне бачення особистості та варіантів її становлення.

Розглянемо особистість у контексті таких понять як, «екзистенція» і «культура». Екзистенція та екзистенціювання – центральні поняття шерегу філософських і психологічних концепцій. М. Гайдеггер характеризує екзистенціювання як «відкрите назовні стояння всередині», просвітлення сущого, розкриття буття. К. Ясперс трактує екзистенцію як трансцендентне джерело та вічну мету людини. В. Франкл звертається до поняття екзистенції для окреслення специфіки людського буття та прагнення людини до пошуку його смислу. На думку Ф. Ю. Василюка, ключовим моментом особистісного вибору є звернення до екзистенційної глибини, до вищих цінностей, уважне прислуховування, очікування внутрішньої

смислової відповіді [8]. Екзистенція не виявляється автоматично за наявності сприятливих умов, екзистенціювання вимагає від людини снаги й рішучості обирати і проживати екзистенцію як більш глибоку буттєву можливість [21].

На основі праць М. Гайдеггера, С. К'єркегора, К. Ясперса, А. Маслоу, В. Франкла, Р. Мея, А. Ленгле та ін. можна виокремити такі характеристики екзистенції: незнищенність; потаємність, непідпорядкованість раціональному пізнанню; смислотвірну функцію; звернення людини до власної автентичності та глибини; зв'язок із сумлінням, вершинними переживаннями, натхненням, творчістю.

Екзистенція – глибинний покликання буття, звернене до людини послання, яке треба почути; відповідно – бути відкритим, чутливим. Також це вибір та відвага бути справжнім, вірним буттєвому поклику, послідовним у його здійсненні. Отже, узагальнюючи, можна визначити екзистенцію як глибинне джерело автентичного сповненого смислу індивідуального життя, актуалізація якого вимагає від людини відкритості та відваги.

Існує традиція духовно-екзистенційного розуміння особистості (І. Кант, М. Шелер, М. О. Бердяєв, Е. Муньє, С. Л. Франк та ін.). В радянській психології внаслідок ідеологічної депривації навіть самого поняття «особистість» (за словами К. О. Абульханової [21]) його зміст було вихолощено, редукковано до соціального аспекту людини.

Особистість ми розглядаємо насамперед як духовно-екзистенційне начало (особистісний первінь), з яким кожна людина приходить у світ. У драмі людського життя це начало може розвиватись, збагачуватись, досягати розквіту, плідної зрілості, а може збіднюватись, деградувати, спотворюватись. За умови достатньої вираженості особистісний первінь інтегрує та преображає також соціальні й природні характеристики індивіда, перетворюючи їх на свої ресурси. Рівень особистісної зрілості людини визначається глибиною її переживань і сенсів, домінуванням буттєвих цінностей, повнотою та унікально-індивідуальним характером їх творчого виявлення та утвердження в житті і культурі. Особистість виступає чутливим рецептором, перетворювачем і транслятором екзистенції (глибинного життя світу-в-собі й себе-у-світі) у сферу культурних форм, які можуть бути чуттєво сприйняті іншими

людьми. Здійснюване особистістю втілення екзистенції в унікально-індивідуальних формах є процес оригінального культуротворення.

Культура і особистість тісно взаємопов'язані. «Культура – це не якась частина життя особистості, а її глобальна функція» [18, с. 535]. Актуалізація духовного потенціалу особистості пов'язана з «діяльним вживанням у світ цінностей, напруженою активною участю в реалізації цінностей у творчості і співтворчості культури» [31, с. 6].

Існують різні тлумачення поняття культури. Зокрема, її трактують переважно як соціальний або духовно-екзистенційний феномен. В першому випадку акцентуються суперечності культурного і природного (З. Фройд), в другому – культурного та духовного (М. О. Бердяєв). На думку Бердяєва, культура – велике благо, засіб для духовного сходження людини, та коли культура перетворюється на самоціль, то стає перепорою свободі і творчості, чинником культурного рабства, зокрема у формах снобізму, естетизму, саєнтизму.

В широкому розумінні культура є все, створене людьми, незалежно від його гуманної або руйнівної спрямованості. У вузькому сенсі можна розглядати культуру як сприятливі для особистості розвивальні та гуманізуючі енерго-інформаційні потоки. Ми визначаємо культуру в широкому сенсі як створену людьми попередніх поколінь мережу форм (програм, сценаріїв, патернів або моделей в широкому розумінні [4]), яка освоюється, відтворюється, перетворюється представниками нових поколінь; у культурних формах люди означають та переозначають свої переживання та сенси. В динамічному аспекті культура – процес перетворення форм у постійно відтворюваних практиках, але за нових умов, що відображає властиву людям даної спільноти динаміку сенсів.

Особистість у своєму становленні розкриває для себе смисли, означені в культурних формах тими, хто їх створював. Культура – своєрідне смислове послання людей попередніх поколінь прийдешнім. Звідси – провідні функції культури: антиентропійна (творення культури як протистояння смерті) та інформаційно-енергетична (жива пам'ять, що спонукає до дії). «Пам'ять духовна, вона є зусиллям духу, який опирається розпаду» [6, с. 111], пам'ять забезпечує цілісність культури, а

також спонукає до дії («попіл Клааса стукає в моє серце»). Втрата пам'яті – симптом згасання культури, а підміна пам'яті (перекручення правди, дезінформація) – ознака злорякісного переродження її смислової серцевини, появи культури-покруча.

Культура в широкому розумінні має різні складові: евристичні, обмежувальні, руйнівальні. Якщо переважають останні, культура стає ворожою особистості (зокрема, імперський дискурс культури може бути репресивно-руйнівним щодо культур поневолених народів, оскільки існують «зв'язки між, з одного боку, тривалою огидною жорстокістю таких практик, як рабство, колоніальне й расове поневолення та імперське підпорядкування, і, з другого боку, поезією, прозою та філософією суспільства, яке ці практики здійснює» [23, с. 14]). Розквіт культури характеризується домінуванням екзистенційних сенсів, розмаїттям та оригінальністю форм; занепад культури – сплющенням сенсів, зниженням їх рівня до егоцентричних, а також нівелюванням та примітивізацією культурних форм.

Отже, особистість виступає органом екзистенціювання, а культура – способом, засобом і результатом – у формі твору. Проте для творця культури більш важливим є невидимий екзистенційний результат. На думку художника Р. Генрі, «мета роботи... не в тому, щоб отримати картину. Картина – лише побічний продукт і може бути корисною, цінною та цікавою лише як слід того, що відбулося з художником. Мета всякої роботи – досягнення стану вищого буття ...» [16, с. 438–439].

Звертаючись до метафори коренів і крил, можна висловитись таким чином. Особистість вкорінена у бутті («Всю історію людських діянь записано в згортках мого мозку, вся історія звірів жива у несвідомих скороченнях моїх м'язів, вогнище серця підтримує в моєму тілі температуру того океану, з якого вийшло все живе на землі» [12, с. 51]), причому корені особистості індивідуально-неповторні, що є основою унікальності її самовиявлення. Стаючи суб'єктом культуротворення, особистість розгортає крила, набуває здатність злету та позаіндивідуального існування. Особистість (що вислизає з раціональних дефініцій) можна означити як індивідуально-унікальний голос буття, здійснюваний завдяки культурній суб'єктності людини.

На думку Л. І. Анциферової, цілком ймовірно, що в природі людини існують праформи її вищих прагнень, які виявляються у новонародженого в його тяжінні до ласки, до ніжності, до любові [2]. М. В. Папуча відзначає, що діалогічна єдність Я-Ти в межах цілісної людської істоти існує в перші дні після народження; вона ще не усвідомлюється, але вже переживається дитиною [20]. Новонароджена дитина тяжіє до життєдайного контакту з дорослим. Людське обличчя для немовляти – найбільш значуще явище у світі. «Через обличчя насамперед особистість приходить у спілкування з особистістю. Сприймання обличчя не є сприйманням фізичного явища, воно є проникненням в душу і дух» (М. О. Бердяєв) [17, с. 254]. Особистість дитини за умови любовно-творчого ставлення до неї з боку дорослого та його гуманізуючого впливу актуалізується з потенційного стану та відзначається певними особливостями.

Своєрідність дитячої особистості ми вбачаємо в її цілісності, синергії свідомого та позасвідомого, сприйнятливості-вразливості, спонтанності-експресивності, інтуїтивній проникливості, динамічності уяви. Ця своєрідність (зокрема, здатність відчувати те, що існує в прихованій формі, до латентних ознак, важливість яких може виявитись у майбутньому, здатність схоплювати і утримувати ціле раніше від частин) є необхідною передумовою гармонійного розвитку дитини в процесі її пізнання і творчості. Гальмування особистісного (і пов'язаного з ним творчого) розвитку може спостерігатися, зокрема, за таких умов: 1) значний невіддільний для дитини тиск зовнішньої реальності, адаптація до соціуму ціною «зради» внутрішньої реальності, відмови від власної самобутності та орієнтації в життєвій практиці на соціальні стереотипи; 2) значний тиск внутрішньої реальності в умовах недостатності зворотного зв'язку із значущими іншими, слабкий опір соціального оточення у випадках деструктивного самовиявлення і/або недостатня сформованість конструктивних форм самовиявлення, наслідком чого може бути деформування соціальних зв'язків, нездатність до життєдайного співбуття, свавільно-споживацьке ставлення до інших людей.

Майже всі маленькі діти виявляють допитливість, спонтанну творчу активність, безпосередність, емоційну виразність, але за цими проявами не можна спрогнозувати, якою буде доросла людина в майбутньому, як реалізуватиме свій

потенціал. Дитинство – час великих можливостей (зокрема, творчого розвитку) і великих (часто незворотних) втрат. Залежність дитячого світу від світу дорослих накладає велику відповідальність на останніх за те, яким чином дитина буде дорослішати, що в ній збережеться, що з'явиться нове, а що зникне назавжди. Слід відзначити, що від дитинства до дорослості відбувається не лише розвиток, зростання особистості, але й інволюційні процеси, дисгармонійні зміни, деструктивні відхилення, так званий «помилковий» або збочений розвиток. За сприятливих внутрішніх і зовнішніх умов розвиток здійснюється в напрямі зрілої особистості, характеристики якої відображено в багатьох наукових джерелах.

Існують різні концепції розвитку людини від дитинства до зрілості (З. Фройд, Е. Еріксон, Ж. Піаже, Л. Колберг, Д. Б. Ельконін, Я. Л. Морено, В. Фовлер та ін.), які акцентують ті чи інші виміри цього розвитку – психосексуальний, психосоціальний, когнітивний, моральнісний, діяльнісний, релігійний та ін. Більш детально ми зупинимось на баченні розвитку особистості з позиції аналітичної психології (К. Г. Юнг, Е. Нойман), яка концентрує увагу на інтрапсихічних змінах.

Е. Нойман характеризує розвиток особистості таким чином. В дитинстві відбувається поступова диференціація свідомого психічного життя від позасвідомого, свідомого Его від позасвідомої Самості, усвідомлених змістів від неусвідомлених архетипів. До певного часу Его ще не зовсім відособлюється від Самості. Таке життя на рухливій межі свідомого та позасвідомого підтримує «природну геніальність дитини» і наповнене спонтанною творчістю, яка виявляється в грі, фантазуванні, уяві. Поступово Его дитини відособлюється від позасвідомого (відповідно – від його творчих джерел), звертаючись до соціального життя, освоюючи соціальний простір. У підлітковому віці Я, що осмислює себе, прагне адаптуватися до колективу, його цінностей і через них освоїти домінуючу культурну традицію. Батьківські архетипи дитинства в процесах свідомої ідентифікації заміщуються фігурами близького і дальнього оточення, зокрема, учителем, старшим другом, авторитетом, кумиром тощо. Підліток залучається до культури спільноти, але при цьому відбувається його віддалення від позасвідомої геніальності, оригінальності

дитячої творчості відступає перед загальним каноном. Образ-символ відступає перед абстрактним знаком. Нарощуючи раціональність, Я може захистити себе від тиску позасвідомого, який зростає у період статевого дозрівання. Але надмірний захист від позасвідомих емоційних та архетипових включень може тимчасово дезінтегрувати Я; у зв'язку із цим у період пубертату часто трапляються «невротичні дебюти». Бажано, щоб крайнощі свідомого мислення гармонійно компенсувалися глибиною та інтенсивністю усвідомлених переживань. Его цього періоду зміцнює себе через посилення та «управлінських структур», якими є мислення та воля. Посилений раціональний самоконтроль і фіксація нормативних знань можуть пригнічувати автентичність, нівелювати самовиявлення підлітка.

Для дорослої людини (раніше чи пізніше – залежить від індивідуальних чинників) визначальним стає досягнення синтезу між свідомим розумом і психікою в цілому, між Его та Самістю, так щоб між відособленими у підлітковому віці системами могла утворитися нова цілісність [19]. У цьому процесі, який Юнг назвав індивідуацією, людина стає більш відкритою до внутрішніх, ледь прояснених символічних та емоційних змістів, які приходять із позасвідомого. Акцент свідомої активності людини поступово зміщується ззовні всередину. Процес самопізнання полягає у диференціації справжнього Я і маски, осмисленні символіки сновидінь, марень, архаїчних візій, які вторгаються у свідомість. Основне завдання цього періоду – прихід до цілісності, осягнення свого покликання. Свідома думка поглиблюється мірою самопізнання, всі центральні фігури життя, ключові події, вчинки, взаємини під впливом позасвідомого сприймаються як більш складні та неоднозначні. Самість зміщується з глибини позасвідомого на рівень творчого свідомого розуму і стає центром цілісної особистості. Як і Юнг, Нойман вважає основним символом індивідуації «мандалу», чим би вона не виявлялась – авторською науковою теорією, філософським осянням, збудованим храмом або вчинком виняткової етичної цінності. При гальмуванні індивідуації спостерігається надмірне домінування Его, гіпертрофія розсудливості.

Отже, зріла особистість характеризується єдністю розширеної свідомості та продуктивного позасвідомого.

Розвиваючи цю думку, можна розглядати внутрішню структуру зрілої особистості таким чином. Зріла особистість має інтегроване подвійне осереддя, основні складові якого – центр на межі внутрішнього і зовнішнього (Его) та глибинний центр (Самість, Серцевина або Серце). Серце, за М. О. Бердяєвим, – онтологічне ядро особистості, «в серці є мудрість, серце є орган совісті, яка є верховний орган оцінок» [17, с. 149]. На думку Ф. Лерша, «серце виступає як здатність до зв'язків самотрансценденції, з якими, у свою чергу, зростає почуття відповідальності. Саме це почуття відповідальності укорінене в тому, що ми називаємо сумлінням, у хвилюваннях сумління відчуваємо – сповнили чи ігнорували ми ті обов'язки, до яких закликало наше серце» [10, с. 23]. Его – осередок суб'єктності, що здійснює функції саморегуляції, узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу. Самість – осередок єдності з усім сущим, центр любові² і сумління. Досягнення особистісної зрілості передбачає вираженість у людини конструктивних інтенцій, любовно-творче ставлення до сущого. Слово «совість» поєднує в собі емоційний аспект («со» – вираження спільності) та когнітивний аспект («вість»). Згідно з О. О. Ухтомським, совість – найбільш глибокий «прозирач майбутнього», «таємничий... голос всередині нас, що збирає усі успадковані враження від життя роду та попереджає особливими впливами та емоціями вищого порядку про необхідні наслідки того, що зараз робиться перед нами» [27, с. 458].

² За Платоном, любов – прагнення цілісності. Все у світі зберігається і єднається духом любові. За П. О. Флоренським, любов – основа внутрішньої єдності особистості, без любові вона розсипається в «дрібність психологічних елементів і моментів» [29]. Про сутність любовного ставлення до людини, підкреслюючи аспект деєгоцентрації, пише православний філософ А. Сурожецький: «... Але щоб побачити людину безвідносно до мене самого, треба відсторонитися від себе та своїх суджень, і тоді можна бачити вглиб і чути іншого ... Бачити і чути іншого – означає прийняти в себе, пережити спільність із ним. Любити – означає припинити вбачати в самому собі центр і мету існування... Тоді вже немає самоствердження та самовиправдання, а є спрямованість до того, щоб вона [інша людина] була у всій повноті свого буття» [26, с. 221]. Але не лише любов, а й «творчість протилежна егоцентризму... це забуття себе, спрямованість до того, що вище за мене» [11, с. 39].

Як механізми досягнення особистісної зрілості можна виокремити деєгоцентрацію та індивідуалізацію.

Деєгоцентрація полягає в посиленні значущості та усвідомлюваності Самості і знаходить вираження у зміщенні мотиваційно-ціннісної домінанти в напрямі глибоких переживань, перевазі співпереживання, універсально-милосердних та альтруїстичних прагнень, порівняно з егоцентричними та групоцентричними, що виявляється безпосередньо в почуттях та бажаннях і не підлягає прямій вольовій регуляції (не можна примусити себе співпереживати: або співпереживаєш, або ні). Деєгоцентрацію також можна розглядати як процес і результат цього процесу (як досягнення певних рівнів деєгоцентрації). В онтогенезі важливим чинником деєгоцентрації є емпатійні взаємини дитини із значущим(и) дорослим(и) своєї статі, які сприяють переживанню дитиною потреб і почуттів іншої людини як своїх; при цьому розвиток емпатії не вступає в суперечність із становленням статевої ідентичності.

Проблема деєгоцентрації як подолання егоцентризму привертала увагу багатьох філософів і психологів. К. Горні, досліджуючи природу неврозів, відзначає, що невротик поглинутий собою внаслідок напруженості внутрішніх конфліктів, він чіпляється за свої неконструктивні «особливі рішення», які тимчасово полегшують його страждання, але блокують можливість зцілення та розвитку [32]. Навпаки, коли йдеться про особистість, спрямовану на самоактуалізацію, А. Маслоу вважає, що «саме така людина може забути про своє Я і сконцентруватись на розв'язанні проблеми, саме така людина найбільш спонтанна у своїх діях»³ [15, с. 63]. Поза деєгоцентрацією блокується здатність людини до любові та творчості.

Індивідуалізація полягає в ускладненні, диференціації, зростанні сили Его, становленні самосвідомості, русі людини від залежності до автономності, від конформності до вільного

³ Зовні людина, зосереджена на розв'язанні проблеми, виношуванні ідеї задуму, може виглядати егоцентричною, але це не егоцентризм, зумовлений недостатнім особистісним розвитком або регресом, а концентрація на внутрішній «творчій дитині», її оберігання, плекання, в результаті чого «вона» дозріває і стає здатною відділитися від творця.

самовизначення, до власного світобачення, здатності формувати свій життєвий шлях.

Життєвий шлях – «історія формування та розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи, однолітка певного покоління» (Б. Г. Ананьєв) [1, с. 104–105]. Така історія є спів-буттям з іншими людьми, здійснюється в переплетенні людських доль, є траєкторією руху особистості життєвим світом. Життєвий світ – це опосередкована культурним досвідом, усвідомлена й осмислена людиною реальність, у якій проходить її життя. Активність людини як суб'єкта життя підпорядковується смисловим зв'язкам, передбачає вибірку актуалізацію одних смислових зв'язків та дезактуалізацію відхилених смислових альтернатив (А. Г. Асмолов) [3].

Особистість у своєму становленні розкриває для себе смисли, означені в культурних формах тими, хто їх створював. Культура фіксує безліч сценаріїв, варіантів людських доль і втілених у них смислів, що містять відповіді на екзистенційні питання людини. На думку С. Ю. Степанова, «загального розв'язку екзистенційних проблем, придатного на всі випадки життя і для всіх людей, немає і в принципі бути не може. Жити з ними і вирішувати їх людина може впродовж усієї своєї життєдіяльності, кожного разу по-новому, і для кожної людини справжній розв'язок є унікальним. Результатом цього процесу виявляється створення все нових і нових смислів, тобто смислотворення. У цьому контексті загальнолюдська культура виявляється не кунсткамерою цінностей колишніх поколінь і не збірником законів, норм, готових істин, а невичерпним резервуаром прецедентів (людських доль), створених конкретними історичними особами. Їх переосмислення, рефлексія і є механізмом творіння досвіду власного життя і його культурного, духовного сенсу» [24, с. 109–110].

Згідно з гіпотезою В. Н. Дружиніна, існують незалежні від індивіда, винайдені людством і відтворювані в часі варіанти життя. Їх можна трактувати як різні способи здійснення особою свого життєвого шляху, в яких інтегруються певні цінності і сенси життя з інструментальними стратегіями їх досягнення [13]. Людина залежно від обставин може обрати той чи інший варіант життя, проте не завжди має вибір, варіант життя може бути їй нав'язано.

Ступінь свободи людини в здійсненні життєвого шляху залежить як від зовнішніх умов, так і від її самопізнання.

Людина є носієм певних потреб, потягів, характерологічних рис, здібностей, які певною мірою програмують її життєвий шлях і накладають низку обмежень на діапазон її вибору. Людині далеко не завжди вдається «зробити себе», у багатьох випадках вона терпить (рос. «претерпевает») нав'язаний їй варіант життя.

У психологічному розумінні свобода – один із екзистенційних психічних механізмів, за допомогою якого суб'єкту життя вдається творити свій життєвий шлях, долати обмеження долі [13].

Доля може тяжіти над людиною (або сприяти їй) у трьох формах:

- природній (природні умови життя, сприятливі, суворі чи руйнівні, в тому числі стихійні лиха, індивідуально-природні особливості людини, вроджені та набуті, що зумовлюють психобіологічний аспект її буття-в-світі);
- соціальній (комплекс макро- та мікросоціальних чинників – соціальні ролі, сім'я, соціальне оточення, суспільство, історична епоха, що створюють загальну канву життєвого шляху особистості та зумовлюють психосоціальний аспект її існування);
- духовній (духовно-психологічна атмосфера і провідні ідеї суспільства, близького оточення, духовні індивідуально-психологічні чинники, руйнівні чи творчі, або блокують розвиток людини, деформують особистість, або допомагають їй спрямовувати і підтримувати становлення своєї особистості, розвивати свої здібності, перетворювати потяги, долати свої психобіологічні та психосоціальні обмеження).

Зовнішні обставини (природні та соціальні) можуть бути вкрай несприятливі для людини, значно зменшуючи її можливості, калічачи долю або позбавляючи життя. Зокрема, репресивні режими зазвичай культивують досить жорстоке ставлення до дітей. А за несприятливих умов раннього дитинства процес індивідуалізації дитини загальмовується, високі рівні індивідуалізації стають недосяжними. Несвідомі дитячі травми не дають можливості подолання потреби симбіотичної залежності (змінюються лише її форми), інфантилізований дорослий немов приречений на «втечу від свободи».

Навіть за умов відносної зовнішньої свободи людині важко набутти свободи внутрішньої, «вгадати», намацати

власний шлях, реалізувати свій неповторний варіант життя, переживаючи його як покликання і долю.

«Якби автономність індивіда не була бажанням багатьох людей, то вона навряд чи змогла б пережити... придушення колективністю» [25, с. 82]. Індивідуалізація передбачає розвиток волі – від імпульсивності до довільності, від довільності до постдовільної спонтанності.

Індивідуалізація виявляється також і щодо свого внутрішнього світу, зокрема, у способах переживання світу та їх означування з допомогою семіотичних ресурсів культури. Означування переживань і подій (що спонукають переживання) – тобто заміщення їх різного рівня культурно заданими схемами – дає змогу людині впорядковувати те, що відбувається, оцінювати його, вибудовуючи свої версії внутрішніх і зовнішніх подій.

Можна виокремити такі способи опрацювання переживань (від менш до більш індивідуалізованих).

«Химерний». Людина не володіє наявними в культурі способами означування внутрішньої реальності, опрацьовує актуальні переживання (зокрема гострі, травматичні) химерно неадекватним способом. Продуковані при цьому незрозумілі для інших означення переживань у комплексі з неадекватним трактуванням зовнішніх подій можуть започаткувати подальше химерне відображення реальності (в деяких випадках розвинулись у маячневу систему). Такий спосіб характерний, зокрема, для дітей, що пережили «передчасну травму» (Д. Деверо). Цей спосіб можна вважати дезадаптивним.

Девіантний (маргінальний). Людина опрацьовує переживання за допомогою способів, означень, схем, які характерні для певної субкультури і зрозумілі в межах цієї субкультури. Цей спосіб є не результатом вільного вибору, а наслідком недостатнього освоєння більш широких культурних способів опрацювання переживань, що звичайно обмежує можливості соціальної адаптації людини. Цей спосіб можна вважати субадаптивним.

Конформно-мажоритарний. Людина опрацьовує переживання за допомогою освоєних нею способів, характерних для більшості людей даної культури, накладаючи на свій досвід певні стереотипи, схеми і продукуючи означення, зрозумілі для

представників цієї культури. Цей спосіб сприяє соціальній адаптації, проте в загальних схемах, способах позначення втрачається глибина та унікальність індивідуальних переживань. Цей спосіб можна вважати адаптивним.

Альтернативний. Людина опрацьовує переживання з допомогою обраних нею нестандартних способів, характерних для певного культурного кола. Девіантність у цьому випадку є вибором людини, її вільною перевагою, як така, що більше відповідає її індивідуальності. Продуковані при цьому означення, інтерпретації, форми самовираження зрозумілі не всім, а «вибраним», причетним до обраного суб(супер)культурного кола. Якщо у випадку вимушеної девіантності людина, можливо, хоче, але не може бути «як всі», то в даному випадку (вільного вибору) людина може, але не хоче бути «як всі». Такий спосіб можна позначити як пост-адаптивний.

Креативний. Людина опрацьовує переживання індивідуалізованим способом, сформованим на основі освоєних нею існуючих у культурі способів, але реконструйованих, трансформованих відповідно до індивідуальності та унікальності власних переживань. При цьому продукуються позначення, інтерпретації, виразні форми, що поєднують як універсальні, так і унікально-індивідуальні виміри. Такі форми на поверховому рівні можуть бути зрозумілі для багатьох людей, а на глибокому – для осіб, духовно близьких автору. Цей спосіб також можна вважати пост-адаптивним.

В результаті індивідуалізації людина формує власний світогляд, усвідомлює себе як представника своєї епохи, спадкоємця певних культурних традицій, носія тих чи інших обдарувань, намагається відчувати й реалізувати своє неповторне призначення. Це зумовлює унікальність способу здійснення життєвого шляху людини, індивідуалізацію її цілей, стратегій їх досягнення.

Усвідомлення унікальності власної позиції – основа автентичної активності людини. «Я–для–себе – центр виходу вчинку та активності утвердження та визнання всякої цінності» [5, с. 57].

Важливим чинником індивідуалізації є індивідуалізуючі (не симбіотичні і не відчужені стосунки та бачення в дитині

неповторної індивідуальності) взаємини дитини із значущим(и) дорослим(и) (особливо іншої статі), які сприяють усвідомленню своєї відмінності (в контексті становлення статевої ідентичності) та унікальності.

На думку В. Франкла, доки людина не пізнає, що саме визначає принципову неповторність її власного існування, вона не зможе відчувати виконання свого життєвого завдання невіддільною частиною своєї долі. «Тільки з мого єдиного місця я можу бути активним і повинен бути активним... (обов'язок реалізувати мою єдину позицію)» (М. М. Бахтін [5, с. 57]). Втім, високий рівень індивідуалізації не виключає вибору деструктивного варіанту життя. Адже поза деєгоцентрацією «унікальне життєве завдання» людини матиме егоцентричне або групоцентричне мотиваційне підґрунтя та відповідно – буде амбівалентним або руйнівним (великі та частково реалізовані, зокрема в ХХ столітті, проекти знищення людей, природи, культури).

На думку Е. Фромма, життєве завдання людини «цілком парадоксально поєднує в собі реалізацію індивідуальності, водночас вихід за її межі та досягнення універсальності. Тільки повністю розвинута індивідуальна Самість здатна відкинути Его» [30, с. 372]. В цьому контексті Фромм звертається до думок Гете, який стверджував, що доки людина висловлює свої особисті відчуття, її ще не можна назвати поетом, але як тільки зуміє відчувати та висловити біль усього світу, тоді вона дійсно поет, здатний бути невичерпним і завжди новим.

«Кожна людина покликана стати особистістю, і для неї мають бути створені можливості стати особистістю...» (М. О. Бердяєв [6, с. 256]). Заслуговує на увагу думка Г. О. Балла про перевагу узагальнювального підходу (порівняно з диференціювальним) до низки психологічних понять як з методологічних, так і ціннісних позицій. Зокрема, ціннісним засадам гуманістично налаштованої психології відповідає якнайширше трактування поняття особистості (з одночасним виокремленням різних типів особистості, стадій її становлення та рівнів досягнутого розвитку); з цих позицій, люди не діляться на тих, хто є особистістю, і тих, хто не є нею, шлях до

особистісного зростання (з урахуванням індивідуальних особливостей і водночас з орієнтацією на особистісний ідеал, яскраво репрезентований у житті й діяльності багатьох видатних людей) визнається принципово відкритим для кожної людини, а надання допомоги у рухові цим шляхом – «чи не головним обов'язком психолога» [4, с. 32].

Становлення особистості – багатовимірний процес, у якому ми акцентуємо окреслені психологічні виміри: деєгоцентрації (відображає зростання впливу Самості на Его) та індивідуалізації (відображає силу Его), – і на цій основі можемо побудувати типологію.

1. Високий рівень деєгоцентрації виявляється насамперед у мотиваційній сфері і характеризується домінуванням емпатійно-альтруїстичної мотивації (ЕАМ), тобто свідомих прагнень і/або неусвідомлюваного бажання дарувати себе людям у формі служіння, любові, творчості.

2. Середній рівень визначається амбівалентним характером мотивації та вираженістю ЕАМ лише щодо людей своєї групи.

3. Низький рівень характеризується домінуванням егоцентричної мотивації, утилітарно-деструктивним ставленням до людей.

Індивідуалізація передбачає подолання симбіотичних залежностей, зростання автономності особи. Виокремлюємо такі рівні:

А. високий – здатність до самостійної постановки та розв'язання завдань і надзавдань; регуляція поведінки на основі самосвідомості; здатність до наднормативної активності;

Б. середній – здатність до розв'язання завдань, поставлених реальними або ідеальними авторитетними особами; свідомо регуляція поведінки, що спирається на існуючі норми, правила;

В. низький – недостатня сформованість довільної регуляції поведінки; переважання імпульсивно-ситуативного реагування.

Виходячи з рівнів розвитку деєгоцентрації та індивідуалізації, можна змоделювати дев'ять особистісних типів

і порівняти їх з описаними у філософській та психологічній літературі.

1А. Альтруїстичний наднормативний тип (високий рівень розвитку як деєгоцентрації, так і індивідуалізації). Характеризується домінуванням ЕАМ, усвідомленою як особисте надзавдання, що реалізується в конструктивних вчинках. Цей тип близький за змістом етиці творчості за М. О. Бердяєвим, продуктивній орієнтації за Е. Фроммом, також орієнтації на буттєві цінності, за А. Маслоу. Імперативом етики творчості, за Бердяєвим, є здійснення людиною Божого задуму стосовно неї, реалізація даних їй обдарувань. Творчість перемагає екзистенційну порожнечу, нудьгу (яку не може подолати добродієність), спрямована в майбутнє, йде від індивідуальності, але має соціальну значущість.

Для типу 1А характерні такі риси:

- 1) здатність до надситуативної активності, до постановки надзавдань; здатність діяти в умовах невизначеності та ризику;
- 2) емпатійне співчутливе ставлення до людей, толерантність, відсутність егоцентричної обмеженості та «помилки атрибуції», які полягають у приписуванні собі більш високих, шляхетних мотивів, а іншим людям – більш низьких мотивів тих самих за змістом вчинків;
- 3) прийняття рішень за своїм індивідуально-глибинним сумлінням (яке відрізняється від моральних утворень, що формуються ззовні – почуття обов'язку, «авторитарного сумління», «супер-его»).

Така людина як особистість має інтегроване внутрішнє осереддя, що складається із сильного Его (центр на межі внутрішнього і зовнішнього), актуалізованої Самості (глибинний центр) та прозорого, прониклого індивідуального несвідомого між ними. Его – осередок суб'єктності, здійснює функцію узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, виступає інструментом самоконструювання, саморегуляції та ін. Самість – осередок єдності з усім сущим, завдяки їй суб'єктна активність надихається любов'ю та контролюється сумлінням. Сильне Его зумовлює виражену здатність людини до впливу на соціальне оточення, певні

лідерські здібності і, можливо, харизму. Індивідуальне позасвідоме такої людини просвітлене, духовно опрацьоване, не обтяжене руйнівними комплексами, прозоре для сигналів Самості (проходячи через індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості не викривлюються), що уможливорює плідний діалог Его та Самості. Его зосереджує в собі основні важелі та засоби управління, при цьому є відданим Самості, яка є джерелом смислу і натхнення. Така внутрішня структура зумовлює вираженість у людини творчих конструктивних (біофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, любовно-творче ставлення до всього суцього. В такому випадку ймовірно буде шляхетна самореалізація особистості.

1Б. Альтруїстичний нормативний тип (високий рівень розвитку деєгоцентрації та середній рівень індивідуалізації). Характеризується домінуванням ЕАМ, усвідомленої як необхідне з точки зору реальних або ідеальних авторитетних осіб завдання, що цілеспрямовано здійснюється в конструктивних діях. Цей тип близький:

- 1) євангельській етиці любові за М. О. Бердяєвим, згідно з якою цінними є тільки такі справи, що робляться не заради абстрактного добра, а породжені любов'ю, спрямовані на єднання людей;
- 2) моралі турботи за К. Гіліган, що формується на основі емпатійного ставлення до іншої людини, розумінні її як відмінної від себе, врахуванні її самобутності та виявляється в здатності до самовіддачі та служіння;
- 3) І системі етичної свідомості за В. О. Лефевром, яка полягає в засудженні поєднання добра і зла (злих засобів заради доброї мети), а також вупрагненні до компромісу (самооцінка суб'єкта підвищується в умовах компромісу) [34].

Внутрішньо така людина характеризується не дуже сильним Его, що зумовлює її недостатню самостійність, піддатливість до впливу соціального оточення. Її індивідуальне позасвідоме просвітлене, не обтяжене руйнівними комплексами, прозоре для сигналів Самості (проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості не викривлюються), що уможливорює діалог Его та Самості. Це зумовлює вираженість у людини конструктивних (біофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, совісність у ставленні до

суцього. Водночас, внаслідок недостатньої сили Его, така людина не завжди може захистити себе, обстояти свої інтереси та цінності, реалізувати свої благі прагнення.

Ймовірно є самореалізація середнього рівня, особливо за умов сприятливого гуманного оточення. Водночас у менш сприятливих умовах недостатня самостійність робить таких людей вразливими щодо непорядних маніпуляторів, які зловживають їх альтруїзмом, використовуючи таких людей для власних цілей.

2А. Групоцентричний наднормативний тип (середній рівень деєгоцентрації та високий – індивідуалізації). Характеризується наявністю суперечливих мотиваційних тенденцій: альтруїстичні конструктивні інтенції переважно спрямовуються на одну групу людей, а агресивні, утилітарно-руйнівні – на іншу; домінують групоцентричні цінності та смисли. Суперечлива мотивація усвідомлюється як низка надзавдань (наприклад, старий світ зруйнувати, новий побудувати) і реалізується в наднормативній активності, наприклад, «шляхетного розбійника», революціонера-терориста тощо.

Цей тип близький:

- 1) революційно-гуманістичній етиці за М. О. Бердяєвим, згідно з якою керуються не любов'ю до конкретного ближнього, а гуманними ідеями щодо абстрактного дальнього, і заради останнього здатні жертвувати ближнім;
- 2) моралі справедливості за К. Гіліган: базується на чіткому усвідомленні свого «Я» та самостійно сформованих принципах справедливості, що не виключає жорсткого ставлення до тих, хто має інші принципи, думає та діє інакше, можливий дефіцит емпатійності;
- 3) II системі етичної свідомості за В. О. Лефевром [34], яка виявляється у схваленні поєднання добра і зла («злих» засобів заради доброї мети), а також у прагненні до конфронтації (самооцінка суб'єкта підвищується в умовах конфронтації).

Внутрішньо така людина характеризується сильним Его, що зумовлює її виражену здатність до впливу на соціальне оточення і, можливо, своєрідну харизму. Її індивідуальне позасвідоме частково обтяжене руйнівними комплексами, частково прозоре для сигналів Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості певною мірою викривлюються, що ускладнює

продуктивний діалог Его та Самості. Це зумовлює вираженість у людини амбівалентних деструктивно-конструктивних інтенцій, суперечливість, прозоріння і сліпоту, суміш любові і ненависті в ставленні до себе та інших.

Групоцентричний нормативний тип (середній рівень як деєгоцентрації, так і індивідуалізації). Характеризується суперечливою мотивацією, яка врівноважується дотриманням норм і правил соціального оточення, реалізується частково в межах «дозволеного». Домінують групоцентричні цінності та смисли. Руйнівні інтенції спрямовуються на чужих або засуджених групою. Цей тип близький до охарактеризованої М.О. Бердяєвим етики закону. Етика закону є мораль соціальної буденності, вона організує життя людей, але байдужа до індивідуальності, її душевних борінь. Етика закону регулює зовнішні прояви поведінки, вона необхідна в суспільстві для узгодження суперечливих інтересів, але неспроможна змінити внутрішній стан людини, подолати екзистенційну порожнечу та нудьгу. Позитивний аспект підпорядкування нормам, що склались у спільноті (хоча вони можуть сприйматись як застарілі), на думку М.О. Лосського, полягає в обмеженні можливостей творення зла, оскільки спроба підняти над соціальною рутинною може сприяти появі нових форм не тільки добра, а й зла.

Внутрішньо така людина характеризується не дуже сильним Его, що зумовлює її недостатню самостійність, піддатливість до впливу соціального оточення. Її індивідуальне позасвідоме частково обтяжене руйнівними комплексами, частково прозоре для сигналів Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості певною мірою викривлюються, що ускладнює продуктивний діалог Его та Самості. Це зумовлює вираженість у людини амбівалентних інтенцій, суміш любові і ненависті. Для цього типу ймовірно самовиявлення різне за етичним змістом залежно від впливу соціального оточення.

Наступні три типи – 1В (альтруїстичний імпульсивний), 2В (групоцентричний імпульсивний), 3В (еґоцентричний імпульсивний) – характеризуються недостатністю довільної регуляції та внутрішньо слабким Его, що ускладнює соціальну адаптацію людини та водночас зумовлює майже повну залежність

від оточення.

Два типи (3Б, 3А) мають неконструктивну спрямованість.

3Б. Еґоцентричний нормативний тип (низький рівень деєгоцентрації та середній – індивідуалізації). Характеризується утилітарно-деструктивним ставленням до людей, домінуванням еґоцентричної мотивації, що усвідомлюється як завдання, необхідне з точки зору реальних або ідеальних авторитетів (наприклад, різні види «хрестових походів» та «полювань на відьом») і реалізується у відповідних деструктивних діях (у практиці тоталітарних спільнот така поведінка дістає всіляке заохочення та сприяння).

Внутрішньо така людина характеризується не дуже сильним Его, що зумовлює її недостатню самостійність, піддатливість до впливу соціального оточення. Її індивідуальне позасвідоме непросвітлене, духовно неопрацьоване, обтяжене значними руйнівними комплексами, що стають на заваді діалогу Его та Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості спотворюються, що зумовлює вираженість у людини руйнівних (садистичних, некрофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, безсовісність і безлюбність у ставленні до суцього. Ймовірно для такої людини буде самоствердження середнього рівня, деструктивне за змістом.

3А. Еґоцентричний наднормативний тип (низький рівень деєгоцентрації, високий – індивідуалізації). Характеризується домінуванням еґоцентричної мотивації, усвідомлюваної як особисте надзавдання, що виявляється в деструктивних вчинках. Такий людський тип описаний у філософській та теологічній літературі (І. Кант, М. Бубер, М. О. Лосський) під назвами «свавільний» або «сатанинський».

Людина такого типу не здатна до самовіддачі, емпатійного єднання із світом, «...вона знає лише охоплений лихоманковою суєтою світ, який там зовні, та свою лихоманкову жагу використати цей світ ...» (М. Бубер [7, с. 111]). Жадібність обертається пересиченням і прагненням руйнації. Відчуваючи гнітючу порожнечу, долаючи нудьгу через творення зла, людина немов мститься суцьому за безплідність свого життя.

Внутрішньо така людина характеризується сильним Его, що зумовлює її виражену здатність до впливу на соціальне

оточення, певні лідерські здібності і, можливо, своєрідну харизму. Її індивідуальне позасвідоме непросвітлене, духовно неопрацьоване, обтяжене значними руйнівними комплексами, що стають на заваді діалогу Его та Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості спотворюються, що зумовлює вираженість у людини руйнівних (садистичних, некрофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, безсовісність і безлюбівність у ставленні до світу. Оскільки життєва успішність – це значною мірою функція сильного Его, то для такої особистості ймовірний її високий рівень. Але такий успіх – результат свавільного самоствердження – деструктивний для інших людей (досягнення мети через знищення суперників, садистичне володарювання, здобуття руйнівної слави).

Проведене дослідження дає підстави сформулювати наступні висновки.

1. Особистість ми розглядаємо насамперед як духовно-екзистенційне начало, з яким кожна людина приходиться у світ. У драмі людського життя це начало може розвиватись, збагачуватись, досягати розквіту, плідної зрілості, а може збіднюватись, деградувати, спотворюватись. За умови достатньої вираженості особистісний первінь інтегрує та преображає також соціальні й природні характеристики індивіда, перетворюючи їх на свої ресурси.

2. Зріла особистість має інтегроване осереддя, основні складові якого: центр на межі внутрішнього і зовнішнього (Его), глибинний центр (Самість) та індивідуальне позасвідоме – між ними. Его – осередок суб'єктності, що здійснює функції саморегуляції, узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, а Самість – осередок єдності з усім сущим, центр любові і сумління.

3. Індивідуальне позасвідоме зрілої людини «прозоре», духовно опрацьоване, не обтяжене руйнівними комплексами, проникле для сигналів Самості, що уможливорює її плідний діалог з Его. Сильне Его зосереджує в собі основні важелі та засоби управління, при цьому є відданим Самості, яка є джерелом смислу і натхнення. Така внутрішня структура зумовлює вираженість в людини конструктивних (біофільних) інтенцій, любовно-творче ставлення до сущого.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как объект познания. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 340 с.
2. *Анцыферова Л. И.* Развитие личности и проблемы геронтологии. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН». – изд. 2, испр. и доп. – 2006. – 512 с.
3. *Асмолов А. Г.* Культурно-историческая психология и конструирование миров. – Москва – Воронеж: Модэк, 1996. – 768 с.
4. *Балл Г. О.* Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25–53.
5. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986.
6. *Бердяев Н. А.* О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
7. *Бубер М.* Два образа веры. – М.: Республика. – 1995. – 464 с.
8. *Васильюк Ф. Е.* Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования). – М.: Смысл. – 2005. – 191 с.
9. *Гиллиган К.* Иным голосом: психологическая теория и развитие женщин // Этическая мысль / Общ. ред. А. А. Гусейнова. – М.: Республика, 1992. – С. 352–371.
10. Гуманістична психологія. Антологія: в 3-х т. Том 2: Психологія і духовність. (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній зах. психології) / Упорядники: Г. Балл, Р. Трач. – К., 2005. – 279 с.
11. *Дружинин В. Н.* Варианты жизни: Очерки экзистенциальной психологии. – М.: ПЕР СЕ; СПб.: ИМАТОН-М, 2000. – 135 с.
12. *Жарких В.* Максимилиан Волошин о природе подсознательного // Искусство. – 1989. – № 2. – С. 51–53.
13. *Карпинский К. В.* Психология жизненного пути личности: Учеб. пособие. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 168 с.
14. *Лосский Н. О.* Условия абсолютного добра. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.
15. *Маслоу А.* Психология бытия / Абрахам Маслоу. – М.: Рефл-Бук. К.: Ваклер, 1997. – 394 с.
16. *Мастера искусства об искусстве.* Т. 5–2. – М.: Искусство, 1969. – 541 с.
17. Мир философии. Книга для чтения в 2-х ч. / ред. П. С. Гуревич. – Ч. 2: Человек. Общество. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
18. *Мунье Э.* Манифест персонализма. – М.: Республика, 1999. – 559 с.

19. Нойман Э. Происхождение и развитие сознания. – СПб.: Академический проект // 1999.– 206 с.
20. Папуча М. В. Діалог як психологічний механізм розвитку особистості // Діалогічність як форма існування і розвитку особистості / за ред. Г. О. Балла, М. В. Папучі. – Ніжин: В-во «Міланік», 2007. – С. 58–109.
21. Психология индивидуальности: новые модели и концепции / Под ред. Старовойтенко Е. Б., Шадрикова В. Д. – М.: НОУ ВПО МПСИ, 2009. – 384 с.
22. Психологические проблемы личности в культурно-историческом контексте (отчет о конфер.) // Вопр. психол. – 2009. – № 3. – С. 159–161.
23. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Саїд Едвард. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
24. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. – М.: Наука, 2000. – 174 с.
25. Старовойтенко Е. Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. – М.: Академический проект, 2001. – 544 с.
26. Сурожский А. Встреча / Антоний Сурожский. – М.: Фонд «Духовное наследие митрополита Антония Сурожского», 2010. – 272 с.
27. Ухтомский А. А. Интуиция совести. – СПб.: Петербургский писатель, 1996. – 149 с.
28. Флоренский П. А. Сочинения в 2-х томах / П. А. Флоренский. – Т. 1. Столп и утверждение истины – М.: Изд. «Правда», 1990. – 496 с.
29. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
30. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
31. Хайдеггер М. Исток художественного творения // Мартин Хайдеггер. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1993. – С. 47–120.
32. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – СПб.: Издательство «Питер», 2002. – 224 с.
33. Чавчавадзе Н. З. Феномен бездуховности // О духовности: Сб. научных статей. – Тбилиси, 1991. – С. 3–25.
34. Шрейдер Ю. А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 32–42.
35. Ясперс К. Общая психопатология / Пер. Л. О. Акопян. – М.: Практика, 1997. – 1053 с.
36. Devereux G. Cultural thought models in primitive and modern psychiatric theories // Psychiatry. – 1958. – Vol. 21. – P. 259–374.

1.5. ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

М.В. Савчин

З другої половини ХХ ст. у розвитку всієї цивілізації постали швидкі і значні зміни. Людство створило віртуальний світ, який у внутрішньому світі людини, інтегруючись з образами реального світу, зумовлює появу нових феноменів внутрішнього світу. Філософи, соціологи, історики, політологи та психологи постмодерністської орієнтації почали з подивом осмислювати ці радикальні зміни. Одночасно з поля зору наукової рефлексії зникли вічні константи функціонування світу та людини. В останній третині ХХ ст. у психології почав і продовжує бурхливо розвиватися один з новітніх напрямів – постмодерністська психологія з його постнекласичною парадигмою [1; 2; 4–10; 13; 15–18; 23; 25; 27–29; 31]. Представники цього напрямку констатують, що об'єктивний світ, у якому раніше жила людина, нині знецінюється і практично зникає, а залишається множина текстів, що фіксують різні модальності життя. На їх думку, сучасна культура стає культурою екстазу комунікації [2], а на нашу думку – фактично тотальної маніпуляції, нового виду експлуатації людини людиною у ХХІ ст.

Психологи зазначеної орієнтації почали відстоювати ідею про те, що особистість теж постійно змінюється і в ній немає постійних утворень, більше того, вона сама є ініціатором змін, стає суб'єктом постійного самоперетворення, але без осмислення ціннісно-смыслових орієнтирів цих змін. Для підтвердження цієї тези психологи використовують дані крос-культурних досліджень, у яких порівнюється бачення світу європейцями і жителями віддалених островів. Констатується, що якщо в процесі перцепції цілком «гештальтні» європейці несвідомо накладають на зовнішню дійсність готові схеми, стереотипи, шаблони, то для островітян характерне «негештальтне», безпосереднє, «дитяче» бачення світу та життя в ньому.

У постнекласичній (постмодерністській) психології констатується, що з розвитком цивілізації людина поступово втрачає природну здатність бачити, відчувати, сприймати реальність такою, якою вона насправді є. Стверджується, що під впливом очікувань, настанов, домагань, амбіцій, цілей, намірів, звичок для особистості реальність ніби сама по собі відходить на другий план, виходить з поля зору (губиться), суттєво суб'єктивується. Кожна людина ніби бачить у світі те, що їй потрібно, що вона хоче побачити, що готова сприймати. Звичайно цей висновок стосується поведінки людини у віртуальному світі, який у сучасну епоху створило людство. Це не стосується реального духовного і матеріального світів, оскільки реальне життя завжди об'єктивно ставить людину на місце в системі стосунків і життєвих ситуацій. Звичайно в сучасну епоху світ дуже динамічний, а сама цивілізація все більше посилює динамічні процеси, а відтак людині об'єктивно важливо вловити постійне, вічне, що апріорі існує. Одночасно в останні роки в методологічному плані знову активізувався потяг до монізму, що відповідає моністичній природі світу і людини, що, звичайно, не стосується матеріалістичної орієнтації в психології.

Постмодерністи вважають, що людина може зважати чи не зважати, сприймати чи не сприймати ті чи інші статуси реальності (від абсолютної матеріальності до абсолютної нематеріальності) та потенційно жити в різних світах (модусах світу). Вони наполягають на первинності поля, простору, соціуму, культури, а не реальної (проте, на їх думку, загадкової) внутрішньої сутності особистості, відтак про духовність не йдеться взагалі. Будь-яка реальна подія може стати кульмінацією зовсім різних життєвих історій або залишитися їх малозначущим епізодом залежно від того, хто стає наратором, для кого він творить свій текст, з якою метою його розповідає. Основними цінностями постмодерної особистості є цінності самореалізації та цінність процесу життя, а не його спрямованість та результати і здобутки.

Стверджується, що життєвий світ особистості, будучи індивідуальною концептуальною моделлю реальності, описує об'єктивну дійсність за допомогою різних індивідуалізованих перцептивних, вербальних, міфологічних і символічних мов.

Такі суб'єктивно створені образи, символи, знаки, схеми та моделі надають, а точніше, приписують світові особливі форми, створюють умови для індивідуального архівування світу, своєрідного «пакування» (накладання один на одного) різних фрагментів реальності. Така пряма і зворотна багатократна проекція один на одного внутрішнього і зовнішнього світів людини зумовлює суб'єктивну змінюваність реальності, коли зовнішні обставини життєдіяльності заломлюються через внутрішню особистісну структуру (набутий досвід, актуальні домагання, прагнення, плани, мрії, ідеали тощо).

Стверджується, що об'єктивна динаміка світу та суб'єктивна спрямованість сприймання спричиняє зосередження уваги перш за все на динамічних аспектах світу та неакцентування уваги на постійних його модусах. Це індукує динаміку внутрішнього світу, особистість «відкриває» в собі здатність самосуб'єктного впливу – динамізувати свій внутрішній та віртуальний світи. Щоб правильно зрозуміти таку складну реальність, як людина, її слід розглядати як органічну частину соціального життя, як результат конструювання з боку соціального оточення та самоконструювання, що відбувається під впливом останнього. У її життєвому світі виникає психологічний простір – простір динамічних стосунків, переважно маніпулятивних за своєю тактикою і стратегією.

Постнекласична психологія звертає увагу на контекстуальність людського життя, його чутливість до соціокультурних впливів. Людська поведінка розглядається текстом, а комунікація – ключовим моментом у поясненні соціального життя особистості. Констатується, що процес активного пристосування до навколишнього світу та водночас його зміни, пристосування світу до себе, до власних потреб відбувається діалогічно. У постнекласичній психології стверджується, що особистість, перебуваючи у міфічній, відірваній від реальності комунікації, уже не є тим звичним, системним утворенням, оскільки вона вже не постійна, не цілісна, а фрагментарна, без центру і стрижня (але як їй здійснювати адекватні справжній людській природі вибори, мати справжню свободу? – М.С.) і не самодостатня (бо деструктивні впливи підірвали її духовну основу – М.С.).

Особистість цілком перетворюється на процес, легко мандруючи з контексту в контекст (це не особистість, а маска – М. С.), включаючись у нескінченні комунікативні ігри (а коли вирішувати реальні проблеми? – М. С.), передбачає плюралізм розуміння і прийняття світу. Сама структура особистості стає динамічно акцентованішою, неієрархізованою.

У методологічному плані перед постнекласичною психологією постає кардинальне питання – як зберегти нередуктивний досвід особистості, що з'являється в системі транскомунікації. Вважається, що психології для пояснення внутрішнього світу особистості слід позбутися «комплексу неповноцінності» відносно обов'язковості об'єктивування. Зрозуміти це – змиритися з тим, що «суб'єктивна реальність» може якось «відобразитися» тільки в «суб'єктивній реальності» [19; 32]. Відтак, постмодернізм узаконує різні погляди на природу психічного та особистість, передбачає різноманітність підходів до їх вивчення і пояснення. Різні погляди вважаються однаково адекватними, що виправдовує своєрідний психологічний «сепаратизм» у персонології.

Предметом постмодерністської психології є психічна реальність не як абстракція, а як щось існуюче саме по собі, не як методологічна проєкція науковців, а як цілісна система реальної, живої психіки та живої особистості, що охоплює як саме психічне (інструментальне, функціональне, ціннісне, смислове, душевне, індивідуально-неповторне, особистісне), так і його носія, суб'єкта, який володіє цією психікою як своєю реальністю. «Ставиться завдання – вивчати людину крізь призму становлення, а особистість розглядати як цілісну відкриту систему, що самоорганізуються, прогресивно і закономірно ускладнюються. Системна організація (самоорганізація) особистісно є основою її стійкого буття» [3; 20]. Звичайно, процес становлення особистості є предметом психологічного дослідження, але без перебільшеного акцентування уваги в аналізі цього процесу, на можливостях самоорганізації особистості та штучного хаотичного самоускладнення її внутрішнього світу. Як показують наші дослідження, складність організації внутрішнього світу (самосвідомості, спонукальної сфери, екзистенційних переживань) не є показником здоров'я особистості та її нормальності.

Постнекласична психологія ставить завдання виявлення можливостей конкретної емпіричної людини досягати автентичного буття, вільного (такого, що передбачає вплив випадковості), креативного вибору і здійснення індивідом власного унікального проєкту самоактуалізації та саморозвитку. Однак залишається відкритим стратегічним питання – в якому напрямі себе розвивати та діяти, і найголовніше – не враховуються фундаментальні константи внутрішнього світу особистості.

У дослідженні особистості акцент переноситься з характерного для класичної персонології вивчення внутрішнього ядра, позитивного й несуперечливого архетипічного ества особистості (про це постнекласична психологія закликає забути – М.С.) на події, що відбуваються у життєвих мандрах. Особистості, що перебуває у плинному, непередбачуваному світі, рекомендується розвинути у себе рухливість, подолати страх та інертність, оскільки вона стає безцілним подорожнім, легко мігруючи, ніде не залишаючись надовго.

Уважається, що здоровішими і повноціннішими є ті, хто демонструють різнобічність і гнучкість, тому що старі чесноти послідовності та істинності розглядають як «обмеження». В неоднозначній реальності постмодерна особистість стає релятивною, ситуативною, ірраціональною, еkleктичною. «Схопити», «утримати» цей плинний феномен, що інколи вже починає здаватися міфом, можна лише з допомогою соціально-психологічної семантики. Тоді все, чого не вдається описати, використовуючи мову, розглядається як позасеміотична сфера, якої ніби взагалі немає, яка ніби не існує.

«Нова» особистість вже не константна, не цілісна, не стабільна, не ієрархізована, не самодостатня, а радше рухлива, плинна, мозаїчна, процесуальна, колажна. Постмодерна особистість, спираючись на простір своїх стосунків, мандрує з контексту в контекст. Відповідно до характеру взаємодії з оточенням в уяві вона «змінює» власну життєву історію, бачення минулого, теперішнього і майбутнього, постійно змінює сенси життя, що вважається дуже модерним. Навіть такі звично стабільні характеристики ідентичності, як вік або гендер, уже не є тими маркерами, що стабілізують особистість у бурхливому морі її життя. Усе навколо і всередині людини є плинним,

змінним, нестатичним. Непорушна, гармонізована, зріла Я-концепція, про яку констатується у психології особистості, залишається лише у спогадах, підручниках, мріях.

У постнекласичній психології акцентується увага на індивідуальній своєрідності людини (але хіба в особистості вже немає загальнолюдського? – М.С.), високо поціновується унікальність кожної особи, цінності приватного буття, відірваного від соціального життя, дотримання тактики неpubлічності. Більше того, стверджується, що людина прагне своєрідності, готова зняти з себе усі соціальні та моральні табу та чинити опір, якщо їй заважають бути собою. Тому в суспільному організмі має зникнути поняття норми, оскільки особистість готова прийняти не лише власну своєрідність, а й своєрідність іншого, не схожого на неї. Вона погоджується з правом кожного бути інакшим, володіти свободою по-своєму розуміти сенс життя, щастя та благополуччя.

Постнекласична особистість розуміє навколишню дійсність насамперед як світ мови, що забезпечує комунікацію, а себе як автора текстів про своє життя, що ситуативно згуртовують штучно створену спільноту, яка не ставить перед собою суспільно значущі завдання. Така особистість визначається як «умотивований оповідач» [27]. Сучасна особистість як «кіт учений», котрий «йде праворуч – пісню заводить, йде наліво – казку говорить», постійно використовує різноманітні історії, щоб надати сенсу власному життю. Здатність людини означувати реальність, проговорювати пережите, створювати розповіді (наративи), що пояснюють їй навколишній світ і саму себе, стає головною. Захопленість персональною історією, її варіативністю нібито надає нові ступені «свободи» особистості, а фактично йдеться про псевдосвободу. Швидка зміна контекстів спричиняє виникнення нових особистісних «перспектив». Таке безсистемне, стихійне самотворення стає основним модусом особистісного існування у безупинно змінюваному, динамічному світі. І робиться, на перший погляд, дуже оптимістичний висновок: конструюючи у кожному наративі себе і світ, особистість стає по-новому гнучко цілеспрямованою, різнобічно вмотивованою, нелінійно спричиненою, а головне – життєздатнішою і життєстверднішою.

У постмодернізмі особистість виступає результатом соціальних комунікацій і конструкцій, а креативний потенціал постійно ніби підживлює її [1; 2; 9; 10; 22]. Звичайно, особистість – сила, що своєрідним чином об'єднує та організує окремі життєві епізоди, формуючи унікальне людське життя, а постійний саморозвиток є способом її існування. Відтак особистість як проект самоздійснення не є застиглою сутністю, це завжди пригода, стрімкий рух у невідоме, обережна хода незнайомою дорогою пошуку сенсу життя та світу.

У постмодернізмі увага акцентується на тому, що, пізнаючи, діючи і переживаючи, людина перетворює не лише світ, а й себе саму. Пізнавальні дії (розумові, споглядальні і практичні) призводять до зміни суб'єкта пізнання та суб'єкта дії, ставлення його ціннісної системи, що має не стільки пізнавально-гносеологічний, скільки екзистенційно-онтологічний характер. Самі цінності розглядаються не стільки когнітивними складовими психіки суб'єкта, скільки екзистенційними, пов'язаними з ментальним і духовним досвідом. Констатується, що перетворення себе відкриває завжди інший, неповторний свій погляд на світ, у якому значущими стають усе нові, часом досить штучні цінності. У свою чергу, цінності чинять на людину зворотний вплив: вони не лише осявають внутрішній світ новим світлом, а й зумовлюють завершеність самого суб'єкта (не остаточну, а тимчасову, що передбачає постійні зміни). У такий спосіб особистість «виходить» за власні межі, стає відмінною від себе в минулому. Це розглядається як нагорода за нові знання і переживання, що збагачують внутрішній світ суб'єкта. У взаємодії зі світом виникають цінності буття, що змінюють екзистенціальну суть особистості, ведуть її до оволодіння новими суб'єктними якостями. Але дуже небезпечно для особистості, коли цінності, які вона засвоює та реалізує у своєму житті, будуть штучними, неавтентичними її природі особистості. Згідно з духовною парадигмою психології в людському житті є Велика логіка та добре відоме – у вигляді Вічних законів буття, в якому є об'єктивні, автентичні сенси та цілі життя.

У постмодернізмі констатується, що будь-яке розуміння

світу ґрунтується на саморозумінні. Людина пізнає світ вибірково, керуючись своїми ціннісними перевагами, не оцінюючи можливих втрат і здобутків у більш чи менш віддаленому майбутньому з причини деструктивності її ціннісно-сислової сфери. Одночасно не слід забувати, що в кожному з нас є не лише індивідуальне, а й універсальне, загальнолюдське та божественне – вічні цінності. Між тим, як підтверджують наші емпіричні дані, постмодерна особистість, яка оволоділа постмодерністською ідеологією, може оволодіти системою цінностей, які суперечать моральним і духовним цінностям суспільства. Це призводить до її самоізоляції, нерозуміння з боку інших людей та міжособистісних і професійних конфліктів.

Відповідно до сучасних постмодерністських наукових поглядів централізація суб'єктивності стає свого роду протипологом «Я-центризму» та абстрагованості поширених психологічних концепцій особистості, які, як вважають психологи цього спрямування, часто нагадують «світ ідей» Платона – вони статичні, ідеальні і гранично абстрактні. Особистість розглядається як така, що постійно перебуває в процесі становлення, стані переходу від актуального до невизначеного буття. Я особистості розглядається як таке, що постійно оновлюється, є рухливим, плинним, мінливим і нейтральним щодо об'єктивних цінностей. Відчуваючи вплив «голосів людства», така особистість не поспішає самовизначатися (ідентифікувати себе) та одночасно створює свій окремий суто індивідуальний текст. Для неї важливіше бути в контексті, «вписуватися», не випадати з оточення, але не реально перебувати в ньому та практично діяти.

У постмодерністській перспективі вважається, що особистість є нестабільною, хаосомною, стохастичною. «Теорія спрямованого безладу» ставить завдання з вивчення специфіки й типів взаємозв'язку процесів структурування та хаотизації. Метою дослідження психічної реальності є максимальне наближення до неї, аби побачити усю палітру її кольорів з відтінками, відчуті її дихання, живе пульсування, почути справжні й найтихіші голоси, не приглушені і не спотворені гучними маршами відірваних від життя та одночасно байдужих

до нього абстрактних конструктів [25]. У постмодерністському контексті розвиток особистості трактується як тенденція до нібито більшої відкритості та гнучкості. Вважається, що для цього підсистеми особистості повинні легко перебудовуватися, перетворюватися на нові тексти. Шляхом конструювання свого життєвого світу особистість постійно трансформується, самовизначається.

Нова стабільність особистості – це стабільність (а фактично нестабільність) пригод, ризиків, неспокою у її житті та внутрішньому світі (фактично постійна нестабільність – М. С.). Постмодернізм обстоює соціальне конструювання реальності (але якої? – М. С.), що для особистості постає як самоконструювання (але з яким змістом, в якому напрямі, з якою метою – це не аналізується – М. С.), підтримує самотворення у контексті, діалозі зі світом (це, як правило, не діалог, а маніпулювання – М. С.), вважається, що естетичне пріоритетніше, ніж етичне, коли не доводиться говорити про високі моральні та духовні ідеали. Особистість розглядається як текст, як рефлексивний проект, а реальність, у якій вона живе, – як взаємодію контекстів, оточення, знаків.

Структура особистості розглядається не як стійке ієрархічне підпорядкування певних рівнів, а як ризомна модель, в якій кожна складова (елемент) пов'язана (чи може стати пов'язаною) з іншою без заздалегідь заданого порядку. Зв'язок між складовими розглядається як неявний, неоднозначний, неексклюзивний. Така нестійка структура є радше мапою, що окреслює зорієнтований на експериментування спосіб особистісного контакту (але не конструктивної взаємодії) з реальністю. На думку представників постмодерністської психології, особистість з ніким не заданим її потенціалом не розгортається, а самоконструюється, створюється в процесі її взаємодії зі своїм оточенням, в процесі засвоєння та використання певного словника, що відтворює специфічно нормативну систему суспільства.

Якщо у контексті індивідуалістичної парадигми у психології особистості акцентується увага на автономії, суверенності, захищеності, відповідальності людини, то в постмодерній (соціокультурній) парадигмі – на взаємодії у полі, просторі, ситуації, контексті. Констатація семантики численних

світів знімає гостроту протиставлення норми і патології особистості. Вже не йдеться про автономність, суверенність, суб'єктність особистості, а акцент ставиться на взаємодії, діалозі особистості з оточенням, самоструктуруванні у контакті з різними історико-культурними контекстами. Але ця теза заперечується тим об'єктивним фактом, що реальний світ речей і світ людей потрібно постійно реально відтворювати, а точніше – поліпшувати. Людині, принаймні більшості, потрібно продуктивно діяти, а не просто перебувати в комунікативному екстазі. Відтак реальність кожної людини відносно автономна і суб'єктивна, і тому все, що є значущим і байдужим, дорогим і неприйнятним, виступає фільтрами для індивідуально-неповторного відбиття довкілля і себе у ньому.

Особистість розглядається як сконструйована сутність, яка змінюється під впливом численних життєвих контекстів, різноманітних дискурсивних практик. Вважається, що не завжди можна встановити, де закінчується конструювання і починаються інтерпретація та тлумачення ситуацій, мотивацій, дій, післядій, цінностей, змістів, смислів інтимного життя, і зворотно – де закінчується інтерпретація і починається самоконструювання. Але ж особистість повинна просто жити, діяти і творити. Це питання постмодернізму не ставить, оскільки акцентується увага на штучному, з необмеженими можливостями у структуруванні реальності втіленні «абсолютної» свободи дій та пізнання.

У постмодернізмі відбувається переміщення фокусу уваги зі структури на ті позаструктурні феномени, що утворюють її зворотний бік і не підпорядковуються їй (Р. Варта). Вважається, що суттєвою ознакою позаструктурних утворень є їх неподільність, неможливість розчленування, а отже, перетворення у штучні структури, наприклад, такі позаструктурні утворення, як бажання, афект, жест, соматичне тіло, історія, хаос тощо. У такій неоднозначній реальності постмодерна особистість стає релятивною, ситуативною, ірраціональною, еkleктичною [26]. Між тим з таким трактуванням постмодернізму не можна погодитися, тому що в зовнішньому та у внутрішньому світі особистості є, як уже зазначалося, дещо постійне, незмінне, зокрема, духовні цінності, фундаментальні смисли життя людини та його ознаки, скажімо, кінечність.

Постнекласична психологія більше акцентує увагу на процесові, а не на результаті саморозвитку особистості. З цієї позиції Я-образ розглядається як незавершений, остаточно не сформований гештальт, а не як дещо цілісне, як автономний чинник буття особистості. Вважається, що постійні видозміни Я-образу відбуваються завдяки саморефлексивній діяльності, вони спричиняють його децентрацію, відмову особистості від звернень до нього як до фінально визначального джерела значень і об'єктивних смислів. Так, у дослідженнях представників постмодернізму в соціальній психології навіть пропонується переключити увагу з пошуку Я як сутності на методи його побудови. Тим самим підкреслюється не заданість Я, а значущість процесу творення Я як сукупності дискурсивно сконструйованих і суперечливих позицій суб'єкта. Я-концепцію пропонується «вилучити» з голови індивіда та перенести у сферу соціального дискурсу. Так, М. Шанталь, одна з послідовниць класика постмодернізму Ж. Деріди, вважає, що жодна ідентичність не є природною чи наперед заданою, а конструюється. Це означає, що ідентичність не є сутністю, а радше стосується сфери цілеспрямованої діяльності (самоактивності) та позиціонування у світі. У постмодернізмі ідентичність постає сконструйованою сутністю під впливом історико-культурних чинників. Зміни в ній відбуваються внаслідок дії різноманітних дискурсивних практик. Між тим, як показують емпіричні дані, ідентичність вказує на наявність стабільного і стабілізуючого ядра, яке, попри всі мінливості життєвої історії конкретної особистості, від початку до кінця практично залишається незмінним. Завжди наступить момент, коли перед особистістю постануть вічні питання буття, зокрема, про його сенс та цілі.

Ж. Лакан [22] розглядає Я як суб'єкт власного віддзеркалювання або навіть тіні – іншого. Таке Я внутрішньо визнає свого власного Іншого всередині себе. Цей внутрішній Інший сприяє процесу самопізнання та побудови власної ідентичності. Ж. Дельоз, Е. Левінас та інші постмодерністські теоретики навіть сформулювали нове для сучасної соціальної психології поняття альтерності, в якому Інший не є протиставлення чи заперечення Я, а є повністю, абсолютно Іншим. Альтерність іншого не визначається його позицією щодо

Я, а просто артикулюється як така, оскільки є відмінною, не порівнюється, не пов'язується з Я. Такий Інший хоча й інтегрується в ідентичність особистості, але водночас залишається відмінним від неї. Проте така іншість, або альтерність, є відмінністю іншого порядку, вона становить загрозу автентичній ідентичності особистості. Фактично поступається наявність в особистості постійного стану її розколотості, несціленості, що послаблює її потенціал, не дозволяє повноцінно жити – діяти, спілкуватися, споглядати, вірити, любити, творити добро, автентичну свободу та відповідальність.

На думку соціальних психологів постмодерністського спрямування, жити – означає на кожному кроці творити, вигадувати життя, розповідати його самому собі. Відтак реальність для особистості, на їх думку, не більше ніж чиясь розповідь, а якщо розповідач зникне, то й реальність зникне разом із ним. Вважається, що весь світ залежить від розповідача, оскільки реальність існує постільки, оскільки її хтось описує. Як вважає Х. Серкас, ми повсякчас «вигадуємо теперішнє і вже тим паче минуле». Між тим уже все вигадано Творцем, і можливості людини у цьому плані є досить обмежені, а її основна творчість полягає в реалізації образу Божого.

У постмодерністській психології (Т. Сарбін, Дж. Брунер, К. Герген, Ч. Тейлор) самоусвідомлення, осмислення себе і свого життя пов'язані з наративізацією (відкриттям, яким гордиться постмодернізм), тобто з текстуальним інтерпретаціями не тільки світу, але й своєї особистості та свого життя. Стверджується, що людина постійно намагається пояснити себе і свою долю у смислових координатах культури, епохи, родини, значущого оточення. У свідомості людини завжди присутні не лише окремі уявлення про власне Я, але й особисті історії, що в єдине ціле пов'язують різні моменти її життя. Вважається, що люди завжди ведуть внутрішню, інтрапсихічну розмову з собою, організують внутрішній діалог, завдяки якому і відбувається штучне створення історій. Процес самоусвідомлення, саморефлексії відбувається шляхом створення власного Я-наративу. У сюжетному оповіданні про себе, яке отримало назву індивідуального наративу, особистість вільно вичленовує в

перебігу життя окремі моменти і фрагменти, осмислює їх взаємозв'язки, починає бачити прихований сенс того, що з нею трапляється. Кожний наратив індивідуального життя є водночас відтворенням релігійних, соціально-економічних, культурних контекстів. Наратив і діалог розглядаються як найважливіші умови підтримки ідентичності постмодерністськи зорієнтованої особистості. Він розглядається не як пасивне відображення, а як творча самопобудова, що відбувається за законами створення художнього тексту. Вважається, що, розповідаючи про власне життя, люди водночас думають про себе, спостерігають власні реакції та зміни в уважності та емпатійності слухача, якому адресований наратив. У подібній розповіді співіснують автор і протагоніст – герой історії. В такий спосіб «Я, що пізнає» конструє історію, в якій протагоністом стає «Я, яке пізнається». Зазначається, що автор не лише уявляє майбутнє, але й має можливість «переписувати» свою історію, реконструювати своє минуле. Фактично стверджується, що в такий «простий» спосіб людина може зняти з себе відповідальність за свої негідні вчинки, просто виключивши їх з власної історії.

Саме історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, які, маркуючи й організуючи життєвий шлях, спрямовують самоконститування. Правда, робиться маленьке «застереження», що цілком правдивих, повністю об'єктивних розповідей немає, бо така позитивістська об'єктивність просто не відповідає новій постнекласичній парадигмі. В кожному наративі правда співіснує з видумкою, реальність вплітається у міф. Автор отримує безліч можливостей видозмінити сюжет, постійно розставляти інші акценти, запропонувати численні варіанти розв'язання колізій.

В оповіданні про себе, футурологічному наративі не лише представлене людське минуле чи теперішнє, а також усвідомлюється і певним чином тлумачиться й майбутнє. Причому оповідач є водночас автором, редактором, критиком і героєм власної розповіді. Так, хтось, вигадуючи історію, прагне викликати у слухача інтерес до конкретних подій, інший мріє створити собі пам'ятник, ще інший непомітно для оточення і для себе видає бажане. Завдяки таким історіям постмодерна особистість намагається видозмінити себе і свої значущі

стосунки, реставрувати, поновити просторово-часову структуру власного життєвого світу. Відтак, ця особистість постає дедалі більш наративною, оповідною. Якщо, наприклад, хочеться викликати до себе співчуття, одержати підтримку та допомогу, оповідач якимось непомітно змінює мажорну інтонацію на мінорну. Коли ж треба підкреслити свою життєстійкість, тон оповідання стає майже героїчним. Але й слухач впливає на суттєві видозміни власної участі оповідача у розгортанні подій, підкресленні реальності забезпечення власної безпеки і безпеки своєї сім'ї, дітей, близьких. У такий спосіб здійснюються численні наративні репетиції прийдешнього, формується психологічна готовність автора історії до майбутніх життєвих несподіванок. Домінування поля, простору, ситуації, контексту сприяє соціальному конструюванню реальності, що стосовно особистості стає творенням власного життєвого шляху в діалозі з минулим, теперішнім і майбутнім, зі світом та іншими людьми.

На постнекласичному етапі розвитку психологічної науки в дослідженнях дуже специфічно наголошується на аналізі ціннісних, аксіологічних аспектів буття людини. Зокрема, дуже деструктивним моментом є наполягання на релятивності, відносності моральних норм і духовних ідеалів. Так, констатується, що в сучасному світі ідея добра, так само як і ідея істини, набуває різних, нерідко суперечливих оцінок та інтерпретацій. Наприклад, Ж. Дерріда вважає, що людина у принципі не може діяти безкорисливо [4; 8]. Творення добра, служіння, любов – це, мовляв, «фальшиві монети», оскільки той, кому дарують благо, має почуття вдячності тому, хто дарує. Останній у свою чергу одержує задоволення від дарування. Виходить, що подарунка (блага) у чистому вигляді не існує: «сутність подарунка (блага) анулює сам подарунок». Спроби постмодерністської етики розвінчати добро призводять до руйнування (розмивання) реальних моральних основ здорових людських стосунків. Звичайно, якщо ж добро зводиться до користі, вигоди, розрахунку, то поняття доброзичливості, добротворення, а разом з ними і поняття духовності справді втрачають будь-який сенс. Зауважимо, що специфіка духовних цінностей полягає в їх абсолютності, відсутності будь-яких винятків. Постмодерністи, наполягаючи

на релятивності духовних цінностей, ідуть далі і стверджують про множинність істини, добра й краси. Стверджується, що таке розуміння ніяк не суперечить, а навіть передбачає з'ясування індивідуальної неповторності цієї множинності. Постає запитання про те, що ж єднає людей, що перетворює різномудців в однодумців, чужих у близьких і рідних.

Рефлексуючи, але не визнаючи очевидної абсурдності ідеї релятивності та множинності духовних цінностей, постмодерністи зосередилися на тиражуванні ще однієї ідеї – ідеї множинності краси, яка породжує гламур – спрощену, формалізовану, технологізовану для масового споживання красу, зокрема, надлишкову за засобами пред'явлення твору і в той спосіб привертання до нього уваги. Між тим гламур, як штучно прикрашена буденність, спотворює смак людини, викликає у суспільстві смаковий хаос у сприйнятті краси.

У зв'язку з проблемою цінностей як змістово-функціональних складових спонукальної сфери особистості для психології важливою проблемою є розгляд смислової сфери, конкретні складові якої є результатом інтегрування об'єктивних цінностей, з одного боку, та потреб і цілей людини – з іншого. Смислові утворення виражають ціннісне ставлення суб'єкта до світу, до себе. У контексті постмодерністського світогляду смисли – це завжди щось невизначене і, відповідно, плинне, змінюване, динамічне. Як писав Ж. Дерріда, смисл зображає не саме слово, а слово у контексті. Двох абсолютно однакових контекстів не буває, і тому точний сенс будь-якого слова – це завжди щось невизначене і потенційно інше, те, з приводу чого варто вести діалог між кількома співрозмовниками або між автором і читачем твору.

Постмодерністська особистість є не жорстко детермінованою, невизначеною, неодноголосною, а зумовленою практично безмежною відкритістю, поліфонічністю, здатністю до різноспрямованого розвитку. Для неї постійні зміни відповідно до мінливого оточення є нормами життя, які ніхто не декларує, навіть не зауважує. Але в особистості і в світі є дещо стабільне, що, зокрема, спільне для всіх людей, – Я, Я-духовне, сумління, що єднає людей. Нехтувати власною психологічною, соціальною і духовною природою небезпечно. Людина з

надмірністю прояву несхожості, нестандартності стає важкою у спілкуванні, незрозумілою для оточуючих. Звичайно, якщо ж індивідуальна своєрідність невиразна, то людина ніби губиться у власних рольових проявах. Особистість не є тільки індивідуальністю, результатом самоконтролювання, оскільки в ній онтологічно присутнє загальнолюдське. Особистість не є абсолютно вільною у самотворенні, вона орієнтується на психологічні, соціальні, моральні й духовні норми та ідеали. Внутрішній простір особистості знаходиться поза органічним тілом індивіда, оскільки основна площина її руху – морально-ціннісна. Людина стає індивідуальністю, коли соціальні приписи, що засвоюються, набувають у її життєвому світі неповторної форми, індивідуальних стильових характеристик.

Методологічна рефлексія вказує, що глобалізація, освячена постмодерністами, «ввірвавшись» у XXI ст. синергетичним хаосом й ентропією, проявила цей хаос у свідомості «творців великого щасливого майбутнього», які, нехтуючи принципами гуманістичної етики і моралі, руйнуючи духовні ідеали, створюють на їх місці клони, замінюючи вартісність людського фактора на техногенний фактор (роботизація), фактор живого спілкування – на віртуальний простір безликого дистанціювання у формальному спілкуванні без справжньої віри, любові, свободи та відповідальності.

Згідно з постмодернізмом, у методологічному плані психологія має переорієнтуватися з науки про універсальні закони на психологію як науку про виняткове. Так, С. Квейл [30] відзначає, що якщо більшість психологічних теорій шукають загальні закони, а гуманістична психологія хоч і зосередилася на «самості», але ігнорує соціокультурні та локальні контексти розвитку [31], то постмодерністський підхід допомагає конкретній людині досягнути власну логіку внутрішнього розвитку, розгадати унікальний візерунок долі. Констатується, що якраз цій меті слугує Dasein-аналіз [21]. Стверджується, що поєднання традицій гуманістичної і постмодерністської (культурної) психології може стати чинником методологічної революції у психологічній науці.

Постнекласична психологія оперує специфічним уявленням про об'єкт психологічного дослідження: поряд із власне

«психологічним» описом (онтологічний і епістемологічний модули) впроваджується додаткова – «психотехнічна» реальність як досвід переживання життєвосмислової реальності душі у формі її символічних, художніх інтерпретацій, міфологем про психічне життя людини. Це реальність, у якій особистість має змогу отримати новий психологічний досвід у безпосередньому спілкуванні, тренінгах, екзистенційних «експериментах», різних життєвосмислових знаннях-переживаннях, які засвоюються не вербально, не концептуально, а духовно-практично, наближаючись тим самим до повсякденного життєвого і творчого досвіду, що виявляє себе як життєвосмислова реальність учинку. Вважається, що у життєвому світі особистості співіснують не реальні фізичні об'єкти в безпосередній взаємодії, а їх суб'єктивні інтерпретації. Зазначені психотехнічні засоби використовуються також для описування індивідуальності іншого. Постмодерністи не враховують реальні стосунки близьких і чужих, друзів і ворогів, матеріальні обмеження і моральні стимули та духовні ідеали, які суттєво впливають на процес світобудови.

Фактично у постнекласичній психології особистості приписуються нігілістичні тенденції, вона втрачає свій центр, головну суть (анти-есенціалізм), живе у світі постійної комунікативної взаємодії, а по суті у віртуальному світі. Особистість стає процесом у динамічному полі, а її бажання та потреби сприймаються як похідні від контексту життєвої ситуації. Особистість, стаючи виразно і відверто контекстуальною, ніби, з одного боку, гнучкіше відгукується на різні сигнали оточення (в тому числі маніпулятивні, злотворні), а з іншого – може розчинитися в проблемах іншого (замість того, щоб допомогти конструктивно розв'язувати проблеми іншого, творити Добро), перестає відчувати межі, що відокремлюють її мрії від очікувань оточення, власні життєві завдання від планів родини (жити як билина в полі, має забути про традиції, передання, родове дерево) чи професійної спільноти, Я від не-Я, а відтак – зняти з себе будь-яку відповідальність. У неї вже немає ідеалу, мрії, які вона втілює все життя, творячи добро, реально допомагаючи іншим, навіть жертвуючи собою. І, безумовно, в такій особистості вже немає

місця для духовності. Якраз таку деструктивну перспективу пропонує цивілізації постнекласична психологія, що має деструктивний і деконструктивний вплив на персонологію. У своїх теоретичних побудовах вона не враховує тих обставин, що в суспільстві є люди, які безкорисливо жертвують заради блага інших, прагнуть реально взаємодіяти з іншими людьми (любити, вірити, надіятись, допомагати), жити в реальному світі, який нікуди не зникає, та моляться за спасіння не тільки себе, а й усіх людей. У сформульованій нами духовній парадигмі [24] особистість наділяється реальною стабільністю, вона не вільно контролює себе, а реалізує своє покликання як Творіння Боже. Найголовнішим в особистості є її духовне ядро, що опосередковує Божественну красу. Особистість не є коміксом, маскою в різноманітних життєвих ситуаціях, а вступає в глибинні, одухотворені діалоги з іншими людьми. Світ, у якому вона живе, має глибокий сенс, глибинну мету – стати Царством Божим на Землі. Внутрішньо особистість несуперечлива і стійка, оскільки вона володіє стійкими характеристиками. В ній чітко проявляється відмінність між нормою та патологією.

Звичайно, кожна особистість є індивідуально неповторною, але вона володіє загальнолюдськими та особливими ознаками. Сила індивідуальності особистості проявляється в засвоєнні нею загальнолюдського. У духовних станах трансцендентної любові та свободи, безпристрасності та безмовності, каяття і чесноти вона виразно та об'єктивно вловлює сенс і спрямованість власного життя, свої пристрасті та помисли, а її наратив уже не є штучно придуманою історією, а справжньою, об'єктивною історією свого життя, яка особливо яскраво проявляється в поздоровленнях друзів та знайомих у дні особистих ювілеїв та в момент її відходу в інший світ.

Отже, *постмодерністи акцентують увагу на мінливості світу та особистості*. У контексті постмодерністської психології розглядаються такі здатності особистості, як забезпечення саморозвитку, самоконструювання, рефлексування. Її автори не враховують автентичну природу особистості та сутність її життя, відтак розглядувані здатності теж трактуються однобоко, а в деяких аспектах і деструктивно.

Література

1. *Барр В.* Социальный конструкционизм и психология // Постнеклассическая психология. – 2004. – № 1. – С. 29–44.
2. *Бордияр Ж.* Simulacres et simulation (фр.) (1981), рус. пер. 2011 г., пер. А. Качалова. – М. : Рипол-классик, 2015.
3. *Василюк Ф. Е.* Методологический смысл психологического кризиса / Ф. Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 25–40.
4. *Деррида Ж.* Дар Смерти (часть 1) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія. Теорія культури і філософія науки. – 2002. – № 552/1. – С. 120–152 / Пер. Ю. О. Азаровой (на рус. яз.).
5. *Деррида Ж.* Дар Смерти (часть 2) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія. Теорія культури і філософія науки. – 2002. – № 552/2. – С. 3–18 / Пер. Ю. О. Азаровой (на рус. яз.).
6. *Деррида Ж.* Дар Смерти (часть 3) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія. Теорія культури і філософія науки. – 2003. – № 579/1. – С. 3–25 / Пер. Ю. О. Азаровой (на рус. яз.).
7. *Деррида Ж.* Дар смерти (часть 4) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія. Теорія культури і філософія науки. – 2003. – № 587. – С. 103–117 / Пер. Ю. О. Азаровой (на рус. яз.).
8. *Деррида Ж.* Вокруг Вавилонских башен // Комментарии. – 1997. – № 11.
9. *Деррида Ж.* Глобализация. Мир. Космополитизм / Пер. с фр. Д. Ольшанского // «Космополис». – 2004. – № 2 (8). – С. 125–140.
10. *Деррида Ж.* Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля // Пер. с фр. С. Г. Калининой и Н. В. Сулова; Серия Gallicinium. – СПб. : Алетейя, 1999. – 208 с.
11. *Деррида Ж.* О грамматологии / Пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой. – М. : Ad Marginem, 2000. – 512 с.
12. *Деррида Ж.* Письмо и различие / Ж. Деррида. Пер. с фр. под ред. В. Лапицкого. – СПб. : Академический проект, 2000. – 430 с.
13. *Деррида Ж.* Поля философии. Пер. с фр. Д. Кралечкина. – М. : Академический проект, 2012. – 376 с.
14. *Деррида Ж.* Эссе об имени / Ж. Деррида. – СПб. : Алетейя, 1998. – 190 с.
15. *Джеймисон Ф.* Постмодернизм, або Логіка культури пізнього капіталізму / Пер. з англ. – К., 2008. – 246 с.

16. *Елисеева Ю. А.* Системность как методологическая ценность постнеклассической психологии культуры // Известия Уральского гос. ун-та. – 2007. – № 48. – С. 94–102.
17. *Извеков А. И.* Проблема личности постмодерна: Кризис культурной идентификации. – СПб., 2008. – 245 с.
18. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // <http://www.polistudies.ru/arch/authors/235.htm>.
19. *Кабрин В. И.* Транскоммуникативные основания анализа ценностного мира человека / В. И. Кабрин // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – С. 94–122.
20. *Клочко В. Е.* Закономерности движения психологического познания: проблема ценностей и смысла в призме трансспективного анализа / В. Е. Клочко // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – С. 41–61.
21. *Лаврухин А. В.* К истории формирования методологии Dasein аналитической психологии / А. В. Лаврухин // Dasein-анализ в философии и психологии / под ред. Г. М. Кучинского, А. А. Михайлова. – Минск : ЕГУ, 2001. – С. 51–93.
22. *Лакан Ж.* Лакановский психоанализ // Московский психотерапевтический журнал : Специальный выпуск. – М. : МГППУ, 2004. – № 3.
23. *Савчин М. В.* Методологеми психології / Монографія // Наукове видання Серія «Монограф», спільний проект із ВЦ «Академвидав». – К., 2013. – 221 с.
24. *Савчин М. В.* Духовна парадигма психології / Монографія // Наукове видання Серія «Монограф», спільний проект із ВЦ «Академвидав». – К., 2013. – 221 с.
25. *Татенко В. О.* Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: [навч. посіб.] / В. О. Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.
26. *Титаренко Т. М.* Постмодерні концептуалізації понять «особистість» та «життєвий шлях» / Т. М. Титаренко // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 83–96.
27. *Херханс Г.* Личность как мотивированный рассказчик: теория валюации и метод самоконфронтации // Постнеклассическая психология. – 2006–2007. – № 1(3). – С. 7–53.
28. *Хилман Дж.* Исцеляющий вымысел. – СПб., 1997.
29. *Эпштейн М.* Информационный взрыв и травма постмодерна // <http://www.emory.edu/INTELNET/bio.html>.
30. *Kvale S.* Postmodern Psychology: Contradiction in Terns? / S. Kvale // Psychology and Postmodernism / Ed by S. Kvale ets. London : Sage Publications, 1994. – P. 31–57.
31. *Larsen D.I.* Eclecticism Psychological theories as interwoven stories / D. Larsen. – International Journal for the Advoncement of Counslling, 1999.– Vol. 21 (1). – P. 69–83.
32. *Sass L.A.* The epic of disbelief: The postmodernist turn in contemporary psychoanalysis / L.A. Sass // Psychology and postmodernism. – London, 1994. – P. 166–182.

1.6. ПОГЛЯД НА ОСОБИСТІТЬ У СТРУКТУРНОМУ ПСИХОАНАЛІЗІ

А.В. Вертель

Психоаналіз, на відміну від біхевіоризму та гештальтпсихології, так і не став школою, а являє собою, скоріше, набір окремих теорій особистості. Однак в деякій мірі це послугувало на користь психоаналізу, оскільки кожна концепція, як оригінальний і самобутній погляд на несвідоме і його роль у психічному житті людини, поклала початок власним напрямам, зберігши лише відносний зв'язок із вихідною теорією.

У психоаналізі психіка людини постійно відкривається заново: вона не дана одного разу і назавжди, а набуває нового вигляду завдяки тлумаченню психоаналітиком усвідомленого змісту несвідомого. Психоаналіз – наукова теорія, філософське вчення, технологія лікування. Предмет психоаналізу не завершене знання, а відкрита, динамічна система, яка саморозвивається.

Психоаналіз як втілення «некласичної психології» виникає в умовах епістемологічної кризи, в атмосфері загально-теоретичних суперечок про природу психічного і на основі наукового детермінізму. Психоаналіз пройшов шлях від суто біологічної концепції (З. Фройд) до трансформації в соціо-культурологічну версію (Ж. Лакан).

Таким чином, сьогодні в психоаналітичній традиції існує безліч різних концепцій і підходів, дуже віддалено пов'язаних між собою. Деякі сучасні варіанти психоаналізу вже настільки далеко відійшли від його класичного, фройдівського варіанту, що зберігають свою назву лише для того, щоб відрізнити себе від експериментальної лінії в психології.

З. Фройд розглядав людину як біологічний організм, який, незважаючи на його інтелектуальну та емоційну витонченість, кінець кінцем мотивований на пошук задоволень і регуляцію тілесних потреб. Як і будь-який інший живий організм, він відповідає на вимоги оточуючого його середовища. Відмінні особливості людини – культура, свідомість і мова – пізніші вторинні доповнення, що створюють враження культурної розумної істоти. Розглядаючи людей як соціальних тварин, основу витонченої різноманітності психічного життя людини

З. Фройд вбачав у культурі. Ментальна система людини може бути нескінченно складною, але її фундаментальні особливості та мотиви такі ж самі, як і в інших організмів.

Новий підхід до особистості З. Фройд виклав у працях «По той бік принципу задоволення», «Масова психологія і аналіз людського Я», «Я і Воно». Запропонована ним модель є взаємодією трьох рівнів, що знаходяться між собою у взаємозалежних співвідношеннях. *Воно (Id)* – глибинний рівень несвідомих потягів, своєрідний резервуар несвідомих ірраціональних психічних реакцій та імпульсів. Це основа діяльності особистості – та психічна інстанція, яка спирається на свої власні закони. *Воно* є єдиним джерелом «психічної енергії» і керується лише принципом задоволення.

Прагнення до задоволення потреб, що не враховує реальних життєвих умов, призвело б людину до загибелі. Тому в процесі розвитку у неї з'являється *Я (Ego)* як свідоме начало, що діє з урахуванням принципу реальності і виконує функції посередника між ірраціональними прагненнями та бажаннями *Воно* і вимогами соціуму. *Я*, як сфера свідомого, порівнює вимоги несвідомого (*Воно*) з конкретною реальністю, доцільністю і необхідністю. Нарешті, *Над-Я (Super-Ego)* – це внутрішньоособистісна совість, тобто інстанція, що уособлює цінності та установки суспільства. *Над-Я* виступає свого роду моральною цензурою, яка покликана приборкати егоцентричні несвідомі пориви, прагнення та бажання людини і підпорядкувати їх вимогам культурної і соціальної реальності конкретного суспільства. У процесі еволюції *Над-Я* стало невід'ємною частиною (внутрішнім елементом) особистості.

З. Фройд часто дорікали за «об'єктивування і деперсоналізацію» суб'єктивних переживань у термінах *Ego*, *Super-Ego* і *Id*. З. Фройд ніколи не вживав ці слова, вважаючи за краще говорити «das Ich» і «selbst», що дослівно перекладається як *Я*, «Uber-Ich» – *Над-Я (Я, що знаходиться зверху)* і «das Es» – *Воно* (цей вислів було запозичено у Г. Гроддека, засновника психосоматичної медицини).

Термін З. Фройда «das Ich» був перекладений Дж. Стречі – англійським психоаналітиком і редактором «Стандартного видання» праць З. Фройда англійською мовою – як «*Ego*». У німецькій мові термін «das Ich» має два значення: 1) «сприймаюче

Я» – тобто сприймається почуття себе самого як окремої особистості; 2) «гіпотетична психічна структура». У топографічній моделі психіки З. Фрейда термін «das Ich» стосувався всієї людини в цілому в сенсі переживання суб'єктивного почуття власного Я.

Після введення структурної моделі роботи психічного апарату засновник психоаналізу відмовився від того емпіричного значення, яке він раніше вкладав в даний термін, і став описувати «das Ich» як якусь гіпотетичну структуру, що забезпечує особистість захисною організацією. У перекладі Дж. Стречі перше значення фрейдівського терміну «das Ich» було втрачено, що призвело англomовних психоаналітиків до уявлення про *Его* як про якусь гіпотетичну психічну структуру.

На відміну від класичного психоаналізу З. Фрейда, який виділяє *Воно (Id)*, *Я (Ego)* і *Над-Я (Super-Ego)*, структура особистості в структурному психоаналізі Ж. Лакана представлена тріадою *Реальне – Уявне – Символічне*. Якщо в класичному психоаналізі З. Фрейда *Воно* ототожнюється з несвідомим, то в структурному психоаналізі Ж. Лакана ця сфера відповідає символічному рівню. Таким чином, *Я* і *Над-Я* «мінюються місцями», *Символічне* ототожнюється з соціальним і культурним контекстом. *Реальне* виступає як щось чуже і вороже суб'єкту (*Воно* у З. Фрейда), але таке, що не має символічних функцій. *Уявне* можна представити як фрейдівське *Я*.

Реальне – це безпосередні життєві функції і відправлення людини. Воно виступає як своєрідне домовне несвідоме, досвід «до» всіляких категорій. Це хаос вражень, станів, потягів і почуттів, у якому живе новонароджене немовля. *Реальне* слабшає, коли під контролем дорослих, під впливом культури і за участю мови дитина починає виражати свої переживання за допомогою знакових засобів, а саме: за допомогою жесту, слів-найменувань, слів-понять і культурних (соціально конвенціональних) образів поведінки.

Уявне – це не що інше, як психічні уявлення, пов'язані з життєвими функціями і потребами. Психічні уявлення, опосередковані мовою і в своїй основі перетворені нею, виступають як *Символічне*.

Символічне – це такі явища, які стають предметом психоаналізу, лише будучи структуровані як мова. Цей термін виражає також думку про те, що рушійною силою терапії виступає слово, мова в її фундаментальних характеристиках.

З. Фрейд у праці «Тлумачення сновидінь» говорить про символіку (*Die Symbolik*) як сукупність символів, що мають стійке значення і виявляються в різних несвідомих утвореннях. Між символікою у З. Фрейда і *Символічним* у Ж. Лакана є істотна відмінність. З. Фрейд підкреслював момент зв'язку (скільки завгодно складного) між символом і тим, чим він є. Ж. Лакан висував на перший план структуру символічної системи. Зв'язок символу з тим, що символізується (і тим самим – момент схожості, подібності форм), тут вторинний, насичений уявним. У будь-якому випадку фрейдівське поняття символіки припускає взаємозв'язок між цими двома концепціями. З. Фрейд виявив у безлічі образів і симптомів щось на зразок загальної і фундаментальної мови, але його більше цікавив зміст сказаного, ніж спосіб його структуризації.

Ідея символічного порядку, що структурує сферу стосунків між людьми, була введена в соціальні науки К. Леві-Строссом, який у свою чергу спирався на структурну лінгвістику Ф. де Соссюра. Основне положення «Курсу загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра полягало в тому, що мовне означаюче, взяте у відриві від інших, не має внутрішнього зв'язку з означуваним, воно відсилає до значення, лише будучи задіяним у систему означуваних, що утворюється взаємно протилежними диференціальними ознаками. К. Леві-Стросс поширив структуралістський підхід на факти культури, що виходять за межі обміну знаків, називаючи структури, що ним розглядалися, символічними системами.

Застосувавши поняття «символічного» в психоаналізі, Ж. Лакан ставив дві мети:

а) зблизити структуру несвідомого зі структурою мови, застосувавши в ній метод, що вже довів свою ефективність у лінгвістиці;

б) показати, яким чином суб'єкт інтегрується у встановлений порядок, що має символічну природу в її леві-стросівському розумінні. Спроби дати строге визначення

символічного суперечили б самій думці Ж. Лакана, який відмовляється визнавати стійкий зв'язок означуваного та означаючого. Поняття, що застосовував Ж. Лакан, веде в двох різних, але взаємодоповнюючих напрямках. По-перше, воно означає структуру, чії дискретні елементи функціонують в якості тих, означальних (лінгвістична модель), або, ширше, порядок, у який задіяні подібні структури (інакше – символічний порядок). По-друге, воно означає закон, покладений в основу цього порядку: так, говорячи про символічного батька або про ім'я батька, Ж. Лакан мав на увазі інстанцію, що не зводиться до реального або уявного батька, інстанцію, що вводить у дію закон. З термінологічної точки зору, у Ф. де Соссюра поняття «символ», що припускає «природне» або «раціональне» відношення із символізуючим, не може належати до мовного знаку.

Термін *Уявне* походить від латинського *imaginiarius*, яке може бути і іменником і прикметником. Як прикметник воно означає те, що йде від образу, означаючи щось, що володіє якістю образу. Як іменник воно означає конкретного індивіда, того, хто несе образ, і означає те, що існує в уяві. *Уявне* – це те, що належить до уяви. Без уяви неможливе *Уявне*, оскільки уяві властиво уявляти щось з уявного. На думку Ф. Федьє, *Уявне* означає деякий ноєматичний корелят. З позицій феноменології Е. Гуссерля, структура інтенціональної свідомості містить свідомість сприйняття з ноєматичним корелятивом «реальне», свідомість образу з ноєматичним корелятивом «уявне» (= нереальне) і свідомість пам'яті з ноєматичним корелятивом «реальне, яке перестало бути реальним», тобто «те, що було реальним» [15, с. 36–37].

За Е. Гуссерлем, інтенціональність – це те, що характеризує свідомість у виразному сенсі, те, що виправдовує характеристику усього потоку переживання загалом як потоку свідомості і як єдність однієї свідомості [5, с. 262]. Після зробленої редукції в спогадах виявляється згадуване як таке, в очікуванні – очікуване як таке, в фантазії – уявне як таке. У кожному із цих переживань знаходиться ноєматичний сенс.

Ж.-П. Сартр у праці «Уявне. Феноменологічна психологія сприйняття» викладає свою концепцію *Уявного*, близьку до позиції Е. Гуссерля. Як і Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр вважає, що

достовірні знання про свідомість можна отримати тільки інтроспективно. Тому єдиний можливий метод, що застосовує Ж.-П. Сартр, – це опис рефлексії. У процесі дослідження рефлексії свідомості він приходиться до думки, що свідомість має інтенціональну будову. А оскільки уява – це теж свідомість, то і структура уяви інтенціональна.

На думку Ж.-П. Сартра, уява не є якоюсь емпіричною і додатковою здатністю свідомості, вона і є сама свідомість в цілому, тому що в ній реалізується свобода свідомості. Будь-яка конкретна і реальна ситуація свідомості у світі наповнена уявним в тій мірі, в якій вона завжди є виходом за межі реального. З цього не випливає, що всяке сприйняття реального повинне перетворюватися на уявне. Але оскільки свідомість завжди знаходиться «в тій або іншій ситуації» і оскільки вона завжди вільна, остільки вона завжди і кожного разу має в розпорядженні конкретну можливість для породження ірреального. А чи буде свідомість такою, що лише реалізує, або ж вона почне уявляти – в кожен конкретний момент визначається особливою мотивацією. Ірреальне породжується за межами світу свідомості, яка залишається у світі, і людина здатна уявляти саме тому, що вона вільна в трансцендентальному сенсі [14, с. 306].

Будь-яке уявне з'являється «на тлі світу», і навпаки, всяке осягання реального в якості світу має на увазі приховану можливість перевершити його у напрямі до уявного. Будь-яка образна свідомість утримує світ як небуттевий фон уявного, і навпаки, будь-яку свідомість світу закликає і мотивує образна свідомість, що вловлює особливий сенс тієї або іншої ситуації. Реалізована свідомість не могла б існувати без образної свідомості, і навпаки. Ж.-П. Сартр робить наступний висновок: «... уява, хоча вона зовсім не є якою б то не було характеристикою факту свідомості, розкривається як істотна і трансцендентальна умова свідомості. Уявляти собі свідомість позбавленою здатності уяви так само абсурдно, як і вважати її нездатною здійснити процедуру *cogito*» [14, с. 308].

На рівні *Уявного* створюється все те, що ілюзорно-синтезує, центрує і ідентифікує *Я*. Таким чином, цей рівень не є центром регуляції і втіленням принципу реальності, а виступає як «функція омани». *Я* (мої), яке конструюється уявою, на відміну

від *je* – суб'єкта лінгвістичного висловлювання (бажання), не «дієве», а «пасивне», вторинне відносно трансцендуючої його сфери символічного. Виходячи з цього, протистояння *Уявного* і *Символічного*, по суті, є протиставленням свідомості і несвідомого [1, с. 220–221].

Одним із фундаментальних понять, які були введені Ж. Лаканом, є «стадія дзеркала». У віці від півроку до півтора років у дитини виникає перша самоідентифікація; саме в цей час вона починає впізнавати своє відображення в дзеркалі. Ж. Лакан пише: «Важливо ... зрозуміти те, що відбувається на стадії дзеркала як ідентифікацію в усій повноті того сенсу, який несе цей термін в психоаналізі, тобто як трансформацію, що відбувається з суб'єктом при асиміляції ним свого образу» [7, с. 509]. Розробка і введення в психоаналітичну мову цієї стадії розвитку дозволили Ж. Лакану переглянути й істотно доповнити уявлення класичного психоаналізу про свідомість і несвідоме.

Уявне – це реєстр психіки, що утворюється на «стадії дзеркала». Формулюючи основні положення цієї стадії, він пише: «Стадія дзеркала ... є драмою, чий внутрішній імпульс спрямовує її від неспроможності до випередження – драмою, яка фабрикує для суб'єкта, котрий піддався на приманку просторової ідентифікації, чергу фантазмів, що відкривається розмежованим образом тіла, а завершується його цілісністю, яку ми назвемо ортопедичною, і вбирається, нарешті, в ту броню відстороненої ідентичності, чия жорстка структура і зумовить собою увесь подальший його розумовий розвиток» [7, с. 512].

Джерелом уявлень Ж. Лакана про «стадію дзеркала» були класичні експерименти Г. Геллапа з шимпанзе. Суть експерименту полягала в тому, що мавпі під анестезією наносили фарбу на деякі частини тіла, недоступні її безпосередньому спостереженню, а саме на вуха і брови. Після закінчення наркозу шимпанзе надавалася можливість розглянути себе в дзеркалі. Якщо тварина намагалася усунути позначки, вважалося, що вона розпізнає дзеркальний образ як свій власний. Таким чином, це свідчило про проходження «тесту позначки». За аналогічних експериментів з дітьми, без використання анестезії, коли позначки наносилися в умовах відволікання уваги, встановлено, що діти (в межах норми) проходять тест зазвичай у віці від 12 до

22 місяців, з невеликим успіхом до 15 місяців і з переважним з 18 місяців. За результатами дослідження було зроблено висновки, що між проходженням тесту позначки і впізнаванням себе в дзеркалі є відношення тотожності: якщо істота здатна впізнавати себе, то вона проходить тест позначки, а це означає, що у неї наявна здатність до впізнавання себе. Таким чином, була запропонована гіпотеза про те, що розпізнавання себе в дзеркалі свідчить про сформованість *Я*-позиції і про наявність самосвідомості [2, с. 71–72].

Я, що формується, виявляється не чим іншим, як уявною конструкцією, що виникає в психіці дитини. З одного боку, це веде до того, що, на відміну від тварини, у людини стає дієвою гра уяви, що дозволяє їй не тільки у своєрідній формі досягти реальний світ, а й творити щось нове, в тому числі власне *Я*. З іншого боку, створене власне *Я* носить відсторонений характер дзеркального відображення, відтак власний дзеркальний образ стає не просто уявним, а й ілюзорним.

У процесі подальшого розвитку дитини розуміння навколишнього світу і самої себе відбувається завдяки найменуванню тих або інших об'єктів, тобто дієвості символічної функції мови, що надає створеним уявою конструкціям враження якогось єдиного цілого. Завдяки символічному порівнянню тієї чи іншої речі діяльність та інтереси дитини стають предметом її фантазій, а символізм як такий – основою її ставлення до зовнішнього світу, об'єктивно існуючої реальності.

При нормальному розвитку людини опосередковане символічною функцією *Уявне* сприяє досягненню *Реального*. Але можливий і такий результат, коли людина зростається з уявною конструкцією самої себе, в результаті чого *Уявне* не стикується із *Символічним*, відчужене *Я* сприймається за єдину реальність, а психіка заповнюється ілюзорними уявленнями як про навколишній світ, так і про саму себе [9, с. 95].

Аналізуючи роль і вплив уяви на свідомість, Д. Разєєв пише: «Уява є не просто «мистецтвом, глибоко прихованим у нашій душі», не просто «сліпою, хоча й необхідною, функцією душі», але виступає вирішальною здатністю, якій зобов'язане не тільки наше мислення, але і сам генезис свідомості» [12, с. 98].

Вперше належну увагу проблемі фантазії приділив «батько наукової психології» В. Вунд. Розробляючи експериментальні методи вивчення свідомості, він доходить висновку, що фантазія не може слугувати зовнішньою, легко упізнаною ознакою. Вона – це щось живе і діє в глибинах свідомості, це комплекс різних функцій, що становить труднощі не тільки для аналізу, який прагне розкласти його на окремі фактори і визначити їх взаємодію, а й для безпосереднього спостереження. В. Вунд вважає всі душевні явища, в яких проявляється творча діяльність, приналежними до сфери фантазії [3, с. 29].

Фантазія – це уявний сценарій, в якому у викривленому вигляді виконуються бажання суб'єкта. Фантазії можуть мати різні форми і виступати у формі усвідомлених або ж несвідомих фантазій. З. Фройд, говорячи про роль фантазування в етимології неврозів, вважав реальними патогенні сцени дитинства (розповіді пацієнтів), але надалі відмовився від цього припущення. Детальний аналіз фантазій привів З. Фрейда до думки про існування несвідомих схем, або «першофантазій», що виходять за межі свідомості і успадковані генетично. У найбільш розгорнутому метапсихологічному визначенні фантазії З. Фройд з'єднує її полярно протилежні аспекти. З одного боку, фантазії внутрішньо впорядковані і позбавлені протиріч. Фантазії використовують всі переваги системи свідомості, тому їх складно відрізнити від свідомих утворень. Але, з іншого боку, фантазії несвідомі і позбавлені доступу до свідомості, а оскільки їх джерелом є несвідоме, то саме воно визначає їх долю. На думку З. Фрейда, фантазування – це та сфера, де дуже зручно зафіксувати механізм переходу між психічними системами (витіснення і повернення витісненого).

Одна з праць С. Жижека, «Чума фантазій», присвячена цій проблемі. Він пише: «... фантазія не просто реалізує бажання ілюзорним шляхом: скоріше, її функція в чомусь подібна до «трансцендентального схематизму» Канта: фантазія створює наше бажання, дає нам орієнтири; буквально, «вона вчить нас, як бажати». Роль фантазії, таким чином, подібна до нещасливої шишкоподібної залози в філософії Декарта, цим посередником між мислячою річчю (*res cogitans*) і річчю протяжною (*res extensa*)» [6, с. 40]. Отже, фантазія безпосередньо пов'язана з

бажанням, являючи собою сценарії, видовища і послідовність сцен, у яких постійно присутній суб'єкт, котрий фактично грає свою роль не тільки як спостерігач, але і як безпосередній учасник. Фантазія як спосіб вираження бажання виступає місцем захисту, всі елементи якого пов'язані з бажанням, у якому спочатку присутня заборона.

Співвідношення і взаємодія реальності і фантазії – одна з ключових проблем розвитку людини. У свідомості особистості існують суттєві ментальні побудови, які знаходяться на кордоні реальності і багато в чому формують цю реальність. У сучасному психоаналізі вони називаються фантазмами. Треба зазначити, що слово «фантазм» – це неологізм, який активно використовується у французькій психоаналітичній та постструктуралістській літературі. Як і багато психоаналітичних понять, цей термін визначається через дуже складний і неоднозначний зв'язок з іншими поняттями того ж роду.

Термін фантазм у психоаналізі Ж. Лакана, а пізніше в працях постструктуралістів виступає як продукт уяви, завдяки якому *Я* уникає примусової дії реальності, під якою розуміється не тільки зовнішня відносно свідомості предметно-речова реальність, але і внутрішня психічна реальність, яка надається в якості стійкого і незалежного ядра опору, яке дійсно реальне на тлі інших психічних феноменів.

На «стадії дзеркала», за Ж. Лаканом, дитина встановлює зв'язки між своїм організмом і реальністю через засвоєння образу свого тіла. Цей процес стає початком відчуження суб'єкта від себе самого, тобто суб'єкт пізнає себе не зсередини, а через зовнішній образ. Вимовивши «Це *Я*», дитина показує не на себе, а звертається в бік дзеркального двійника.

Що ж впливає зі «стадії дзеркала»? На думку Ж. Лакана, формування психіки здійснюється через перехід від «стадії дзеркала» до «едіпіальної стадії», що відповідає перетворенню уявного в символічне. Відмовляючись від уявного злиття з матір'ю, дитина допускає в ці стосунки батька (третя особа), розуміючи, що його ставлення до матері опосередковано ставленням її до батька. Будь-які стосунки між дитиною і матір'ю відзначені в тій чи іншій мірі стилем *Уявного*. Щоб стосунки набули символічного наповнення, необхідно

посередництво третього персонажа, який грав би стосовно суб'єкта роль трансцендентального елемента, завдяки чому той міг би підтримувати об'єкт на певній відстані [8, с. 31]. Таким чином, замість уявного ототожнення з матір'ю виникає закон, який це забороняє. Ж. Лакан назвав його «Ім'я-Батька». Замість уявного володіння об'єктом відбувається розрив з ним, неможливість його досягнення і володіння. Реальна потреба, як і уявне прагнення до ідентифікації з Іншим, підпорядковується обмежуючому впливу цього закону.

Ж. Лакан розглядав Едипів комплекс як поворотний пункт у гуманізації людства, як перехід від природного реєстра життя до культурного, до мови законів та організації. Едипів комплекс для Ж. Лакана – це передусім той момент, коли дитина починає усвідомлювати свою відмінність від зовнішнього світу та інших людей, насамперед від матері і батька. Іншою специфічною рисою розуміння Ж. Лаканом сутності Едипового комплексу в душі все тієї ж лінгвістичної дебіологізації теорії З. Фрейда є те, що він відмовляється від його буквальної інтерпретації. Якщо у З. Фрейда батько виступає в ролі реального біологічного батька, то у Ж. Лакана він заміщається символом – «Іменем-Батька», тобто Ж. Лакан прагне вивести його за межі фрейдівського психосексуалізму. Таким чином, він переводить проблему в поле мови, підкреслюючи при цьому, що символ «Імені-Батька» набуває значення закону, оскільки при засвоєнні імені (прізвища) батька у дитини нібито закінчується період невпевненості в особистості свого батька. Важливо відзначити, що Ж. Лакан концептуалізує Едипів комплекс як лінгвістичну трансакцію, стверджуючи, що табу, яке накладається на інцест, може бути закріплене і відповідно виражене тільки лише через лінгвістичні категорії «батько» і «мати». Звідси і те значення, яке у нього набуває «Ім'я-Батька», і отримане ним значення не тільки для становлення людини як суб'єкта, але і як головного організуючого принципу символічного порядку.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології вносять свої корективи у встановлення відносин між *Уявним*, *Символічним* і *Реальним*. З формальної точки зору в організації цих відносин немає принципових відмінностей, оскільки віртуальний простір користувача Інтернету нагадує собою потенційний простір між дитиною і матір'ю. На символічному

рівні це знаходить відображення в найменуванні однієї з важливих частин персонального комп'ютера – материнська плата. Екран комп'ютера виступає тим дзеркалом, за допомогою якого той, хто спілкується у віртуальному просторі, знаходить у візуальних образах і в тій інформації, яку він про себе повідомляє, відображення власних бажань, які в силу тих чи інших причин не були задоволені в реальному світі. Якщо раніше його віддзеркалені первинні інфантильні образи супроводжувалися такою фантазійною діяльністю, завдяки якій створювався психічний світ *Я*, що характеризується ілюзорністю і розколотістю між внутрішнім і зовнішнім, то у віртуальному просторі завдяки технічним можливостям спілкування людина втрачає відчуття відокремленості від навколишнього світу. Ілюзорність і розколотість власного внутрішнього світу зникають у міру того, як перебування у віртуальному просторі стає повсякденною і невідкладною потребою людини [9, с. 99].

Наразі в кінематографі відбувається осмислення відносин між образом і ідентичністю, образом і ідентифікацією, конструювання уявного порядку на основі «стадії дзеркала». Яскравим представником даного напряму є К. Метц, який намагається створити наукову теорію кіно і звертається до семіотики Ч. Пірса, Ф. де Соссюра і до психоаналізу Ж. Лакана. На цій «стадії дзеркала» відбувається проекція себе на своє власне відображення і ідентифікація з ним: немає дзеркала – немає ідентичності. Ця перша, уявна ідентифікація – основа для наступної ідентифікації, символічної. Ідентичність приходить ззовні. К. Метц ототожнює дзеркало з екраном: «фільм подібний до дзеркала». Але треба зазначити, що між дзеркалом і кіноекраном є вельми істотна відмінність: образ глядача на екрані не відображається. Отже, ідентифікація в кіно не зовсім те ж саме, що ідентифікація з відображенням у дзеркалі. Глядач ототожнюється не з власним образом, а з актом досягнення цього образу: «глядач ідентифікується з собою як з чистим актом сприйняття», тобто, в підсумку, він ідентифікується з камерою, яка все бачить. Цей процес К. Метц і називає первинною кінематографічною ідентифікацією. Вторинна кінематографічна ідентифікація здійснюється через візуальний контакт з його поглядом [10, с. 42].

Отже, протягом свого розвитку людина створює себе перед дзеркалом, приміряючи на себе різні ролі, бачить у собі різних людей і погоджується виконувати ці ролі, інтегруючи в собі їх різноманітність і звикається з ними. У міру проходження людиною самоідентифікації в процесі свого історичного розвитку і в процесі набуття знань про своє тіло дзеркало було для неї засобом і способом визначати свої кордони, окреслюючи свої контури, стаючи, таким чином, видимим і відмінним від інших. Ясність і чіткість відображення як фізичного явища, а також наявність певної дистанції між віддзеркаленим «оригіналом» і його зображенням у дзеркалі дають можливість створення ілюзії і обману. Дзеркало змушує забути про те, що його поверхня – це перешкода, яка заважає бачити і сприймати реальність. Той, хто дивиться на себе, не може створити себе як «чисте, абсолютне видовище», оскільки він є одночасно і суб'єктом і об'єктом, що розривається між тим, ким він є насправді, і тим, що він знає про себе. Людина усвідомлює, що між нею і її відображенням існує певна дистанція, але в той же час продовжує ототожнювати себе зі своїм зображенням. Саме ця подвійна позиція призводить до внутрішнього конфлікту [11, с. 407].

Пізніше Ж. Лакан робить остаточні висновки щодо ролі свідомості. Будь-яке послідовне і зв'язне уявлення про власне Я обов'язково передбачає чітке уявлення про уявну функцію власного Я як єдності відчуженого від себе суб'єкта. *Слід зазначити, що суб'єкт у Ж. Лакана одночасно лінгвістична сутність і суб'єкт підпорядкування (або вироблений підпорядкуванням) закону Символічного.* Власне Я – це те, в чому суб'єкт не може визнати себе, не відмовившись від себе відчуженого. Він не може знайти себе, не скасувавши alter ego власного Я [8, с. 28].

Досвід суб'єкта завжди відділений від нього в часі, що і створює можливість для нескінченної гри його присвоєння та відчуження, для переінтерпретації власного Я. Я мінливе, Я змушене щоразу інтегрувати себе в часі. Засоби, якими Я заявляє про себе, цілком штучні. Отже, можна говорити, що Я – це ілюзія [4, с. 82]. Довіряючи «власному Я», ми помиляємося. Йдеться про помилку, яка носить структурний характер і зумовлена тим, що сам акт ідентифікації, який, здавалося б, виходить із суб'єкта, в певному сенсі суб'єкту не належить,

оскільки несвідомо структурований «мовою Іншого». Вважаючи, що Я, яке генетично виникло як відповідь на запит Іншого, є його власним, суб'єкт робить помилку, а це призводить до того, що він плутає своє справжнє бажання з бажанням Іншого. Цей незбіг утворює тріщину в суб'єкті.

Слідом за Ж. Лаканом про наявність у системі «власного Я» тріщини так чи інакше буде говорити вся постмодерністська традиція. Якщо класична метафізика, як «метафізика тотожностей» (Ж. Дельоз) [16] або «метафізика субстанцій» (М. Фуко), конструювала *Ego*-ідентичність, виходячи з передумови субстанційної тотожності суб'єкта, що дозволяло розглядати «власне Я» як об'єкт додатка раціональних процедур, то в постмодерністському дискурсі воно виявляється розколотим у серії парадоксів. І якщо філософія трансцендентальної суб'єктивності виходила з презумпції привілейованого доступу суб'єкта до своїх власних станів, то постструктуралістська «метафізика фантазма» (М. Фуко) усуває суб'єкт саме в якості чіткої, зрозумілої умови самої цієї можливості [13, с. 11].

У концепції Ж. Лакана фрейдистська теорія була істотно трансформована відповідно до маніфестації пріоритету мовної свідомості та несвідомого. Якщо в класичному психоаналізі З. Фрейда людська свідомість – це свідомість біологічної істоти, то Ж. Лакан цю свідомість дебіологізує, вважаючи, що тільки мова конститує людину як суб'єкта. Біологія, як вважає Ж. Лакан, віддзеркалюється для нас через мову, тому не має сенсу говорити про якесь тіло, яке передує мові. Несвідоме має відношення не до біологічної потреби, а до культури та соціалізації. Тому воно не хаотичне, як вважав З. Фрейд, а впорядковане і структуроване як мова.

Література

1. *Автономова Н. С.* Познание и перевод. Опыт философии языка / Н. С. Автономова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 704 с. – (Humanitas).
2. *Бескова И. А.* Самость и самоосознание в когнитивном развитии человека / И. А. Бескова // Эволюция. Мышление. Сознание. (Когнитивный подход). – М.: Канон+, 2004. – С. 65–168.
3. *Вунд В.* Фантазия как основа искусства / Вильгельм Вунд; [пер. с нем. Л. А. Зандера, под ред. А. П. Нечаева]. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 152 с.

4. *Ганоцкая Н. В.* Я и время. Основания темпоральной концепции Я / Н. В. Ганоцкая // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 73–83.
5. *Гуссерль Э.* Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая / Эдмунд Гуссерль; [пер. с нем. А. В. Михайлова; вступ. ст. В. А. Куренного]. – М.: Академический Проект, 2009. – 489 с.
6. *Жижек С.* Чума фантазий / Славой Жижек; [пер. с англ. Е. С. Смирновой]. – Х.: Издательство Гуманитарный Центр, 2012. – 388 с.
7. *Лакан Ж.* Стадия зеркала и ее роль в формировании функции Я в том виде, в котором она предстает нам в психоаналитическом опыте / Жак Лакан // «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/55). – М.: Издательство «Гносис», Издательство «Логос», 1999. – С. 508–516.
8. *Лакан Ж.* Имена-Отца / Жак Лакан; [пер. с фр. А. К. Черноглазова]. – М.: Издательство «Гносис», Издательство «Логос», 2006. – 160 с.
9. *Лейбин В. М.* Роль информационно-коммуникационных технологий в изменении отношений между воображаемым, символическим и реальным / В. М. Лейбин // Вопросы философии. – 2011. – № 6. – С. 93–102.
10. *Мазин В. А.* Сновидения кино и психоанализа / В. А. Мазин. – СПб.: Скифия-принт, 2012. – 256 с.
11. *Мельшиор-Бонне С.* История зеркала / Сабин Мельшиор-Бонне; [пер. с фр. Ю. М. Розенберг]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 456 с.
12. *Разеев Д. Н.* Какое значение имеет воображение для сознания? / Д. Н. Разеев // Метафизические исследования. – СПб., 1998. – Выпуск 7. Сознание. – С. 98–110.
13. *Разинов Ю. А.* Я как объективная ошибка / Ю. А. Разинов. – Самара: Издательство «Самарский университет», 2002. – 260 с.
14. *Сартр Ж-П.* Воображаемое. Феноменологическая психология воображения / Жан-Поль Сартр; [пер. с фр. М. Бекетовой]. – СПб.: Наука, 2001. – 319. – (Серия «Французская библиотека»).
15. *Федье Ф.* Воображаемое / Франсуа Федье / Везен Ф. Философия французская и философия немецкая. Федье Ф. Воображаемое. Власть; [пер. с фр., общ. ред. и послесл. В. В. Библихина]. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 35–92.
16. *Deleuze and psychoanalysis.* Philosophical essays on Deleuze's debate with psychoanalysis [edited by Leen de Bolle]. – Leuven: Leuven University Press, 2010. – 160 p.

1.7. БАГАТОВИМІРНА КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ДІЯЛЬНОСТІ, УСТАНОВКИ І ВЧИНКУ

В. Ф. Моргул

Загальнопсихологічна теорія діяльності (Г. О. Балл, Л. І. Божович, П. Я. Гальперін, А. К. Дусавицький, А. В. Запорожець, П. І. Зінченко, В. П. Зінченко, О. Ф. Іванова, Г. С. Костюк, О. С. Кочарян, Н. П. Крейдун, М. А. Кузнецов, О. М. Лактіонов, О. М. Леонтьев, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, Г. Г. Петренко, А. В. Петровський, К. В. Седих, Г. К. Серета, Н. Ф. Тализіна, Т. Б. Хомуленко та ін.), загальнопсихологічна теорія установки (Д. Н. Узнадзе, його наукова школа – А. С. Прангішвілі, Ш. А. Надірашвілі та ін.), загальнопсихологічна теорія вчинку (В. А. Роменець, його послідовники – І. П. Маноха, В. А. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.) є методологічними вершинами вітчизняної та світової психології. Їх сучасний розвиток відбувається, на наш погляд, за трьома сценаріями, реалізацію яких можна знайти в психологічній літературі:

- критичне взаємовиключення,
- ігноруюча альтернативність,
- взаємозбагачувальне доповнення.

Випадки таких сценаріїв у новітній історії психологічної науки не поодинокі. Так, наприклад, Д. і С. Шульци, аналізуючи розвиток наукових шкіл у психології, стверджують, що «структурна психологія», «функціональна психологія», «гештальтпсихологія», «психоаналіз» і «гуманістична психологія» не витримали конкурентної методологічної боротьби і в результаті «критичного взаємовиключення» припинили своє автономне існування ще до кінця ХХ сторіччя [20]. Видатний український історик психології В. А. Роменець також не уникає крайніх оцінок. У його капітальній праці «Історія психології ХХ сторіччя» (у співавторстві з І. П. Манохой) зустрічаємо глави з такими апокаліптичними назвами, як «Крах психоаналізу» або «Кінець ідеї інтеріоризації» тощо [14]. Ті ж Шульци вважають, що тільки дві школи психології – «біхевіоризм» і «когнітивна

психологія», рухаючись паралельними курсами «ігноруючої альтернативності», перетнули рубіж ХХІ століття і мають види на «довгожителство» [20].

Імена А. Маслоу, К. Роджерса, їх психологічна спадщина є яскравим прикладом реалізації третього сценарію розвитку наукових шкіл, у якому домінує принцип додатковості, оскільки їм вдалося в гуманістичній парадигмі інтегрувати досягнення як психоаналізу, так і академічної психології. С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв, Р. Ассаджолі, Г. О. Балл [1] йдуть у цьому ж напрямі і роблять продуктивні спроби побудови цілісного «світу людини» (Рубінштейн), «нового синтетичного людинознавства» (Ананьєв) і «психосинтезу Я» (Ассаджолі), інтеграції «раціо-гуманістичної психології» (Балл).

Завдання даного розділу – інтерпретація моністичної (інтегративної) багатовимірної концепції особистості автора [7; 8; 13] як синтезу психологічних теорій діяльності [5; 19], установки [12; 17; 18] і вчинку [14; 16] та демонстрація її інтегративно-евристичних можливостей у побудові періодизації розвитку особистості, типології методів психодіагностики та людських ігор.

У процесі розбудови психологічної теорії особистості виділяють два діаметрально протилежні напрями – ідеографічний, тобто описовий, розуміючий, художній (В. Дільтей, К. Роджерс та ін.), і номотетичний, або нормативний, мірний, науковий (Г. Олпорт, В. Штерн, О.Ф. Лазурський). Крайнощі цих двох напрямів певним чином долає еkleктичний підхід (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм та ін.).

Утім, зняття суперечності між указаними напрямками можливе на основі діалектичного методу сходження від абстрактного до конкретного, який поступово складається у дослідженнях вітчизняних психологів – Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, Б. Г. Ананьєва, Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, В. А. Роменця, В. В. Рибалка та ін. За цим методом, теорія особистості має виводитися з однієї категорії, з вихідної «засадово-межової» абстракції, або «клітинки» аналізу, яка під час її конкретизації допоможе дати розгорнуте психологічне уявлення про особистість, її сутнісний зміст, структуру зв'язків і розвиток. Водночас номотетичний та

ідеографічний напрями стають полюсами єдиного наукового підходу у вивченні особистості. Характеристика останньої на шляху сходження від абстрактного номотетичного розуміння до конкретного ідеографічного опису поступово «збагачується безліччю якостей, характеристик, параметрів (межово-безкінечного, тобто унікального).

У запропонованій автором теорії багатовимірному розвитку особистості проаналізовано три етапи, або кроки, сходження від абстрактного до конкретного (позначимо їх як I, II, III).

I. На першому етапі такого сходження вихідною «клітинкою», або засадово-межовою абстрактною одиницею аналізу, обирається категорія «діяльна особистість» [8, с. 28]. Діяльність особистості тлумачиться значно ширше, ніж індивідуальна предметно-практична діяльність суб'єкта, а саме – як система людської життєдіяльності.

II. За системного методологічного розуміння особистості наступний, другий, крок конкретизації на шляху сходження від обраної абстрактної одиниці аналізу до більш конкретної її характеристики має здійснюватися відповідно до трьох принципів: а) онтологізації структури особистості; б) становлення зв'язків (внутрішніх і зовнішніх) у цій структурі; в) детермінації розвитку особистості.

Розглянемо ці принципи та їх утілення докладніше:

A. Онтологізація структури особистості передбачає визначення таких п'яти інваріантів, як: 1) просторово-часові орієнтації (на минуле, сучасне, майбутнє); 2) потребо-вольові естетичні переживання, пристрасність, небезсторонність (негативні, амбівалентні, позитивні); 3) змістові спрямованості особистості (ділова: на предмет – засіб – продукт; комунікативна: на спілкування з іншою людиною; ігрова: на процес; самодіяльна: на самого себе); 4) рівні опанування досвіду (навчання, відтворення, пізнання, творчості); 5) форми реалізації діяльності (моторна, перцептивна, мовленнєво-розумова).

Б. П'ять зазначених інваріантів утворюють жмуток векторів, які перетинаються в одній точці, в одному «вузлі» (за О. М. Леонтьєвим) або «хронотопі» (за М. М. Бахтінім), що представлено на рис. 1 [9, с. 81]).

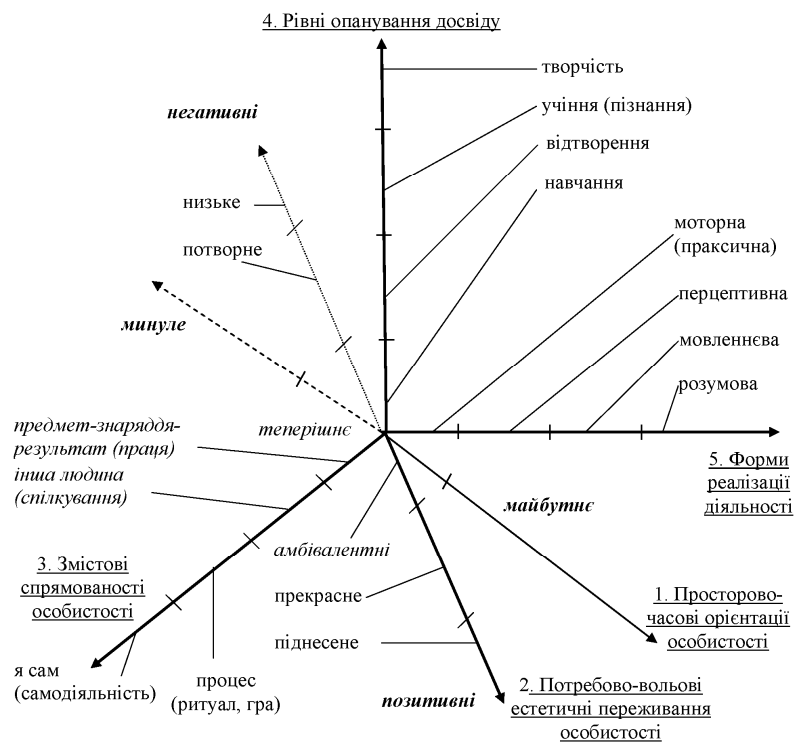

Рис. 1. Схематичне зображення багатовимірної структури особистості (за В.Ф. Моргуном)

В. Детермінація розвитку індивіда в особистість здійснюється, за даною теорією, на основі вирішення «головної рушійної суперечності між обмеженістю людини як природно-біологічної істоти та універсальністю людини як «родової» (суспільної) істоти». З іншого боку, через свою певну обмеженість людина не у змозі стати тотожною всій сукупності суспільних відносин і реалізувати відповідну до масштабу цієї сукупності суспільну сутність. Тому виникає необхідність відобразити цей бік особистості у понятті *індивідуальності*, тобто унікальності особистості конкретної людини як у природному, так і в суспільно-особистісному аспектах» [8, с. 29].

III. Третій етап (крок) сходження від абстрактного до конкретного відбувається через «психологічну концептуалізацію структури зв'язків», розвитку виокремлених на другому кроці п'яти інваріантів онтологізації структури діяльної особистості.

Розглядаючи діалектично пов'язані інваріанти, можна виділити конкретні їх характеристики і суперечності, що задають кожну з них:

- 1) просторово-часові орієнтації особистості «складаються зі співвідношення локалізації особистості у минулому, сучасному й майбутньому» і визначаються вирішенням суперечності між буттям і небуттям матеріальних і духовних носіїв особистості – геному, тіла людини, тих, хто її знав, її діянь і творинь;
- 2) потребово-вольові переживання особистості виявляються в емоціях та естетичних почуттях, за якими стоять наявні й напружені потреби, мотиви, особистісні сенси, цілі, настанови. Структура потребово-вольових переживань представлена у вигляді певного співвідношення негативних (негідне, спотворене), амбівалентних (трагічне, комічне) і позитивних (прекрасне, піднесене) почуттів. Означені переживання задаються «суперечністю між життям індивіда (задоволенням потреб) і смертю (блокуванням або припиненням обміну речовин, енергії та інформації організму із середовищем)»;
- 3) змістова спрямованість діяльності особистості відповідає усталеній системі поділу праці й онтогенезу суб'єкта діяльності й складається за змістом із наступних її видів: а) спрямованість на предметно-зряддево-результативне перетворення природи (праця у вузькому розумінні); б) спрямованість на суб'єктно-знакове пізнання та вплив на інших людей (спілкування); в) спрямованість на перетворення способів власної активності (гра, ритуал); г) спрямованість на пізнання та перетворення самого себе («самодіяльність» за терміном С. Л. Рубінштейна, але ширше, оскільки включає не тільки творче самовдосконалення, саморозвиток – за С. Б. Кузіковою [3], людини, але і можливу самоагнацію чи самодеградацію [15]).

Змістова спрямованість як інваріант особистості задається вирішенням суперечності «рід-природа», внаслідок чого людина як родова істота перетворюється з індивіда як споживача природних предметів на суб'єкта як виробника продуктів для

задоволення своїх потреб, використовуючи знаряддя і свідому, ідеально-знакову кооперацію із суспільством [8, с. 29–30];

4) рівні оволодіння досвідом шикуються в таку ієрархію: а) вчення (передання досвіду від вчителя до учня); б) відтворення досвіду діяльності особистістю; в) пізнання як «теоретична установка» (за Ш. А. Надірашвілі), «надситуативна активність» (за В. А. Петровським); г) творчість як вищий рівень оволодіння діяльністю. Зазначені рівні задаються розв'язанням суперечності між інтеріоризацією (розпредметненням) соціального та екстеріоризацією (опредметненням) індивідуального досвіду [8, с. 32];

5) форми реалізації особистістю діяльності представлені таким чином: а) моторна (або матеріальна – за П. Я. Гальперінім); б) перцептивна (за Н. Ф. Галізіною); в) мовленнєва; г) розумова (рефлексивна). Вони задаються вирішенням суперечності між підсвідомістю та свідомістю людини [8, с. 33].

На підставі конкретно-психологічного аналізу п'яти розглянутих інваріантів формулюємо наступне визначення особистості.

Особистість – це людина, що активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, внутрішній світ якої має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування досвіду і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода суб'єктного самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їх (включаючи й непередбачені) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням [8, с. 33].

Дане визначення особистості може бути стисло представлене у вигляді символічної формули як функція (f) зазначених вище п'яти інваріантів її структури:

$$\text{Особистість} = f(\text{О} \cdot \text{П} \cdot \text{С} \cdot \text{Р} \cdot \text{Ф}),$$

де: О – просторово-часові *орієнтації* особистості; П – потребо-вольові емоційні *переживання*; С – змістові *спрямованості*; Р – *рівні* опанування діяльності; Ф – *форми* реалізації діяльності.

Запропоноване розуміння структури особистості може бути співвіднесене із психологічними поняттями, якими традиційно описується особистість [8, с. 33].

Так, *темперамент* визначається динамічними особливостями просторово-часових орієнтацій і характеристик особистості.

Здібності пов'язуються автором з інваріантами рівнів і форм реалізації діяльності особистості. Унікальна структура розумових здібностей складає *менталітет* [9] особистості.

Ціннісні орієнтації, спрямованість особистості задаються потребо-вольовими переживаннями людиною змістів діяльності. Конкретним психологічним аналізом вони описуються як потреби (нужди – за Б. Ф. Скіннером і С. Д. Максименком [6]), мотиви, сенси, цілі, настанови (установки, «аттитюди»).

Світогляд (внутрішній світ як «річ у собі», за І. Кантом) особистості виступає як певний синтез її менталітету і цінностей. Предметом світогляду є сама людина, її розуміння природного і суспільного світу та своїх місця і місії в ньому.

І. Г. Тітов, йдучи за Д. О. Леонтєвим та С. Д. Смирновим, визначає світогляд більш розгорнуто – як «ядерний компонент індивідуального образу світу, що містить певним чином структуровані, імпліцитні та експліцитні, генералізовані уявлення особистості про закономірності та характеристики реального або ідеального (досконалого) світу, суспільства, людини». Очевидно, що множина «генералізованих структур» світогляду людини (за І. Тітовим та ін.) відповідає і теорії багатомірної особистості автора.

Характер виявляється у стабільності цілісної структури особистості, а *акцентуації* пов'язані з надмірним вираженням певних рис характеру і супроводжуються або особистими рекордами (у випадку відповідності акцентуації вимогам діяльності), або перенапруженням чи неадекватністю поведінки людини під час їх подолання (у випадку невідповідності акцентуації та вимог діяльності).

Вчинковий підхід видатного українського психолога В. А. Роменця [14] не слід вважати альтернативою діяльнісному підходу, оскільки в такому випадку наявна прихована синонімія (або взаємопідміна цих категорій). *Вчинок* не є синонімом будь-якої дії. Він передбачає момент вибору серед альтернатив (за І. П. Манохою), вольові зусилля для подолання перешкод (за Т. М. Титаренко), а також моральну самооцінку суб'єктного вибору особистості (за В. О. Татенком).

У традиційних відповідностях між джерелом активності особистості та її видом (за О. М. Леонтьєвим) первинна та вторинна установки (за *теорією установки* Д. М. Узнадзе) лежать в основі й укладають відому ієрархічну структуру індивідуальної діяльності Леонтьєва, а вчинок (за В. А. Роменцем), на наш погляд, повинен заповнити існуючий пробіл в центральній ланці, оскільки є конгруентним ключовій категорії діяльнісного підходу – категорії «особистісного сенсу» (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення психологічних категорій, що характеризують структуру діяльності в теоріях діяльності, вчинку та установки (за О. М. Леонтьєвим, у модифікації В. Ф. Моргуна)

Потреба (<i>індивідуально-практична первинна установка</i> , за Д. М. Узнадзе; <i>потреба</i> , за С. Д. Максименком)	Поведінка (за Б. Ф. Скіннером)
Мотив (як <i>опредметнена потреба</i> , за О. М. Леонтьєвим)	Діяльність
<i>Особистісний сенс</i> (як <i>співвідношення реально діючого мотиву і мети</i>)	<i>Вчинок</i> (як <i>дія, що потребує вибору, волі та моральної оцінки</i> , за В. А. Роменцем)
Мета	Дія
<i>Вторинна «фіксована установка»</i> (за Д. М. Узнадзе)	Операція

Вторинні соціально сформовані (фіксовані) установки, набуваючи спонукальної сили, що починає перевершувати за своєю потужністю первинні вітальні установки, стають «сублімованими потребами» (за З. Фрейдом), «квазіпотребами» (за К. Левіном), «ціннісними орієнтаціями» (за М. Рокичем), «спрямованостями особистості» (за О. М. Леонтьєвим), «нуждами» (за С. Д. Максименком).

Отже, у розвитку відповідних ідей Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, В. А. Роменця, С. Л. Рубінштейна, Д. М. Узнадзе, на основі багатовимірної теорії особистості набуває подальшої

конкретизації структура («морфологія») індивідуальної, особливої діяльності. Така конкретизація й модифікація індивідуальної діяльності особистості представлена у табл. 2 [17, с. 31].

Таблиця 2

Психологічна структура індивідуальної діяльності особистості (за В. Ф. Моргуном)

<i>Джерело активності особистості</i>	<i>Форма активності</i>	<i>Об'єкт активності</i>
Потреба (потреба), первинна установка	Поведінка	Природне й соціальне довкілля
Мотив	Діяльність	Предмет
Сенс	Вчинок	Завдання
Мета	Дія	Продукт
Вторинна установка	Операція	Результат (за стандартних умов)

Дана структура дає змогу здійснювати аналіз і конструювання конкретних видів діяльності, що особливо важливо для педагогічної психології та психології праці.

Як бачимо, в досить традиційній для вітчизняної психології особистісно-діяльнісній парадигмі маємо низку інноваційних надбань. *По-перше, уточнено номенклатуру основних видів людської діяльності та їх послідовності як провідних в онтогенезі.* Адже в психологічних наукових школах не було загальноприйнятої номенклатури основних видів людської діяльності ні за кількістю, ні за змістом. Наприклад, лідер Санкт-Петербурзької школи Б. Г. Ананьєв виходив з такого їх переліку: *гра* – спілкування – пізнання – *праця*. Лідер однієї з Московських психологічних шкіл О. М. Леонтьєв обстоював дещо інший: *гра* – навчання – *праця* (з імплікованим спілкуванням, наявним у кожному з трьох основних видів діяльності). Як видно, два корифеї психології знайшли консенсус тільки стосовно *гри* і *праці* (терміни, що виділені курсивом).

Багатовимірною теорією особистості уточнює кількість, зміст і послідовність основних видів діяльності особистості в онтогенезі: *праця* – спілкування – *гра* – *самодіяльність*.

Перетворення в ході життя основних діяльностей у провідні можна підсумувати за допомогою такої схеми:

праця – спілкування – гра – самодіяльність;
спілкування – гра – самодіяльність – праця;
гра – самодіяльність – праця – спілкування;
самодіяльність – праця – спілкування – гра.

Предметно-маніпулятивна діяльність у ранньому онтогенезі є первинним видом *праці*. Ще М. Я. Басов у своїй блискучій «Педології» (1932) розглядав гру і дитячу працю як два споріднені типи діяльності дитини. К. Коффка (1934), досліджуючи основну функцію дитинства на рівні навчання, дійшов такого висновку: «Якщо ми прийнемо, що навчання об'єктивно є трудовою діяльністю, то прийдемо до правильного розуміння дитинства, протягом якого обсяг та інтенсивність навчання (праці – за Коффкою, – В. М.) далеко перевищує всі пізніші періоди» (с. 31). Система виховання сліпоглухонімих дітей також доводить пріоритет трудової діяльності, співпраці (самообслуговування, догляд, прибирання, опанування знарядь тощо) у розвитку психіки і особистості (Мещеряков, 1974). Не випадково і теорія поетапного формування розумових дій П. Я. Гальперіна пропонує починати навчання в будь-якому віці з моторної форми дії, тобто з реального перетворення предметів або їх моделей, що характерно саме для праці.

З моменту «комплексу поживлення» дитина з предметного світу виділяє найближчу людину; спрямованість на людей у подальшому стане головною в мотивації *спілкування*.

Просування на шляху психічної зрілості автономізує дітей, які через *ігрову* діяльність продовжують удосконалювати себе у *процесах* праці (ділові ігри), у *процесах* спілкування (рольові ігри, соціодрами – за Дж. Морено), у *процесах самодіяльності* (психодраматичні ігри – за Дж. Морено, сценаристом, режисером і співвиконавцем яких виступає сама людина). Є вчені, що наполягають на домінуванні гри протягом усього життєвого шляху. Ф. Бартлетт, наприклад, дав своїй монографії, присвяченій психології дорослого життя, красномовну назву: «Психіка людини у праці та грі» (1959). Але й вони не заперечують ні проти праці (Бартлетт), ні проти існування «щирих (неігрових)» стосунків між людьми (Е. Берн, «Ігри, в які грають люди», 1988), ні проти «серйозних» видів діяльності (І. Хейзінга, «Людина, що грає», 1992).

Заміна навчання (за О. М. Леоньєвим), або пізнання (за Б. Г. Ананьєвим) на самодіяльність є ще однією інновацією багатовимірної теорії особистості. Але вона ніяк не применшує ролі навчання в житті людини. Навпаки, навчання, відтворення, пізнання (учіння), творчість, складаючи окремих четвертий інваріант в структурі особистості – рівнів опанування досвідом, стають дотичними до кожного з основних видів діяльності протягом усього життя людини, а не тільки однією з них – навчальною діяльністю, характерною переважно для школярсько-студентського віку.

По-друге, в логіці запропонованої теорії знаходять своє психологічне наповнення й інші поняття, зокрема, *психічної й соціальної зрілості особистості, періодизації розвитку особистості* протягом життя [7; 8; 10]. У цілісній картині узагальнено погляди Л. Виготського, Л. Божович, Г. Костюка, Д. Ельконіна на періодизацію розвитку дитини, а також Е. Еріксона, Ш. Бюлер, Д. Бромлей та інших – дорослої людини (Моргун, 1981, 1995, 2013). У дитячому віці головними критеріями періодизації і становлення особистості вважається динаміка соціальної ситуації розвитку, динаміка провідних діяльностей та динаміка власних особистісних новоутворень у певному порядку значущості. У дорослому віці ця послідовність суттєво змінюється, переієрархізується. Особистісні новоутворення дорослого стають вирішальними – завдяки ним він сам обирає, що робити, тобто провідну діяльність, із ким мати стосунки, тобто соціальну ситуацію власного розвитку. Схематично це зображено на рис. 2.

Переієрархізація підстав періодизації

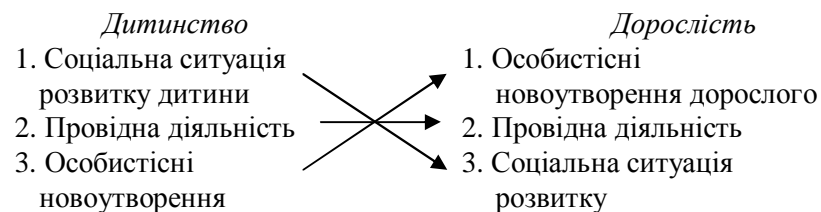

Рис. 2. Динаміка підстав періодизації розвитку особистості від дитинства до дорослості (за В. Ф. Моргуном)

Таблиця 3

Вікові етапи періодизації багатовимірного розвитку особистості протягом життя (за В. Ф. Моргуном, 2014)

У контексті багатовимірної теорії особистості нова схема періодизації базується на п'яти інваріантах структури особистості. Водночас недоцільно відмовлятися від класичних критеріїв періодизації Л. С. Виготського, Л. І. Божович, Д. Б. Ельконіна, Г. С. Костюка, але їх слід опосередковувати через структуру особистості. Тоді соціальну ситуацію розвитку і провідну діяльність слід розглядати не як зовнішні відносно особистості, а як змістовні спрямованості (направленості) діяльності особистості. Таким чином, можна уникнути підміни періодизації розвитку самої особистості «періодизацією соціальних інститутів і зовнішніх впливів», що часто і відбувається.

Відповідно до зазначених вище вихідних положень усе життя людини розподіляється на чотири основні періоди (табл. 3). У першому періоді життя переважає ділова спрямованість дитини на предметно-знарядево-продуктивне пізнання і перетворення довкілля. Це підтверджується тією обставиною, що вже немовля починає з предметно-маніпулятивної діяльності у співпраці з дорослим, у дошкільному віці провідними діяльностями стають ділові, рольові ігри, у шкільному – навчання предметним діяльностям, вибір професії.

У другому періоді розвитку особистості переважає спілкування, приміром, у підлітковому віці – у вигляді товаришування і дружби, в отрочстві – у формі емоційно забарвленого кохання, а в молодості – створення сім'ї та народження і виховання дітей.

Третій період пов'язується із працею як «серйозною грою» з амбівалентною орієнтацією на теперішнє, що виявляється у досягненні не тільки професійної майстерності, а й визнання у справі свого життя.

Четвертий період переходить у самодіяльність особистості, де домінують такі види діяльності, як наставництво, спогади і самообслуговування.

У наведеній таблиці кожен із чотирьох періодів має характерну для нього просторово-часову орієнтацію й емоційну забарвленість. Так, для співпраці дитини з дорослим властива амбівалентна, зі швидкою зміною настроїв орієнтація на сьогодення, спілкуванню юнаків притаманна «оптимістична орієнтація» на майбутнє, у «серйозних ділових іграх» дорослого

Періоди (за орієнтаціями, переживаннями, напрямленостями)	Стадії (за рівнями і формами діяльності)	НАВЧАННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ВІДТВОРЕННЯ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)	ТВОРЧИСТЬ (у моторній, наочній і словесно-розумовій фазах)
	<i>Нормативні «кризи» адаптації-деадаптації</i>	<i>Нормативні «кризи» автономії-залежності</i>	<i>Нормативні «кризи» самоактуалізації-конформізму</i>	
<i>Криза новонародженості: «перший погляд», 0-3,5 міс.</i>	<i>Криза немовляти: «перший крок», 11-18 міс.</i>	<i>Криза раннього дитинства: «я сам», 3-4 роки</i>		
СПІВПРАЦЯ (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	1. Вік немовляти: до 1 року	2. Раннє дитинство: 1-3 роки	3. Дошкільне (ігрове) дитинство: 4-6 років	
<i>Криза дитинства: «відповідальність», 6-7 років</i>	<i>Криза молодшого школяра: «незалежність», 9-10 років</i>	<i>Криза отрочства: «кохання» 14-15 років</i>		
СПІЛКУВАННЯ (з оптимістичною орієнтацією на майбутнє)	4. Молодше шкільне дитинство: 7-9 років	5. Отрочтво (підліток): 10-14 років	6. Юність: 15-18 років	
<i>Криза юності: «поклонання» 18-19 років</i>	<i>Криза молодості: «сім'я», «майстерність» 23-28 років</i>	<i>Криза дорослості: «визнання» 33-37 років</i>		
«СЕРІОЗНА ГРА» (з амбівалентною орієнтацією на теперішнє)	7. Молодість: 19-25 років	8. Дорослість: 26-35 років	9. Зрілість: 36-60 років	
<i>Криза зрілості: «наставництво» 55-65 років</i>	<i>Криза похилого віку: «мемуари» 70-80 років</i>	<i>Криза старості: «самообслуговування» 85-95 років</i>		
САМОДІЯЛЬНІСТЬ (з ностальгічною орієнтацією на минуле)	10. Похилий (поважний) вік: 61-75 років	11. Старість: 75-90 років	12. Довгожителство: понад 90... років	

наявна амбівалентна орієнтація на сьогодення, а для самодіяльності людини поважного віку характерна ностальгічна орієнтація на минуле.

Другій групі підстав періодизації відповідають рівні опанування досвіду і форми реалізації діяльності. Кожен з

періодів вміщує три стадії: навчання, відтворення, творчості. Вони, у свою чергу, складаються з послідовних фаз розвитку: а) моторики, б) перцепції, в) мовленнєво-розумової форм реалізації діяльності. Динаміка переходів по стадіях і періодах включає в себе кризові етапи і етапи еволюційного розвитку. При переході від стадії творчості до навчання мають місце кризи «адаптації-дезаптації»; на стику навчання-відтворення – кризи «автономії-залежності», на стику відтворення-творчості мають місце кризи «самоактуалізації-конформізму».

По-третє, теорія багатовимірного розвитку особистості утворює фундамент для системного психологічного вивчення конкретної людини за допомогою систематизованого комплексу методів [9; 11]. Водночас методи об'єднуються у групи, що відповідають п'яти розглянутим раніше інваріантам структури особистості.

Застосування методів психодіагностики має враховувати загальну логіку дослідження, що містить спочатку емпіричний і теоретичний аналіз стану розроблюваної проблеми з використанням мисленнєвого експерименту й техніки моделювання, після чого можливий дослідницький контакт із піддослідним, коли за допомогою певних методик отримуються і фіксуються емпіричні дані, які далі піддаються первинній математичній обробці, кількісному аналізу і, врешті решт, – якісній інтерпретації, поясненню вірогідних результатів, на основі чого формулюються висновки. Останні перевіряються запровадженням у практику і випробуванням.

Розглянемо типологію методів психодіагностики докладніше (див. також рис. 3).

1. Під час дослідження орієнтації у просторово-часовій перспективі особистості піддослідного виділяються дві можливі часові перспективи – власне піддослідного і дослідника. Залежно від погляду дослідника на певний віковий період у житті піддослідного, можуть використовуватися біографічний метод (орієнтація на минуле), метод зрізів (орієнтація на «тут і тепер», тобто на актуальне сучасне) та лонгітюдний, або пролонгований, метод (орієнтація на майбутнє).

2. За особливостями потребо-вольового ставлення піддослідного до психодіагностики методи дослідження

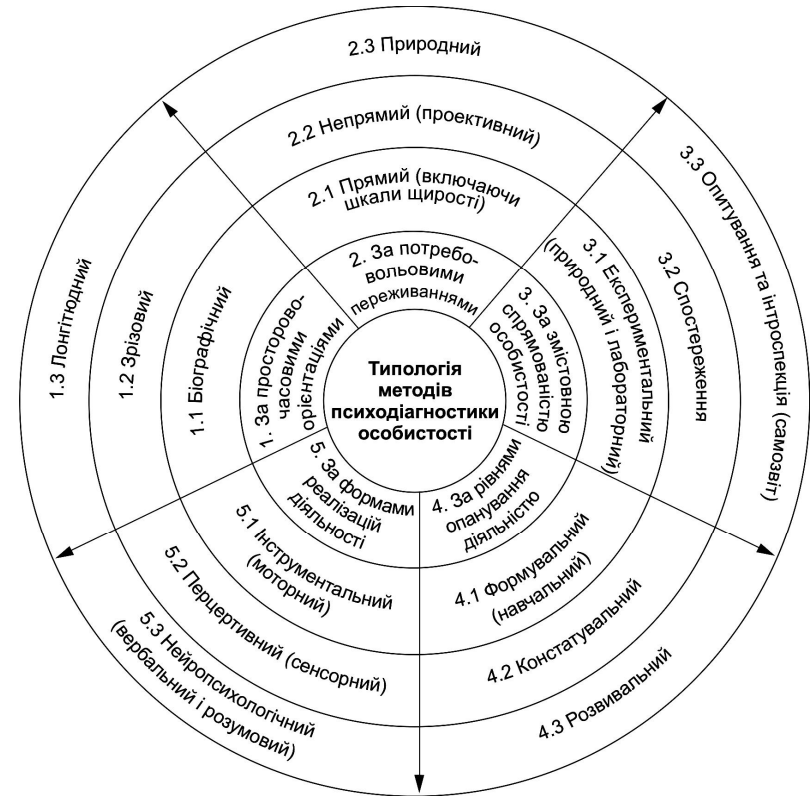

Рис. 3. Багатовимірна типологія методів психодіагностики особистості (за В. Ф. Моргуном)

особистості розподіляються на три групи – прямі (за адекватної мотивації піддослідного на умови дослідження), непрямі, або проективні (де мета маскується), та природні, коли людина не підозрює про свою участь у дослідженні.

3. Залежно від змістовної спрямованості взаємодії дослідника й піддослідного розрізняються методи експерименту, опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування), спостереження і самоспостереження (інтроспекції).

4. Щодо рівня взаємодії може бути виділений констатувальний і формувальний (навчальний, розвивальний) методи.

5. Залежно від переважаючої форми діяльності піддослідного вирізняються практичні (інструментальні), демонстраційні (наочні), вербальні та нейропсихологічні методи.

На основі багатовимірної концепції особистості автором модифіковано або розроблено такі конкретні методики: мотивації навчання (вибір улюблених навчальних предметів; парних порівнянь мотивів учня; опитувальник мотивації кохання; методика вивчення діяльнісної структури професійної адаптації (В. Ф. Моргун, Н. О. Чайкіна); методики складання: характеристики-рекомендації випускника школи; історико-психологічного портрету фахівця (В. Ф. Моргун, В. В. Колодочка); методика багатовимірного аналізу досягнень учня з метою профілювання освіти і профорієнтації; опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини; методика багатовимірного аналізу вільних словесних асоціацій (В. М. Дузенко, В. Ф. Моргун), методика багатовимірного аналізу документів абітурієнта; експертна співбесіда з абітурієнтом; обстеження опантанта в ході профконсультативного тренінгу (В. Ф. Моргун, Н. О. Гончарова, В. В. Колінько, Т. М. Пазюченко) [9; 11].

По-четверте, в епоху демонополізації словесного методу педагогічна психологія звертається до різних форм активного залучення особи до життя. Парадоксально, але факт, що видатні корифеї театральної педагогіки готують акторів до акторської праці, що обмежена рамками сцени, активнішими методами, ніж шкільні вчителі й вишівські викладачі готують своїх вихованців до професійного життя, не обмеженого жодними рамками.

Для обґрунтування можливості багатовимірного психолого-педагогічного аналізу особистості йі *активних ігрових методів* [7; 8; 13] пошлемося на наступне міркування В. І. Немировича-Данченка: «Для мене жодна форма сценічного мистецтва не має права відкидати галузь психології, чи буде це художній реалізм або щось, що наближається до символізму». Не випадково до мистецтва як потужного засобу пізнання людської індивідуальності зверталися такі видатні вчені, як Л. С. Виготський («Психологія мистецтва»), М. М. Бахтін

(«Естетика словесної творчості») та ін. Саме багатовимірне розуміння особистості актора (правда, імпліцитно) демонструє у своїй «Роботі актора над собою» класик театральної педагогіки К. С. Станіславський. Поглянемо на систему Станіславського крізь інваріанти багатовимірної теорії особистості.

Просторово-часові орієнтації в багатовимірній теорії особистості завдаються протиріччям між минулим і майбутнім, яке вирішується на «сцені» сьогодення. І саме ці проблеми обговорює Станіславський у таких розділах, як «Шматки і завдання»; «Надзадача»; «Наскрізна дія»; «Перспектива артиста і ролі»; «Темпоритм»; «Логіка і послідовність»; «Витримка і закінченість».

Потребо-вольові переживання особистості визначаються протиріччями між позитивними (прекрасне, піднесене) і негативними (потворне, низьке) естетичними почуттями, проміжні амбівалентні форми яких становлять трагічне і комічне. Наскільки важлива ця сфера людської індивідуальності для Станіславського, вказує те, що всю першу частину «Роботи актора над собою» він присвячує «творчому процесу переживання». Почуття, емоції, переживання розглядаються ним у таких розділах, як «Відчуття правди і віра»; «Емоційна пам'ять»; «Двигуни психічного життя»; «Лінія прагнення двигунів психічного життя»; «Сценічна чарівність і манкість».

Змістовна спрямованість діяльності особистості задається протиріччям між обмеженістю індивіда і відносною безмежністю природи і суспільства. До основних видів спрямованості, таким чином, можна віднести ділову (на працю), комунікативну (на спілкування) і самодіяльну спрямованість (на самого себе). Спеціально підкреслимо, що саме в такій послідовності йде аналіз змістовної роботи актора над собою і у Станіславського (див., наприклад, розділи «Дія», «Якби», «Пропоновані обставини», «Спілкування», «Пристосування...», «Внутрішнє сценічне самопочуття», «Етика і дисципліна»).

Рівні опанування досвіду утворюються полюсами «навчання-творчість», включаючи проміжні рівні відтворення і пізнання (учіння). І знову в роботі Станіславського знаходимо всю гаму цих рівнів – «Дилетантизм»; «Сценічне мистецтво і

сценічне ремесло», а вся друга частина «Роботи актора...» присвячена найвищому рівню опанування досвіду – «творчому процесу втілення».

І, нарешті, *форми реалізації діяльності* в багатовимірній теорії завдаються протиріччям між підсвідомістю і свідомістю. Основними формами виступають: моторна, перцептивна і мовленнєво-розумова. І цей інваріант Станіславський не залишає таким, що не пропрацював (див., наприклад, розділи: (1) «Звільнення м'язів»; «Фізкультура»; «Зовнішнє сценічне самопочуття»; «Підсвідомість у сценічному самопочутті артиста»; (2) «Сценічна увага»; «Уява»; (3) «Спів і дикція»; «Мовлення і його закони»; «Логіка...»).

Інтегрують особистість у цілісність наступні розділи у Станіславського: «Характерність»; «Загальне сценічне самопочуття»; «Основи системи»; «Як користуватися системою». «Діяльну особистість» актора необхідно доводити до вершин хоча б кваліфікованого «ремесла» за допомогою активних методів підготовки. Тонкий психолог Станіславський сміливо пише про такі непопулярні методи, як «Тренінг і муштра»; «Вправа і етюди». Забезпечити привабливість цих методів для студентів ВНЗ можуть найрізноманітніші ігри.

Для реалізації завдань особистісно-орієнтованої освіти (І. Д. Бех, І. А. Зязюн [2], С. Д. Клепко, В. Р. Ільченко, С. Д. Максименко, Г. Ф. Москалик, Т. Б. Поясок, В. В. Рибалка, А. П. Самодрин, В. А. Семиченко, В. О. Татенко, Т. А. Устименко, О. Я. Чебикін та ін.) та розробки активних, комунікативних, діалогічних методів навчання та психокорекції (Н.І. Білик, Р.М. Білоус, М.В. Гриньова, Г.В. Дьяконов, В.В. Зелюк, О.В. Киричук, О.С. Куш, К.В. Седих, Н.М. Тарасевич, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман, С.П. Яланська, Т.С. Яценко та ін.) евристичною виявляється типологія вказаних методів, наведена в табл. 4.

У багатовимірній теорії особистості *гра* визначається як «діяльність, змістом якої є процес функціонування з моделями-заступниками предметів інших діяльностей. Дії з моделями праці породжують *ділові ігри*, з моделями спілкування – *рольові ігри*, з моделями самого себе – *психодраматичні ігри*».

Таблиця 4

Типологія дидактичних та психокорекційних ігор на основі багатовимірної теорії особистості (за В.Ф. Моргуном)

Інваріанти структури особистості, що покладені в основу типології ігор				
1. Просторово часові орієнтації особистості	2. Потребовольові переживання	3. Змістовні спрямованості особистості	4. Рівні опанування досвідом	5. Форми реалізації діяльності
1.1. Історичні ігри (за методом прецедента)	2.1. Жорстокі ігри, трагедії	3.1. Ділові, організаційно-діяльнісні ігри	4.1. Дидактичні ігри	5.1. Предметно-маніпулятивні ігри
1.2. Оперативно-тактичні ігри	2.2. Спокійні або азартні ігри (з амбівалентними переживаннями)	3.2. Рольові ігри, ігри-змагання, соціодрами	4.2. Ігри-вправи, репродуктивні ігри	5.2. Наочні, ігри-спостереження
1.3. Прогностичні, стратегічні ігри	2.3. Піднесені ігри, комедії	3.3. Ігри-саморозкриття (рефлексивні), психодрами	4.3. Творчі (конструктивні, дослідницькі, евристичні ігри)	5.3. Вербальні, інтелектуальні ігри

Як бачимо у табл. 3, згідно з інваріантами структури особистості можуть бути виділені або сконструйовані такі типи і види ігор:

- 1) за просторово-часовими орієнтаціями: на минуле – історичні ігри, ігри за методом прецеденту; на сучасне – оперативно-тактичні ігри; за орієнтацією на майбутнє – прогностичні та стратегічні ігри;
- 2) за потребо-вольовими переживаннями: негативними – жорстокі ігри, ігри-трагедії; амбівалентними – спокійні або азартні (зі слабкими або гострими амбівалентними переживаннями); за позитивними емоціями – ігри-комедії, піднесені ігри;

3) за змістовними спрямованостями особистості: на предмет-результат справи – ділові ігри; на інших людей – рольові ігри, соціодрами; на процес діяльності – ігри за сценарієм, організаційно-діяльнісні ігри, ігри за правилами (*від максимальної регламентації сценарію й заданого наперед фіналу до максимальної свободи в межах правил і непередбачуваності фіналу – за слушним міркуванням доктора педагогічних наук А. О. Остапенка*); за змістовною спрямованістю на власну особу – ігри саморозкриття, «психодрами»;

4) за рівнями опанування діяльності: навчання – дидактичні ігри; відтворення – ігри-вправи, репродуктивні ігри; учіння, пізнання – дослідницькі, пізнавальні ігри; за рівнем творчого опанування діяльності – конструктивні, евристичні, креативні ігри;

5) за формами реалізації діяльності: моторно-практична – предметно-маніпулятивні, інструментальні ігри; наочно-образна (сенсорно-перцептивна) – ігри-спостереження, наочні ігри; мовленнєва – вербальні ігри; за розумовою формою реалізації діяльності – інтелектуально-розумові ігри.

Отже, побудова на основі багатовимірної теорії особистості системи ігор допомагає озброїти педагога і практичного психолога дієвими інтерактивними засобами розвитку, корекції, реабілітації як юної, так і дорослої особистості. І, зокрема, ділові ігри у навчанні зроблять захоплення бізнесом не конкурентом, а фасилітатором мотивації освіти учнів, юних та дорослих студентів.

Висновок даного теоретичного дослідження полягає в тому, що реалізація принципу додатковості діяльності, установки і вчинку на прикладі багатовимірної теорії особистості долає претензії деяких підходів на монополію в науці й відкриває можливість здійснювати більш глибоке методологічне дослідження відомих і конструювання нових видів діяльності людини, що особливо важливо для загальної, вікової, педагогічної психології та психології праці.

Література

1. *Балл Г. О.* Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Г. О. Балл // Психологія і особистість. – К.-Полтава, 2015. – № 2. – Ч. 1. – С. 6–22.
2. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
3. *Кузикова С. Б.* Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія / С. Б. Кузикова. – Суми : МакДен, 2012. – 410 с.
4. *Лактионов А. Н.* Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Х. : Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
5. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. [Электронный ресурс] / А. Н. Леонтьев. – Режим доступа к тексту книги (М. : Политиздат, 1975): <http://lib.ru/PSIHO/LEONTIEV/dsl.txt>
6. *Максименко С. Д.* Психологія особистості. Підручн. / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К. : ТОВ «КММ», 2007. – 295 с.
7. Монистическая концепция многомерного развития личности: Аннотированный библиографический указатель с 1984 по 1988 годы / [составитель В.Ф. Моргун]. – Полтава, 1989. – 56 с.
8. *Моргун В. Ф.* Концепция многомерного развития личности и ее приложения / В.Ф. Моргун // *Философская и социологическая мысль.* – К., 1992. – № 2. – С. 27–40.
9. *Моргун В. Ф.* Основы психологической диагностики. Навчальний посібник / В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. – К. : ВД «Слово», 2012. – 462 с.
10. *Моргун В. Ф.* Другий і третій віки людини у контексті періодизації багатовимірного розвитку особистості. Додаток / В. Ф. Моргун // Дзюба Т. М., Коваленко О. Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник / авт. вступу, додатку і ред. В.Ф. Моргун. – К. : ВД «Слово», 2013. – С. 260–264.
11. *Моргун В. Ф.* Підвищення культури екзистенціальних виборів людини засобами психодіагностики / В. Ф. Моргун // Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток. Колективна монографія [Текст] / [Боришевський М. Й., Завацька Н. Є., Карпенко З. С., Кузікова С. Б., Савчин М. В. та ін.; відп. ред. Г. Є. Улунова]. – Суми : ВВП «Мрія», 2014. – С. 175–200.
12. *Надирашвили Ш. А.* Особенности закономерностей действия установки на различных уровнях психической активности

- человека / Ш. А. Надирашвили // Психологические исследования, посвященные 85-летию со дня рождения Д. Н. Узнадзе / под ред. А.С. Прангишвили. – Тб. : Мецниереба, 1973.– С. 266–273.
13. *Рибалка В. В.* Моністична теорія багатовимірного розвитку особистості у працях В.Ф.Моргуна // Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: навч. посібник / В. В. Рибалка.– Одеса : Букаєв В. В., 2009. – С. 352–370.
  14. *Роменець В. А.* Історія психології ХХ століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вступ. стаття В. О. Татенка, Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
  15. *Седих К. В.* Делінквентний підліток. Навч. посібн. / К. В. Седих, В. Ф. Моргун. – К. : Видавн. дім «Слово», 2015. – 272 с.
  16. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении: монография / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
  17. *Узнадзе Д. Н.* Мотивация – период, предшествующий волевому акту / Д. Н. Узнадзе // Психология личности. Тексты / под ред Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 80–84.
  18. *Узнадзе Д. Н.* Общее учение об установке [Электронный ресурс] / Д. Н. Узнадзе. – Режим доступа к разделам книги «Психологические исследования» (М.: Наука, 1966. – С. 140–152, 164–169, 180–183): <http://flogiston.ru/library/usnadze>
  19. *Хомуленко Т. Б.* Теоретичні та практичні аспекти дослідження іміджу: монографія / Т. Б. Хомуленко, Ю. Г. Падафет, О. В. Скориніна. – Х. : Інжек, 2005. – 269 с.
  20. *Шульц Д. П.* История современной психологии / Д. П. Шульц, С. Э. Шульц; пер. с англ. – СПб. : Евразия, 1998. – 528 с.

РОЗДІЛ II СОЦІОГЕНЕТИЧНІ І ДУХОВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

2.1. ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА АВТЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

В.Л. Зликов

Ідентичність вивчається в тих контекстах, де вона найбільш очевидним чином змінюється і стає цікавим аспектом дослідження. До цих контекстів належать соціальна сфера, відповідно до змін якої міняється ідентичність; соціальні мережі в Інтернеті, нові типи спільнот, проблема ідентичності яких відірвана від історичного коріння і традиційних цінностей; етноси та нації, стрімке самоствердження яких призводить до суттєвих зрушень в ідентичності етнонаціональних спільнот. На думку Н. М. Федотової, ідентичність може набувати сакрального характеру, оскільки «сенса себе» – це глибинна духовна характеристика, вироблена людиною, групою або суспільством у боротьбі з розпадом і дезінтегрованістю. При цьому в контексті вивчення ідентичності все більше уваги приділяється вивченню відмінностей, ніж інтегрованості [13].

Ідентифікаційний дискурс сьогодні пов'язує ідентичність з такими термінами, як криза ідентичності, розмита, спутана, деформована, нестабільна ідентичність, дефіцитарність ідентичності тощо. По суті, сучасний ідентифікаційний дискурс репрезентує невизначений і ризикований соціальний світ, який змушує людей знаходитися у стані неперервного пошуку власного «Я».

Ідентичність як характеристика особистості – це широка концепція, що вміщує всі якості особистісних сполучень, зумовлена великим масивом біологічних, психологічних, соціальних і культурних факторів. Навіть у великій науковій праці було б важко проаналізувати всю літературу, присвячену вивченню ідентичності. В одній тільки психологічній галузі, за даними Дж. І. Марсія [28], було проведено більш ніж 300

наукових досліджень за останні 25 років. Можна сказати, що сформувався окремий науковий напрям – психологія ідентичності.

Сьогодні поняття ідентичності в різних контекстах широко використовується й у психології, й у соціології, і у філософії (феноменологія), і в етології, і в політичній науці. За останні тридцять років, і особливо наразі, у психоаналітичній парадигмі ми спостерігаємо швидке виникнення ідентичностей різного роду: ядерна ідентичність, статева ідентичність, рольова ідентичність, гендерна ідентичність тощо.

У працях, базованих на психоаналітичній парадигмі, переважають концепції ідентичності, в основі яких лежить поняття «Его»-ідентичності, що має безпосереднє відношення до особистісних динамічних структур. Хто саме вперше ввів термін «ідентичність» – дотепер залишається невідомим, але в даний момент, з огляду на хронологію написання наукових праць, з деякою долею впевненості можна сказати, що піонером у вживанні терміна був З.Фройд з його формулюванням «перцептивна ідентичність». У своїх роботах він згадує ідентичність, як ми тепер бачимо, у кількох різних значеннях. Деяким чином можна навіть говорити про еволюцію поняття ідентичності в його працях. Уперше у «Тлумаченні сновидінь» (Фройд, 1900, с. 71) вживає термін ідентичності в такому контексті: «У пацієнта підвищений рівень чутливості; в результаті раннього досвіду і на підставі своїх несвідомих очікувань він первісно особливу увагу звертає на усе, що сприяє повторенню і створює перцептивну ідентичність». В другому випадку Фройд у більш пізній час використовує поняття «ідентичність» в етнічному смислі. «Свідомість внутрішньої ідентичності» у Фройда відображає почуття гіркої гордості, збережене його гнаним, розсіяним і часто зневажуваним народом. І третє розуміння Фройдом ідентичності ми зустрічаємо в «Проекті наукової психології», виданому посмертно в 1950 р. Тут висловлено думку, що метою і завершенням усіх розумових процесів є досягнення стану ідентичності. Ця думка конкретизується на низці прикладів. В одному з них ідеться про те, як сприйняття пронизливого лементу іншої людини пробуджує спогади про своє власне переживання болю [16].

На подальший розвиток поглядів про ідентичність достатньо мірою вплинули філософські пошуки взаємин «Я»– «Інші» в екзистенціалістському руслі філософської антропології. Можна навіть сказати, що ці дослідження і заклали основу сучасного розуміння ідентичності. К. Ясперс у своїй докторській дисертації «Загальна психопатологія» описує ідентичність як одну з чотирьох формальних ознак свідомості «Я». Перша ознака, виділена К. Ясперсом, – це почуття діяльності, усвідомлення себе як активної істоти, друга – усвідомлення власної єдності: «У кожний даний момент я усвідомлюю, що я єдиний». Третя – усвідомлення власної ідентичності, що означає: «Я залишаюся тим, ким був завжди»; четверта – усвідомлення того, що «Я відмінний від усього іншого світу». Як приклад порушеного усвідомлення власної ідентичності в часі К. Ясперс наводить поведінку хворих на шизофренію, які стверджують про своє життя до початку психозу, що це були не вони, а хтось інший [16].

Серед передумов формування сучасного концепту ідентичності маємо згадати ідеї представників символічного інтеракціонізму, що продовжив і поглибив Джордж Мід [21]. Він стверджував, що особистість і суспільство мають загальний генезис, відтак уявлення про ізольоване і незалежне «его» – це ілюзія. Особистість, з його погляду, фактично визначається соціальними умовами. Орієнтиром для «Я-концепції» є «Я-іншої людини», тобто уявлення індивіда про те, що думають про нього інші. Дж. Мід першим підкреслив значення суб'єктивно інтерпретованого зворотного зв'язку, що надходить до нас від інших людей, як головного джерела даних про власне «Я»: «що вони про мене думають». Він запропонував це в теорії «дзеркального Я», що виникає на основі символічної взаємодії індивіда з різноманітними первинними групами, членом яких він є.

Дж. Мід вважав, що становлення людського «Я» як цілісного психічного явища є не чим іншим, як тим, що відбувається «всередині» індивіда як соціальний процес: у його рамках виникають виділені У. Джеймсом «Я» – що усвідомлює (І) і Я – як об'єкт (Ме). Далі він припустив, що через засвоєння культури (як складної сукупності символів, що мають спільні значення для всіх членів суспільства) людина здатна

прогнозувати як поведінку іншої людини, так і те, як ця людина передбачає нашу власну поведінку. Дж. Мід припускав, що самовизначення людини як носія тієї чи іншої ролі здійснюється шляхом усвідомлення і прийняття тих уявлень, що існують в інших людей щодо цієї людини. В результаті у свідомості людини виникає те, що Мід називав терміном *Me*, розуміючи під цим узагальнену оцінку індивіда іншими людьми, тобто «узагальненим (генералізованим) іншим». Іншими словами, *Me* є тим, як виглядає в очах інших «Я як об'єкт». Дж. Мід вважав, що *Me* створюють засвоєні людиною установки (значення і цінності), а *I* – це те, як людина як суб'єкт психічної діяльності сприймає ту частину власного «Я», що позначена як *Me*. Сукупність *I* і *Me*, як і в Джеймса, утворює власне особистісне, або інтегральне «Я» (*Self*).

Ще один варіант перекладу цих понять: під терміном «*I*» можна розуміти імпульсне «Я», а під терміном «*Me*» – рефлексійне «Я». Таким чином «*I*» позначає унікальне в собі, а «*Me*» – безліч очікувань, що висуваються суспільством до людини. Дж. Мід вважає імпульсивне «*I*» постійним джерелом спроб ліквідувати самоконтроль індивіда. Рефлексія «Я», або «*Me*» відображає «керовану» сторону особистості, засвоєну від суспільства. Дж. Мід пояснює, як відбувається розвиток міжособистісних стосунків у дитини в грі, коли спочатку вона грає на самоті, імітуючи інших, а потім – у груповій грі, «програє» ролі учасників уявлюваної взаємодії. Така гра дає їй можливість випробувати тип відповідної реакції, що спричиняється в інших її діями. Відсутність таких властивих усім установок, почуттів і дій буде сильно обмежувати спілкування дитини з іншими людьми. Програвання дитиною ролі «значущих інших» залишається саме програванням ролі (а не грою в повному розумінні цього слова, у якій передбачаються партнери, що і роблять її такою), поки вона не навчиться керувати своєю поведінкою, сприймаючи себе із точки зору «генералізованого іншого». У такій грі відбувається засвоєння дитиною важливих деталей взаємодії. Ці поступові зміни у формі і характері гри супроводжуються розвитком образного мислення, мови і формуванням «Я-концепції». Відбувається поступова інтеріоризація соціальних вимог, норм і моделей поведінки, що

перевтілюються в індивідуальні цінності і включаються в «Я-концепцію» [21]. Дж. Мід виділив усвідомлювану та неусвідомлювану ідентичність. Перша базується на неусвідомлено прийнятих нормах і звичках, що надходять від соціальної групи, до якої належить особистість. Друга пов'язана з розвитком когнітивних процесів і появою рефлексії, коли людина починає аналізувати себе як особистість та власну поведінку.

Детальний опис поняття ідентичності був даний у роботах Е. Еріксона. Він уявляв ідентичність як складне особистісне утворення, що передбачає особистісну тотожність, цілісність (відчуття і усвідомлення себе незмінним незалежно від зміни ситуації і ролі), спадкоємність свого минулого, сьогодення і майбутнього, а також – визнання певної ступені схожості з іншими людьми при одночасному баченні своєї унікальності й пересічності. Е. Еріксон розглядав ідентичність як процес, що відбувається в руслі не лише індивідуальної, але й суспільної культури, як процес, що встановлює синтез двох ідентичностей – соціальної і особистісної [18].

Ідентичність, з погляду Е. Еріксона, «у самому загальному вигляді збігається, звичайно, багато в чому з тим, що багатьма дослідниками включається в поняття «Я» у всіляких його формах: «Я-концепції», «Я-системи» чи «Я-досвіду» [18, с. 219]. Але ми повинні сказати і про особливості підходу Еріксона до вивчення ідентичності, що полягає в потрібному розумінні ідентичності – як почуття, процесу і структури. Які ж співвідношення між цими трьома складовими частинами концепту ідентичності? Потрібно позначити і простежити деякий взаємозв'язок між ними. Перше – це те, що ідентичність виникає в процесі найбільш ранніх взаємин на базі довіри і емпатії, що виникають між дитиною і матір'ю. На цій основі і закладається почуття ідентичності особистості як суб'єктивне відчуття тотожності, безперервності і цілісності свого існування в часі і просторі і визнання цієї тотожності навколишніми «значущими іншими». Потім, протягом усього дитинства, у складній послідовності взаємно змінюють один одного внутрішньопсихічні процеси: інтродекції, ідентифікації і формування ідентичності; на основі почуття ідентичності відбувається «пробна кристалізація» ідентичності. І хоча

Еріксон вважав, що процес формування ідентичності продовжується все життя, до кінця дитинства досягається визначена цілісність, що містить у собі всі значущі ідентифікації, але змінені в процесі синтезу і ресинтезу «Его» в єдине і причинно пов'язане. Ця конфігурація є результатом синтезуючої функції на межі «Его» з оточенням, соціальною реальністю. Тобто ідентичність як психічна структура виникає в процесі взаємин, що встановлюються зі значущими іншими в період дитинства. Цей новий «гештальт» є чимось більшим, ніж сума його частин. Він забезпечує «вибіркове виділення значущих ідентифікацій протягом дитинства і поступову інтеграцію образів «Я» і досягає своєї кульмінації в ідентичності». Ця конфігурація, як і почуття ідентичності, в основному не усвідомлюється і містить у собі, з погляду Еріксона, конституціонально зумовлені властивості, ідеосинкратичні потреби лібідо, гарні здібності, значущі ідентифікації, ефективні механізми захисту і послідовно прийняті ролі.

Центральним ядром особистості Е. Еріксон вважав так звану «психосоціальну ідентичність». Вона базується на прийнятті особистістю цілісного образу себе в поєднанні з її соціальними зв'язками і переживається як почуття відповідності вимогам суспільства. За Е. Еріксоном, у структуру ідентичності, поряд із природними задатками, базовими потребами, ефективними «психологічними захистами», успішними сублімаціями, постійними ролями, входять так звані «значущі ідентифікації», які і відіграють визначальну роль у тому, з якими саме моральними цінностями та нормами поведінки індивід вважає за потрібне солідаризуватись [18].

Дж. Марсія [20], розвиваючи ідеї Е. Еріксона, створив свою концепцію, концентруючись на аспекті вирішення проблем становлення ідентичності. А саме: вирішення кожної, навіть незначної життєвої проблеми (підлітками) вносить певний вклад у досягнення ідентичності. З його точки зору, ідентичність виявляється феноменологічно через спостережувані патерни «вирішення проблем». У міру прийняття усе більш різноманітних рішень відносно себе і свого життя у підлітка розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних

і слабких сторін, цілеспрямованості, свідомості життя. Використавши так звані «статуси ідентичності», пов'язані із способами розв'язання проблем, Дж. Марсія конкретизував теоретичну концепцію ідентичності Е. Еріксона.

А. Ватерман [23] виділяє принаймні два аспекти ідентичності – *процесуальний та змістовий*. У першому випадку розглядаються ті засоби, за допомогою яких людина засвоює життєві цінності, цілі, переконання. Як другий аспект А. Ватерман виділяє носіїв смислу, які впливають на формування ідентичності: професія, політичні погляди, переконання, використовувані соціально-функціональні ролі. У роботах цього автора у центрі уваги перебуває ціннісно-вольовий аспект ідентичності. Ідентичність пов'язана із наявністю чіткого самовизначення, що вміщує в себе цілі, життєві цінності, на які людина орієнтується впродовж всього життя. А. Ватерман виділяє чотири сфери життя, найбільш значимі для формування ідентичності:

- 1) вибір професії і професійного шляху;
- 2) прийняття і переоцінка релігійних і моральних переконань;
- 3) вироблення політичних поглядів;
- 4) прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі і очікування відносно шлюбу та батьківства.

Розроблена представниками когнітивної психології Х. Тедшфелом та Д. Тернером [22] теорія соціальної ідентичності містить дві підсистеми: *особистісну ідентичність* і *соціальну ідентичність*. Перша стосується самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних та етичних особистісних рис. Друга складається з окремих ідентифікацій і визначається приналежністю людини до різних соціальних категорій – раси, національності, класу, статі тощо.

Дослідники виділяли три етапи в становленні ідентичності. На першому відбувається соціальна категоризація пізнання соціальної структури навколишнього світу. На другому – людина обирає собі групу, яка їй найбільше до вподоби і вивчає правила й цінності цієї групи. На третьому – у людини формується відчуття тотожності себе з цією групою, вона ідентифікується з нею. Х. Теджфел і Д. Тернер виділили основні постулати:

- індивіди прагнуть до досягнення або збереження позитивної соціальної ідентичності;
- соціальні групи пов'язані із притаманною їм позитивною або негативною оцінкою з боку суспільства, отже, соціальна ідентичність може бути позитивною або негативною;
- оцінка власної групи індивідом визначається взаєминами з деякими іншими групами через соціальне порівняння ціннісно-значущих якостей і характеристик. Порівняння, результатом якого стає виявлення позитивної відмінності своєї групи від чужої, породжує високий престиж; у разі негативної відмінності формується низький престиж;
- позитивна соціальна ідентичність основана на сприятливих порівняннях інгрупи з декількома релевантними аутгрупами: інгрупа повинна сприйматися як позитивно відмінна від релевантних аутгруп.

У 1985 р. Дж. Тернер висунув свій варіант теорії ідентичності, яку він назвав «концепцією деперсоналізації». Деперсоналізація належить до процесу «самостереотипізації», завдяки якому люди себе сприймають скоріше як елементи соціальної категорії, ніж як непересічної особистості.

У ширшому плані ця версія базується на ідеї самокатегоризації, тобто когнітивного включення себе до певного класу подібних один до одного об'єктів, що є істотно відмінними від тих, що належать до іншого класу. Відповідно, для соціальної «Я-концепції» важливі принаймні три рівні самокатегоризації:

- а) *вищий* рівень – категоризація себе як групової істоти, що має спільні риси, притаманні всім представникам людської сукупності;
- б) *проміжний* рівень: інгрупова–аутгрупова категоризація, що ґрунтується на подібності (або відмінності) між людьми, визначеними як члени саме цих соціальних груп;
- в) *нижній* рівень – особистісна самокатегоризація, що базується на вихнанні індивідом себе як непересічної особистості, що кардинально відрізняється від інших.

Можна зробити висновок, що ці три рівні визначають людську, соціальну і особистісну ідентичність і ґрунтуються, відповідно, на міжвидовому, міжгруповому і міжособистісному порівнянні себе з іншими [22].

Російський філософ П. К. Гречко, аналізуючи ідентичність із погляду постмодерністських перспектив, стверджує, що в модернізмі ідентичність прирівнювалася до соціалізації та інтеріоризації цінностей, норм й ідеалів суспільства. Відтак соціальне-зовнішнє просто трансформувалося у ідеальне-внутрішнє. У постмодернізмі акцент робиться на самовираженні, самостверженні, маніфестації власної значущості на базі зовнішніх культурних форм. Постмодернізм характеризує залежність від соціалізації як негативну, саморуйнівну, натомість культурні цінності та смисли повинні трансформуватися у неповторно індивідуальні способи осмислення і оцінювання особистісного існування.

Постмодерна ідентичність починається з права особистості на ідентичність (свободи вибору своєї ідентичності), при цьому ідентифікаційна ініціатива зумовлена не суспільством, а самою особистістю. Постмодерна ідентичність розподіляється на фрагменти, які вписуються у життєвий світ людини. Різноманіття форм ідентифікацій людини приводить до появи так званої мережевої або переговорної ідентичності. Постмодерна ідентичність завжди короткочасна і зводиться до «примірювання» і зміни масок. Зокрема, М. Фуко пише, що ідентичність – це намагання захистити себе численними масками, при цьому сам суб'єкт виводиться за межі *cogito* у площину онтології, соціальної антропології та герменевтики. Вибір і зміна ідентичностей, за постмодерністами, – це творча реалізація певної сучасної необхідності життя [5].

Французький соціальний філософ М. де Сетро, послідовник М. Фуко, стверджує, що ідентифікація – це акультурація до норм і практичних рекомендацій у повсякденному житті, а набуття ідентичності – це реалізація лінгвістичної системи за допомогою мовлення та самоствердження у теперішньому [5].

На думку англійського соціолога З. Баумана, у модернізмі проблема ідентичності полягала в тому, як створити та зберегти її сталою та міцною, а в постмодерні вона трансформувалася і зосередилася на тому, як уникнути фіксації ідентичності й зберегти свободу. Свобода, на думку З. Баумана, не є властивістю чи досягненням людини, а є соціальним відношенням, яке пов'язує її із іншими людьми, соціальними інститутами та суспільством загалом. Згідно із З. Бауманом, ідентичність стає

призмою, через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються багато важливих рис сучасного життя. Вільний індивід сучасності – це «протеїчна людина», тобто ... людина, яка одночасно недо-соціалізована і надто-соціалізована. Тому ідентичність потрібно постійно обговорювати, пристосовувати, конструювати без сподівання на її завершеність і цілісність [5].

Італійський психолог Д. де Грація пропонує розділяти часову і описову ідентичність. Часова ідентичність – це існування особистості протягом часу як однієї й тієї ж самої істоти. З біологічної точки зору вона розглядається як така, що властива живій істоті і закінчується з її біологічною смертю, незважаючи на усі її зміни протягом життя. З психологічної точки зору часова ідентичність передбачає збереження базових психічних процесів (мислення, свідомості або пам'яті про себе і своє минуле). Описова ідентичність включає уявлення людини про себе, свої цінності, автобіографічні спогади, діяльності й ролі, стосунки з іншими людьми. Про цю ідентичність йде мова при описуванні кризи ідентичності, і саме вона є предметом психологічної дискусії. Виокремлення часової та описової ідентичності особливо важливе при обговоренні зміни і порушень ідентичності: так, багато людських страхів із приводу зміни ідентичності визначаються як страх втрати часової ідентичності, але реально загрожують лише описовій ідентичності. Наприклад, страх з'їхати з глузду від психічного захворювання описується хворим як страх перестати бути людиною (страх незворотно стати іншим), тоді як реально йдеться про зміни, за яких людина залишається сама собою [19].

Сьогодення характеризується онтологічною, гносеологічною та аксіологічною невизначеністю, ризикованістю, глобалізацією тощо. Потіки комунікацій, збільшення соціальної мобільності людей, міграція, суміш мов, розмивання національних і становлення множинних ідентичностей, практика подвійного громадянства, «наднаціональність» культурних цінностей, поширення міжнародних організацій та інститутів, поява транснаціональних спільнот – це показова соціальна тенденція і соціальна ситуація розвитку сучасної людини. Так, У. Бек вважає, що відбувається становлення космополітизації як нелінійного діалектичного процесу, в якому загальне і часткове, подібне і відмінне, локальне і глобальне повинні розумітися не як

культурні антиподи, а як нерозривно пов'язані між собою взаємодоповнюючі принципи.

Багато дослідників (З. Бауманн, І. В. Довгальова, Н. М. Федотова) сьогодні говорять про плюралізацію ідентичностей, не зводячи її ні до соціальних ролей, ні до стилів життя. Найчастіше йдеться про структурну різноманітність типів ідентичності, які інтегруються в певну цілісність.

Останнім часом широкої популярності у психологічній науці набули дослідження етапів і чинників самореалізації та саморозвитку людини на шляху до набуття нею особистісної зрілості. Зокрема, на думку С. Кузікової, саморозвиток особистості слід розуміти як актуалізований, усвідомлений та самокерований процес особистісних змін. Вважається, що особистісні зміни обумовлюють психологічні ресурси саморозвитку: 1) потреба в саморозвитку, що виникає при зміні змістової структури індивідуальної свідомості та трансформації смислових утворень, передусім за зміни особистісного смислу майбутнього; 2) психологічні умови, які забезпечують успішність саморозвитку, зокрема зріле Я, відкритість до нового, наявність усвідомленої мети самоздійснення; 3) механізми саморозвитку – рефлексія, саморегуляція, зворотний зв'язок [6].

За таких умов особливої актуальності набуває поняття автентичності як показник особистісної зрілості людини. У цьому контексті А. Ленглі описує автентичність одночасно як спосіб життя і як певну іманентну характеристику, внутрішнє джерело трансценденції особистості, внутрішню силу, яка апіорі існує в кожному, але не кожна людина готова до неї прислухатися.

У науковий обіг поняття автентичності було введено екзистенційними психологами, які, в свою чергу, запозичили його у філософів-екзистенціалістів. Хоча і ті й інші базуються на понятті «екзистенційний» (фр. existentialisme від лат. exsistentia – існування), перед ними постають різні завдання аналізу, зокрема у філософів – це описати світ у загальних і окремих категоріях, а у психологів – допомогти людині існувати в цьому світі, знайти ті її здібності і ресурси, які забезпечували б її життєздатність. Зокрема, С. К'єркегор розрізняв автентичне існування людини, тобто таке, що має сенс, й неавтентичне – позбавлене сенсу, при цьому автентичним він вважав життя людини, здатної відчувати свою внутрішню сутність і нетотожність завдань власного

існування та існування інших людей. За М.Гайдегером, автентичність доцільно розглядати в контексті повсякденного буття людини, в якому головну роль відіграє конформність та орієнтованість на співіснування з іншими, однак залежність від соціальних норм призводить до втрати відповідальності за власне життя й, відповідно, втрати ідентичності [8].

У психологічній обіг поняття «автентичність» одним із перших ввів Дж. Бюдженталь. Автентичність, за Дж. Бюдженталем, – це процес проживання власного життя. У його концепції є ключове поняття «присутність». Присутність означає не просто фізичне перебування, а усвідомлення своєї суб'єктивності, контакт із внутрішнім життям [4].

Слід зазначити, що натеper практично всі дослідження феномену автентичності носять теоретичний характер, що зумовлено складністю його верифікації. Крім того, існують й певні протиріччя у відокремленні або ототожненні понять «автентичність» та «ідентичність». На думку Р. Пивоварова, відмінності ідентичності і автентичності суттєві. В дослідженнях, присвячених першій проблемі, часто можна зустріти вирази «конструйована ідентичність», «соціальна ідентичність», «етноідентичність» та ін. На відміну від цього, автентичність навряд чи припускає якесь означення, яке стоїть перед ним. Автентичність, справжність – це щось, що стоїть за процесами і результатами самоідентифікації; що знаходиться за межами образів «Я» і їх представленості іншим. Саме тому, на думку Р. Пивоварова, автентичність не може бути категорією оцінки. Ідентичність ще може бути оцінена з погляду її стабільності, сили, соціальної репрезентабельності, виміряна в тих чи інших ступенях свободи і т.д. Можна говорити, що людині тісно в її ідентичності або, навпаки, її ідентичність перевищує її саму. Автентичність же складно виміряти, оскільки вона є мега-властивістю або квазідиспозицією.

Часто поняття ідентичності ототожнюється з автентичністю. Зазначимо, що тривалий час ідентичність не мала дисциплінарних меж, визначаючи одночасно індивідуальний, соціальний, культурний і політичний феномени.

Використання термінів «автентичність» / «персональна автентичність» має досить довгу історію. Більшість загальних

тлумачних, енциклопедичних, філософських і лінгвістичних словників визначають етимологію слова «автентичність» («автентичний») виходячи з грецького поняття αὐθεντικός (*autos* – «Я, сам, той самий»), що буквально означає «має авторитет, зроблений своїми руками». Стосовно ж інтерпретації терміна на основі латинської мови, тут простежується зв'язок з такими лексичними одиницями, як *auctor* (креативна людина, творець, творець, що має авторитет), *augere* (рости, зростати) і *auctoritas* (початок, походження, породження, відповідальність, підтримка, влада, вплив, авторитет). У російсько-латинських словниках синоніми автентичності ототожнюються з набором слів на кшталт: доброта (*bonitas*), простота (*simplicitas*), союз, союзництво (*germanitas*), достовірність (*genuinitas*), влада (*auctoritas*), особисте ставлення (*authentica ratio*), достовірність (*autenticitas*); «автентичний» може виражатися за допомогою синонімів союзний (*germanus*), щирий (*sincerus*), правдивий (*verus*), простий (*merus*), переконливий (*certus*), достовірний (*authenticus*), справжній (*genuinus*), наділений владою (*auctoritate praeditus*). З усього різноманіття тлумачень терміна «автентичність» і його похідних звертає на себе увагу співвідношення автентичності з поняттями щирості (*sincérité*), реальності (*réalité*) і правдивості (*vérité*) [5].

Оксфордський тлумачний словник дає пояснення прикметника «автентичний» (*authentic*) як характеристики предмета або явища «безперечно справжнього, правдивого і дійсного походження» (*of undisputed origin or veracity; genuine*). Тут же є посилання на виникнення терміна: «*ORIGIN: Middle English: via Old French from late Latin authenticus, from Greek authentikos «principal, genuine».*

У психологічній науці автентичність найчастіше асоціюється з екзистенційно-гуманістичною психологією. Однак її актуальність була визначена ще за часів психоаналізу.

Першою психологічною теорією, яка виникла на основі психоаналізу З. Фрейда і яку дійсно можна віднести до концепції автентичності особистості, по суті, є аналітична психологія К. Г. Юнга. Бути особистістю, за К. Г. Юнгом, означає знати власне призначення, яке, у свою чергу, полягає у все більшій усвідомленості, тобто диференціації, виділенні себе

із несвідомого. Отже, людина може стати психологічно здоровою, коли вона розуміє важливість усвідомлення і реалізує його у власних вчинках.

Одним з основних понять у К. Г. Юнга виступає «індивідуація». Цим терміном він позначав процес особистісного розвитку, що передбачає встановлення зв'язків між Его і Самістю, тобто між свідомим і несвідомим. Тобто індивідуація – це процес розвитку цілісності шляхом інтеграції різноманітних частин психіки. Завдання психоаналізу якраз і полягає в тому, щоб інтегрувати свідоме і несвідоме в людині і зробити її цілісною. З точки зору концепції автентичності, К. Г. Юнг стверджує, що для того, аби бути собою, бути справжньою, людина повинна усвідомлювати всі елементи і явища власного психічного життя (бажання, думки, почуття, відчуття тощо) [16].

Ототожнюючи ідентичність та автентичність, Е. Еріксон стверджував, що про почуття ідентичності свідчать три ознаки: відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі: дії в минулому та очікування від майбутнього переживаються як такі, що пов'язані із самістю сьогодення; відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в просторі: людина сприймає себе всюди і завжди як цілісність, а всі свої дії розглядає не як випадкові, а як внутрішньо зумовлені; ідентичність переживається серед соціально значущих інших, стосунки та ролі допомагають підтримати і розвинути почуття інтегрованої в часі особистості.

У роботах К. Горні базовим поняттям, що по суті відображає автентичність особистість, є «справжнє Я». «Справжнє Я» є живим, неповторним і безпосереднім центром нашої особистості, однак воно не має певної фіксованої структури. Справжнє Я являє собою, скоріше, не структурне, а енергетичне утворення, набір притаманних людині потенцій – таких, як темперамент, здібності, обдарування, схильності. Згідно з К. Горні, людина може бути психологічно здоровою, лише коли вона реалізує своє справжнє Я. Відповідно, головне завдання будь-якої людини полягає в тому, щоб реалізувати справжнє Я, або «самоздійснитися» [15].

Інший представник неофройдизму Г. Салліван визначив особистість як сукупність реакцій («відображених оцінок»), що

виявляються нею у взаємодії з іншими людьми. У контексті інтерперсональної терапії терапевт прагне до автентичних стосунків як протидії соціальній і механістичній об'єктивації оточуючих.

Екзистенційний філософ Ж.-П. Сартр, намагаючись створити онтологію, засновану на феноменологічному методі, фіксує наявність двох нетотожних один одному способів буття: буття-в-собі і буття-для-себе. Онтологічний сенс першого способу – це проста даність, позитивність, самототожність, нездатність бути іншим. Таке буття є предметним світом, сумою зовнішніх до свідомості обставин, а також минулим самої людини. Другий спосіб – це буття, яке ми розрізняємо за специфічно людською діяльністю – сумнівами, запереченням, жалем тощо. Цей спосіб виявляє недостатність, нетотожність собі його носія. Такого роду буття «є те, що воно не є, і не є те, що воно є». Відтак основним змістом такого буття є заперечення, яке можливе, якщо його онтологічними змістом слугує ніщо, порожнеча, відсутність. Існуючи «з нічого», воно не визначається ні іншим буттям, ні самим собою і тому цілком вільне, виявляється як постійний вибір і трансцендування себе. Людина, на думку Ж.-П. Сартра, є своїм минулим, але водночас є екзистенцією, оскільки проектує себе в майбутнє, що, по суті, є предметом пошуку та перетворень. Автентичність людського існування передбачає розуміння і прийняття людиною своєї безумовної свободи, авторства та особистої відповідальності. Виявивши як універсальну структуру особистості недосяжне прагнення стати Богом (тотальним буттям, свідомістю, що було б одночасно підставою власного буття-в-собі), Ж.-П. Сартр розробляє метод екзистенціального психоаналізу, спрямованого на виявлення станів, переживань і дій людини, які вона постійно відтворює (хоча й з певними варіаціями) у різноманітних емпіричних ситуаціях, міжособистісному спілкуванні або діяльності [12].

Основоположник екзистенціалізму С. К'єркегор розкрив значення діалектичного зв'язку між справжнім і несправжнім видами суб'єктивного існування. С. К'єркегор увів поняття екзистенції як усвідомлення внутрішнього буття людини у світі.

Оскільки предметне буття виражає собою «несправжнє існування», набуття екзистенції передбачає вирішальний «екзистенціальний вибір», за допомогою якого людина переходить від споглядально-чуттєвого буття, детермінованого зовнішніми факторами середовища, до єдиного і неповторного «самого себе». С. К'еркегор виділив три стадії сходження особистості до справжнього (автентичного) існування: естетичну, керовану орієнтацією на задоволення; етичну – орієнтацію на обов'язок; релігійну – орієнтацію на вище страждання, що ототожнює людину зі Спасителем.

Автентичність за К. Ясперсом – це буття, не обмежене жодною із концепцій, ідей або можливостей, нав'язаних ззовні і таких, що зумовлюють вибір людини. По суті, це щирість – як стосовно інших, так і себе, коли індивід вільний від зовнішнього і від самоманіпулювання та проявляє себе в безпосередньо ясному і відповідально-вільному бутті [16].

Поняття «автентичність» в екзистенціальній психології пов'язано з проблемами самовизначення та самоконституювання людини, зумовленості зроблених нею виборів і можливості бути автором власного життя, володіти власним буттям. У екзистенціальній психології та психотерапії поширеним є поняття Dasein, що визначає буття людини, причому конкретне (за часом, місцем, простором існування) її буття.

За М. Гайдеггером, розрізнення автентичності і неавтентичності пов'язане з аналізом повсякденного існування людини, яке, по суті, нівелює унікальні можливості індивідуального буття особистості. Відповідно, у повсякденній поведінці панують конформність і зорієнтованість на інших, а стурбованість людини своїм місцем у соціальній ієрархії та інтерес до свого соціального статусу зумовлюють її підпорядкування іншим, оскільки з метою утвердитися у суспільстві як володар певного статусу людина повинна робити те, що схвалюють і вимагають вони (as Man). У ході цього людина піддається тонкому і часто непомітному впливу соціальних норм і конвенцій і нехтує своєю здатністю до незалежної діяльності та мислення. Це підпорядкування і залежність від соціальних норм проявляються у повсякденному житті як звільнення людини від необхідності індивідуального буття і відповідальності за своє індивідуальне існування, а

пристосування до суспільства, соціальна адаптація є умовною винагородою за конформність. Прорив до автентичного існування можливий, за М. Гайдеггером, на основі процесу вивільнення та індивідуалізації. М. Гайдеггер стверджував, що дія Dasein полягає у відштовхуванні від світу й вперше уможливує контакт з Іншим, а розкриття індивідуальної істини Dasein є одночасно виявленням істини Іншого. Можна підійти до автентичної самості Dasein'a через заперечення das Man (анонімності), шляхом відходу від повсякденності, але це заперечення може бути здійснено власне Dasein, через опору на буття, у ньому присутнє і через нього діюче. Повсякденний спосіб буття характеризується беззмістовним говорінням, цікавістю і двозначністю, які формують «приреченість світу», розчинення в спільному бутті. Спроба вирватися з безпідставності das Man, прояснити умови і можливості свого існування може здійснюватися лише завдяки совісті, яка позбавляє людину загубленості в анонімному, закликає її «власної здатності бути самістю» [14].

Продовжуючи традиції М. Гайдеггера, засновник екзистенційного психоаналізу Л. Бінсвангер стверджував, що людина несе повну відповідальність за власне існування і в праві вирішувати, що вона може і чого не може робити, при цьому метою буття особистості є автентичне існування [2].

Свобода, відповідальність та автентичність є основними поняттями екзистенціальної філософії, втім, на думку Е. Осіна, свобода і відповідальність набагато легше піддаються опису, ніж автентичність, оскільки являють собою відносно прості й фундаментальні характеристики процесу буття. Автентичність же – це більш інтегральне «екзистенціальне утворення», для прояву якого необхідний досить високий рівень розвитку багатьох «екзистенціальних здібностей» суб'єкта. Дослідник пов'язує поняття автентичності зі щирістю. Автентичність – це щирість, відкритість, чесність людини і не тільки і не стільки по відношенню до інших людей, скільки по відношенню до себе самої, до того внутрішнього начала або «камертону», який Ф. Франкл називав совістю. Бути автентичним – означає жити по совісті: не тільки «по совісті», але ще й «жити», тобто здійснювати те, що є внутрішньо виправданим, а не відмовлятися від цього. Прояв автентичності, «зустріч з самим собою» може статися у людини і залишитися одиничною подією, якщо вона не

інтегрує свої переживання, отриманий досвід у процес свого життя. І навпаки, автентичність у дії веде людину до більшої автентичності «у житті», але водночас робить її менш вільною. У цьому контексті доречним є висловлювання «вірність самій собі» – тобто справжня цілісна автентичність [8].

Екзистенційна психологія позиціонує себе як спосіб проникнути на більш глибокі рівні людського досвіду, який може скоріше доповнити і збагатити інші можливі погляди на людину, ніж виступити певною альтернативою стосовно них (Р. Мей). Тим не менш, на думку Д. Леонтьєва, люди, які займаються екзистенційною психологією і психотерапією, мають особистісні особливості, зумовлені своєю спеціалізацією. Тобто екзистенційна психологія пов'язана з певним світоглядом, який впливає як на життя і особистість клієнта в процесі роботи з ним, так і на життя і особистість психолога.

Гуманістичні психологи вважали, що автентичність – це здатність людини у спілкуванні відмовлятися від різних соціальних ролей, що дозволяє проявлятися справжнім, властивим тільки даній особистості думкам, почуттям, емоціям і поведінці. Поняття «автентичність» використовується в теорії А. Маслоу, по суті, як синонім до термінів самоактуалізація, ідентичність, психологічне здоров'я, самореалізація, емоційна зрілість, індивідуалізація, гуманність, самовираження, Буття. Автентична особистість – це самоактуалізована, справжня особистість, людина, яка досягла «повної ідентичності», живе у злагоді зі своєю внутрішньою природою і прагне реалізувати її у своїй діяльності. З іншого боку, автентичність означає «здатність знати, чого ти насправді хочеш, а чого – ні, на що здатний, а на що – ні». Таким чином, автентичність виступає умовою набуття ідентичності як узгодженості зі своєю внутрішньою природою. Автентична людина усвідомлює, ким вона є насправді, чого вона хоче і в чому полягає її покликання, доля або професійне призначення [9].

У працях К. Роджерса автентичність, справжність, конгруентність і прозорість ототожнюються. Справжність означає, що терапевт відкрито проживає почуття і установки, наявні на даний момент. Існує відповідність, або конгруентність, між тим, що відбувається на соматичному рівні, що представляється у свідомості, і тим, що виражається клієнту.

Зазначимо, що К. Роджерс надавав більшої переваги саме поняттю «конгруентність». Він використовує цей термін для позначення узгодженості між переживаннями та їх усвідомленням людиною, при цьому конгруентна (цілісна, автентична) особистість здатна до глибоких переживань, чітко усвідомлює їх та вміє виразити у спілкуванні з іншими. Якщо індивід у даний момент повністю конгруентний (тобто його фізіологічні відчуття чітко розуміються, а повідомлення про них абсолютно відповідають їх усвідомленню), його висловлювання не містять опису зовнішніх фактів, а обов'язково будуть включені в контекст його особистого сприйняття. Автентична поведінка полягає в цілісному переживанні безпосереднього досвіду, не спотвореного психологічними захисними механізмами. Думки та вчинки людини при цьому чітко узгоджені з її емоціями [11].

Інший представник гуманістичної психології Г. Олпорт не використовував поняття «автентичність» при побудові своєї теорії, однак його концепція становлення особистості суттєво вплинула на формування уявлень про автентичність, які сформувалися дещо пізніше в контексті екзистенційної психології. Відповідно до теорії Г. Олпорта, особистість визначається як динамічна організація психофізичних систем індивіда, що зумовлює характерну для нього поведінку і мислення. З точки зору організації, особистість є відкритою системою, яка характеризується єдністю та унікальністю. Основною динамічною властивістю особистості як системи, відповідно до теорії Г. Олпорта, виступає її здатність до власної активності, включаючи функцію пізнання і самоусвідомлення. Ядро особистості, тобто вітальні і центральні її утворення, Г. Олпорт позначає латинським терміном «пропріум (*proprium*)», яке по суті є синонімом понять «Я», «Самість» (*self*) і «Его» [16].

Близьким до розуміння автентичності в гуманістичній психології є її визначення гештальт-терапевтами. Зокрема, Ф. Перлз наголошував, що мета гештальт-терапії полягає в тому, щоб допомогти людині знайти саму себе, стати автентичною. При цьому поняття автентичності є не строгим науковим концептом, а певною метафорою. Водночас існують деякі ключові стани, що визначають автентичність, – справжність, унікальність, здатність бути самим собою і жити повним життям, прагнення до свого неповторного стилю життя, який не

копіює авторитетні постаті і не наслідує їх. Метафора «автентичності» перегукується з метафорою «чистого Я», характерного для психосинтезу, та позначає усвідомлення власної особистості, незалежної від усього зовнішнього.

Автентичність особистості характеризується природністю вираження себе, відсутністю «бажання не бути, а здаватися», тобто в особистості виявляється реальна (а не удавана) єдність дійсності і цінності, при цьому, на думку Г. Ріккета, цінності виступають принципами діяльності. У даному контексті виражений зв'язок між автентичністю та ціннісно-сисловою сферою особистості. Зокрема, у працях М. Рагуліної встановлено, що існує зв'язок автентичної установки з відкритою позицією особистості, спрямованістю при взаємодії на співпрацю, що забезпечує особистості розвиток індивідуальності і можливість вирішення завдань не стільки адаптації, скільки оптимізації свого існування; крім того, розвиток індивідуальності й автентична установка пов'язані зі спрямованістю на самоактуалізацію, але цей процес більшою мірою є визначенням і уточненням своєї екзистенції як континууму власних можливостей [10].

Згідно з Е. Осінім, існують чотири умови для прояву автентичності особистості: насамперед це усвідомлення, або відкритість, досвіду внутрішнього і зовнішнього, або чутливість до самого себе, здатність слухати себе; набуття довіри до себе, або внутрішньої згоди зі своїми почуттями; набуття здатності до прийняття рішень, при цьому довіра до себе лежить в основі вільного вибору, будучи єдиним його «достовірним» критерієм; здатність діяти навіть у ситуації, коли «внутрішня очевидність» діяльності перестає бути для людини явною [8].

Індикаторами високого рівня автентичності є власне автентичне існування, суверенність, високий самоконтроль, здатність протистояти впливу середовища, активні види копіngu: асертивна поведінка з використанням внутрішніх ресурсів і ресурсів соціального оточення. Автентичність як ресурс особистісної самоорганізації, через свою унікальність і цілісність, може проявлятися як у ситуаційному аспекті, сприяючи специфічній (не завжди адекватній з точки зору стороннього спостерігача) взаємодії із соціумом, так і в екзистенціальному аспекті, в плані пізнання світу, себе і себе в цьому світі.

Індивідуальний розвиток особистості йде у напрямі від

присвоєння цінностей і смислів конкретного соціуму до формування індивідуальної системи цінностей і смислів, що певною мірою узгоджується з загальнолюдськими. В процесі пошуку і набуття автентичності людина змушена постійно самовдосконалюватися та змінюватися. Загалом, у психології та психотерапії автентичне зазвичай визначається як усвідомлюване людиною, як те, що стосується її самості. Це своєрідна щира згода людини з тим, що такого роду особливості наявні в структурі її Я-концепції (причому автентичне далеко не завжди асоціюється з позитивними характеристиками).

Література

1. *Абрамов Н.* Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : www.sinonim.ru
2. *Агеев В. С.* Социальная идентичность личности / В. С. Агеев // Социальная психология. Хрестоматия / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект – Пресс, 2000. – С. 349–356.
3. *Бинсвангер Л.* Бытие-в-мире: введение в экзистенциальную психиатрию / Л. Бинсвангер. – М. : КСП; СПб. : Ювента, 1999. – 300 с.
4. *Бьюдженталь Дж.* Искусство психотерапевта / Дж. Бьюдженталь. – СПб. : Питер, 2001. – 304 с.
5. *Зликов В. Л.* Проблемы идентичности у современной западной социально-конструктивистской теории дискурсу / В. Л. Зликов, С. О. Лукомська [текст] // Научный вестник Николаевского государственного университета им. В. О. Сухолинского. – Т. 2. – Вып. 9. – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухолинського, 2012. – С. 114–118.
6. *Кузікова С. Б.* Психологичні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія / С. Б. Кузікова ; Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми : МакДен, 2012. – 409 с.
7. *Лебедева Н. М.* Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла / Н. М. Лебедева // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. – С. 48–58.
8. *Осин Е. Н.* Отчуждение как психологическое понятие / Е. Н. Осин // Третья Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы конференции / Под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2007. – С. 97–100.
9. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу. – [3-е изд.]. – СПб. : Издательство «Питер», 2003. – 352 с.
10. *Рагулина М. В.* Ценностно-смысловое содержание понятия

- «аутентичность» как системного качества личности / М. В. Рагулина // Вестник Томского государственного университета. Томск, 2007. – № 296. – С. 206–212.
11. *Роджерс К.* Становление личности. Взгляд на психотерапию / К. Роджерс. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2006. – 416 с.
  12. *Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / Ж. Сартр; пер. В. Лях, П. Тарашук. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 855 с.
  13. *Федотова Н. Н.* Кризис идентичности в условиях глобализации / Н. Н. Федотова // Человек. – 2003. – №6. – С. 12–25.
  14. *Хайдеггер М.* Положение об основании / М. Хайдеггер; Пер. с нем. – СПб. : Алетейя, 1999. – 289 с.
  15. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – СПб. : Издательство «Питер», 2002. – 224 с.
  16. *Хьелл Л.* Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Издательство «Питер», 2008. – 608 с.
  17. *Шнейдер Л. Б.* Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.13 / Лидия Бернардовна Шнейдер. – М., 2001. – 325 с.
  18. *Ericson E.* The problem of ego identity // Stein M.R. (eds.) Identify and anxiety: Survival of the person in mass society. – Glencoe: The Free Press, 1960.
  19. *DeGrazia D.* Enhancement technologies and human identity / D. DeGrazia // Journal of Medicine and Philosophy. – 2005. – 30 (3). – P. 261–283.
  20. *Marsia J.* Identify in adolescence. In J. Adelson (Ed.), Handbook of adolescent psychology / Marsia J. – New York: Wiley, 1980. – P. 159–187.
  21. *Mead H.G.* Mind, self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist / Edited by Charles W. Morris. – Chicago: The University of Chicago, 1967. – 440 p.
  22. *Tajfel H.* Social categorization and intergroup behaviour / Tajfel H., Figtent C, Billig M., Bundy R. // Europ. J. Of Soc. Psychol. – 1971. – № 1. – P. 149–177.
  23. *Waterman A.* Identify development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review of research / A. Waterman // Developmental Psychology. – 1982. – Vol. 18, № 3. – P. 341–358.

2.2. ФЕНОМЕН ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

С. О. Лукомська

З часів Аристотеля вважалося, що сутність людини – це сукупність властивостей, які не можна змінити, щоб вона не перестала бути сама собою. Проте нині приходиться нове розуміння природи людини, розуміння того, що людина може бути різною не тільки в плані різноманіття особистісних особливостей, а й у контексті принципових відмінностей основних системотвірних принципів, на яких будується поведінка й особистість у цілому.

Я-образ є інтегральною формою самосвідомості людини, що виникає на певному етапі її соціального розвитку в результаті набуття особистістю життєвого досвіду й досягнення певного рівня сформованості когнітивних та емоційних структур особистості. Зміст Я-образу особистості складається з двох утворень: диференціюючої складової (її змістом є знання, які виокремлюють «Я» суб'єкта порівняно з іншими людьми, що надає відчуття власної унікальності, неповторності) та інтегруючої складової, або системи самоідентичності, яка містить знання про спільні риси і характеристики, котрі об'єднують особистість з іншими людьми.

Загалом, ідентичність (англ. identity; нім. Identität) – це центральне поняття епігенетичної концепції Е. Еріксона [12], яке нині широко використовується у психології в різних значеннях, безвідносно до даної концепції. В російськомовній психологічній літературі трактування цього поняття часто викликає труднощі. Зокрема, «Глумачний словник російської мови» визначає ідентичність як «повний збіг або точна відповідність чому-небудь, тотожність»; іншими словами, коли мова йде про ідентичності предметів або явищ, то це, простіше кажучи, означає, що вони однакові. У психології вважається аксіомою положення про те, що не існує двох абсолютно однакових людей; навіть монозиготні близнюки (identical twins – ідентичні) при всій їх схожості відрізняються певними індивідуальними рисами [6].

У сучасних психологічних дослідженнях проблеми ідентичності вказується на класифікацію різних її аспектів, яка ґрунтується на розумінні ідентичності як такої, що існує в розвитку, а видів ідентичності – як різних стадій (Е. Еріксон) [12] або станів розвитку ідентичності (G. Marcia [19]). Більшість дослідників, говорячи про вплив Я-концепції на поведінку, вводять поняття самопрезентації, визначаючи її як процес повідомлення інших людей, ким ми є, або поведінковий вираз того, що ми відчуваємо на свою адресу і думаємо про себе.

Найдетальніше самопрезентація з погляду її захисної функції розглядалася в контексті інтеракціоністської орієнтації (R. Harre). Проте, на думку низки авторів, самопрезентація передбачає не тільки прагнення справити на інших певне враження, але й демонстрацію думок і почуттів (Д. Майєрс). Обговорюючи співвідношення захисної і смислової функцій самопрезентації, необхідно відзначити, що люди розрізняються за своєю схильністю до навмисного конструювання враження про себе: одні схильні весь час контролювати свою поведінку відповідно до очікувань соціального оточення, інші поводяться спонтанно, орієнтуючись у поведінці швидше на внутрішні орієнтири, ніж на очікування соціального оточення [7].

До XIX століття в класичній історії головним принципом інтерпретації світу і людини виступала детермінованість поведінки, властивостей і оцінок. Саме на цій основі були створені такі галузі знання, як класична механіка, акустика, електродинаміка; у контексті цієї парадигми розвивалися філософія, психологія та інші науки – як гуманітарні, так і природничі. Із відкриттям статистичних законів з'явилася й імовірнісна детермінація, а з появою квантової механіки – імовірнісна причинність. Відтак поступово всі природні та соціальні процеси стали розглядатися як випадкові, а відповідно, імовірні.

XX століття характеризується осмисленням і розумінням незахищеності людини. Практично одночасно із введенням невизначеності у картину світу стала розвиватися нелінійна теорія систем (А. Пуанкаре, Л. С. Понтрягін, А. Н. Колмогоров, А. Андронов, А. А. Вітте, С. Е. Хайкен), було виявлено, що навіть у найпростіших системах за рахунок нелінійних зв'язків можуть формуватися нестандартні елементи, поведінка яких

непередбачувана в часі. Фундаментальною проблемою культури стає тема ідентичності смислів у постмодерністських ситуаціях нерозрізненості штучного та природного, можливості розуміти неосмислюване.

Натепер у філософських, культурологічних, соціально-психологічних, педагогічних концептуальних підходах поняття «ідентичність» трактується неоднозначно, що призводить до термінологічної невизначеності і створює труднощі для досліджень у гуманітарних галузях знань. Звідси, на думку С. А. Баклушинського і Е. П. Белінської, жодне з психологічних понять не страждає від такої невизначеності, як поняття ідентичності [2].

Німецький психолог М. Борневассер [3], досліджуючи соціальну структуру, ідентифікацію та соціальні контакти, зазначає, що соціальні групи пов'язані між собою оціночними відношеннями, які визначають статус або позицію групи в суспільстві. Під словом «статус» він має на увазі те, що група гарантує своїм членам специфічні привілеї, права, обов'язки та певні обмеження. Згідно з М. Борневассером, така соціальна структура визначає соціальну поведінку і специфічні форми взаємодії, пов'язані з межами соціальних груп, звідси – обговорення соціальних питань відбувається переважно в межах однієї групи, а інтенсивність контактів між різними групами прямо пропорційна статусній дистанції між її членами. Отже, соціальна взаємодія, як і сприймання людьми один одного, базується на оцінюванні себе та інших людей. Така оцінка, на думку М. Борневассера, відіграє вирішальну роль в ідентифікації та формуванні образу Я [3].

Спроба уникнути абсолютизації лише одного чинника генези та становлення ідентичності здійснена в дискурс-аналізі (Т. ван Дейк, Ф. Нельсон, С. Харді, Л. Філіпс, М. Йоргенсен, Е. Лакло, Ш. Муфф) в дусі тенденції зіставлення різних підходів, пошуку точок зіткнення і можливої їх інтеграції. Цей теоретико-методологічний напрям, як синтез лінгвістики, психоаналізу і марксизму, лише останнім часом знаходить своїх прихильників у справі осмислення проблем ідентичності. Його розробка ще далека від завершення, а евристичні можливості сприяють науковому розумінню проблематики ідентичності соціального суб'єкта.

Однією з найбільш системних і всеосяжних теорій ідентичності в сучасній американській соціологічній думці визнана теорія Р. Баумайстера [14]. Головною заслугою автора стає створення цілісної історичної перспективи становлення соціального і культурного феномену ідентичності починаючи з епохи середньовіччя до наших днів. На величезному історичному матеріалі соціолог виявляє соціальні, економічні, релігійні, філософські і культурні основи для появи і розвитку ідентичності – як реального соціального явища, так і поняття. Розглядаючи модель ідентичності, Р. Баумайстер виділяє її основні критерії: континуальність і відмінність. Континуальність – це єдність і цілісність буття людини в процесі перебігу часу. Вона означає, що Я такий же, як і вчора, таким самим буду і завтра. Відмінність – це моє буття, відмінне від інших, несхоже на інших, кожна ідентичність має низку елементів, які відрізняють її від інших. Деякі елементи – дуже загальні, наприклад стать; інші – конкретніші, більш індивідуальні, наприклад здатність швидко рахувати. Інтерперсональний аспект ідентичності складається із соціальних ролей і особистої репутації (соціальної ідентичності або «персони» за К. Юнгом). Загалом, відчуття власної ідентичності, її розуміння визначає життєві цілі і завдання індивіда, допомагає визначити індивідуальний життєвий шлях і можливості самореалізації. Цей аспект поєднує в собі індивідуальний потенціал (внутрішню віру в можливість долати перешкоди, самовдосконалюватися) з індивідуальною метою, самоповагою і вірою у власні сили. Найважливішим внеском у теорію ідентичності Р. Баумайстера є його аналіз взаємозв'язку історії і змін у структурі ідентичності. Тобто набуття компонентів ідентичності є процесом особистісного самовизначення.

Французький філософ П. Рікер [9] вважає, що процес пошуку ідентичності ніколи не припиняється повністю, навіть якщо в певний момент людина відчуває повноцінну ідентичність. Через деякий час рівновага порушується, і розпочинається новий пошук: «у зв'язку з цим поняття ідентичності нагадує математичне розуміння межі, коли всі члени послідовності (проміжні ідентичності) дещо відрізняються від деякого числа «а» (остаточна ідентичність), але, тим не менше, не досягають його».

Згідно з П. Рікером, між ідентичністю-тотожністю (ідентичність як такого ж самого – *idem*) і ідентичністю-індивідуальністю (ідентичність із самим собою – *ipse*) як медіатор діє «нарративна ідентичність», тобто ідентичність характеру (персони), спрямована на те, щоб синтезувати гетерогенні елементи в пов'язані сюжети. Ідентичність, за П. Рікером, до певної міри виступає як функція конкретних типових ситуацій, і тому вона мінлива і ситуативна. Нарративна ідентичність, будучи одночасно реальною і вигаданою, залишає місце для змін у минулому (фабула завжди може бути переглянута), а також можливостей у майбутньому. Це – відкрита ідентичність, яка робить будь-який акт індивіда осмисленим.

Оповідна, або нарративна, ідентичність, на думку П. Рікера, коливається між тотожністю і самістю. Причому під тотожністю він розуміє «перманентність незмінної субстанції», яку не зачіпає час, і вважає, що подібна самототожність властива «характеру» або генетичній формулі індивіда, тоді як під «самістю» людини він розуміє її відкриту до зміна ідентичність, яка ніяк не пов'язана з незмінністю. Подібну ідентичність, яку людина будує сама завдяки вірності справі або тим чи іншим нормам, ідеалам, моделям, пов'язану із зобов'язаннями перед іншими людьми і перед самою собою та їх виконанням, Рікер називає емблематичним образом ідентичності [9].

Постмодерністський індивід розчиняється в процесуальності або у функціональності власних дискурсивних практик, у структурах мови і мовленнєвої комунікації. Якщо модерну властивий індивідуалізм, який атомізує соціальну реальність, то постмодерне суспільство відрізняється соціальним молекулярізмом, який, з одного боку, підкреслює індивідуальність людини, автономію її волі, а з іншого – зберігає та зміцнює соціальність (життєвий світ людини, який охоплює Інших людей). Інтерсуб'єктивність відносно ідентичності означає визнання в іншому його людяності, повага до його особистості. Постмодерна ідентичність починається з права особистості на ідентичність (свободи вибору своєї ідентичності), при цьому ідентифікаційна ініціатива зумовлена не суспільством, а самою особистістю. Постмодерна ідентичність ділиться на фрагменти і площини, які вписуються у життєвий світ людини. Різноманіття

форм ідентифікацій людини приводить до появи так званої мережевої або переговорної ідентичності. Постмодерна ідентичність завжди короткочасна та зводиться до «примірювання» і зміни масок. Зокрема, М.Фуко пише, що ідентичність – це намагання захистити себе численними масками, при цьому сам суб'єкт виводиться за межі cogito у площину онтології, соціальної антропології та герменевтики. Вибір і зміна ідентичностей, за постмодерністами, – це творча реалізація певної сучасної необхідності життя [6].

У контексті постмодернізму розглядає ідентичність російський філософ І. В. Довгальова [5]. На її думку, ідентичність – це послідовність психічного життя людини, її самототожність із певним визнаним зразком, що виникає в соціальних інтеракціях як різний вияв особистості. Ідентичність відображає не лише усвідомлювані, але і нереклексивні, нерациональні механізми самовизначення. Можливість зміни ідентичності пов'язана з адаптаційною практикою, з використанням захисних механізмів і стратегій. По суті, ідентичність – це динамічна структура, яка розвивається через подолання власних криз. «Криза ідентичності» позитивно впливає на розвиток особистості і отримання нової ідентичності в ситуації соціальної невизначеності. І. В. Довгальова стверджує, що в мінливому світі принципово неможлива стабільна соціальна ідентичність. «Криза ідентичності», відмирання старих і становлення нових ідентичностей супроводжують соціум, що трансформується, і є нормальним станом індивідів, змушених змінювати свої цінності та настановлення в просторі «Я–ми–вони». Умови сучасного суспільства зумовлюють кризову ідентичність, яка виражається в проблемі збереження різних образів Я, в порушенні зв'язків між різними Я-образами. Конструювання віртуальної, мережевої ідентичності спричинене формуванням нових Я-образів, другорядної ідентифікації, прагненням до ескапізму як іманентної характеристики сьогодення.

Для періоду соціальної нестабільності характерні такі явища, як ломка соціальних стереотипів, зміна системи цінностей, розмивання соціально-рольової структури суспільства.

У даному контексті цікавими є дослідження І. Корчікової, яка проаналізувала зв'язок між особистісною автономією та ідентичністю. На її думку, ідентичність представлена людині як

ступінь автономії (як набір гіпотетичних Я, функціонування яких перевірено досвідом), однак на емпіричному рівні вона не може бути представлена інакше, ніж конкретна ідентичність у конкретній групі, тобто повна протилежність ідентичності в уявленні людини. Ми говоримо про гендерну ідентичність, професійну, сімейну, субкультуру ідентичності, маючи на увазі відповідність людини ознакам певної групи людей. Таким чином, для людини власна ідентичність представлена як можливість (бути або здаватися якою-небудь і ким-небудь), для зовнішнього спостерігача прояв ідентичності іншого виглядає як необхідність бути або здаватися якою-небудь і ким-небудь [8].

Звідси, на думку П. Гнатенко, виникає єдність і боротьба ідентичності та автономії особистості: в акті трансценденції людина позбавляє себе свободи, тому що виявляється нездатною сприйняти власні характеристики інакше, ніж необхідність, однак, залишаючись іманентною (тобто зберігаючи існуючі координати і закономірності), людина сприймає власні існуючі відомі властивості як можливості. Узагальнимо сказане вище: будь-яка маніфестація автономії людини передбачає до деякої міри сформовану цілісну ідентичність, наявність свого закону, який проявляється в «своєзаконні» – автономії. Вірно і зворотне: явний недолік автономії стоїть за дисперсністю ідентичності, суперечливістю внутрішніх правил і переконань, трансцендентністю з метою зрозуміти необхідність і доцільність якостей власного Я. Стадійність цього процесу очевидна. Причому ця стадійність досить суперечлива: необхідність виходу за межі власних можливостей і якостей, що породжується новою соціальною ситуацією, неминуче зменшує автономію людини, і це є першим запереченням, однак, накопичуючи і узагальнюючи нові уявлення про себе, створює цілісну ідентичність, тобто та ж трансценденція створює ґрунт для чергової маніфестації автономії, що заперечує попереднє заперечення. Таким чином, у дитинстві і юнацтві відбувається стадійне спіралеподібне накопичення потенціалу автономії і формування все більш узагальненої ідентичності. Останній стадіальний етап формування ідентичності закінчується усвідомленням себе громадянином суспільства і розумінням важливості праці в ньому, що тягне за собою прояв автономності в пошуку роботи і остаточне відділення від батьківської сім'ї.

Складнощі у розумінні власної ідентичності на індивідуальному і на соціокультурному рівні характерні для епохи глобалізації, при цьому американський політолог С. Хантінгтон визначає самоідентичність як «зміст себе». Він стверджує, що екстремальні соціальні ситуації можуть зруйнувати ідентичність або різко змінити її; при цьому ідентичність визначається кожною людиною самостійно, хоча й є продуктом взаємодії людини з іншими. Отже, ідентичності ситуативні, виявляються при потраплянні в нове середовище, до якого необхідно пристосуватися (наприклад, життя за кордоном, в інорелігійному середовищі тощо) [17].

У психіатрії поняття «ідентичність» спочатку з'явилося в контексті вивчення феномену «кризи ідентичності», що описує стан психічних хворих, які втратили уявлення про самих себе і послідовності подій свого життя. Потім американський психоаналітик Е. Еріксон переніс це поняття в психологію розвитку, показавши, що криза ідентичності є нормальним явищем розвитку людини [12].

У конструкціоністських моделях аналізу соціальна ідентичність одночасно виступає як форма відображення реальності і похідна процесу створення образу соціального світу. Одним із основних пояснювальних підходів є визнання конструювання реальності, що зумовлює утворення єдності групи. Соціальна ідентичність виступає тут як динамічна система конструктів, в якій зосереджено уявлення людини про саму себе як представника соціальних спільнот, що супроводжуються оцінними і смисловими проявами (Г. М. Андрєєва, П. Бергер, Л. Р. Іонін, Дж. Келлі, Т. Лукман, Т. Р. Стефаненко). У роботах даного напрямку проблема соціальної ідентичності як предмета соціального пізнання спрямована на вивчення механізмів, за допомогою яких людина усвідомлює себе частиною тієї соціальної реальності, в якій вона живе і діє, а також усієї сукупності соціальних чинників, які зумовлюють ці процеси.

У 2002 р. М. Бревер і С. Роккас [15] запропонували нове поняття «Social Identity Complexity» (складність соціальної ідентичності) – теоретичне поняття, що позначає суб'єктивні репрезентації внутрішньогрупових стосунків індивіда серед

її/його множинних групових ідентичностей. Складність соціальної ідентичності відображає рівень подібності у сприйманні людиною груп, до яких одночасно вона належить. Якщо людина сприймає як подібні різні категорії, це свідчить про наявність у неї простої соціальної ідентичності, натомість чим більше вона бачить відмінностей між інгрупами, тим більш складна її соціальна ідентичність. Членство у багатьох соціальних групах (численні соціальні ідентичності) зумовлює більшу складність соціальної ідентичності, що приводить до розвитку більш досконалої, цілісної ідентичності, яка, у свою чергу, сприяє відкритості людини змінам, прийняттю загальнолюдських, універсальних цінностей та розвитку толерантності до невизначеності.

Перші дослідження соціальної ідентичності стосувалися толерантності до інших расових та етнічних груп. Натепер це поняття широко застосовується відносно представників різних, часто конкуруючих між собою професій (К. Gonsalkorate, А. van Dommelen). Дослідники стверджують, що фахівці з високим рівнем складності соціальної ідентичності мають широке коло професійних інтересів, позитивно ставляться до підвищення своєї кваліфікації, добре адаптуються на новому робочому місці. На відміну від них, фахівці з низьким рівнем складності соціальної ідентифікації нерідко відчувають значний стрес за умови необхідності розширення своїх професійних обов'язків, більш конфліктні та менш адаптовані у професійній спільноті.

Поняття складності соціальної ідентичності відрізняється від інших підходів до розуміння того, як численні групові категоризації впливають на міжгрупові атиitudи. Наприклад, згідно з моделлю інгрупової ідентифікації (S. Gaertner, J. F. Dovidio), якщо людина залучена до різних, підпорядкованих одна одній соціальних груп, то позитивні атиitudи стосовно вищої за статусом групи поширюються на усіх її членів, тобто самокатегоризація відбувається лише для групи, вищої за статусом. Натомість у теорії складності соціальної ідентичності акцентується увага на тому, що самокатегоризація здійснюється одночасно в різних групах, до яких входить людина, та не залежить від їх статусу та ролі у житті людини [16].

Значимо, що в зарубіжних дослідженнях 2012 – 2013 р.р. все більшого поширення набувають поняття «складність

особистісної ідентичності» (self-identity complexity), «складність соціальної ідентичності» (other-identity complexity) та «складність мультикультурної ідентичності» (multicultural-identity complexity). Науковці вважають, що складність ідентичності по суті є різнобічністю людини, різноманіттям її інтересів, захоплень, патернів поведінки тощо. Зокрема, М. Е. Martin-Adkins наголошує, що складність особистісної ідентичності – це усвідомлення людиною своїх різних, часто суперечливих властивостей і поведінкових моделей, багато в чому цей термін дотичний до поняття «когнітивної складності»; складність соціальної ідентичності – це толерантне ставлення до інших людей, повага до їх способу життя, особистісних якостей і звичок; натомість складність мультикультурної ідентичності набуває все більшого значення в умовах глобалізації, трансформації різних культур і суспільних практик та полягає у безоцінному, толерантному ставленні до різноманітних процесів сьогодення.

Проводячи аналогію із вітчизняним освітнім контекстом, де стверджується, що головним завданням виховання та освіти є «формування всебічної розвиненої особистості», можна сказати, що сучасна освіта спрямована на формування людини зі складною соціальною, особистісною та мультикультурною ідентичністю.

Базуючись на дослідженнях М. Бревера і С. Роккаса, G. V. Bodenhausen, виділяє три рівні складності особистісної ідентичності – домінантність, компартменталізацію та інтеграцію [15].

Домінантність – найнижча форма складності ідентифікації, коли одна із ідентичностей панує над усіма іншими потенційно можливими. Строга домінантність виражається у дезадаптації, наявності численних стереотипів і упереджень, натомість ієрархічна домінантність виявляється в позитивному ставленні лише до людей із подібними домінуючими ідентичностями.

Компартменталізація є порівняно вищою за домінантність формою ідентифікації та виникає тоді, коли численні соціальні категорії особистості існують незалежно одна від одної. При цьому вираженість різних видів ідентичностей є ситуативною та значною мірою зумовленою зовнішніми обставинами. Компартменталізація прямо протилежних ідентичностей часто виражається у внутрішньоособистісних конфліктах та

когнітивних дисонансах, вирішення яких значною мірою залежить від рівня загального розвитку особистості.

Інтеграція – це найвища форма ідентифікації, що полягає в одночасній представленості у свідомості людини різних видів ідентичностей, які безконфліктно співіснують і дозволяють людині використовувати різні, часто нестандартні форми поведінки та мислення.

Дотичним до поняття «ідентичність» є поняття автентичності особистості.

Ідея автентичності зобов'язана своїм входженням до психологічного наукового простору екзистенціальним психологам, які, у свою чергу, запозичили його у філософів-екзистенціалістів. Хоча і ті й інші базуються на понятті «екзистенційний», перед ними постають різні завдання аналізу: зокрема, у філософів – описати світ у загальних і окремих категоріях, а у психологів – допомогти людині існувати в цьому світі, знайти ті її здібності і ресурси, які забезпечували б її життєздатність.

Одним із перших увів поняття «автентичність» у психологічний обіг Дж. Бюдженталь. Автентичність, за Дж. Бюдженталем, – це процес проживання власного життя. У його концепції є ключове поняття «присутність». Присутність означає не просто фізичне перебування, а усвідомлення своєї суб'єктивності, контакт із внутрішнім життям [4].

Практично всі дослідження феномену автентичності носять теоретичний характер, що зумовлено складністю його верифікації.

У сучасній психології виділено п'ять магістральних ліній дослідження феномену автентичності та його кризи:

- 1) вивчення «автентичності» як синоніма «Я» людини в контексті психології самосвідомості (функціоналізм У. Джеймса, психоаналіз З. Фрейда, аналітична психологія К.-Г. Юнга);
- 2) ототожнення феноменів «автентичності» та «ідентичності» (епігенетична теорія розвитку Е. Еріксона, теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела, теорія самокатегоризації Дж. Тернера);
- 3) розгляд «автентичності» як «справжності» особистості, її «тотожності» самій собі (гуманістична психологія – К. Роджерс, А. Маслоу, С. Мадді);

4) пояснення феномену автентичності за допомогою звернення до категорії «автентичний спосіб буття» (Е. Осін, Ю. Сорокіна, М. Рагуліна, Д. Леонт'єв, Л. Дорфман);

5) розкриття феноменів автентичності, ідентичності і «Я» як явищ дискурсивної природи (дискурсивна психологія – К. Герген, Р. Харрі, Дж. Поттер, М. Уезерелл).

Першою психологічною теорією, яка виникла на основі психоаналізу З. Фрейда і яку дійсно можна віднести до концепції автентичності особистості, по суті, є аналітична психологія К. Г. Юнга. Бути особистістю, за К. Г. Юнгом, означає знати власне призначення, яке, у свою чергу, полягає у все більшій усвідомленості, тобто диференціації, виділенні себе із несвідомого. Отже, людина може стати психологічно здоровою, коли вона розуміє важливість усвідомлення і реалізує його у власних вчинках.

Одним з основних понять у К. Г. Юнга виступає «індивідуація». Цим терміном він позначав процес особистісного розвитку, що передбачає встановлення зв'язків між Его і Самістю, тобто між свідомим і несвідомим. Тобто індивідуація – це процес розвитку цілісності шляхом інтеграції різноманітних частин психіки. Завдання психоаналізу якраз і полягає в тому, щоб інтегрувати свідоме і несвідоме в людині і зробити її цілісною. З точки зору концепції автентичності, К. Г. Юнг стверджує, що для того, аби бути собою, бути справжньою, людина повинна усвідомлювати всі елементи і явища власного психічного життя (бажання, думки, почуття, відчуття тощо) [13].

Ототожнюючи ідентичність та автентичність, Е. Еріксон стверджував, що про почуття ідентичності свідчать три ознаки: відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі: дії в минулому та очікування від майбутнього переживаються як такі, що пов'язані із самістю сьогодення; відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в просторі: людина сприймає себе всюди і завжди як цілісність, а всі свої дії розглядає не як випадкові, а як такі, що внутрішньо зумовлені; ідентичність переживається серед інших, що є соціально значущими, взаємостосунки та ролі допомагають підтримати та розвинути почуття інтегрованої в часі особистості [12].

В екзистенціальній психології та психотерапії поширеним є поняття Dasein, що визначає буття людини, причому конкретне (за часом, місцем, простором існування людини) її буття. Прорив до автентичного існування можливий, за М. Гайдеггером, на основі процесу вивільнення та індивідуалізації [10].

Важливим критерієм автентичності є її суб'єктивність, тобто неможливість повної об'єктивації досвіду автентичності, що, як будь-яка форма досвіду, носить риси інтегрального феномену, вміщуючи раціональні і чуттєво-емоційні складові, або, в термінології інтегральної теорії П. Сорокіна, ідеаціональні, чуттєві та ідеалістичні елементи. У теоретико-методологічному плані на суб'єктивність автентичності вказує неможливість визначення цього способу існування за допомогою лише зовнішніх параметрів, будь то соціальні цінності, норми, культурні патерни. Критерієм автентичності тут виступають граничні індивідуальні цінності – совість і пов'язані з нею почуття сорому і провини. Ці граничні індивідуальні цінності можуть як збігатися, так і не збігатися із цінностями соціального порядку.

Основна відмінність у філософському та соціологічному трактуваннях автентичності полягає в тому, що екзистенціальна соціологія акцентує основну увагу не стільки на індивідуальних аспектах цього феномену, скільки на його міжособистісному і груповому рівнях, які проявляються як колективний досвід переживання загальних подій. Поняття події відіграє тут важливу роль і вказує саме на інтерсуб'єктивність форми досвіду, тобто на соціальну екзистенцію як на вираження спільного буття. Поняття події, як правило, використовується в нерозривному зв'язку з ще двома ключовими категоріями екзистенціальної соціології – соціальною ситуацією і соціальним контекстом [11].

Соціальні аспекти досвіду автентичності можуть бути краще розкриті і пояснені через дослідження їх зв'язків із такими індивідуально-груповими станами, як конгруентність, депривація, інтернальність / екстернальність, оптимізм / песимізм, депресивність та ін. Зокрема, з позиції екзистенціальної соціології автентичний спосіб існування включає переважання таких характеристик, як конгруентність (несуперечливість, щирість, чесність), інтернальність (прийняття відповідальності на себе), оптимізм, і являє собою стан, який повністю задовольняє суб'єкта і, таким чином, передбачає відсутність негативного змісту або

зведення такого змісту до того мінімуму, який вже не здатний визначати загальну структуру свідомості. У контрасті з негативними формами екзистенції вивчення автентичності як позитивного феномена вказує на зв'язки з такими актуальними сьогодні напрямками соціології, як дослідження щастя, соціального самопочуття, благополуччя, сталого розвитку та ін.

Останнім часом все більшої популярності набуває праця Ч. Тейлора «Етика автентичності», де окреслюються особливості модернізму та риси представників даної епохи. Ч. Тейлор обмірковує відомі «хвороби сучасності» – індивідуалізм, експансію інструментального мислення і втрату індивідуальної свободи. При цьому він намагається уникнути як апологетики згаданих рис сучасної культури, так і їх тотального осуду. Він звертається до ідеалів, з якими пов'язана специфіка модерної людини як моральної особистості. У центрі уваги Ч. Тейлора – уявлення про особисту автентичність: зокрема, він наголошує, що кожна людина має свою особисту моральну конфігурацію, свій особливий спосіб бути людиною, властивий тільки кожному індивідуально.

Отже, автентичне зазвичай визначається як усвідомлюване людиною як те, що стосується її самості. У широкому сенсі поняття «автентичність» означає реалістичний контакт із самим собою і зі світом.

Особливої уваги заслуговує вивчення зв'язку особистісної кризи, кризи ідентичності та кризи автентичності.

Особистісна криза, як психічний стан, описується як важливий, неминучий і природний етап духовного зростання і розвитку особистості, що веде до активного переосмислення суб'єктом його життя і створення ним нової життєвої стратегії, прийняття життєво важливих рішень, реінтеграції його «Я-концепції», становлення нового сприйняття Інших і відносин з ними. Можна відзначити, що в більшості досліджень окреслені «позитивні» для суб'єкта наслідки особистісної кризи, що закладають основи подальшого прогресивного розвитку особистості.

Традиційно криза ідентичності окреслюється як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі і свою цінність. У

соціально-психологічній традиції, згідно з Г. Андреевою, криза ідентичності неминуче пов'язана зі зміною ролі ще однієї змінної – референтної групи. Розрив між групою членства та референтною групою стає основою для включення в процес ідентифікації проблеми цінностей: чужа група виявляється більш позитивною, зокрема тому, що її система цінностей виглядає більш привабливою. Значну роль у процесі такого роду «переносу» ідентичності відіграють характеристики сучасного інформаційного середовища, що збільшують глибину кризи [1].

Криза автентичності також описується як усвідомлення та/або переживання суб'єктом процесів самотворення і структурування свого буття, які суперечать «Я-концепції», життєвим стратегіям, структурі особистісних смислів і цінностей, неузгодженості з ними, втілення формально заданих соціальних розпоряджень, а не власних виборів і рішень. Криза автентичності, будучи важливим, складним моментом особистісного буття, однак, не вважається переломним періодом життєвого шляху особистості. Втрата автентичності призводить до втрати щирості, схильності до ігор, відчуженості, розщеплення, втрати цілісності й сенсу існування.

Криза соціальної ідентичності визначається як невідповідність критеріїв самоідентифікації новому порядку речей, як розпад уявлень про те, чим є особистості й народи, ще нещодавно так легко ідентифіковані в певній традиції. Синонімом кризи ідентичності вважається маргінальність як неможливість «однозначної», «стабільної» самоідентифікації соціального суб'єкта. Необхідно використати поняття маргінальності у проясненні проблеми кризи ідентичності в умовах соціальних трансформацій. Тема кризи ідентичності претендує бути наскрізною для маргінальної свідомості, коли колишня ідентичність втрачена, а нова ще не склалася.

На думку прихильників дискурс-аналізу, в сучасному світі криза ідентичності може бути подолана тільки за посередництва креативної діяльності, яка зрештою поглиблює рух мультикультуралізму – тенденції епохи глобальності, де неможлива лише стабільна соціальна ідентичність, і тоді те, що звикли називати кризою ідентичності, виступає тут нормою.

М. Бревєр узагальнила соціально-психологічні, соціологічні та політологічні підходи до проблеми ідентичності та

виокремила чотири загальні види соціальної ідентичності (мультиідентичності):

- 1) особистісно-центровані соціальні ідентичності – позначають те, яким чином властивості групи інтерналізуються окремими її членами та стають частиною їх Я-концепції;
- 2) реляційні соціальні ідентичності – визначають особистість у контексті її стосунків з іншими людьми в процесі спільної групової діяльності;
- 3) групоцентровані соціальні ідентичності – аналогічно до колективного Я та соціальних ідентичностей, визначених М. Хоггом;
- 4) колективні ідентичності – визначають процес, за яким члени групи хоча й не поділяють групових інтересів, але включені в соціальну взаємодію та звертають увагу на думки інших членів групи стосовно них [15].

Складність ідентичності безпосередньо пов'язана із поняттям коактивації, коли декілька ідентичностей актуалізуються одночасно. Наприклад, юрист, який працює у різних юридичних організаціях, є членом різних спільнот (професійного або громадського об'єднання, політичної партії тощо), під час виступу на конференції актуалізує різні професійні ідентичності, а його доповідь від цього стає переконливішою та ґрунтовнішою, крім того, його діяльність як адвоката є ефективнішою через поєднання ролей громадського діяча та правозахисника.

Сучасними дослідженнями встановлено, що ідентичності перетинаються або змішуються, але не існують окремо одна від одної в різних галузях функціонування людини. Позитивні відношення між різними ідентичностями приводять до виникнення позитивних емоцій, вміння вирішувати проблеми, підвищення продуктивності праці. Негативна коактивація ідентичностей зумовлює виникнення міжособистісних конфліктів і зменшує ефективність людини в різних галузях діяльності. На думку М. Бревер і С. Роккас, кожна людина має одночасно 5–7 ідентичностей, які можуть бути як актуальними, так і неактуальними протягом певного проміжку часу, однак більшість життєвих ситуацій вимагають активації двох або більше ідентичностей одночасно. Тривалий час існував чіткий розподіл сфер, де відбувається найбільш чітка поляризація ідентичностей, це

«дім» і «робота», натепер коактивація так званих «професійних» і «непрофесійних» ідентичностей відбувається за умови їх інтегрованості, несуперечливості, коли межі між ними є доволі умовними. N. P. Rothbard вважає, що зв'язки між різними сферами функціонування людини (наприклад, між сім'єю та роботою) набагато складніші, ніж це вважалося раніше, зокрема тому, що це не єдині сфери діяльності людини. Крім того, робота більше порушує функціонування сім'ї, ніж навпаки; так, люди частіше уникають спілкування в родині задля виконання професійних обов'язків, але рідше віддають перевагу сім'ї, а не роботі. Це зумовлено насамперед тим, що професійна діяльність більш жорстко структурована, ніж час, проведений у сім'ї. N. P. Rothbard заперечує існування прямого зв'язку між ідентифікацією з роллю та отриманням задоволення, навпаки, на думку дослідниці, люди більше зусиль докладають для виконання неприємних для них ролей. Замість того аби уникали негативних переживань при виконанні ролі, особистість, використовуючи допінг-стратегії, долаючи стресові ситуації, намагається більше ідентифікуватися з роллю, що згодом приводить до значно ефективнішого їх виконання і, відповідно, продуктивності професійної діяльності.

Базуючись на філософських теоретико-методологічних засадах, В. Хесле розрізняє формальну і реальну ідентичність. Формальна ідентичність (або тотожність) є якістю кожного об'єкта, в тому числі й таких абстракцій, як числа, та передумовою послідовності будь-якої теорії про ці об'єкти. Реальна ідентичність властива лише емпіричним об'єктам і виражається в різних формах, залежно від їх онтологічного статусу. Стосовно ідентичності людини, то, на думку В. Хесле, її найважливішою особливістю є так звана синтетична єдність аперцепції (за І. Кантом), при цьому криза ідентичності виникає тоді, коли відбувається відторгнення самості власним Я, а дисгармонія між Я і соціальним Я є однією із найбільш поширених причин кризи ідентичності, зокрема професійної [11].

Усі види ідентичностей сьогодні існують виключно у процесі постійного перегляду. Формация ідентичності або її реформація стає позитивним завданням, яке ніколи не вирішується, тобто немає такого моменту життя, коли ідентичність «фінальна». Це пов'язано передусім із глобалізаційними процесами, які створюють контексти соціальних трансформацій.

Отже, у визначенні поняття професійної ідентичності існує чимало суперечностей, не в останню чергу пов'язаних із його мультидисциплінарністю та різними підходами у вітчизняній і зарубіжній психології. Наявність численних емпіричних досліджень свідчить про актуальність і багатогранність даного поняття, а теоретичні узагальнення в подальшому сприятимуть створенню комплексної моделі формування професійної ідентичності фахівців різних видів діяльності.

Література

1. *Андреева Г. М.* Интеракционистская ориентация / Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. А. // Зарубежная социальная психология XX столетия. Теоретические подходы. – М. : Аспект-пресс, 2001. – 288 с.
2. *Белинская Е. П.* Идентичность личности в условиях социальных изменений: Автореф. дис. докт. психол. наук: 19.00.13 / Е. П. Белинская. – М. : МГУ, 2006. – 50 с.
3. *Борневассер М.* Социальная структура, идентификация и социальный контакт / М. Борневассер // Иностранная психология – 1993. – Т. 1, № 1. – С. 69.
4. *Бьюдженталь Дж.* Искусство психотерапевта / Дж. Бьюдженталь. – СПб. : Питер, 2001. – 304 с.
5. *Довгалёва И. В.* Идентификационный дискурс о социальной ситуации человека / И. В. Довгалёва // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2010. – №120. – С. 86–91.
6. *Зливков В. Л.* Проблема становления идентичности личности / В. Л. Зливков / Интегративно-особистісний підхід у психологічній науці і практиці [монографія] / за ред. Г.О. Балла. – Кіровоград: ІМЕКС–ЛТД, 2012. – С. 124–136.
7. *Зливков В. Л.* Становлення поняття «професійної ідентичності» у вітчизняній і зарубіжній психології / В. Л. Зливков, С. О. Лукомська // [Текст] Горизонти освіти. Психологія. Педагогіка. Науково-методичний журнал. – 2013. – №3 (39). – С. 143–148.
8. *Корчікова І.* Діалектика особистісної автономії та ідентичності у процесі соціалізації / І. Корчікова // Проблеми загальної і педагогічної психології. – 2010. – Т. XII. – Ч. 1. – С. 285–294.
9. *Рикёр П.* Я-сам как другой / Поль Рикёр; Пер. с франц. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2008 (французская философия XX века). – 416 с.
10. *Хайдеггер М.* Положение об основании / М. Хайдеггер; Пер. с нем. – СПб. : Алетейя, 1999. – 289 с.
11. *Хёсле В.* Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–123.
12. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон. – М. : Флинта: МПСИ : Прогресс, 2006. – 352 с.
13. *Юнг К. Г.* Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – М. : Канон, 1994. – 253 с.
14. *Baumeister R.* Identity. Cultural Change and Struggle for Self / Baumeister R. – N. Y., Oxford, 1986. – 98 p.
15. *Brewer M.* Social identity and social dilemmas: A double-edged sword / Brewer M., Schneider S. // Social Identity Theory. Constructive and Critical Advances. NY, 1990. – P. 169–185.
16. *Dovidio J. F., Gaertner S. L., Saguy T.* Commonality and the Complexity of «We»: Social Attitudes and Social Change // Soc Psychol Rev. – February 2009. – Vol. 13. – № 1. – P. 3–20.
17. *Huntington S. P.* Who are we? The Challenges to America's National Identity / Huntington S. P. – New York: Simon & Schuster, 2004. – 400 p.
18. *Kiriakidou O.* Corporate identity: external reality or internal fit?, Corporate Communications / Kiriakidou O. & Millward L. J. // An International Journal. – 2000. – № 5 (1). – P. 49–58.
19. *Marsia J.* Identify in adolescence. In J. Adelson (Ed.), Handbook of adolescent psychology / Marsia J. – New York: Wiley, 1980. – P. 159–187.
20. *Straub J.* Personal and collective identity: A conceptual analysis. / Straub J. – 2002. – New York: Berghahn Books. – 190 p.
21. *Waterman A.* Identify development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review of research / A. Waterman // Developmental Psychology. – 1982. – Vol. 18, №3. – P. 341–358.

2.3. СОЦІАЛЬНИЙ СТЕРЕОТИП ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

О. Є. Блінова

Швидкість, з якою відбувається процес переоцінки історичних знань, теорій, подій минулого нашої держави і народу в складних умовах економічного реформування та політичної нестабільності, справляє глибокий вплив на свідомість людини, істотно ускладнюючи процеси її соціалізації, спонукаючи до пошуків найбільш стійких соціальних образів, символів, еталонів, зразків для самоотождотчення. Це нове середовище, соціальна реальність, що вимагає від людей інших засобів стійкого відтворення їх відносин із оточуючим природним та штучним світом.

Процес відтворення пов'язують із таким явищем, як стереотипи людської життєдіяльності. Це поняття було введено в 20-ті роки ХХ ст. і спочатку трактувалося як негативна характеристика свідомості окремих індивідів, які керуються застарілими уявленнями. Тому стереотип розглядався науковцями як явище, яке необхідно подолати в результаті пристосування людини до нових умов суспільного життя. Більш ретельні дослідження довели, що стереотип несе в собі глибинні характеристики та є важливим фактором детермінації життєдіяльності як окремих індивідів, так і спільнот. Стереотипні поняття, оцінки, категорії, закріплені у громадській свідомості, є відображенням загальних, повторюваних рис, явищ навколишньої дійсності. Формуючись у процесі постійного врівноваження соціального організму із середовищем, стереотипи являють собою основу людської поведінки – стабільну за формою та динамічну за змістом.

Аналізуючи психологічні особливості соціального пізнання, К. О. Абульханова-Славська, Г. М. Андреева акцентують увагу на тому, що такий важливий механізм пізнання, як категоризація, містить як передумову ідею стабільності, тобто категорії і виникають саме як фіксація певних стабільних взаємозв'язків у навколишньому середовищі [1; 3]. Враховуючи той факт, що

реальні соціальні процеси містять поряд із періодами відносної стабільності й етапи гострої дестабілізації, варто розглянути питання про те, яким чином відбувається людське пізнання саме в соціально нестабільні часи. Соціальна нестабільність – це непогодженість соціальних процесів, відсутність збігу їх у різних сферах соціального життя й суспільства в цілому [29].

Серед найзагальніших соціально-психологічних проблем, котрі постають на шляху індивідуальної і масової свідомості, необхідно звернути увагу, перш за все, на глобальну ломку соціальних стереотипів і зміну системи цінностей. Злам стереотипів у масовій свідомості відбувається непросто й часто сприймається окремими групами людей як крах ідеалів, втрата смислу життя. Нові стереотипи, які зароджуються, приживаються важко, суперечливо сприймаються, а часто й заперечуються. Стосовно системи цінностей, то вона характеризується появою нового набору затребуваних суспільством ціннісних орієнтацій, новою ієрархією цінностей.

Соціальні стереотипи розвиваються у процесі соціалізації особистості через засвоєння соціального досвіду та соціальних норм оцінювання, відносин, поведінки, тобто умови соціалізації, зокрема, засоби масової інформації, освіта, стиль виховання дитини у сім'ї та інші закріплюють соціальні стереотипи у жорстку систему або, навпроти, розширюють межі розвитку індивідуальності, самобутності, креативності. Г. М. Андреева виокремлює ті показники, які найгостріше характеризують суперечливість історичного процесу на етапі радикальних суспільних перетворень:

– соціальна ідентичність (криза ідентичності окреслюється як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі й цінність);

– побудова образу іншої людини (в епоху нестабільності відбуваються значні модифікації в його побудові: відносна легкість у приписуванні іншій людині образу ворога, пошук індивідуального і групового ворога, зростання індивідуального і групового напруження, агресивності, перенесення відповідальності за невдачу з ворога «зовнішнього» на ворога «внутрішнього» тощо);

- побудова образу соціальних інституцій, форм соціального контролю, суспільства в цілому, образу соціального світу (в період соціальної нестабільності важко визначитися, який тип суспільства «хороший», а який «поганий»);
- відбувається втрата соціального ідеалу (тобто частина людей взагалі не знає, до чого здійснюється перехід, що сприймається болісно).

Стереотипи – невід’ємний елемент буденної свідомості, вони акумулюють деякий стандартизований колективний досвід, наявний у індивіда в процесі навчання і спілкування з іншими, допомагають йому орієнтуватися в житті і певним чином спрямовують його поведінку (В. Т. Куєвда) [15].

Проблема стереотипізації як одного з найважливіших механізмів соціалізації та розвитку самосвідомості широко аналізувалася в дослідженнях О. Бодальова, Е. Еріксона, Дж. Міда, Б. Парігіна, Г. Тарда, Г. Теджфела. В контексті соціальної перцепції її розглядали Г. Андреєва, А. Коваленко, С. Кондратьєва, М. Корнев, Г. Келлі, Т. Ньюком, Г. Олпорт, М. Осгуд, Д. Тібо, Г. Хоманс, Ф. Хайдер [1; 3; 19; 20; 21; 22; 23; 31]. Стереотипи, як і будь-яке соціальне явище, існують за певними законами. Одним із них є закон збереження стереотипів, який проявляється в тому, що стереотипи можуть відтворюватись через такі елементи духовного життя, як традиції, звичаї, система виховання, освіти навіть тоді, коли матеріальні умови життєдіяльності людини, що їх породили, вже суттєво змінилися. Сила духовного чинника досить велика, і їй можна протиставити лише таку нову реальність, яка потребує свідомості та поведінки, адекватних іншим програмам взаємодії людини із середовищем її існування. Якщо колишній стереотип продовжує активно відтворюватись, то він починає гальмувати самі зміни, які відбуваються в системі практичних відносин людини із природою та створеним нею світом матеріальної та духовної культури.

Наявність соціального стереотипу, хоча він і не завжди відповідає потребі у точності та диференційованості сприйняття суб’єктом соціальної дійсності, відіграє суттєву роль в оцінці людиною оточуючого світу, оскільки дозволяє значно скоротити час реагування на зміни у реальності, прискорити процес пізнання. Разом з тим, виникаючи в умовах обмеженої

інформації про об’єкт, що потребує адекватного сприйняття та оцінки, соціальний стереотип може виявитись хибним і виконати консервативну, а іноді реакційну функцію, сформувавши помилкове знання соціальної істоти, та серйозно деформувати процес міжособистісної взаємодії.

Соціальний стереотип – це особливе суспільно значуще утворення свідомості і поведінки людей, в якому продукується звичний (шаблонний) образ їх ставлення до тієї чи іншої життєвої ситуації. Соціальні стереотипи розуміються як стійкі оцінні уявлення людей один про одного, що формуються в їх взаємовідносинах. Вони є не тільки універсальним і найбільш ефективним інструментом обробки соціально значущої інформації свідомістю людини у комунікативних процесах, але й засобом регуляції сумісної діяльності людей у суспільстві.

Аналізуючи роль соціальних стереотипів у розвитку та формуванні свідомості особистості, ми виходимо з різних функціональних наповнень понять «стереотипу» і «стереотипізації». Поняття «стереотип», на нашу думку, визначає сталі компоненти свідомості індивіда, котрі проявляються у формі уявлень або оцінних суджень про об’єкт чи групу об’єктів, клас або явище. Водночас «стереотипізація» – це динамічна здатність свідомості трансформувати об’єктивні поняття в ранг особистого досвіду. Стереотипізація є об’єктивним явищем формування свідомості індивіда, структурування і відображення елементів навколишнього світу. Однією з її найважливіших функцій є процес ідентифікації предметів або явищ, людини або групи, формування в особистості можливих установок та елементів реагування на соціальні явища.

Розглядаючи соціальні функції стереотипу, Г. Теджфел виокремлює наступні: 1) люди виявляють готовність надавати широким людським групам (або соціальним категоріям) недиференційовані та упереджені оцінки; 2) ці характеристики відрізняються стабільністю протягом тривалого часу; 3) соціальні стереотипи змінюються залежно від соціальних змін, але цей процес відбувається повільно; 4) соціальний стереотип виявляється більш яскраво, коли виникає ворожість між групами; 5) соціальні стереотипи встановлюються рано і застосовуються дітьми ще до виникнення уявлення про ті групи, до яких вони

належать [9]. Стереотип – це емоційно-оцінне утворення, його природа складається з двох компонентів – знання і ставлення (установки), причому знання це – стандартне, спрощене, а ставлення – емоційне. Ставлення в стереотипі переважає.

У західній науковій літературі також було класифіковано функції соціальних стереотипів (Г. Теджфел, Д. Майерс) [20], вивчено механізми формування соціальних стереотипів (Д. Мацумото) [21], стереотипи розглядаються як «когнітивна схема» (Ф. Барлетт), «пізнавальна установка» (Дж. Брунер), «образ» (Дж. Міллер). Було доведено, що стереотипи ґрунтуються на таких психологічних процесах, як вибіркова увага; оцінка, формування понять і категоризація, схематизація, атрибуція, емоції та пам'ять. Серед науковців до цього часу немає єдиного погляду на роль і значення стереотипності в онтогенезі, потребують ретельнішого вивчення механізми стереотипізації та аналіз їх впливу на свідомість та вчинкову діяльність особистості. Про роль і місце стереотипності в процесі пізнавальної діяльності людини та її творчого самовираження до цього часу точаться наукові дискусії. Одні вчені акцентують увагу на ригідності та консервативності стереотипів, інші – зауважують на стереотипності як обов'язковій умові передання культурних, моральних, етичних надбань людства.

Отже, ми маємо ситуацію, коли термін «стереотип» надто широко і не завжди доречно вживається в різних контекстах, де він має різні значення, наприклад, стандарт сприймання і поведінки, шаблон, установка, образ людини (у більш вузькому розумінні – етнічний забобон), ідеологічне кліше, символ і таке інше. Ця обставина вимагає не стільки реалізації нових емпіричних підходів до стереотипу, скільки його концептуального і системного опрацювання, доведення його до поняття, створення його теоретичного концепту.

Психологічні чинники стереотипізації

Постійне безперервне створення стереотипів – невід'ємна риса соціальних процесів у суспільстві, особливості якого визначені не тільки характером перебігу цих процесів, але й специфікою об'єктів стереотипізації. Об'єкти соціальної стереотипізації далеко не завжди доступні безпосередньому сприйняттю індивіда: сприйняття цих об'єктів здійснюється не

через емпіричний досвід, а опосередковано – переважно через інформацію, трансльовану ЗМІ. Якщо врахувати, що трансляція певної суспільно-значущої ідеї можлива тільки у формі стереотипів [24, с. 90], то стає очевидним, що більшість соціальних стереотипів не утворюються стихійно у свідомості людини. Вони або передаються соціумом у готовому вигляді, або формуються в результаті цілеспрямованого впливу. Д. Мацумото пропонує найбільш загальне визначення стереотипу: «Стереотипи – це наші узагальнені уявлення про групи людей, зокрема, про їх головні психологічні характеристики або риси особистості» [21, с. 42].

Теоретичною основою теорії стереотипів був постулат У. Ліппмана про «незбагненність для індивіда світу політики, неможливості верифікації політичної реальності з опорою на індивідуальну свідомість». У роботі «Суспільна думка» дослідник приділяє велику увагу маніпулятивній ролі мас-медіа, абсолютизуючи, на думку багатьох учених, їх роль у процесі стереотипізації. Таким чином, у 20-ті роки був закладений фундамент для широкого спектра дослідницьких програм, у фокусі яких виявився вплив ЗМІ на структури свідомості індивіда [17, с. 6].

У сучасній соціальній психології соціальні стереотипи визначаються як узагальнені, стійкі, шаблонні, емоційно насичені, пов'язані із соціальними цінностями уявлення про соціальні об'єкти, що засвоюються індивідом у процесі соціальних взаємодій, слабо рефлексуються і можуть автоматично відтворюватися іноді протягом усього життя. Стереотипи також вважаються поширеними уявленнями про атрибутивні особистісні характеристики [19, с. 139]. Соціальний стереотип належить до буденних уявлень і, як правило, має неадекватну міру узагальненості ознак соціального об'єкта, їх неповний або надмірний набір. Тому поширеність стереотипного уявлення ще не дає можливості вважати його відображенням істинних властивостей об'єкта.

Верифікація стереотипу, тобто його перевірка на відповідність реальності, на думку О. М. Дьякової, дає відповідь на запитання, чи може стереотип бути корисним для суспільства в цілому і для конкретної людини (відповідно, чи варто їх продукувати) [10]:

1. Найбільш простим способом верифікації стереотипу є його зіставлення з реальними фактами. Однак таке зіставлення в більшості випадків неможливе через недолік інформації [17, с. 217]. Звичайний споживач інформації не бере участь (та й не може брати) у всіх подіях, що становлять інформаційну картину дня. В його розпорядженні часто немає іншої інформації, крім тієї, що пропонують доступні для нього друковані та електронні ЗМІ. У такій ситуації спроба верифікувати створений ЗМІ стереотип приречена на невдачу. Чим далі від споживача інформації знаходиться те або інше явище соціального життя, щодо якого створюється стереотип, тим менше шансів перевірити його істинність.

2. Якщо стереотип виражається в логічній формі судження, то виникає бажання перевірити його за допомогою логічних методів. Однак використання положень класичної логіки буде обмежено атрибутами стереотипу – емоційним пофарбуванням і наявністю оцінного компоненту.

Неможливість емпіричної перевірки інформації, на якій ґрунтується соціальний стереотип, та інформації, яку він містить у собі, не тільки для звичайного споживача продукції мас-медіа, але й для дослідника є головною перешкодою на шляху верифікації стереотипу. Важливо відзначити, що ця неможливість пояснюється самою природою стереотипу, який не «копіює» об'єктивну реальність, а створює свою: стереотипи задають рамки інтерпретації дійсності, у межах яких ми бачимо всі наші реалії [28, с. 498]. В. Д. Попков розглядає стереотип як певний фрагмент концептуальної картини світу, стійке культурно-національне уявлення про предмет або ситуацію. На думку автора, він є певним культурно-детермінованим уявленням щодо предмету, явища, ситуації [25].

Одним з перших питань, що виникли перед дослідниками стереотипів, було питання про причини його виникнення. Надалі дослідження набуло практичного значення: наприклад, якщо з'ясувати, яким чином стереотипне сприйняття представників іншої нації провокує напругу або агресію в суспільстві, то можна, імовірно, запобігти цій агресії.

О. С. Бочкарев зазначав, що людина сприймає світ у категоріальній «обробці», оскільки категоризація – це результат пізнання і об'єднання предметів у групи за їх істотними якостями,

а також зв'язками і відношеннями з іншими предметами, причому критерієм адекватності в онтологічній картині світу може бути лише об'єктивне знання [8, с. 8]. Очевидно, що за відсутності такого знання категоризація носить випадковий, стихійний характер, а створена «група» дає неправильне розуміння предмета. Можна припустити, що в основі механізму утворення стереотипів лежить випадкова категоризація, здійснювана в умовах дефіциту об'єктивного знання. Чим складніше сприймане явище, тем вища ймовірність помилкової категоризації.

Із процесами категоризації тісно пов'язаний ще один когнітивний процес – генералізація, тобто узагальнення однорідних явищ на основі редукування характеристик кожного з них. Г. Олпорт відзначав, що «схильність людини до стереотипів полягає в повсякденній тенденції будувати узагальнення, змістом яких є спрощення світу» [цит. за 30, с. 30]. Ця тенденція традиційно пояснюється інформаційним перевантаженням, що стимулює поспішне й неправомірне узагальнення інформації. Поспішність узагальнення є частиною людської потреби в максимальному швидкому формуванні суджень і висновків. Дослідження впливу когнітивної системи на соціальну перцепцію показує, що люди у своєму сприйнятті соціального світу найчастіше спираються на ефективність своїх суджень порівняно з їх точністю [23, с. 42].

Соціальну природу стереотипу досліджували С. Московічі, К. Юнг, на думку яких стереотипи створюються колективним суб'єктом шляхом раціоналізації певних ірраціональних начал. Термін «колективні уявлення» був уведений Е. Дюркгеймом для визначення тих базових уявлень щодо світобудови, соціальних норм і знань, які, згідно з теорією Л. Леві-Брюля, мають чотири характерні ознаки: а) передаються з покоління в покоління; б) нав'язуються; в) пробуджують певні соціальні почуття; г) мотивують соціально значимі вчинки [18]. Колективні уявлення – це надіндивідуальні феномени свідомості, зміст яких не можна звести до суми індивідуальних свідомостей (С. Московічі та його послідовники вважають соціальними уявленнями не всі соціально визнані погляди, а лише ті, які є продуктом наївного мислення, входять у сферу повсякденної свідомості та регулюють повсякденне життя людей).

Коли людина стикається з важливою проблемою, в якій обов'язково потрібно розібратися для прийняття важливого рішення, але при цьому інформації недостатньо, то в умовах дефіциту інформації про соціальний об'єкт або явище людина приписує фактам, сприйманим безпосередньо, причини, що сховані від безпосереднього спостереження [9, с. 38]. Цей психологічний феномен Ф. Хайдер назвав каузальною атрибуцією. Каузальна атрибуція є особливістю повсякденної психології і виникає в умовах каузального дефіциту – браку інформації про причинно-наслідкові зв'язки явищ. Звичайна людина найчастіше опиняється в ситуації каузального дефіциту, коли мова йде про процеси і явища, безпосереднє спостереження за якими неможливо, а логічне пізнання є ускладненим, тобто в ситуації суспільно-політичного пізнання [9, с. 38]. Важливо відзначити, що в умовах сучасного суспільства каузальний дефіцит може бути наслідком свідомої діяльності ЗМІ – і як результат інформаційного шуму, пропозиції великої кількості інформації, так і дозування інформації, подання однотипної інформації, схематизації подій. І в першому, і в другому випадку розуміння причинно-наслідкових зв'язків ускладнюється (саме в такий спосіб дефіцит/надлишок інформації стимулює неправильну категоризацію та неправомірне узагальнення).

У дослідженнях каузальної атрибуції виявлено можливі варіанти пояснення явищ, що виникають у свідомості внаслідок дефіциту інформації. По-перше (і найчастіше), причини явищ можуть приписуватися або конкретним людям, або особливостям об'єктивної ситуації внаслідок існуючої в людській психіці тенденції сприймати все, що відбувається у світі людей (на відміну від природного світу), у нерозривній єдності події, акту та діючої особи [9, с. 39].

Відмінності в способах приписування причин залежать від якості та обсягу доступної інформації – тобто від особливостей інформаційного дефіциту. «У відомих роботах Г. Келлі встановлено відмінності між приписуванням за наявності досить повної і неповної інформації. У першому випадку суб'єкт має можливість виявити та верифікувати кореляцію між певним явищем, за яким він спостерігає систематично, і його передбачуваною причиною; операція приписування знаходить

логічний характер і по суті наближається до наукового аналізу («коваріантна атрибуція»). Сам Г. Келлі назвав таку ситуацію скоріше ідеальною, ніж реальною. Коли існує брак інформації, то спостерігається «конфігуративна атрибуція»: щоб досягти чіткого пояснення явища, суб'єкт пізнання вибирає якусь однозначну причину, відкидаючи все, що суперечить цьому вибору, одночасно збільшуючи пояснювальну силу обраного їм чинника» [9, с. 38–39].

Коли мова йде про суспільно-політичні явища, то очевидно, що можливості коваріантної атрибуції обмежені певним колом осіб; на масовому рівні реальною є лише конфігуративна атрибуція, що створює всі умови для стереотипізації. Потрібно зазначити, що стимулом для конфігуративної атрибуції можуть бути як особисті враження, так і тексти ЗМІ.

Таким чином, ще один з когнітивних механізмів формування стереотипів – проблеми встановлення причинно-наслідкового зв'язку між явищами. Коли людина має певну інформацію й достатній інтелектуальний рівень, вона здатна більшою мірою (за інших рівних умов) давати правильне пояснення причин тих або інших явищ. А якщо ні, то це пояснення носить випадковий характер і набуває всіх якостей стереотипу.

Можна узагальнити, що когнітивні процеси, які призводять до формування стереотипів, можна розділити на два етапи:

- 1) безпосереднє сприйняття явищ (категоризація та узагальнення);
- 2) пошук причинно-наслідкових зв'язків (конфігуративна атрибуція).

На цих етапах механізми, що приводять до створення стереотипів, запускають дефіцит об'єктивної інформації або її надлишок. Пошук причинно-наслідкових зв'язків може відбуватися і на рівні логічного, і на рівні асоціативного мислення; є одним зі способів упорядкування картини світу та безпосередньо пов'язаний з однією із ключових потреб людини – потребою в безпеці. Потреба в безпеці активізується в періоди

соціальної напруги та катаклізмів, тому в кризові моменти існування соціуму колективна психологія, детермінована несвідомим, знову виходить на перший план [28], а асоціативне мислення починає домінувати.

Стереотип можна розглядати не тільки як зразок, з яким співвідноситься соціальний об'єкт (особистість або соціальна група). На думку Р. Ф. Баязітова, стереотип є моделлю соціального об'єкта, найбільш структурованим елементом, що пов'язаний із ціннісною ієрархією особистості, має властивості потенційної мети, тому в проблемній ситуації, змістом якої є переживання невизначеності досягнення мети, стереотип виявляє тенденцію до відтворення у відповідній якості. Враховуючи характер тієї чи іншої ситуації та характеристики суб'єкта пізнавальної діяльності (стійкість до невизначеності, творчі здібності, напруженість творчої спрямованості, психофізичний стану і т.ін.), стереотип може виступити чинником, який структурує всю систему регуляції активності суб'єкта, що є релевантною контексту ситуації орієнтування у властивостях об'єкта [6].

Р. Ф. Баязітов розглядає стереотипізацію як складену дію у межах латентної діяльності суб'єкта, метою якою є відтворення стереотипу як соціального уявлення суб'єкта і як прообразу бажаного майбутнього. Смісл латентної діяльності, яка актуалізується у проблемній ситуації, полягає, передовсім, в об'єктивній необхідності прояснити умови, в яких опинився суб'єкт, у подоланні невизначеності. Науковцями підкреслюється думка, що стереотипи здатні впливати на наші судження, коли відомості є досить невизначеними [25]. Установка на подолання невизначеності є фундаментальною латентною установкою, яка в процесі перемотивації і переорієнтації зумовлює відтворення стереотипу як гіпотетичної мети. Стереотип є стабілізатором активності людини, забезпечуючи наявність стійкої орієнтовної основи у складних життєвих обставинах.

Також варто звернути увагу на емоційну складову стереотипу, оскільки установки щодо того або іншого об'єкта можуть визначатися афективними, а не когнітивними джерелами [23, с. 93]. Т. Нельсон відзначає, що схематизація – виділення та

фіксація найбільш значимих характеристик явища, що формує стереотип, реалізується не стільки через логіку, скільки через емоції, визначається скоріше афективними, ніж когнітивними джерелами. Афективний компонент (поряд з когнітивним) визначає оцінку об'єкта стереотипізації та розподіл стереотипів на позитивні (схвалення, позитивні емоції) і негативні (осуд, негативні емоції). Позитивний афект знижує рівень схематичної обробки інформації: люди, що вважають себе щасливими, схильні обробляти інформацію менш аналітично та обирати спрощені стратегії [23, с. 100]. Схожими є наслідки впливу негативних емоцій – гніву, провини, тривоги [23, с. 101]. І хоча не доведено, що негативні емоції знижують когнітивні здібності, можливо, що такі негативні емоції, як тривога або страх, стимулюють пошук причинно-наслідкових зв'язків з метою пояснення подій, що спричинили негатив, і зменшення емоційної напруги.

Серед інших емоційних чинників стереотипізації дослідники відзначають, по-перше, той факт, що стереотипи формують і підтримують позитивний «Я»-образ. По-друге, емоційність стереотипу неможливо пояснити без звернення до його соціальних коренів: «інтенсивність емоційного тла пояснюється не тільки мотивом підтримки позитивного «Я»-образу, але й збереженням ціннісних орієнтацій, що являють собою інтеріоризовані цінності певної соціальної групи. Поза ціннісною визначеністю, яку дає людині соціум, він існувати не може. Тому стереотип як форма існування цінностей несе в собі сильне афективне начало» [26].

Таким чином, психологічні причини формування соціального стереотипу як універсального компонента людської свідомості пов'язані з особливостями сприйняття навколишнього світу; безпосереднім стимулом є процеси категоризації, узагальнення та пошуку причинно-наслідкових зв'язків в умовах надлишку або дефіциту інформації, причому ці процеси реалізуються за активної участі емоційного компоненту, що впливає на виділення та фіксацію найбільш значущих характеристик явища або об'єкта, щодо яких створюються стереотипи.

Особливості взаємозв'язку соціальних стереотипів та ідентичності

Соціальні стереотипи слугують засобом групової ідентифікації та самоідентифікації людини, з одного боку, концентрують у собі вищі життєві цінності та ідеали, надають людині моделі, шаблони, зразки соціальної поведінки, еталони соціального оцінювання, алгоритми мислення, тобто соціальні стереотипи виконують захисну функцію; з іншого боку, вони можуть блокувати мотивацію (перешкоджати) розвитку індивідуальності, реалізацію особистісного потенціалу, самовизначення людини.

Глобалізаційні процеси у світі викликали необхідність розуміння особливостей «Свого» / «Іншого» / «Чужого» і, відповідно, розуміння того, як формуються їх образи та стереотипи. Сьогодні ми є свідками ситуації, коли питання національної ідентичності, творення нової європейської спільноти постають з особливою гостротою в зміненому суспільному контексті. Різноманіття соціальних стереотипів у культурі, історії, політиці, у повсякденному житті та взаємодії людей говорить про те, що вони впливають на ідентифікаційні процеси в суспільстві. Саме в суспільстві народжуються та закріплюються соціальні стереотипи, детермінуючи поведінку, систему цінностей, норм, правил і звичаїв, виконуючи важливі функції ідентифікації всередині групи та формуючи базисні елементи ставлення до інших соціальних груп, тобто стереотипи «вбудовуються» в соціальну ідентичність людини через основні смисли культури.

Суспільство зараз перебуває на зламі культурних змін, коли старі стереотипи ще не скоро відійдуть у минуле, і з'явилося більше нових стереотипів, які утворюють своєрідну нормативну матрицю сприйняття як минулого, так і сучасного стану. Спроби самоідентифікації та пошук втраченої ідентичності особистості та соціальних спільнот, проблемні питання при створенні національної ідеї народжують своєрідні соціальні стереотипи. Сьогодні спостерігається не тільки криза процесу формування ідентичності, але й позитивних соціальних стереотипів в Україні. Це пов'язане з радикальними економічними і політичними перетвореннями українського суспільства, а також з глобалізаційними процесами у світі.

Для усвідомлення своєї ідентичності і відтворення групової ідентичності людині необхідні стереотипи стосовно інших груп, при цьому відбувається формування «Вони»-образу, що допомагає більш чіткому розумінню «Ми»-образу. Групову ідентичність розглядаємо як ототожнення індивіда з груповими цінностями, нормами, позитивними стереотипами, які «з метою відтворення і відродження національної культури слід приймати як імператив, тобто він є обов'язковим для виконання» [16].

Стереотипні уявлення можуть існувати фактично стосовно будь-яких суб'єктів або об'єктів. Когнітивна основа стереотипізації – величезний обсяг інформації, що змушена сприймати та переробляти людина, тому пізнавальною функцією стереотипу є селекція, обмеження і категоризація інформації. Мотиваційною основою стереотипізації є потреба у відчутті захищеності та приналежності до «правильного» кола; ідентифікаційні функції стереотипу: створення і підтримання позитивного «Я»-образу (або «Ми»-образу); формування та підтримка ідеології, що пояснює і виправдовує поведінку даної групи [2; 8]. Ці захисні функції соціальної стереотипізації досить тісно переплетені з функціями соціальної ідентифікації. Наприклад, В. О. Ядов виокремлює такі функції соціальної ідентичності: 1) підпорядкованість індивіда соціальній групі; 2) груповий захист; 3) основа для самооцінювання та оцінювання інших; 4) залученість до системи групових взаємовідносин; 5) групова інтеграція [32]. Це надає підстави для попереднього висновку про значний вплив групового стереотипу у становленні та відтворенні відповідної соціальної ідентичності.

Л. Потапенко теж підкреслює, що аксіологічність у стереотипі носить досить грубий оцінювальний характер: «поганий» при негативному сприйнятті, «хороший» – при позитивному. Механізм формування стереотипу полягає в редукції, спрощенні, схематизації прототипу, зведенні його до генералізованого й категоричного шаблону. Зазначимо, що власне вже в самій опозиції «Свої» – «Чужі», «Я» – «Інший» закладені атрибути «чорно-білого» сприйняття реальності, бінарної картини світу. Так, «Ворогу» як крайньому прояву «Чужого» – через закономірності бінарної логіки – надаються

характеристики, протилежні тим, які найбільш значущі для колективної ідентичності [26]. Звідси походять соціальна і афективна функції стереотипу – протиставлення «внутрішньогрупового» / «негрупового», яке призводить до соціальної категоризації, до утворення соціальних структур, на які активно орієнтуються в повсякденному житті, і певна міра етноцентризму в міжетнічному спілкуванні виявлена як постійне виділення «свого» в противагу до «чужого» [5].

Слідування стереотипам та застосування перетворює їх на своєрідні норми-цінності певної групи, спільності. Завдяки цьому відбувається розмежування за лінією «Ми» – «Вони», «Свої» – «Чужі». Під феноменом «Ми» розуміється групова ідентифікація, процес усвідомленого або неусвідомленого ототожнення особистості з психологічно значимою групою, коли група виступає колективним суб'єктом соціальної поведінки. Стереотипи стосовно своєї групи (або «Ми») та стосовно іншої групи («Вони») впливають на ідентифікаційні процеси як у групі, так і на рівні всього соціуму.

Проблеми соціальної ідентифікації надзвичайно ускладнюються у нестабільному суспільстві, в якому, як зазначає М. М. Слюсаревський, є досить високою ймовірність соціальної напруженості як «психічного стану соціуму, який являє собою складну, як правило, доволі тривалу в часі реакцію на будь-які екстремальні впливи, що супроводжується істотними (фіксованими) порушеннями динамічної рівноваги індивідуальних і надіндивідуальних елементів психосоціальної структури та/або сприймається соціальними суб'єктами як загроза основам їхньої життєдіяльності чи світогляду» [29, с. 173].

Серед соціальних причин, які породжують ситуацію «ідентифікаційної невизначеності» (для позначення цього ж феномену застосовуються метафоричні поняття «ідентифікаційна сплутаність», «ідентифікаційний розлом»), виокремлюються зміни в статусних структурах і позиціях соціальних груп та, відповідно, зміна змісту та валентності стереотипів щодо певної соціальної групи; становлення ринкової економіки, що послаблює почуття захищеності та спонукає шукати власний індивідуальний шлях виживання і реалізації; «системна криза суспільства», створена суперечливими тенденціями в розвитку українського

суспільства (глобалізацією та одночасно національно-етнічним і державним відокремленням, орієнтацією у своїх перевагах на Захід і на Схід) [12].

Групова ідентичність формується в процесі соціалізації і може бути втрачена з двох причин: в результаті кардинальних психічних змін та внаслідок швидких і суттєвих трансформацій у соціальному середовищі. У соціологічних дослідженнях вказується, що, як правило, стереотипи пов'язані з основними соціальними інститутами (сім'я, держава, освіта та ін.), вони виявляються через відповідність поведінки інституціональним вимогам та через їх реакцію, яка, у свою чергу, теж є стереотипною.

Саме в соціології активно досліджувалася тема особистісної і соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації (праці Е. Гідденса, І. Гоффмана, І. С. Кона, Дж. Міда, С. Московічі, Т. Парсонса, В. О. Ядова та ін.). Соціологи визначають ідентичність як комплекс ролей, соціальних статусів, організованих відповідно до вимог соціальної системи. Спроба відповісти на питання «Хто Я?» формує у свідомості суб'єкта систему його самоідентичностей, або ідентифікаційну матрицю (С. Московічі) [22]. На наш погляд, на це положення слід звернути увагу при розгляді питання трансформації ідентичності особистості в часи серйозних суспільних змін, оскільки воно, по-перше, підкреслює цілісність і системність ідентичності, по-друге, той факт, що при зміні соціальної ситуації різні види ідентичностей можуть змінюватися по-різному, створюючи нову конфігурацію, про що свідчать результати численних досліджень (А. С. Зубенко, К. В. Коростеліна, С. Московічі, Л. Е. Орбан-Лембрик).

Отже, соціальну ідентичність (і відповідні до неї соціальні стереотипи) треба розглядати як систему, яка має складну багаторівневу конфігурацію. Ця система «в нормі» є узгодженою, упорядкованою та забезпечує внутрішню гармонійність особистості. З погляду Л. І. Анциферової [4], процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно і дискомфортно, особливо якщо особистість перебуває в трансформаційних або життєво невизначених ситуаціях. Наприклад, у сучасній Україні

«розмиваються» умовні межі між української громадянською ідентичністю та територіальною регіональною ідентичністю, що призводить до «ідентифікаційної сплутаності» та сприяє зміцненню старих стереотипних уявлень та появи нових стереотипів стосовно своєї та «інших» соціальних груп.

Результати досліджень міжгрупової взаємодії (Т. Адорно, Дж. Доллард, Р. Берковіц, М. Шериф, Д. Кембелл) [3; 9; 19] привели до необхідності більш детального аналізу соціальної ідентичності, пов'язаної з членством у певних групах. Завдяки належності до різних соціальних груп індивіди набувають соціальну ідентичність, що визначає їх позицію в соціумі, особливості сприйняття себе і суспільства. Людина починає сприймати себе як члена певної групи, тобто ідентифікує себе зі своєю групою («Ми» або інгрупа (ingroup)) і відрізняє від інших груп («Вони» або аутгрупа (outgroup)). Чим більш вираженою є інгрупова ідентичність, тим сильніша диференціація інгрупи від інших аутгруп.

В концепції російського історика Б. Ф. Поршнєва мова йде про процеси категоризації (на «ми» і «вони»), що є основним у створенні соціальних стереотипів, соціальної ідентифікації та соціальної диференціації, якщо використовувати категоріальну сітку британських дослідників Г. Теджфела і Дж. Тернера, яка отримала значне поширення у світовій соціальній психології. Вони висувують психологічний принцип, згідно з яким диференціація (оцінне порівняння) груп нерозривно пов'язана з іншим когнітивним процесом – груповою ідентифікацією (усвідомленням належності до групи): «будь-яке протиставлення з'єднує, будь-яке поєднання протиставляє, міра протиставлення є мірою з'єднання» [27, с. 14].

Особистісна ідентичність відображає міжособистісну поведінку, що характеризується диференціацією між індивідом та іншими («Я» – «Вони»); соціальна ідентичність пов'язана з міжгруповими відносинами, тобто характеризується диференціацією між групами («Ми» – «Вони»), отже, наявними в особистості соціальними стереотипами. Особистісна або соціальна ідентичність актуалізується залежно від оцінки індивідом соціальної ситуації. Цей вибір, як підкреслює Г. Теджфел, пов'язаний з потребою в позитивній самооцінці:

якщо ця потреба не задовольняється у міжперсональних стосунках, індивід прагне бути включеним до соціальної групи з більш високим статусом, яка оцінюється більш позитивно порівняно з аут-групами [1; 20]. Для цього індивід має такі стратегії:

- створення соціальних змін (з метою покращити групу);
- проявлення соціальної креативності (з метою пошуку більш прийнятних параметрів порівняння між інгрупою та аутгрупою – на користь першої);
- ініціація соціальної мобільності (з метою дистанціювання від групи).

У теорії самокатегоризації Дж. Тернера соціальна ідентичність визначається як «деперсоналізоване» значення, тобто сприйняття особистості не як унікальної істоти, а як типового представника тієї чи іншої соціальної категорії, з набуттям якостей соціального стереотипу. Тобто йдеться про «Ми»-ідентичність, яка, проте, виникає не на підставі реальних міжособистісних відносин, а на підставі загального членства в групі, що надає можливість індивідові визначити, описати та оцінити себе в термінах загальної категорії [20]. Особистісна та соціальна ідентичність розглядаються як різні рівні самокатегоризації та описуються із застосуванням різного набору когнітивних категорій для самовизначення: в соціальній ідентичності обрані категорії підкреслюють схожість індивіда з іншими людьми, що включені до певної соціальної категорії на протигагу «іншим» (саме це зближує з поняттям «соціальний стереотип»); особистісна ідентичність визначає «Я» в термінах індивідуальних відмінностей. Слід зауважити на важливій закономірності: коли особистість стає членом групи і набуває певної групової ідентичності, то умовні межі між індивідом та іншими членами інгрупи розмиваються та згладжуються; умовні межі між інгрупою та аутгрупою окреслюються більш чітко. Завдяки цьому особистість на емоційному рівні починає розділяти зі своєю групою успіхи, поразки, образи тощо, тобто групове життя вже стає частиною особистості.

Отже, чим більшою мірою виявляється соціальна ідентичність, чим більш стереотипізованим є образ групи та належна поведінка особистості, тим менше сприймаються

відмінності між особистістю та іншими членами групи і тим більш деперсоналізованою є особистість. Деперсоналізація пов'язана з процесом аутостереотипізації, завдяки якому індивід починає сприймати себе як взаємопов'язаного з групою, а не як унікальну особистість, що відрізняється від інших.

Проведений теоретичний аналіз дозволив підсумувати деякі моменти, пов'язані із взаємодією соціальних стереотипів та ідентичності.

Показано, що оцінка відмінностей між членами інгрупи є більш диференційованою та визначається переважно індивідуальними особливостями особистості, водночас оцінка відмінностей між групами є стереотипізованою, у наданні цих оцінок спрацьовує механізм соціальної категоризації, що значно схематизує отримане уявлення.

З'ясовано, що в ситуації протиставлення «Ми» – «Вони», зокрема, в ситуації змагання за визнання або статус, оцінки членів як інгрупи, так і аутгрупи стають більш стереотипними, водночас сприяючи консолідації групової ідентичності.

Таким чином, соціальна ідентифікація особистості безпосередньо пов'язана з проблемою формування позитивних групових стереотипів. Стереотипізація є механізмом орієнтації індивіда в строкатому, соціально неоднорідному середовищі. Засвоєння однакових стереотипів психологічно зближує їх носіїв, внутрішньо консолідує групу, спільність. Тому одним із важливих завдань сучасного українського суспільства є формування позитивних стереотипів як основи формування національної ідентичності.

Пріоритети розвитку людини як особистості, її прав, проголошені українською державою, вимагають глибинної трансформації суспільної свідомості, зокрема усталених соціальних стереотипів. З практичної точки зору необхідність всебічного вивчення соціальних стереотипів пояснюється потребою в нейтралізації негативних наслідків стереотипізації і стереотипних проявів негативізму, нетерпимості у взаємовідносинах і поведінці людей, а також у протидії маніпулятивному використанню стереотипів у суспільній практиці.

Література

1. *Абульханова К. А.* Социальное мышление личности / К. А. Абульханова // Современная психология: состояние и перспективы исследований. – Ч. 3. [Социальные представления и мышление личности]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – С. 88–103.
2. *Адорно Т.* Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из «Авторитарной личности» / Т. Адорно // Социс. – 1993. – № 3. – С. 82.
3. *Андреева Г. М.* Психология социального познания: [Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений] / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
4. *Анцыферова Л. И.* Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 1. – С. 23–31.
5. *Байбурин А. К.* Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
6. *Баязитов Р. Ф.* Авторитарный стереотип: сущность и проявления в социальных взаимодействиях [Монография] / Р. Ф. Баязитов. – Нижнекамск: Изд-во НМИ, 2006. – 175 с.
7. *Берулава Г. А.* Роль стереотипов психической активности в развитии личности / Г. А. Берулава, М. М. Берулава, З. С. Боташева, О. В. Непша, Э. М. Сагилян, Н. В. Сплавская // Под общей редакцией Г. А. Берулава. – М.: Издательство «Гуманитарная наука», 2010. – 157 с.
8. *Бочкарев А. Е.* О категоризации как условия понимания / А. Е. Бочкарева // Понимание в коммуникации. Язык. Человек. Концепция: Тезисы докладов Международной научной конференции (Москва, 28 февраля – 1 марта 2007 г.) / сост. М. Ю. Михеев. – М.: НИВЦ МГУ, 2007. – С. 8–9.
9. *Дилигенский Г. Г.* Социально-политическая психология / Г. Г. Дилигенский. – М.: Новая школа, 1996. – 352 с.
10. *Дьякова Е. Г.* Массовая коммуникация и проблемы конструирования реальности: анализ основных теоретических подходов / Е. Г. Дьякова, А. Д. Трахтенберг. – Екатеринбург: Уральское отделение Российской академии наук, 1999. – 130 с.
11. *Завгородня Л. В.* Стереотипи породження та сприймання журналістського твору (на матеріалі газетних текстів): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика» / Л. В. Завгородня. – К., 2003. – 20 с.

12. *Зубенко А. С.* Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. – Харків : Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2004. – Вип. 16. – С. 31–36.
13. *Ионин Л. Г.* Социология культуры [Текст]: учеб. пособие для вузов / Л. Г. Ионин. – М. : Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.
14. *Коростелина К. В.* Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2003. – Вип. 2. – 358 с.
15. *Куевда В. Т.* Етнологічні механізми фіксації колективного досвіду / В. Т. Куевда // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань. – К. : Гнозис. 1998. – Т.2. – С. 239-247.
16. *Лавлінський Р. О.* Процеси формування і функціонування стереотипу у свідомості / Р. О. Лавлінський // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, Серия : «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Т. 24 (63). – 2011. – № 3-4. – С. 204–210.
17. *Липпман У.* Общественное мнение / Уолтер Липпман; [пер. с англ. Т. В. Барчунова, под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко]. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
18. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Люсьен Леви-Брюль // Психология мышления [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова]. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С.130–140.
19. *Лейенс Ж. Ф., Дарден Б.* Основные концепции и подходы в социальном познании / Ж. Ф. Лейенс, Б. Дарден // Перспективы социальной психологии. Пер. с англ. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 128–156.
20. *Майерс Д.* Социальная психология / Дэвид Майерс// [Пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова]. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.: ил.
21. *Мацумото Д.* Психология и культура / Дэвид Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 603 с. (Серия «Мастера психологии»)
22. *Московичи С.* Машина, творящая богов / Серж Московичи; [Пер. с франц. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского; науч. ред. А. И. Донцов]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
23. *Нельсон Т.* Психология предубеждений. Секреты шаблонного мышления, восприятия и поведения / Тодд Нельсон; [пер. с англ. С. Комарова, А. Боричева]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
24. *Ольшанский Д. В.* Основы политической психологии: учебное пособие для вузов / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002.– 576 с.
25. *Попков В. Д.* Стереотипы и предрассудки: их влияние на процесс межкультурной коммуникации / В. Д. Попков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. V, № 3. – С. 178–191.
26. *Потапенко Л. В.* Стереотип як засіб репрезентації «Іншого»: компаративний аспект. / Л. В. Потапенко // Наукові записки. Серія «Культурологія». Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Культура в горизонті сталих і плінних ідентичностей» (12-13 квітня 2013 року м. Острого). Частина 2. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 12. – 450 с. – С. 337–340.
27. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – Изд 2-е, доп. и испр. – М. : Наука, 1979. – 232 с. (АН СССР, Ин-т всеобщей истории)
28. *Почепцов Г. Г.* Паблик рилейшнз для професіоналов / Георгий Георгиевич Почепцов. – М. : Рефл-бук, Ваклер, 2005. – 624 с.
29. *Слюсаревський М. М.* «Ми» і «Я» в сучасному світі. Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
30. *Шерман О. М.* Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації [Монографія] / О. М. Шерман. – Львів : Сполом, 2008. – 228 с.
31. *Шибутани Т.* Социальная психология / Т. Шибутани / [Пер. с англ. В. В. Ольшанского; общ.ред. и послесловие проф. Г. В. Осипова]. – М. : Прогресс, 1969. – 534 с.
32. *Ядов В. А.* Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – № 3–4. – 1995. – С. 18–21.

2.4. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Н. Є. Завацька

Під адаптаційним потенціалом особистості, зазвичай, розуміють сукупність якісно своєрідних індивідуально-психологічних властивостей, набір яких неоднаковий у різних дослідженнях. Висновок про стан особистісного адаптаційного потенціалу, який проводиться на підставі аналізу рівневих характеристик цих властивостей, з'єднаних у групу, викликає складнощі зіставлення досліджень і виділення загальних властивостей, чинників і закономірностей формування адаптаційного потенціалу. Спостерігається суперечність між пояснювальною цінністю даного поняття і неоднозначністю його визначення. Так, адаптаційний потенціал особистості визначається Н. Л. Коноваловою як інтегруюча характеристика психічного здоров'я [19]. Адаптаційний потенціал розглядається при цьому як сукупність внутрішніх чинників, що визначають ефективність адаптаційних змін; він залежить від багатьох конституціональних, природжених і набутих чинників, що визначають структуру особистості, і знаходиться в тісному взаємозв'язку з періодизацією розвитку особистості. Поняття «адаптаційний потенціал» розглядається С. Ю. Добряком як синонімічне поняттю «адаптивність» і застосовується для позначення властивості, що виражає можливості особистості щодо психічної адаптації. Зміст адаптаційного потенціалу конкретизується в дослідженнях А. Г. Маклакова і наповнюється головним чином психофізіологічними і соціально-психологічними характеристиками, такими, як нервово-психічна стійкість, що виділяється як елемент поведінкової регуляції, комунікативні якості, моральна нормативність [21]. Проте в таких тлумаченнях поза увагою залишається позитивний вплив на адаптаційний потенціал особистості її соціальних зв'язків, особливостей соціальної підтримки – задоволення специфічних соціальних потреб: у близькості, захисті, інформації, практичній допомозі, розрядці та заспокоєнні.

Інші дослідники (В. І. Медведєв, С. Т. Посохова) серед компонентів адаптаційного потенціалу виділяють біопластичний компонент, що відображає еволюційно закріплені доцільні форми життєдіяльності людини і природжені енергетичні ресурси [23; 26]. В цей компонент, зокрема, входять тілесна і біохімічна конституція, нейродинамічна організація з функціональною асиметрією і т.п. Разом із біопластичним компонентом дослідники розглядають біографічний компонент адаптаційного потенціалу особистості, пояснюючи це тим, що біографії людина зобов'язана можливістю використовувати одержаний біопластичний потенціал для оволодіння вже відомими способами взаємодії зі світом, накопиченими і освоєними його сім'єю, батьками. Проте біопластичний компонент навряд чи можна визнати провідним у структурі адаптаційного потенціалу, що визначає сутність адаптації. В практиці відомі численні випадки, коли порушення фізичного резерву не заважало особистості адаптуватися до себе, соціуму і інших умов навколишньої дійсності. З іншого боку, оскільки зміни адаптогенних ситуацій відбуваються стрімко і непередбачувано, то навряд чи біографічний потенціал може забезпечувати повну адаптованість особистості протягом всього життєвого шляху.

Безперечно, в адаптаційному потенціалі закладена латентність адаптаційних здібностей, своєчасність і вектор реалізації яких залежать не тільки від активності особистості (за С. Т. Посоховою), а й від особливостей її зв'язків із соціумом, рівня соціальної підтримки. На нашу думку, рівень оволодіння в кризовій ситуації залежить від рівня розвитку адаптаційного потенціалу особистості зрілого віку, оскільки цим визначається якість і продуктивність особистісних виборів. Нагадаємо, у зв'язку із цим, що життєвий шлях людини – це, за висловом О. Г. Асмолова, історія відхилених нею альтернатив [4]. Тоді епіцентром адаптаційного потенціалу особистості і відповідно показниками її зрілості є мотиви, домагання, цінності, відносини, особистісні змісти і цілі людини.

Аналіз відомих теорій особистості дозволяє виявити основні структурні компоненти особистості, які можуть виступати як структурні елементи її адаптаційного потенціалу, під яким будемо розуміти низку соціально-психологічних та

індивідуальних характеристик особистості, які визначають ступінь її соціальної адаптованості в конкретних соціальних умовах, а саме вияв умов, при яких рівень адаптованості до впливу психогенних факторів був би задовільним і сприяв ефективності діяльності у психотравмуючих ситуаціях, збереженню психічних і фізіологічних резервів.

Ми вважаємо, що соціальна підтримка відіграє надзвичайно важливу роль у процесі соціальної реадaptaції. За даними досліджень (Н. Г. Гаранян, Т. В. Довженко, М. Весета, E. Serafetinides, G. Sommer, S. Tydecks, T. Fydrich), критерії психологічної (емоційної) соціальної підтримки передбачають оцінку переживання позитивного відчуття близькості, довіри і спільності; критерії, пов'язані з інструментальною соціальною підтримкою, передбачають оцінку практичної, інформаційної або матеріальної (гроші, речі) допомоги; критерії, спрямовані на оцінку рівня соціальної інтеграції, визначаються входженням у певну мережу соціальної взаємодії, наявністю референтної групи, у межах якої відбувається збіг цінностей і уявлень про життя, задоволення соціальною підтримкою, пов'язаним із переживанням стабільності у відносинах і відчуттям впевненості та безпеки [25; 35; 38].

Дослідниками (А. Б. Холмогорова, E. Brähler, T. Brugha, M. Greenblatt) виділяються такі компоненти соціальної підтримки: сприйманість підтримки (тобто когніції (переконання), що тебе підтримують); реальність підтримки і взаємність підтримки; можливість звернутися до тих, хто підтримає і допоможе, тобто мережа підтримки; джерела підтримки (носії ролей – партнери, родичі та ін.) [36; 39; 41]. На нашу думку, включення цієї складової в адаптаційний потенціал особистості зумовлює позитивну дію соціальних відносин і підтримки.

Адаптаційний потенціал особистості доцільно представити як інтегральне утворення, що об'єднує інтраперсональні складові (сферу самосвідомості, індивідуально-типологічні особливості, емоційно-вольову та мотиваційно-ціннісну сферу особистості) та інтерпер-сональну складову – соціальну підтримку (психологічну, інструментальну та особливості соціальної інтеграції).

Отже, основними складовими адаптаційного потенціалу, крім впливу мікросоціального середовища (рівня соціальної підтримки), є структурні компоненти особистості, що узгоджується з позицією К. О. Абульханової, за справедливим зауваженням якої «психіка виявляється засобом або способом, «органом», який опосередковує процес взаємодії індивіда з усіма «обставинами» його життєдіяльності, включаючи в них і людей, і події, і всю людську культуру в цілому. Вона опосередковує цей процес і в тому значенні, що від неї залежить, як зміниться або залишиться незмінним індивід під впливом цих обставин» [1, с. 134].

Від адаптаційного потенціалу особистості зрілого віку, який може визначити як швидку і ефективну реадaptaцію, так і потенційну схильність до соціальної дезадаптації, залежить насамперед рівень соціальної реадaptaції особистості в середовищі. Адаптаційний потенціал особистості зрілого віку забезпечує усвідомлене орієнтування і оволодіння поведінкою на основі закладених у ньому значень і цінностей як концентрованого виразу мотивів. В цьому – його вирішальний внесок у процес реадaptaції зрілої людини до різко змінених умов життєдіяльності [6; 13].

Запропонована структурна модель адаптаційного потенціалу особистості наведена на рис. 1.

В запропонованій моделі адаптаційного потенціалу сферу самосвідомості особистості представляють такі компоненти: самооцінка, локус контролю та ступінь самоприйняття.

Самосвідомість особистості та її інтегральний вираз – Я-концепція виступає як домінанта в теоретичних пошуках і практичних розробках дослідників. Терміном Я-концепція позначають організовану когнітивну структуру; це – підсумок пізнання і оцінки індивідом себе через різні діяльнісні Я-образи на тому або іншому емоційному фоні. Усі уявлення щодо свого Я організуються в систему Я-концепції. Розуміючи під Я-концепцією механізм, що контролює й інтегрує поведінку, Я-концепцію можна розглядати як головний чинник адаптації особистості. При цьому слід розкрити різні варіанти співвідношення між ними. Так, формування продуктивної Я-концепції – самостійна форма життєдіяльності особистості, в

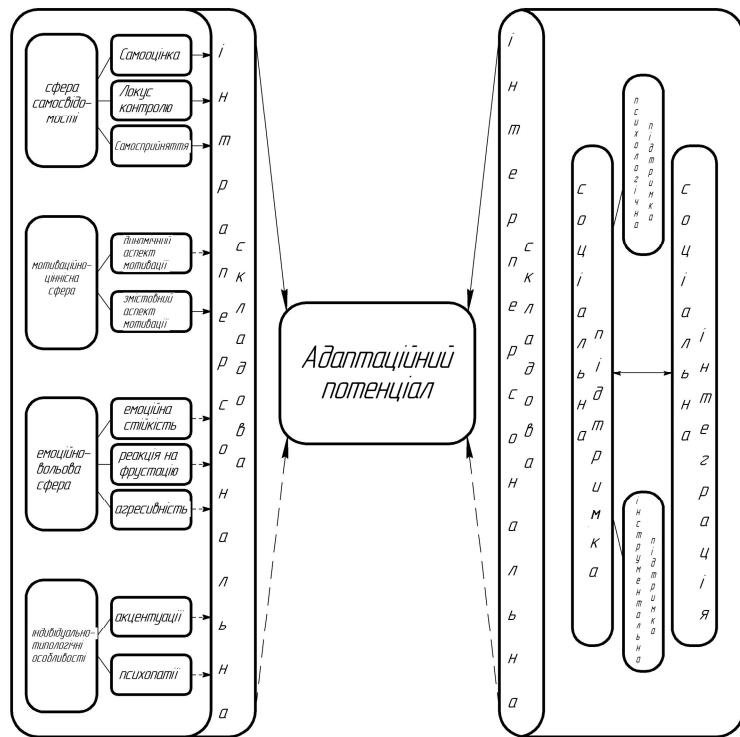

Рис. 1. Модель адаптаційного потенціалу особистості

якій адаптації належить роль тільки одного з етапів, хоча і першого [6; 10; 11]. Разом із цим Я-концепція може стати однією з детермінант адаптаційної поведінки або становити її обов'язкову умову [20]. Подібний підхід спирається переважно на структуру Я-концепції і функції кожного з її елементів, що важливо для розуміння всіх можливих співвідношень Я-концепції і адаптації.

Наведемо докази того, що окремі елементи Я-концепції беруть участь в адаптації, специфічним чином трансформуючись у її динаміку і результат. Так, когнітивний параметр визначає вибірковість і відносну стійкість особистості в суб'єктивній ієрархії уявлень про себе, що необхідно для вибору

індивідуальної стратегії адаптивної взаємодії з навколишнім середовищем в умовах соціального впливу. Емоційний параметр підкреслює упередженість ставлення до себе і тим самим упорядковує регулюючі впливи Я-концепції відповідно до актуальних потреб особистості в конкретних умовах існування. Поведінковий параметр дозволяє особистості реалізувати Я-образ і самооцінку в реальній поведінці в середовищі, яке змінюється. В той же час Я-концепція характеризується відносною стабільністю. Спостерігається тенденція до самопідкріплення Я-концепції за допомогою механізмів психологічного захисту, які дозволяють нейтралізувати розбіжності між реальним досвідом і уявленням про себе. Прагнення захистити Я-концепцію від руйнуючих дій є одним з основоположних мотивів адаптивної поведінки. Одна з особливостей адаптивної функції Я-концепції полягає в посиленні егоцентричних установок і орієнтацій. Це посилення відображається в інтенсифікації процесів самосвідомості, самовіддзеркаленні і підвищенні цінності свого Я. Виникає припущення, що при освоєнні нової соціальної ролі, яка має більший життєвий сенс, виконання якої значною мірою визначається можливостями самої особистості, акцент у ціннісних уявленнях зміщується в площину власного «Я». Подібна ціннісна переорієнтація не тільки економить і зберігає фізичні, духовні сили, але й містить у собі помітний творчий потенціал. Процес адаптації супроводжується переосмисленням цінності власного «Я», що сприяє досягненню більш довшого рівня ідентифікації і самоідентифікації. Результат цього переосмислення може бути своєрідним: цінність власного «Я» трансформується в міру цінності іншої людини, в міру дії на оточуючих. Подібне перетворення вимагає відмови від адаптивних стереотипів взаємодії, що склалися в минулому – як з оточуючими, так і з самим собою. Воно означає набуття особистістю внутрішньої цілісності, підвищення здатності адаптуватися в навколишній реальності. Формування свідомості дає можливість ставити перед собою цілі адаптації, уміти контролювати свої емоції, поведінку, думки, передбачати наслідки своїх дій. Будучи інтегратором психічних процесів, свідомість має свою природу і елементи: активність, інтенціональність, мотиваційно-ціннісний рівень розвитку.

Адаптаційний зміст Я-концепції розкривається і в активності особистості. Я-концепція, з одного боку, відображає ступінь і напрям активності особистості у взаємодії з навколишнім середовищем, виконуючи тим самим функцію своєрідного зворотного зв'язку, з іншого – регулює цю взаємодію. На рівні соціального індивіда активність перебуває у залежності від потреби до приналежності людини до тієї або іншої спільності. В даному випадку адаптаційну роль Я-концепції можна звести до формування статевої, етнічної, вікової, професійної, соціально-рольової ідентичності. Особистість дістає можливість не тільки оцінювати свою відповідність ролі, але і визначати власну унікальність у виконанні тієї або іншої ролі і коректувати її в разі потреби.

Очевидно, самооцінка і рівень домагань в умовах кризи проходять у своєму розвитку тривалий шлях і нелегко піддаються зміні. Можливо, наявність у людини самокритичності дозволяє усвідомити ступінь розбіжності між домаганнями і реальними можливостями і скорегувати необхідний рівень домагань.

Не менш важливим є локус контролю – особистісний ресурс, на основі якого формується поведінка особистості і від якої залежить вибір варіанту адаптації до соціального середовища. Здебільшого вважається, що особи з внутрішнім (інтернальним) локусом контролю проявляють більшу когнітивну активність, більш ефективно долають стрес і виявляють більш високий рівень соціальної адаптації, ніж екстернали (С. Ю. Алашеев, С. В. Биков, Д. Зіглер, Р. Лоу, Л. Хьелл та ін.). Вирішальне значення в процесі соціальної адаптації особистості відіграють і такі функції сфери самосвідомості: забезпечення внутрішньої узгодженості особистості; уявлення про свої особистісні властивості, що є базою очікувань стосовно самого себе. При цьому найбільш важливу роль відіграє процес зіставлення образів Я-реальне і Я-ідеальне. Дослідники (Л. І. Анциферова, Л. В. Верейна, Б. М. Коган, Є. Т. Соколова, В. В. Столін та ін.) відзначають, що самооцінка і ступінь самосприйняття, які є ядром саморегуляції і визначають ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей,

визначають продуктивність життєдіяльності в умовах кризи, а отже, і успішність соціальної адаптації [3; 8; 34].

Зауважимо, що стабілізація Я-концепції може здійснюватися за допомогою механізмів психологічного захисту (механізмів інтрапсихічної адаптації), які лежать в основі індивідуальних відмінностей. Однак значне переважання певних видів психологічного захисту, як вказувалося вище, створює ґрунт для формування відповідних типів акцентуації характеру і розладів особистості, що знижують її адаптаційний потенціал. При розгляді системи психологічного захисту звичайно виділяються захисні процеси і механізми, а також комплекси захисних механізмів. Крім класичного набору захисних механізмів (витіснення, заперечення, проєкції, регресії та інших) деякими авторами вводяться інші механізми захисту (агресія, дисфоричний захист, переоцінка та інші). Зазвичай аналізу піддаються від 8–11 до 23 захисних механізмів. Пильна увага до феномену психологічного захисту в контексті даної проблематики пояснюється тим, що він, на нашу думку, має велику пояснювальну силу при вивченні соціальної дезадаптації особистості, а отже, і можливостей її реадaptaції. Так, якщо психологічний захист чого-небудь не виконує свої функції, це може сприяти виникненню психічних порушень. Крім того, захисні механізми під впливом патогенних чинників (найважчих і фруструючих ситуацій, які до того ж часто повторюються) можуть стати патологічними і тим самим посилити соціальну дезадаптацію особистості. Захисні механізми можуть позбавити особистість можливості адекватно оцінювати дійсність, що в значній мірі може призвести до її повного заперечення [14].

Процеси, за допомогою яких особистість виявляється в змозі управляти своєю поведінкою, в умовах суперечливого впливу соціального оточення або власних біологічних механізмів визначають її самоконтроль. Б. Д. Карвасарський розглядає два види самоконтролю: 1) спрямований на подолання потягу; 2) спрямований на подолання неприємної, обтяжливої ситуації, прагнення терпляче пережити її для досягнення довготривалого позитивного ефекту. Дослідник виділяє такі компоненти самоконтролю: прийняття індивідом відповідальності за зміну

ситуації (можлива позитивна зміна в ситуації повинна розглядатися як бажана і виправдана мета, досягнення якої здійснюється за допомогою контрольованої поведінки); здатність стежити за своєю поведінкою і володіти нею в конфліктних ситуаціях; здатність співвідносити і корегувати свою поведінку на даний момент з певним критерієм, який виступає як мета зміни поведінки; здатність оцінювати успіх або невдачу в досягненні цього критерію за допомогою самозаохочення або самокритики [17].

В процесі контролю за поведінкою важливу роль відіграють зобов'язання особистості, постановка цілей, самоспостереження і самопідкріплення. До прийомів самоконтролю належать: самоспостереження; договір із самим собою; самопідкріплення і самокритика; самостійний контроль стимулів; самостійна мобілізація і релаксація; методика прихованої настройки. Коли самоконтроль слабшає, деякі особистості поводяться стереотипно, інші – діють імпульсивно, а треті – надмірно додержуються вказівок. Джерелом порушення самоконтролю є надмірне збудження і напруга, тому виховання самоконтролю включає процедури, які мають звести до мінімуму емоційні реакції. Підвищений самоконтроль, з одного боку, сприяє адаптації в умовах виконання діяльності, пов'язаної з концентрацією уваги, а з іншого – знижує ефективність міжособистісної взаємодії унаслідок недостатності спонтанності, розкутості і безпосередності у прояві почуттів [20].

Зауважимо, що мотивація особистості відповідає за процеси вибору мети і формування наміру, а воля забезпечує реалізацію наміру, перехід від наміру до дії та підтримку наміру в активному стані. Мотиваційно-вольові механізми, що відіграють системоутворюючу роль в адаптаційному процесі, перетворюють вимоги діяльності (ситуації) в цільові структури, відповідно до яких формуються стратегії адаптації (мотиваційний компонент), а також механізми контролю і корекції реалізації стратегії (вольовий компонент). При цьому відзначають відсутність кореляції мотиваційних і вольових характеристик особистості, що говорить на користь справедливості розгляду їх як самостійних детермінант соціальної реадптації [13].

Отже, реалізація адаптаційного потенціалу особистості в конкретному середовищі багато в чому залежить від індивідуально-типологічних особливостей особистості та особливостей її емоційно-вольової сфери. Так, можна припустити, що наявність акцентуованих рис, що утруднюють адаптацію, слід розглядати як зниження адаптаційного потенціалу в процесі соціальної реадптації особистості. Однак можливо, що знижений адаптаційний потенціал не завжди супроводжуються зниженням реального (наявного) ступеня соціально-психологічної адаптованості, тобто ефективна соціальна адаптація акцентуованої особистості можлива, але лише в певному соціальному середовищі. Для кожного типу акцентуацій, як і для розладів особистості (психопатій), характерне значне переважання відповідних видів психологічних захистів. Відомо, що захисними механізмами є різні форми реакції на тривогу, викликану конфліктом, які є захистом самоствердження. Захисні механізми не усвідомлюються особистістю і не обираються нею. Вони властиві кожному і є серйозною проблемою, якщо позбавляють людину можливості адекватно оцінювати дійсність [18; 88]. Залежно від характерологічних особливостей, іноді ефективна адаптація можлива лише у разі знаходження власної соціальної «ніші», тобто в умовах мікросоціального середовища, де акцентуовані риси викликають соціальне схвалення. У зв'язку з цим індивідуально-типологічні особливості особистості, що визначають її адаптаційний потенціал, детермінують ефективність адаптації в конкретному соціальному середовищі, можуть розглядатися як складові адаптаційного потенціалу особистості. Особливості емоційної сфери особистості також впливають на реалізацію адаптаційного потенціалу в процесі соціальної реадптації особистості. Ми припускаємо, що саме емоційна незрілість спричиняє труднощі соціальної реадптації. На нашу думку, успішність реалізації адаптаційного потенціалу припускає планомірність, послідовність дій і вчинків, що досягається за допомогою достатньо розвинутого самоконтролю над власними спонуканими і емоціями.

Аналіз існуючих підходів до вирішення вказаної проблеми показав, що вельми актуальним є вивчення особливостей впливу мотиваційно-ціннісної сфери особистості на психологічні властивості і стани, які визначають її адаптаційний потенціал.

Розуміння структури і ієрархії ціннісно-мотиваційної сфери особистості як сфери її внутрішніх конфліктів з методологічних позицій сучасної вітчизняної і зарубіжної психології визначає розуміння вищих регуляторно-поведінкових адаптивних механізмів життєдіяльності людини [7; 31; 32]. Суб'єктивна недосяжність або втрата (конфліктність) тих або інших цінностей, яких прагне людина в процесі життєвого шляху, може призвести до порушення механізмів емоційної саморегуляції, що є важливим показником зниження адаптаційного потенціалу особистості [12].

Саме система ціннісних орієнтацій особистості як стійких утворень свідомості, змістових компонентів світогляду, яка забезпечує послідовність лінії поведінки, відносно стійку спрямованість потреб та інтересів, може виступати центральною складовою адаптаційного потенціалу особистості, яка забезпечує взаємодію всіх складових між собою, а також взаємовідносини із соціальним середовищем. Цінності як стійкі центральні особистісні утворення дають можливість передбачати спосіб поведінки в часі. Як відомо, поняття «ціннісні орієнтації» використовується, звичайно, при віднесенні цінностей до мотиваційно-потребової сфери (тобто пов'язаної безпосередньо з регулюванням соціальної поведінки), тоді як особистісні цінності розглядаються більшою мірою при віднесенні їх до смислової сфери особистості.

Розвиток поглядів на категорію мотивів у психології в історичному і змістовому плані сформувало різнобічну характеристику цієї категорії: як спонукання до діяльності, спричинене необхідністю задоволення виниклої або наявної потреби суб'єкта; як сукупності зовнішніх і внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість; як збудника активності, спрямованої на підтримку рівноваги всередині організму з навколишнім середовищем (матеріальним і соціальним), тобто на підтримку гомеостазу. Мотивація мислиться як процес вибору між різними можливими діями, процес, що регулює, спрямовує дії на досягнення специфічних для даного мотиву цільових станів і підтримує цю спрямованість. Мотиву надається значення кінцевої мети

діяльності, у наближенні до якої людині необхідно досягти низку проміжних цілей, що становлять часом дуже складну ієрархічно організовану систему. Проміжні цілі набувають мотиваційного значення внаслідок спеціальних процесів смислотворення, а значення, набуте ними від мотивів, і є смислом [16; 22; 24; 37; 39; 40].

У критичній ситуації (а саме в них перебували досліджувані) порушуються одночасно і психологічне майбутнє, і смисл, і цілісність життя. Це різні виміри самої критичної ситуації. Виникає розлад усієї системи життя, тобто свідомість – буття; свідомість не може прийняти буття в такому його вигляді і втрачає здатність осмислювати і направляти його. Усе це феноменологічно виражається у втраті смислу. Механізми розвитку смислів у вигляді мотиваційної фіксації в особистості зрілого віку забезпечують розвиток вищих форм мотивації, провідних на даному етапі онтогенезу смисложиттєвих мотивів, визначених як основа для самореалізації. Розгортання й усвідомлення цих мотивів представлено у вигляді ціннісних переживань, що витісняють неконструктивні переживання, що пов'язані із соціальною дезадаптацією і розуміються як форма внутрішньої активності, спрямованої на переосмислення свого існування, на соціальну реадаптацію. Ієрархія мотивів існує на всіх рівнях розвитку й утворює відносно самостійні одиниці життя особистості, що можуть бути меншими або більшими, роз'єднаними або включеними в єдину мотиваційну сферу. Стійкості ієрархії мотиваційної сфери додають лише ті мотиви, що пов'язані з новоутвореннями, які виникли в процесі соціального розвитку людини (мотиви, що йдуть від свідомо поставленої мети, переконань тощо). Цінними для розуміння психологічних чинників, які визначають соціальну адаптацію особистості, є уявлення про таку модель мотиву, що має складне багатобічне і багаторівневе структурне утворення, здатне спонукати і регулювати діяльність людини на несвідомому і свідомому рівнях. У цій моделі виділені підструктури властивостей мотиву, що утворюють його ядро, і функції мотиву. Спонукальна, регулятивна, селективна, когнітивна та інші функції мотиву визначаються властивостями мотиву, що

детермінуються спрямованістю, установками, вольовими діями, емоційністю, динамічністю особистості, а різні сполучення властивостей і функцій мотиву приводять до мотивації активності особистості, до її успішної адаптації. Деформація окремих одиниць мотиву або декількох із них і в цілому мотивації можуть спричиняти дезадаптацію особистості. Отже, проблема вивчення чинників, як сприятливих, так і перешкоджаючих прояву внутрішньої мотивації, є актуальною. Один з таких чинників можна зв'язати з локусом каузальності: первинною схильністю людини є прагнення ефективно взаємодіяти з оточенням. Людина прагне до того, щоб бути першопричиною, джерелом своєї власної поведінки; вона прагне до особистої каузальності. Підкреслимо, що при внутрішній мотивації особистість має внутрішній локус каузальності (особистісну причинність) або, іншими словами, має уявлення про те, що причини, які зумовлюють її поведінку і діяльність, знаходяться усередині неї, і вона починає діяти за власної волі. При зовнішній мотивації особистість характеризується зовнішнім локусом каузальності. Вона вважає, що причини, які детермінують її поведінку і діяльність, знаходяться поза нею і є зовнішніми стосовно її Я.

Встановлено, що психологічний зміст, особливості ціннісних орієнтацій та спрямованість мотивації являють собою як оцінку об'єктів соціальної реальності (В. В. Водзинська, Ю. М. Забродін, І. Ю. Истошин, Ф. С. Мжельський, Ш. О. Надірашвілі), так і певний тип оцінювально-орієнтованої діяльності в широкому колі суспільних цінностей (В. Г. Алексеєва, О. Г. Асмолов, В. О. Ядов).

Особливе місце в процесі психічної адаптації дослідники відводять мотивації досягнення успіху (Дж. Аткинсон, С. С. Занюк, Г. Мюррей, Ю. М. Орлов, К. Халл, Х. Хекхаузен). На їх думку, високий енергетичний потенціал надається в діяльності найбільш важливому, що потребує мобільності, швидкого входження в нові ситуації, освоєння нових навичок, дій в умовах, у яких кінцевий успіх чи невдача ще не визначилися і тісно пов'язані з індивідуальною активністю. Енергетичний потенціал значною мірою забезпечується виразністю і структурою мотивації досягнення. Переважання мотивації досягнення успіху над

мотивацією запобігання невдачі сприяє й ефективній психічній адаптації і успішності діяльності. Висока мотивація досягнення може визначати динаміку адаптації на початковому етапі, пов'язаному зі створенням певної стратегії на різних рівнях: стратегії розподілу активаційних ресурсів, когнітивної стратегії, стратегії емоційної регуляції. Реалізація виробленої стратегії на подальших етапах адаптації залежить від індивідуально-особистісних особливостей, що характеризують контроль за дією. При ефективній адаптації може спостерігатися більш висока мотивація досягнення успіху і більш низька мотивація уникнення неуспіху [15; 79 та ін.].

Вищою потребою, яка реалізується на рівні зрілої особистості, є потреба у набутті та об'єктивізації сенсу життя і діяльності. У зв'язку із цим насамперед слід відзначити важливу роль потреб в адаптаційному процесі. Нагадаємо, що адаптація – це процес встановлення оптимальної відповідності особистості і навколишнього середовища в ході здійснення властивої людині діяльності, який дозволяє індивідууму задовольняти актуальні потреби і реалізовувати пов'язані з ними значущі цілі (при збереженні психічного і фізичного здоров'я), забезпечуючи в той же час відповідність психічної діяльності людини, її поведінки вимогам середовища. Саме потреби є джерелом активності людини і виявляються в її мотивах (потягах, бажаннях тощо). Висока значущість ролі потреб у процесах становлення, функціонування і розвитку особистості є обґрунтованою. Крім того, структурою потреб задається спрямованість соціальної орієнтації особистості [27; 28; 30].

На нашу думку, ефективна соціальна адаптація – це добре збалансоване співвідношення між егоцентричними потребами особистості і вимогами соціального середовища. Максимально можливе задоволення актуальних потреб є важливим критерієм ефективності адаптаційного процесу, оскільки ризик адаптаційних порушень збільшуватиметься в тій мірі, в якій утруднюється реалізація значущих потреб, а сформовані стереотипи їх задоволення виявляються неефективними.

В сучасних дослідженнях багато аспектів поведінки людини, мотивації її поведінки і активності в діяльності,

спілкуванні і пізнанні пояснюються відповідно до ієрархічної моделі потреб. Відповідно до цієї теорії вищі потреби можуть спрямовувати поведінку людини лише в тій мірі, в якій задоволені її більш низькі потреби. Вищою інстанцією в ієрархічній структурі потреб є потреба самоактуалізації, самореалізації. На низькому рівні потреб знаходяться фізіологічні потреби – голод, спрага тощо, що викликають біологічні спонуки. На наступному рівні ієрархічних сходів розташовані потреби в безпеці, захищеності, самозбереженні, уникненні болю (фізичного і психологічного). На третє місце в ієрархії поставлені потреби в прихильності, любові, причетності до групи. На наступному рівні знаходяться потреби в пошані, схваленні, подяці, що виражаються в прагненні до самоповаги, до незалежності; компетентності в діяльності, у відносинах з іншими. В ієрархічну структуру потреб справедливо додають когнітивні і естетичні потреби, потреби в самоповазі і самоактуалізації. Саме потреба в самоактуалізації є основною потребою людини [2; 5].

Потреби слід розглядати (якщо виходити з поведінки) не як стани організму, а як основну модель відносин «організм – середовище» або «я – зовнішній світ». Вказуючи на зв'язок між адаптацією особистості та її потребами, адаптацію можна оцінювати як стан, у якому задовольняється вся система первинних і набутих потреб. Процес адаптації слід розглядати через задоволення потреб, але з урахуванням вимог середовища. В адаптації вирішальне значення для індивіда має досягнення або недосягнення його цілей, пов'язаних із задоволенням потреб та узгодження цього з вимогами суспільства. Якщо мета недосяжна або досягається частково, індивід або змінює стратегію і тактику своїх дій, або частково чи повністю змінює мету на іншу. Якщо між різними лініями поведінки, спрямованими на задоволення потреб, виникає суперечність, нерозв'язна засобами, що є в індивіда, з'являється напруга і страх, а поведінка стає амбівалентною і деструктивною, виникає соціальна дезадаптація. Кожний вид потреби для свого задоволення вимагає відповідної форми активності. При постійному незадоволенні тих або інших потреб людини,

залежно від вимог соціального середовища, може формуватися дезадаптивна поведінка. Якщо стійко не виконується комплекс декількох рівнів потреби, формується дезадаптивна особистість як у психологічному, так і в соціальному плані. Дезадаптація, що формується унаслідок систематичного незадоволення потреб і вимог суспільства, деформує мотиви особистості.

Наведені характеристики ціннісних орієнтацій і потреб показують, що будь-які їх деформації можуть призвести до дезадаптивних проявів особистості, а при стійких деформаціях – як до дезадаптованості особистості, так і до дезадаптивної поведінки. Однак, на наш погляд, справедливим є і протилежне судження: дезадаптована особистість буде мати деформовані ціннісні орієнтації та потреби.

Отже, складовою адаптаційного потенціалу можна вважати мотиваційну сферу особистості, її ціннісні орієнтації як стійкі утворення свідомості, змістові компоненти світогляду, що забезпечують відносно стійку спрямованість потреб і інтересів, послідовність лінії поведінки особистості. Конфлікт індивідуальних потреб і соціальних цінностей, як правило, призводить до порушення соціальної адаптації особистості. Ціннісні орієнтації, мотиваційне ядро особистості визначають нормативність її соціальних установок, зумовлюють узгодженість індивідуальних потреб і інтересів соціальної групи. Домінуючий вплив на процес і характер соціальної реадaptaції забезпечує відповідність мотиваційного ядра особистості змісту, цілям і умовам реальної діяльності [17].

Крім розглянутих інтраперсональних складових адаптаційного потенціалу важливою інтерперсональною складовою є соціальна підтримка. За даними досліджень С. В. Волікової, Н. Г. Гаранян, Т. В. Довженко, Г. Зоммера, Г. О. Петрової, Т. Фюдрика, А. Б. Холмогорової, Т. Ю. Юдєєвої, дефіцит близьких підтримуючих міжособистісних відносин, формальні, поверхові контакти тісно пов'язані з ризиком виникнення різноманітних емоційних порушень та соціальної дезадаптації. Дослідники виділяють такі важливі аспекти соціальної підтримки, як доступність, яка пов'язана із загальним

відчуттям людини, що у випадку несподіваних або критичних подій є кому розділити з нею ці труднощі; загальне задоволення людини тією соціальною підтримкою, яку вона одержує, реціпрокність або взаємність соціальної підтримки, її частота та регулярність. Зміст соціальної підтримки складають психологічна підтримка (емоційна, когнітивна, орієнтована на самооцінку та ін.) та інструментальна підтримка (поради, інформація, робота, гроші і т.п.) [25; 33]. Включення цієї складової в адаптаційний потенціал особистості зумовлює позитивну дію соціальних відносин і підтримки.

Організуючи роботу із соціальної підтримки осіб, що зіткнулися з необхідністю соціальної реадaptaції до нових умов існування і життєдіяльності, необхідно враховувати, що цей процес припускає необхідність подолання особистістю достатньо серйозних бар'єрів. До основних бар'єрів соціальної реадaptaції в сучасному суспільстві ми відносимо соціально-психологічні (переконання, принципи, звички, стереотипи поведінки і діяльності, властиві особистості); соціальні (є негативними характеристиками мікросоціального середовища, в якому відбувається процес реадaptaції); соціокультурні (ціннісно-нормативні характеристики особистості). Ці і багато інших бар'єрів соціальної реадaptaції для свого подолання вимагають часом значних зусиль, які виявляються навіть не під силу одній людині. Саме тому діяльність соціальних працівників та інших фахівців з необхідністю повинна включати роботу з організації і здійснення процесів соціальної реадaptaції різних груп населення і кожної окремої людини, незалежно від ступеня її соціального благополуччя.

Включення соціальної підтримки як інтерперсональної складової в адаптаційний потенціал особистості зумовлене позитивною дією соціальних відносин і підтримки: 1) соціальним ефектом «щита», який передається в площині (спостережуваного) соціального оточення: соціальна структура відносин сприяє редукації негативних подій і збільшенню позитивних подій, які можуть стабілізувати і навіть підвищувати компетентність у співволодінні і загальний стан людини; 2) когнітивним ефектом

«щита», коли сприйняття соціальної підтримки сприяє більш позитивній оцінці об'єктивних ознак ситуації і їх суб'єктивного значення; 3) ефектом емоційного полегшення і буферизації, коли вже одне знання про те, що у тебе є близькі люди, а тим більше їх конкретна присутність, може зменшити негативні емоційні реакції; 4) когнітивним ефектом співволодіння/вирішення проблеми. Цей механізм дії впливає на когнітивний процес вторинної оцінки, коли вже одне знання, що можеш привернути когось до вирішення певної проблеми або порадитися, вже одна думка, що близька людина розуміє проблему, може змінити уявлення про можливість співволодіння і в цьому значенні є когнітивною операцією співволодіння; 5) соціальним співволодінням/допомогою в співволодінні, коли реально одержана підтримка виконує функції підтримки конкретних, релевантних психологічних систем співволодіння (наприклад, зміцнення моралі, самоцінності, самопродуктивності), активної підтримки у вирішенні проблем (наприклад, допомога при розробці можливих рішень) і прямого втручання (надання грошових сум, зняття турбот).

Відповідний рівень соціальної підтримки можливий за наявності таких передумов: по-перше, збереження локальної неформальної мережі комунікації – позитивних взаємозв'язків із безпосереднім оточенням; по-друге, нормальне функціонування організаційної структури, що формує певний професійний адаптаційний потенціал, необхідний у різних негативних ситуаціях, а також сформованість у суспільній свідомості адекватних уявлень про можливість і умови отримання допомоги. В нинішньому українському соціумі з названих передумов можна гіпотетично припустити існування тільки першої – повсюдна наявність у мікросоціальному середовищі неформальної комунікаційної мережі. Інша передумова – нормальне функціонування відповідної організаційно-професійної структури – потребує подальшої розробки та психологічного обґрунтування.

Література

1. *Абульханова К. А.* О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова. – М. : Наука, 1973. – 288 с.
2. *Андрущак О. С.* Смысл життя та проблема самоактуалізації особистості / О. С. Андрущак // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 34. – С. 62–70.
3. *Анцыферова Л. И.* Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 3–18.
4. *Асмолов А. Г.* О предмете психологии личности / А. Г. Асмолов // Вопросы психологи – 1983. – № 3. – С. 118–130.
5. *Балл Г. А.* Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г. А. Балл. – К. : Донецк, 1993. – 32 с.
6. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание ; [пер. с англ.] / Р. Бернс; ред. и вступ. ст. В. Я. Пилиповский. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
7. *Бреусенко-Кузнецов А. А.* Ценностно-смысловая сфера личности как психологическая реальность / А. А. Бреусенко-Кузнецов // Вісник ЧДПУ. – 2005. – Т. 1. – Вип. 31. – С. 52–58. – (Серія «Психологічні науки»).
8. *Вереїна Л. В.* Застосування різноспрямованих психотехнологій в межах п'ятирівневої моделі позитивної психотерапії / Л. В. Вереїна // Теоретичні і прикладні проблеми психол. : Зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2005. – № 3 (11). – С. 53–61.
9. *Горелова Г. Г.* Кризис зрелости и проблема профессионально-личностной реадaptации / Г. Г. Горелова // Проблема гармонизации мироотношения. – Челябинск : Челяб. гуманит. ин-т, 2001. – С. 152–158.
10. *Гуменюк О. Є.* Психологія Я-концепції / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
11. *Дмітрів В. Ю.* Досвід системного аналізу ціннісно-смыслового рівня індивідуальної свідомості / В. Ю. Дмітрів // Вісник ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка. – 2006. – Т. 1. – Вип. 41. – С. 89–94. – (Серія «Психологічні науки»).
12. *Завацька Н. Є.* Взаємовплив структури ціннісних орієнтацій особи зрілого віку на її адаптаційний потенціал / Н. Є. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психол. : Зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2008. – № 3 (20). – С. 85–91.
13. *Завацька Н. Є.* Дослідження адаптаційного потенціалу особистості / Н. Є. Завацька // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 599. – С. 98–101.
14. *Завацька Н. Є.* Системний аналіз механізмів психологічного захисту і дезадаптації особистості / Н. Є. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психол. : Зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2005. – № 2 (10). – С. 55–63.
15. *Занюк С. С.* Психологія мотивації та емоцій / С. С. Занюк. – Луцьк : ВДУ, 1997. – 180 с.
16. *Засєкіна Л. В.* Психологія мотивації: теорія та практика / Л. В. Засєкіна // Вісник Харківського нац. ун-ту. – 2003. – № 599. – С. 112–116.
17. *Карвасарський Б. Д.* Психотерапевтическая энцикло-педия / Б. Д. Карвасарский. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 752 с. – (Серія «Мастера психологии»).
18. *Кирибаум Э. И.* Психологическая защита / Э. И. Кирибаум, А. И. Еремеева. – [3-изд.]. – М. : Смысл ; СПб. : Питер, 2005. – 176 с.
20. *Ларионова С. А.* Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика / С. А. Ларионова. – Белгород : БелГУ, 2002. – 197 с.
21. *Маклаков А. Г.* Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 16–24.
22. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу ; [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухин]. – [3-е изд.] – СПб. : Питер, 2007. – 352 с.
23. *Медведев В. И.* О проблеме адаптации // Компоненты адаптационного процесса / Под ред. В. И. Медведева. – Л. : Наука, 1984. – С. 3–16.
24. *Мотивация и мотивы* / Под ред. Е. П. Ильина. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
25. *Петрова Г. А.* Методики исследования социальных сетей и социальной поддержки : учеб.-метод. пособ. / Г. А. Петрова, А. Б. Холмогорова, Н. Г. Гаранян. – М. : Смысл : МГППУ, 2007. – 60 с.
26. *Посохова С. Т.* Психология адаптирующейся личности / С. Т. Посохова. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 240 с.
27. *Розум С. И.* Психология социализации и социальной адаптации человека / С. И. Розум. – М. : Речь, 2006. – 366 с.
28. *Ротенберг В. С.* Поисковая активность и адаптация / В. С. Ротенберг, В. В. Аршавский. – М. : Наука, 1984. – 193 с.
29. *Сидоренко Е. Л.* Личностное влияние и противостояние чужому влиянию / Е. Л. Сидоренко // Психологические проблемы саморегуляции личности / Под ред. А. А. Крылова, Л. А. Коростылевой.

- СПб. : СПбГУ, 1997. – С. 123–142.
30. Солодухова О. Г. Психологічні механізми адаптації та соціалізації особистості / О. Г. Солодухова, В. Л. Солодухов // Вісник Харківського держ. ун-ту. – Х. : ХДУ, 1999. – № 439. – Ч. 4, 5. – С. 342–346. – (Серія «Психологія, політологія: Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві»).
  31. Стасько О. Г. Категорія умовних цінностей суб'єкта в контексті дослідження взаємозв'язку свідомої і несвідомої сфер психіки / О. Г. Стасько // Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2004. – Т. 6. – Вип. 6. – С. 333–344.
  32. Торчинская Е. Е. Ценностно-смысловые образования личности в адаптации к хроническому стрессу / Е. Е. Торчинская // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 2. – С. 23–35.
  33. Холмогорова А. Б. Социальная поддержка как предмет научного изучения и ее нарушения у больных с расстройствами аффективного спектра / А. Б. Холмогорова, Н. Г. Гаранян, Г. А. Петрова // Социальная и клиническая психиатрия. – 2003. – № 2. – С. 15–23.
  34. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер ; [пер. с англ. С. Меленевской и Д. Викторовой]. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
  35. Brugha T. Social support and psychiatric disorders: overview of evidence / T. Brugha // Social support and psychiatric disorders. – Cambridge : University Press, 1995. – P. 62–78.
  36. Brugha T. Social support / T. Brugha // Current Opinion in Psychiatry. – 1988. – Vol. 1. – P. 206–211.
  37. Deci E.L. Intrinsic motivation and Self-Determination in Human Behavior / E. L. Deci. – N-Y. : Plenum, 1985. – 232 p.
  38. Fydrich T. Fragebogen zur Sozialen Unterstützung (F-SozU): Normierung an einer repräsentativen Stichprobe / T. Fydrich, M. Geyer, A. Hessel, G. Sommer, E. Brähler // Diagnostica. – 1999. – Vol. 45. – 1999. – P. 212–216.
  39. Greenblatt M. Social networks and mental health: an overview / M. Greenblatt, R.M. Becerra, E.A Serafetinides // American Journal of Psychiatry. – 1982. – Vol. 139. – P. 77–84.
  40. Kuhl J. Motivation, Konflikt und Handlungskontrolle / J. Kuhl. – Berlin : Heidelberg ; N.-Y. : Springer, 1983. – 202 p.
  41. Sommer G. Soziale Unterstuetzung. Diagnostik, Kozepte, F-SOZU / G. Sommer, T. Fydrich // Dt. Ges. fuer Verhaltenstherapy : Materialie № 22. – Tuebingen, 1989. – 60 s.

2.5. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

К. В. Седих

Вивчення особливостей розвитку національної та етнічної ідентичності українців є особливо актуальним у світлі останніх соціальних та політичних подій, що відбуваються на території нашої держави. І самі події в українському суспільстві, які сталися протягом останнього року, відображають істотні зміни в етнічній та національній ідентичності, політичній та культурній самосвідомості українців.

Соціально-політичні зміни 2013–2014 років провакують істотну перебудову етнічної ідентичності українців, їх ціннісних орієнтацій, національної самосвідомості та політичної картини світу. Отже, в умовах актуальних суспільних змін переструктурування національної та етнічної ідентичності українців набуває особливої важливості та потребує дослідження.

Останнім часом спостерігається актуалізація інтересу до феномену власне етнічної ідентичності (В. Агеєв, Н. Лебедева, В. Мухіна, Л. Науменко, Г. Солдатова, В. Хотинець). В Україні окремі аспекти проблеми розроблялися в рамках психологічних і соціологічних робіт М. Боришевського, О. Васильченко, О. Гриба, В. Євтуха, П. Ігнатенка, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленко, М. Пірен, С. Тагліна, М. Шульги.

За останні роки з'явилося декілька досліджень з проблем етнічної самоідентичності молоді України [2; 5–7], в результаті яких виявлено, що існують значні регіональні розбіжності: так, у той час як студенти-українці Західного регіону не виявляли вагань при визначенні власної етнічної ідентичності, на Сході та Півдні України етнічна самоідентичність характеризувалася невизначеністю і проблематичністю. Порівняно із студентами-росіянами для студентів-українців Сходу та Півдня їх етнічна самоідентичність більш проблемна. Етнічна ідентичність молоді Сходу та Півдня України є суперечливою та непослідовною; молодь цих регіонів не співвідносить себе із класичними поглядами на українські національні риси, характеризується

суперечністю між прагненнями до свободи і відповідальності, неприйняттям толерантності. А молодь центрального регіону України характеризується найбільш послідовною та окресленою етнічною ідентичністю Також була визначена невідповідність етнічного самовизначення змісту етнічної ідентичності «Я-образу» молоді з конструктом «типовий українець» [2; 5] і зафіксовані істотні відмінності у показниках політичної картини світу, що пов'язано зі специфікою національної ідентичності серед молоді різних регіонів України.

Власні дослідження особливостей етнічної та громадянської ідентичності громадян України проводилися нами в декілька етапів. На першому етапі емпіричною базою дослідження виступала вибірка, до якої увійшли представники різних регіонів України, умовно означених нами як східний, південний, центральний та західний. Вікові межі досліджуваної вибірки варіювалися від 18 до 30 років із рівномірним розподілом чоловічої та жіночої статей. Для діагностики були застосовані методики: «Хто Я?» (М. Кун, Т. Мак-Партленд, адаптація Т. В. Румянцевой); методика дослідження типів етнічної ідентичності (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) та методика «Кольоровий тест відносин» (А. М. Еткінд) (дослідження проводилися спільно з В. Сердюком та В. Лавріненом). На другому етапі використовувалися проективні методики «Просторова соціометрія» і «Тест Герінга».

Як відомо, ідентичність – це психологічне уявлення людини про своє «Я», яке характеризується суб'єктивним відчуттям своєї індивідуальної самототожності і цілісності, ототожнення людиною самої себе з тими чи іншими типологічними категоріями. У психологічній науці розрізняють: соціальну ідентичність (ототожнення себе із соціальною позицією або статусом); групову ідентичність (ототожнення себе з іншою спільністю); етнічну ідентичність (ототожнення себе з певною етнічною групою); культурну ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією) [1].

Етнічна ідентичність – частина соціальної ідентичності особистості. У її структурі зазвичай виділяють два основні компоненти – когнітивний (знання, уявлення про особливості власної групи і себе як її члена) і афективний (оцінка якостей власної групи, значущість членства в ній) [1].

Етнічна приналежність – аспект особистісної ідентичності; це соціальна, а не біологічна ідентичність, і вона не пояснюється генетикою. Її головна особливість полягає в тому, що вона відчувається лише тоді, коли група взаємодіє з іншими, як ніби це сила, яка проявляється тільки через взаємодію з іншою групою. Певний ступінь етноцентризму є звичайним і здоровим у всіх групах, але він може небезпечно прориватися в тип расизму.

Говорячи про ідентичність українців у політичному аспекті, слід виділяти чотири рівні ідентичності: регіональний – ідентичність себе як мешканця певного регіону країни (наприклад, мешканець Донбасу); національний – ідентичність себе як громадянина країни (наприклад, громадянин України); континентальний – ідентичність себе як мешканця якогось континенту (наприклад, мешканець Європи); цивілізаційний – ідентичність себе як представника цивілізації.

Виходячи зі складної соціокультурної ситуації в Україні, що склалася історично, жителі різних регіонів нашої країни мають різну громадянську ідентичність.

Результати емпіричного дослідження, які характеризують вираженість різних аспектів етнічної ідентичності представників вибірки, відображені у табл. 1.

*Таблиця 1
Відмінності громадянської ідентичності жителів різних регіонів України*

Регіон	Орієнтація громадянської ідентичності					Недиференційована ідентичність
	Україна	Росія	Європа	США	СРСР	
Захід	75%	0%	11,5%	11,5%	8%	12%
Центр	77%	17%	12,5%	12,5%	17%	24%
Південь	25%	32%	0%	0%	31%	6%
Схід	25%	8%	8%	0%	25%	34%

Отже, представникам різних регіонів України властиві відмінні орієнтації в громадянській ідентичності, що відображають ступінь їх ідентифікації себе з певним етносом.

Дослідження етнічної ідентичності

Серед ознак української ідентичності визначають досить виражену суб'єктність, яка не несе в собі ознак зовнішньої агресивності щодо зовнішнього світу; спонтанність, яка зумовлюється особливістю само-заглибленої і самомотивованої внутрішньої діяльності, частково – емоційно-почуттєвою енергетичною інтенціональністю; надання переваги «вчинковим формам вирішення протиріч», що пов'язано з учинковим виміром українцями соціальної реальності; високою емпатійністю до життєвих переживань і здатність до спільного морального діяння [3; 4]. Жителям України переважно властиве ототожнення себе зі своїм «Я», прийняття себе як особистості, яке має дещо виражені відмінності за регіонами.

За результатами проведеного емпіричного дослідження встановлено, що найбільшою мірою українська ідентичність сформована у жителів західного регіону. Вони ідентифікують себе як українців, мають чітку орієнтацію на визнання національних цінностей і традицій, розцінюють себе як представників української нації. Також жителям Заходу України властиве повне ототожнення себе зі своїм «Я», прийняття своїх особистісних особливостей. Вони чітко ідентифікують свої психологічні риси, у поведінці схильні дотримуватись загальної логіки та мають позитивне ставлення до власної особистості.

Так, жителі Заходу найбільшою мірою орієнтовані на Україну, визнають себе громадянами нашої країни, що властиво 75% досліджуваних із даного регіону. Також рівною мірою їм властива одночасно з українською громадянською ідентичністю орієнтованість також на США та Європу, що становить відповідно по 11,5% досліджуваних із Західного регіону. Лише 8% жителів західної України орієнтовані на СРСР і вважають себе його представниками, а з Росією себе не ідентифікує жоден із досліджуваних даної підгрупи. Більше того, саме Росія як держава отримала найбільшу кількість негативних виборів серед представників даного регіону (розбіжності є статично значущими, $p < 0,02$).

Найбільшою мірою ідентифікують себе як росіян жителі Півдня. Вони розцінюють себе як представників російської нації,

відкидаючи власну приналежність до українського народу. Серед досліджуваних південного регіону 50% ідентифікують себе як українців, мають виражену орієнтацію на визнання себе українцями. Для жителів Одеси переважно властиві поліетнічність та біетнічність. При цьому переважна більшість досліджуваних із південного регіону України характеризується позитивним ставленням до свого «Я». Вони приймають себе як особистість, мають вироблену загальну логіку поведінки та означену ідентичність. Лише 12,5% таких досліджуваних характеризуються індіферентним ставленням до свого «Я», відчують труднощі під час необхідності аналізувати свої життєві події та поведінкові прояви. Ставлення до себе викликає у них різні емоційні переживання.

Жителі Півдня України найбільше ідентифікують себе з Росією – 32% досліджуваних із даної підгрупи. Вони орієнтовані на визнання себе представниками даної країни та орієнтовані на відстоювання її інтересів. Також 31% досліджуваних ототожнює себе з СРСР, вважаючи себе представниками даної країни. При цьому 25% досліджуваних із Півдня мають громадянську ідентифікацію з Україною. Крім того, 6% представників Півдня не визначились у своїх громадянських перевагах.

Серед жителів Сходу 50% досліджуваних ідентифікують себе як українців, орієнтовані на визнання себе представниками української нації. Серед представників даного регіону лише 17% ідентифікують себе як росіян, відкидаючи приналежність до української нації. Загалом, для представників даного регіону переважно властива поліетнічність. Жителі східного регіону України також відчують певні труднощі в ідентифікації своїх психологічних особливостей. Так, 27% із них мають індіферентне ставлення до свого «Я» та характеризуються проблемами у визначенні власної ідентичності. Їм складно дотримуватись певної логіки подій у житті, дотримуватись єдиної лінії ставлення в оцінці життєвих явищ і своїх вчинків.

Серед досліджуваних представників Східного регіону рівномірно виражені ідентифікація з Україною та СРСР, що становить по 25% із респондентів даної підгрупи. Рівною мірою їм також властиві орієнтація на Росію та Європу, що становить 8%. Жоден із жителів цього регіону не орієнтований на США, а

34% досліджуваних зі Сходу характеризуються невизначеною громадянською ідентичністю.

Серед центрального регіону України переважає недиференційована національна ідентичність. Вони відчувають труднощі у співвіднесенні себе із представниками певної нації або характеризуються біетнічною ідентичністю – наділяють себе якостями як української, так і російської нації. При цьому 34% респондентів центральної України оцінюють себе як представників української нації, ідентифікують себе з українцями. Жителі Центральної України мають достатньо негативне ставлення до свого «Я». Зокрема, 8% представників центральної України мають негативне ставлення до своєї особистості. Їх самосприйняття є непослідовним, а логіка дій мінлива. Серед представників даного регіону 17% мають індиферентне ставлення до свого «Я». Проте більшість досліджуваних із Центральної України мають позитивне ставлення до свого «Я», характеризуються вираженою ідентичністю.

Найбільш різносторонньо представлена громадянська ідентичність жителів Центру. Так, серед них 77% орієнтовані на ототожнення себе з Україною, по 17% – з Росією та СРСР, паралельно із цим по 12,5% обрали Європу та США відповідно. Такий розподіл громадянських переконань жителів цього регіону пов'язаний із складною етнокультурною та економічною ситуацією даного регіону, відображає діагностовані нами особливості етнічної ідентичності (оскільки серед жителів даного регіону була зафіксована найбільша розбіжність у показниках ідентичності та найвищий рівень її недиференційованості). Орієнтація на західні цінності та спосіб життя – 25%, а 34% досліджуваних орієнтовані на Росію та СРСР і надають перевагу цінностям і традиціям минулого, що пов'язано з СРСР.

Отже, жителі різних регіонів України мають відмінні орієнтації в показниках громадянської ідентичності. Найбільше орієнтовані на ототожнення себе з Україною жителі Заходу, в той час як найбільшу перевагу СРСР та Росії надають представники Півдня України.

Також нами встановлені деякі розбіжності між показниками етнічної та громадянської ідентичності досліджуваних. Зокрема, хоча 50% досліджуваних зі Сходу й

ідентифікують себе як українців, виражена орієнтація на визнання себе жителями України властива лише 25% досліджуваних із даного регіону.

Серед досліджуваних із Півдня з Україною себе ототожнюють 25%, хоча належність до української нації визначили 50%. При цьому жителі даного регіону виявили найбільшу орієнтованість на ототожнення себе з Росією та СРСР при вираженій ідентифікації себе як росіян у 37,5%.

Ідентифікують себе як українців 64% жителів Центру, 77% із них проявили виражену орієнтованість на Україну у складі громадянської ідентичності. При цьому серед жителів даного регіону найчастіше, крім Сходу, зустрічається недиференційована етнічна ідентичність – 24% (розбіжності є статично значущими, $p < 0,02$).

Жителі східних і південних областей частіше мають виражені труднощі у визначенні своєї ідентичності, яка не структурована та віддалена від типової української етнічної ідентичності.

Отже, можемо стверджувати, що між рівнями сформованості етнічної та громадянської ідентичностей відсутній чітко окреслений зв'язок, адже далеко не всі досліджувані, які ідентифікують себе з тим чи іншим етносом, ототожнюють себе з відповідною країною. Це доводить той факт, що на даний момент українська національна ідентичність знаходиться в стані активного формування.

Таким чином, нами встановлено, що в контексті актуальних подій відбувається формування національної ідентичності жителів нашої країни, що спостерігається серед регіонів із найбільшим відсотком несформованої етнічної ідентичності.

Також нами встановлено, що у досліджуваних зі сформованою національною ідентичністю наявні відчуття стабільності, душевного комфорту, позитивних емоцій. У таких досліджуваних зафіксована відсутність тривоги та стурбованості у сприйнятті теперішнього, здатність долати труднощі, побудова планів на майбутнє та впевненість у ньому.

У досліджуваних із несформованою національною ідентичністю виявлено байдужість до теперішніх подій,

неусвідомлення своїх ролей в етнічній групі та бажання покинути свою спільноту, невизначені або відсутні плани на майбутнє у нашій державі.

Територіальну або регіональну ідентичність часто розглядають у контексті соціальної (політичної, субетнічної, культурної) ідентичності. Особливість регіональної ідентичності полягає у високій питомій вазі в ній культурної складової. При цьому йдеться не стільки про стійкість культурної традиції, скільки про своєрідність політичної, управлінсько-організаційної, бізнесової культури. Регіональна ідентичність – це такою ж мірою історично сформований духовний конструкт, як і сконструйований ідеологічний продукт і мобілізаційний мент. За теорією С. Мадді, люди розрізняються за ступенем активності, і відповідно за цим ступенем необхідної їм активації будуть проявляти відповідну поведінку. Якщо цей рівень високий, у людини сформується потреба в інтенсивності, значимості або різноманітності стимулів. Якщо рівень низький, буде сформований страх інтенсивності, значимості або різноманітності стимулів. Далі передбачається, що деякі люди навчаються успішно антиципіювати вимоги активації (тобто вони активні), тоді як інші змушені коректувати розбіжність між актуальним і звичним рівнем (тобто вони пасивні).

На нашу думку, в різних регіонах України субкультурою підтримувалася різна активація, на Західній Україні висока, на Донбасі – низька.

Також наші досліджувані різняться за проявами типів етнічної ідентичності. Виділяють такі типи етнічної ідентичності:

1. Етнотілізм – одна з форм гіпоідентичності, що являє собою відхід від власної етнічної групи і пошуки стійких соціально-психологічних ніш не по етнічному критерію.

2. Етнічна індиферентність – розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності етнічності.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) – поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива

переважній більшості. Вона задає такий оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Посилення деструктивності в міжетнічних відносинах зумовлено трансформаціями етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності, яка відповідає в опитувальнику трьома шкалами:

4. Етноогоїзм – даний тип ідентичності може виражатися в нешкідливій формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту «мій народ», але може приаускати, наприклад, напруженість і роздратування у спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнання за своїм народом права вирішувати проблеми за «чужий» рахунок.

5. Етноізоляціонізм – переконаність у перевазі свого народу, визнання необхідності «очищення» національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбних союзів, ксенофобія.

6. Етнофанатизм – готовність йти на будь-які дії в ім'я так чи інакше зрозумілих етнічних інтересів, аж до етнічних «чисток», відмови іншим народам у праві користування ресурсами та соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу.

Етноогоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм являють собою ступені гіперболізації етнічної ідентичності, що означає появу дискримінаційних форм міжетнічних відносин. У міжетнічній взаємодії гіперідентичність проявляється в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, що виникає як реакція на присутність членів інших груп, – до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей, агресивних і насильницьких дій проти іншої групи і навіть геноциду.

Найбільш ворожим до інших етносів є східний регіон України. Зокрема, крайні його прояви властиві 67% досліджуваних, які схильні до активного відстоювання своїх етнічних та національних інтересів, що супроводжується активними діями. Така їх поведінка може реалізуватися навіть у формі активного протесту проти представників інших націй і

підкорена відстоюванню національних інтересів. При цьому для 33% жителів даного регіону властива позитивна етнічна ідентичність – вони успішно ідентифікують себе з певною етнічною групою, але мають позитивне ставлення до інших народів, орієнтовані на спільне з ними життя.

Найбільш виражена позитивна етнічна ідентичність серед представників південного та центрального регіонів України. Такий тип етнічної ідентичності задає оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, що дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійності і стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. При цьому 46% досліджуваних Заходу також орієнтовані на прояви етнічної гіперідентичності, схильні активно відстоювати свої національні інтереси, навіть проявляючи ворожі дії по відношенню до представників інших етносів.

Тобто досліджувані із південного та центрального регіонів України характеризуються більш позитивною етнічною ідентичністю, порівняно з представниками інших регіонів України. При цьому жителі Сходу та Заходу України характеризуються більш вираженою орієнтацією на країні прояви етнічної ідентичності, що граничать з етнофанатизмом та етнотолерантністю, порівняно з представниками Півдня та Центру України, яким властива однаково виражена позитивна етнічна ідентичність (розбіжності є статично значущими $p < 0,02$).

Формування національної ідентичності

Оскільки ми дотримуємося ідеї, що координація в людській спільноті будується на основі *сенсу (смислу)* (Merleau-Ponty, 1963), виникає закономірне питання, що саме створює цей спільний сенс. Сенс при формуванні етнічної та національної ідентичності створюється через інтерналізацію людьми різних культурних міфів. Так, міф є частиною феноменологічної реальності особистості, як писав Ф. Х. Кессіді: «Міф – це чуттєвий образ і уявлення, своєрідне світовідчуття, а не світорозуміння, не підвладна розуму свідомість, скоріше навіть дорозумова свідомість» [8].

«Міф пропонує людині якусь умовну ціннісну систему відліку, вельми і вельми умовне уявлення про пріоритети, вельми

і вельми умовну систему уявлень про те, що є найважливішим, що – менш важливим, а що – зовсім нічого не значущим чинником людського існування» (А. М. Лобок, 1997, с. 73). Отже, основою присвоєння смислів «своєї» соціальної спільноти є спільний міф. «Люди, занурені в один і той же міф, розуміють один одного з півслова... Міф – це таємна мова смислів, сама суть якого полягає в тому, щоб зробити дану культуру езотеричною, непроникною для представників інших культур» (Лобок, 1997, с. 21). Будучи уже створеним, *міф стає підставою спільної ідентичності* представників даної культури, соціальної групи. Питання про правильність чи істинність міфу позбавлене сенсу; приймаючи, розділяючи міф, я тим самим ставлю себе всередину тієї культури, соціуму, згуртованої саме цим міфом, а засумнівавшись у ньому або в похідному від нього сенсі, я просто опиняюся в позиції чужого стосовно неї. «Сенс є вище знання не тому, що він несе в собі об'єктивну істину, а тому, що він несе в собі знак приналежності тій чи іншій культурі» [8, с. 86].

Люди того ж самого етнічного походження також поділяють міф посвяти, свого роду грандіозну історію про походження їх групи, яка включає поняття спадкової біогенетичної безперервності і надає групі деякі особливі і унікальні характеристики, які роблять її відмінною від усіх інших.

Як відомо із соціальної психології, для людей характерно сприйняття власного племені або групи як справжніх людських істот, які переважають інших, що здаються недосконалими людьми, і це є універсальним явищем. Очевидно, спочатку сусідні племена мали звичай конкурувати за ресурси виживання типу їжі та води. З часом і як тільки їх виживання було забезпечено, інші надлишки ресурсів ставали цілями конкуренції. Однак як тільки ці *ресурси змогли підвищувати почуття власної гідності кожного, хто б не володів ними, вони ставали символами влади*. Ці символи, у свою чергу, отримували специфічні кольори, специфічний прапор, пісню та інші культурні знаки спільної ідентичності та історичного міфу цієї специфічної групи.

Так, Волкан ілюструє цей пункт, описуючи, що стародавні китайці мали звичай називати себе «люди», а інші раси – «куеї», що означає «полюючі духи». Американські апачі називали себе

«indah» (людьми) а інших – «indah» (ворогами). Слово «варвар» по-англійськи означає «іноземець».

3 жовтня 2014 по лютий 2015 нами було проведено дослідження репрезентації соціально-політичної кризи в суспільній свідомості жителів України методом просторової соціограми («Розстановка») з елементами соціодрами, яка, на думку Дж. Морено, є глибинним методом дії, що має справу з міжгруповими відносинами і колективними ідеологіями.

Дослідження проводилося під час психологічних конференцій, учасниками були викладачі, науковці, психотерапевти, практичні психологи, студенти гуманітарних і медичних спеціальностей. За національністю – українці, росіяни, євреї, татари, греки, поляки, німці та інші. Соціограма була проведена у Львові, Києві, Харкові, Полтаві. У кожній брали участь представники різних регіонів України, але при цьому найбільше було жителів міста – господаря конференції.

Задіяним учасникам надається інструкція: «Ідіть не стільки за географією, скільки за вашими власними відчуттями». Ведучим пропонуються певні Фігури Розстановки (ролі), учасникам також пропонується додати ще Фігури, якщо вони видаються важливими. Інші учасники виконують роль спостерігачів і діляться своїми враженнями після обміну переживаннями Фігур Розстановки. Інтервенції ведучого: задана тема; задані певні правила (говорити про власні переживання саме на цьому місці і саме зараз і не озвучувати свої ідеї, які були в голові щодо ситуації в Україні до Розстановки). Таким чином ми намагаємося обмежити впливи суспільних та індивідуальних міфологем, міфів та ідеологем, оскільки ці ментально-афективні конструкції блокують отримання власного досвіду. Запропоновані Фігури Розстановки: регіони України – Схід, Захід, Південь, Центр, Донбас, Крим; Європа або окремі країни Європи; США (Америка); Росія; Війна; окреслено границі дійства.

Розстановка проводиться в декілька етапів: на першому – бажані обирають Фігуру і самостійно знаходять собі місце, потім розповідають про свої переживання на цьому Місці; на другому етапі – пропонується пошукати своїй Фігурі інше місце, де буде краще; на третьому етапі учасники шукають ресурси, які можуть підтримати і змінити ситуацію на краще.

Львів, жовтень 2014 р. Для всіх учасників була дуже важливою реакція Америки і Європи, тим майже байдуже. Росія: «Мені дуже неспокійно, особливо непокоїть Європа – «вона дивиться мені просто в очі». На 3-му етапі – всім дискомфортно. Інструкція – шукати краще місце: Центр перший почав рухатися – до Західної України, стали разом – відчували покращення і полегшення.

Європа – майже без змін (трохи цікавості), як глядачі – сіли на перший ряд стільців. Америка – стоїть на стільці, за колоною, позаду Західної України. Західна Україна від цього відчуває постійну напругу. Коли стала війна – Америці стало дуже цікаво. Росія також стоїть на стільці, який знаходиться на маленький сцені, відокремлено від інших, Крим сидить поруч із нею. Певний період часу Росія тримає руку на плечі Криму.

З моменту пошуку ресурсів учасники відчули більше сили і впевненості, перестали звертати увагу на Європу і Америку.

Донбас спочатку поводив себе абсолютно пасивно і говорив про відсутність у нього відчуттів, «замороженість», потім, коли поруч із ним став ресурс «Цінність життя», з'явилися почуття – страх, гнів і активність, і Донбас захотів до інших. Крим сказав, що не може стояти вже біля Росії, прийшов до всіх, став між ресурсом «Нація» і Центром.

Війна пішла до Росії – «мені там цікавіше». Донбас і Крим запропонували взятися за руки.

Обговорення. «Що кожен з нас може зробити для таких змін?»

Західна Україна – «Мені стало некомфортно, коли взялися за руки».

Вислови учасників: «Не хочу я з ними об'єднуватися. Ці переселенці – погані. В нас у Львові так не роблять». «Для чого наші чоловіки повинні гинути за них? Треба не пускати наших чоловіків туди, на війну». «У мене виникло відчуття страху від загрози, що країна може реально розпастися».

В процесі відбулося зближення між Центром і Західною Україною, потім до них приєднався Південь, разом ці фігури відчули покращення і полегшення. Фігура Донбасу – без змін і на тому самому місці.

Багато переживань.

Війні – дуже добре. Вона відчуває що всіх контролює, дуже неспокійна фігура, хоче кудись рухатися.

Ресурси були запропоновані групою спостерігачів:

- 1) *«Життя як найбільша цінність»;*
- 2) *«Ідентичність-розбудова нації».*

Під час обговорення висловлюються ідеї: «Дві частини України належали до двох різних імперій, які межували між собою і воювали – 1-ша світова війна, тобто українці під різними прапорами воювали один з одним», «частина України відійде до Польщі; частина – до Угорщини; частина – до Росії». «Україна повинна бути єдиною».

Київ, 7 листопада 2014 р. *Росія: «Вы неблагодарные дети, вы меня бросили, вы от меня ушли. Мне обидно, и я хочу вас наказать за это. Мне без вас плохо, пусть и вам будет плохо». Найтривожніше почувався Південь, він багато рухався – не міг собі знайти безпечне місце: «Я на одній лінії з війською, вона піде на мене» (ідентифікація учасниці себе з Одесою): «Якби можна було відійти ще далі, я б відійшла до Америки, але тут море, мені нікуди тікати». Ховається від Війни за столами (вони стояли у приміщенні). Крим і Донбас теж шукали собі місця, їм всюди було некомфортно (і біля Росії теж). Наприкінці Крим таки сів біля Росії і схилив голову до неї на плече.*

Америка і Західна Україна – підійшли до Донбасу, обійняли: «Ми хочемо тебе підтримати». Донбас вирвався: «Мені так незручно, я вам не вірю».

Центр: «Я хочу, щоб усі були разом», цю фігуру учасники починають сприймати як Владу, а не як регіон. В якийсь момент інші фігури перестають слухати Центр і не звертають на нього увагу.

Довіру викликає фігура Литви, до інших країн спочатку з надією прислухаються (але країни говорять про те, що вони як спостерігачі і їм не дуже цікаво, що тут відбувається).

У кінці хаотичність підвищилася. Фігури ходили туди-сюди, шукали собі місце, говорити почали одночасно, кожна про своє, ніхто нікого не слухав.

Але перестали звертати увагу на інші країни, навіть на Росію: «Для чого вони нам, ми повинні вирішити самі між собою».

Ресурси знайти не змогли.

Харків, 29 листопада 2014 р. *Литва і Німеччина виступали здебільшого разом. Вони говорили, що хотіли б допомогти Україні, але Америка тримає їх за руки надто міцно. На це Америка відповіла: «Я тримаю вас лише за одну руку, а інша у вас вільна». Кримські татари просили пробачення перед Україною: «Вибачте, не вберегли».*

Донбас сказав Росії: «Мама, я вже виріс, я живу тепер окремо».

У кінці всі частини України взяли за руки, стали ближче одна до одної. Стали в коло, обнялися. Запросили Росію, вона постояла трохи і пішла – їй некомфортно. Ресурси: діалог; спільне майбутнє.

Метафора однієї з учасниць при обговоренні: «Весілля, 1-й день (1-ший етап розстановки): хто зніме фату в нареченої – свекруха або чоловік. 2-й етап – як другий день весілля: декларації про наміри».

«Війна нас об'єднала, війна прояснила, що було».

Полтава, 30 січня 2015 р. Конференція ССТ.

Ресурси: сміливість, громадянське суспільство, волонтерство, солідарність (біля Криму) – «народ, який пережив подібне»; «інформаційна підтримка».

Приховані ресурси: совість; «те, що зріє в Полтавській області».

Центр сприймався не стільки як регіон України, а як влада.

Росія – її ніхто не цікавив, крім Західної України, до З.У. – злість.

Багато переживань. Учасники говорять про «мороз по шкірі», «приливи жару»; особливо Крим, Донбас і «війна» (учасниця, яка обрала цю фігуру, ідентифікувала себе з українськими воїнами) – плакали. Фігури переміщувалися: США (була поза територією України) стала впритул до Західної України; Крим – «біля дверей» спочатку, потім підійшов до інших фігур.

Претензії фігур одна до одної: до З.У. – зверхність; до Криму і Донбасу – інфантильно-залежна позиція, «дайте мені».

Крим: «Почувався погано, самотньо, нікому не потрібним. Потім сказав, що ніхто на нього не звертає уваги, нікому він не потрібен – ні Україні, ні Росії. До нього прийшов ресурс, «стало легше», але з'явилося сильно виражене почуття провини до України і бажання підійти, Центр на ці слова зреагував: «Так приходь!». Крим підійшов разом із ресурсом(?) до Центру. Центр обняв Крим і сказав: «Ти був як дитина, а тепер ти дорослішаєш». У Криму на це – багато змішаних емоцій, це краще, але почуття провини посилювалося, ведуча запропонувала спробувати вибачитися («Я не знаю, чи допоможе це Криму, але особисто мені і багатьом людям вибачення допомагає позбутися почуття провини).

Дії учасників (самостійні): Центр ходив туди-сюди; «волонтери» принесли цукерки Сходу і Донбасу і взяли в якийсь момент за руку (наприкінці вийшла йще одна фігура, стала біля Центру «Я – Полтава, я сиділа і думала собі: подивимось, куди нам примкнути, треба почекати. Тепер я визначилася».

Стало багато ресурсів і більше енергії, менше тривоги і страху. Фігури були дуже активні – самі рухалися і починали говорити без запрошення ведучої. Простір став заповнений.

Відгук учасниці: «Динаміка розстановки викликала почуття інтересу, очікування – що ж буде далі. Коли вже обрано було всі території, зовсім різне ставлення було до Донбасу і решти території України. Відразу жінка, яка була в ролі Донбасу, викликала роздратування, неприйняття, а коли почала плакати, виникло переживання і біль за цю територію. Байдушність до Росії (вона є, але відчуття, що не вона є причиною всього, що відбувається, а ті люди, які не можуть розібратися в тому, чого хочуть). Роздратування на ресурс «волонтерства». Відчуття, що чим більше навколишні території і ресурси хотіли допомогти Донбасу, тим більше розросталася війна. Допомога, невміла допомога сприймалася як паливо для підтримки війни». На завершення розстановки – відчуття незавершеності і бажання визначеності.

Аналіз проведеного дослідження. **Зафіксовано** масовані переживання: тривога, розгубленість, страх, образа, злість, агресія, емпатія, розпач, надія.

У всіх Фігур – «регіонів» України спостерігалася недовіра до влади і збільшення довіри одне до одного. Протягом року найтривожніше почувався Південь; про Крим забували, він найменше брав участь в активному обговоренні; Донбас проявляв страх і недовіру до всіх інших фігур, він поводив себе пасивно. Всім учасникам була дуже важлива реакція Америки і Європи. З моменту пошуку власних ресурсів учасники кожної Розстановки відчували більше сили і впевненості, переставали звертати увагу на Європу і Америку. Росія викликає найбільше амбівалентних – і позитивних, і негативних – почуттів.

Фігура «Війна» викликає загальний протест і почуття тривоги, страху і ненависті. Війні – дуже добре. Вона відчуває, що всіх контролює, дуже неспокійна фігура, хоче кудись рухатися.

Учасниками обиралися такі **Ресурси** для подолання суспільно-політичної кризи: «Життя як найбільша цінність», «Ідентичність – розбудова нації», «діалог», «спільне майбутнє», «підтримка одне одного», «підтримка міжнародної спільноти», «сміливість», «громадянське суспільство», «волонтерство», «солідарність», «досвід народів, які пережили подібне», «інформаційна підтримка».

Наявні ідеї:

– про об'єднання і про роз'єднання України (при цьому бажання кожної «від'єднаної» частини долучитися до більш сильної та стабільної держави, ніж Україна), що пояснюється як страхом і невпевненістю в майбутньому, так і звичними культурними ідеями та міфами на кшталт «патерналізм гарантує стабільність і безпеку»;

– «ми повинні самі розібратися із своїми проблемами і самі навести лад в своєму домі»: це пояснюється готовністю взяти відповідальності на себе;

– «ми кращі, ніж вони»: це інтерпретується нами як лояльність до своєї малої соціокультурної групи та посилення згуртованості «своїх» при означенні «чужих»;

– «надія на допомогу інших країн, оскільки ми недостатньо сильні перед агресором»: пояснюється невротичною тривогою та бажанням розділити відповідальність або уникнути її;

– «війна нас об'єднала, війна прояснила, що було»: пояснюється психоаналітичними ідеями про те, що спільна травма об'єднує групу;

– «Західна Україна демонструє зверхність, вона завжди права»; «Крим і Донбас посіли інфантильно-залежну позицію, тепер у них рентна позиція («дайте мені»): це пояснюється бажанням перекласти відповідальність на інших і почуттям провини за спільну бездіяльність при розбудові України протягом 20 років»;

– «Криму погано, самотньо, він потребує уваги, він нікому не потрібний – ні Україні, ні Росії. Він має почуття провини до України і бажання возз'єднатися з Україною», «Криму відносно добре і з Росією»: це відображає амбівалентне ставлення до проблем як анексії Криму, так і попередньої колективної байдужості до справжнього інтегрування його в незалежну Україну;

– «Принести взаємні вибачення»: так, у Розстановці кримські татари просили пробачення перед Україною («Вибачте, не вберегли»).

Проаналізовано динаміку репрезентації кризи через біполярні континууми: активність – пасивність; сила – слабкість; добре – погано; автономність – зв'язки; порядок – хаос.

Активність – Пасивність. Найбільша активність спостерігалася у фігур «Західна Україна» і «Південь»; найбільша пасивність – у «Криму» і «Донбасу».

Сила – Слабкість. Спостерігалися коливання від сили до слабкості і від слабкості до сили в усіх регіонах, у Донбасу домінувала слабкість.

За факторами добре – погано: уявлення про «погане» спільне – це війна; уявлення про «добре» – різне залежно від домінуючої ідеї та домінуючого міфу.

Автономність – Зв'язки. Виявлено одночасно представлені різноспрямовані тенденції: до автономності від будь-якої влади; автономності регіонів від центру; автономності від Росії; до тісніших зв'язків між різними частинами України; амбівалентне ставлення до країн Заходу – і до більшої автономності, і до тісніших зв'язків.

У континуумі Порядок – Хаос. Найбільше хаосу спостерігалось на початку листопада 2014 р., і, відповідно, був зафіксований рівень найбільшої тривоги.

Також, на нашу думку, для того, аби картина сьогодення стала більш повною та зрозумілою, необхідно дослідити вплив попередніх колективних травм на сучасні події. Згідно з висловлюванням сучасного психоаналітика Когута (Kohut, 1988), єдність групи досягається через загальну велич; групи завжди показуватимуть регресивні, нарцисичні трансформації, коли цю велич атаковано. Ці регресивні трансформації групового нарцисизму вміщують в себе нарцисичну агресію, гнів, лють і помсту. Отже, збережений у пам'яті колишній інцидент атаки на «гордість групи» впливає на сучасні події.

За результатами проведених досліджень, протягом часів незалежності України Донбас сприймав себе як окрему групу (спільноту) в Україні і атакою на свою гордість вважає знецінення особливостей свого регіону іншими частинами України. Так, наприклад, Янукович значною частиною жителів Донбасу вважався брендом, символом цього регіону, тому насмішки над Януковичем сприймалися як насмішки над собою, його втеча з України – як приниження і програш «свого», і внаслідок цього виникло бажання захистити гордість своєї групи.

Згідно з Анн Анселін Шутценбергер (Schutzenberger, 1997), групове обурення – це явище, пов'язане з несправедливістю, пережитою цією окремою групою в особі одного з її членів. Відданість як моральний борг змушує всіх індивідуумів у групі відчувати, що вони зобов'язані шукати справедливість і правосуддя; будь-який, хто не в змозі виконувати це зобов'язання, буде визнаний винним і заслуговуватиме на покарання. Отже, ті жителі Донбасу, які підтримують загальноукраїнську ідею, вважаються зрадниками, що пішли «проти своїх».

Десіо де Фрейтас (Freitas, 1998) показує нам, що багато з тих, хто бореться і вбиває один одного, можуть бути етнічно схожими за історією, за кров'ю, за мовою і навіть за релігією (що ми і спостерігаємо зараз і в межах України, і між Україною та Росією). Нетерпимість ґрунтується не на макроскопічних відмінностях, а на тонкощах схожості. Є лояльність до маленької

етнічної групи, а не до більшої нації. *Нещастя однієї групи викликає мало співчуття в іншій групі, а розмови про минулі травми збільшують переслідування в сьогоденні, дозволяючи зростати відчуттю групової ідентичності.* Є певні логічні правила в індивідуальному несвідомому, наприклад, логіка класової структури, яка надає однакоvu ідентичність і цінність тим, хто включений у цю структуру. Осъ як ми розуміємо, чому, незважаючи на гарячі суперечки всередині тієї ж самої сім'ї або групи, кожного разу, коли хтось ззовні критикує одного з її членів, всі інші члени негайно стають на його захист, оскільки ця людина розглядається як нарцисична власність «Его».

Культура передає своє повідомлення горя найбільш специфічними способами. Наприклад, вона може використовувати масову комунікацію, щоб повідомити про випадок або створювати анекдоти як спосіб переробки трагедії. Вона може використовувати культурні обряди, щоб святкувати річницю цих травмуючих подій, чи вона може будувати пам'ятники з металу або каменя, щоб символізувати силу, з якою ці події будуть вічно пам'ятати.

Іван Босзмормені– Нагі (Boszmormenyi–Nagy, 1983) ввів блискуче поняття «незрима лояльність», переконуючи, що сім'я і культурні відносини вміщують вимір як правосуддя, так і справедливості, що існують у межах родини або культури. «Симптоми» в суспільстві і повторні патерни – це засоби відчайдушного пошуку відновлення етики трансгенераційних відносин.

Проблема полягає в тому, що у великих групах і спільнотах не розроблені ритуали опрацювання групової жалоби. Причому це доходить до такого ступеня, що може відбуватися «провал у часі», як це явище називає Волкан, через що травма, отримана століття назад, здається супутньої недавнім подіям. Хоча обидві події розділені інтелектуально, емоційно вони знаходяться поруч. Втрати, що переживаються культурою в цілому і закінчуються великою кількістю жертв, підкоренням, позбавленням волі, приниженням однієї групи іншою тощо, також вимагають оплакування жалоби, і невдала спроба досягти

цього може стати причиною того, що вони триватимуть вічно.

Дві частини України належали до двох різних імперій, які межували між собою і воювали під час першої світової війни, тобто українці під різними прапорами воювали одне з одним. Голодомор і сталінські концтабори, коли частина українців були жертвами, інша частина – катами; певна нетолерантність до інших націй (наприклад, євреїв), яка мала свого часу історичні причини, контекст вже втрачено, але залишилися певні міфологеми («Старший брат», «Возз'єднання братських народів», «Всесвітня змова сіоністів» тощо) – це фактори, що впливають на суспільне позасвідоме, поки вони свідомо не опрацьовані.

Існують групові механізми, які використовуються для стримування і трансгенераційного передання через покоління обурення, травм і несправедливості, пережитих даним поколінням. Кожного разу, коли ціле покоління спустошене, поневолене і йому заборонено оплакувати і ритуалізувати свою втрату (як у випадку Голокосту в Другій світовій війні або Голодомору в Україні), то ті, хто вижив у подібній трагедії, довіряють вираження цих почуттів своїм нащадкам, як ніби наступні покоління могли б отримати завдання оплакування жалоби, колись заборонене їх предкам. Ці історії, як і колективні ідеї, міфи та глибинні психологічні процеси, опрацьовуються культурою і повертаються до нас у вигляді певних культурних наративів та ідей.

Окреслюючи власну незалежність, Україна і українці почали підкреслювати свої відмінності від Росії і російського, і звинувачувати Росію в утисках. В той самий час у Росії почали розкручувати ідею меншовартості українців. Ці взаємні процеси породили (або підсилили) взаємну агресію.

Отже, протягом досліджуваного періоду (з жовтня 2014 по липень 2015) відбулися певні зміни в суспільній свідомості: стало більше активності, більше діалогу одне з одним, більше ресурсів, спостерігається деяка стабілізація рівня тривоги.

Сучасна ситуація в Україні породила суспільну невротичну тривогу. При невротичній тривозі людина вдається до невротичного спотворення реальності, тоді як у

продуктивному варіанті вона трансформує реальність відповідно до своїх очікувань, не відчуваючи невротичної тривоги. Нам треба перевести цю тривогу в екзистенціальну! Необхідно інтегрувати різні історії окремих спільнот у межах однієї української нації, визнати і прийняти травми.

Також проведені дослідження висвітлюють проблеми Контролю і Відповідальності; Боргів і Лояльності; Справедливості.

На закінчення ще раз хотілося б нагадати пропозицію Волкана (Volkan, 1997): необхідно ясно сформулювати великі взаємні вибачення між культурами і між багатьма поколіннями, тільки це дасть Україні можливість опрацювати минулі колективні травми і будувати спільне і стабільне майбутнє. Такі вибачення М. Горбачов приносив від імені Радянського Союзу за різанину в Польщі; Католицька церква – за свою байдужість до винищення євреїв під час Другої світової війни.

Отже, зафіксовано особливості етнічної та громадянської ідентичності жителів різних регіонів України. Виявлено декілька типів етнічної ідентичності: 1) моноідентичність – українська (або російська, або єврейська, тощо); 2) біідентичність (приналежність одночасно до двох етносів); 3) поліідентичність; 4) недиференційована етнічна ідентичність. Також нами встановлені розбіжності між показниками етнічної та громадянської ідентичності досліджуваних. Протягом досліджуваного періоду, який із системно-синергетичної точки зору характеризується підвищенням хаосу, відбулися певні зміни в суспільній свідомості: стало більше активності, більше діалогу між представниками різних регіонів, більше ресурсів, спостерігається деяка стабілізація рівня невротичної тривоги. Дослідження висвітлюють проблеми Контролю і Відповідальності; Боргів і Лояльності; Справедливості; Автономності і Зв'язків, Порядку і Хаосу. Виявлено, що в контексті актуальних подій відбувається формування національної ідентичності жителів України, а на її розвиток впливають як сучасні події, так і травми та перемоги спільного минулого.

Література

1. *Андреева Г. М.* Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Галина Михайловна Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
2. *Бичко О. В.* Регіональні особливості параметрів етнічної ідентичності студентської молоді / О. В. Бичко // Соціальна психологія. – 2004. – № 3(5). – С. 72–81.
3. *Боднар М. Б.* Етнопсихологічні особливості самоактуалізації студентської молоді: монографія / Марія Богданівна Боднар. – Кременець : ВЦ КОГПІ ім. Т. Г. Шевченка, 2007. – 196 с.
4. *Воропаєва Т.* Специфіка самоідентифікації етнічних українців на Півдні України / Т. Воропаєва // Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу. Матеріали наукової конференції. 6 червня 2007 р. – Одеса : Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Одесі, 2007. – С. 61–65.
5. *Жадан І. В.* Регіональні особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології : Збірник наукових праць / Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 333–342.
6. *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с
7. *Седих К. В., Сердюк В.* Особливості національної та етнічної ідентичності українців/ К. В. Седих, В. Сердюк // Формування сучасного освітнього середовища. Теорія і практика. Збірник наукових праць. – Полтава : ПНПУ, 2015. – Ч. 2. – С. 197–200.
8. *Седих К. В.* Феномен сімейної матриці та ідеологія психотерапевтичної з ним/ К. В. Седих // Психологія і особистість. Науковий журнал. – № 2 (6), 2014. – С. 109–121.

2.6. ДУХОВНА КРИЗА ОСОБИСТОСТІ В ІНТЕГРАТИВНОМУ ВИМІРІ

І. М. Щербакова

Специфічною умовою, за якої сьогодні відбувається дослідження феномену духовної кризи особистості, є ситуація суспільної кризи, під час якої загострюються всі життєві і сутнісні проблеми індивіда. Останнім часом ми все більше чуємо про «духовну кризу», «духовний занепад» і навіть «духовну деградацію». Враховуючи відсутність у сучасній науково-методологічній джерельній базі конкретного визначення категорії «духовна криза», ми зробимо її аналіз у світлі інтегративного виміру, адже саме інтегративний підхід дозволяє поєднати різні, інколи протилежні, точки зору на феномен духовної кризи.

В 1997 році інтегративний підхід був представлений Кеном Уїлбером як альтернатива методологічному протистоянню безлічі наукових шкіл і напрямів. Заснований на інтегративно-методологічному плюралізмі, основою якого є феноменологія, структуралізм, теорія автопоезу, теорія систем, теорія соціального автопоезу, емпіризм, герменевтика і етнометодологія, інтегративний вимір дозволяє дослідити будь-який феномен. Як багаторівневий і багатовимірний аналіз дослідження, що базується на взаємодоповнюючих методологічних і психотехнічних підходах у рамках різних шкіл філософії, психології, антропології, тощо, інтегративний підхід є універсальним для дослідження таких наукових категорій, як «криза», «духовна криза», «духовний занепад» (щодо гри слів «духовна деградація» зауважимо, що дух не може деградувати).

Зазначимо, що конкретних визначень категорій «духовна криза», «духовний занепад» фактично не існує. Зазвичай науковці спираються на етимологічне визначення категорій «*духовність*», «*криза*», «*занепад*» і навіть «*деградація*». Увага зосереджується на останніх словах: «*криза*» – від грецького «*krisis*» – переломний момент, важкий перехідний стан (наприклад: духовна криза); «*занепад*» – стан сильного

послаблення фізичних або душевних здібностей (наприклад, занепад духу – послаблення активності духу); «*деградація*» (запозичено з польської «*degradacja*», від латинського «*degradatio*» – поступове зниження, де приставка «*de*» – «вниз» від «*gradior*» «*крокувати*» – означає поступове погіршення або втрату цінних властивостей і якостей у різних сферах).

Слово «криза» походить від грецького слова «*krisis*», що означає рішення, результат, вихід, закінчення. Воно асоціюється більшістю людей з перехідним станом, невизначеним становищем у вирішальний момент життя. Саме як вирішальний момент важкої справи з важливими наслідками або як досвід, набутий після детального вивчення чогось, розглядається (поміж інших визначень) іменник «*криза*» («*crisis*») в іспанській мові. Не менш цікавим, на наш погляд, є етимологічне визначення китайського слова «*вейцзи*» (危机), яке складається з двох ієрогліфів: 危 (*wei*) – *небезпека*, як одне з кількох значень першого ієрогліфу, а також 机 (*ji*) – *можливість, шанс*, що характеризує духовну кризу як тимчасову невизначеність між реальною небезпекою кризового стану і потенційною можливістю подальшого розвитку особистості після виходу з нього.

На думку С. Грофа, Х. Гроф [1], саме ця китайська піктограма найбільш вдало символізує духовну кризу (*spiritual emergencies*), оскільки відображає її зміст двома радикалами – «*загроза*» і «*можливість*». З огляду на нейтральний характер китайського ієрогліфу (机 (*ji*) – *можливість*), духовна криза постає як складна стадія духовного розвитку, яка може (і має) бути пройдена людиною. Вона надає можливість духовного зцілення, подальшого більш продуктивного розвитку, адже що людина в кризі шукає (на що спрямовує своє пізнання, на чому концентрує свою увагу), те вона і знаходить (бачить, усвідомлює, сприймає як дійсне).

Якщо розглядати кризу як можливість подальшого розвитку, криза не є зло, це лише тимчасовий, неминучий етап для відмови від усього, що заважає новому досвіду. Прагнучи до кращого, намагаючись досягти якомога більшого із можливого, ми постійно ризикуємо потрапити у кризову ситуацію. У будь-якому випадку взаємопроникнення протилежностей є головним

джерелом розвитку, де криза може стати початком важливих конструктивних змін, які неодмінно принесуть нові можливості для розвитку, для нових звершень у життєдіяльності людини. Це може статися лише за умови обрання людиною конструктивного виходу з кризи, її духовної стійкості та витривалості.

Із загальноприйнятої точки зору, криза є перервою у функціонуванні якоїсь системи з позитивним або негативним результатом. Характерними рисами кризи є швидкість або несподіваність її виникнення; нетривалий або затяжний характер прояву; глибина впливу. Виділяють три фази кризи: передкризову фазу (характеризується появою перших симптомів і так званої «зони насичення»; фазу піднесення (кульмінація кризи, досягнення межі розвитку); фазу руйнування системи – або її переходу в нове становище, або створення нової системи [6, с. 203].

Криза є своєрідною вищою актуалізованою формою життя людини, коли внутрішні протиріччя руйнують єдність особистості, роблячи її нездатною створювати та послідовно втілювати власну програму духовного саморозвитку. Криза є досягненням певної внутрішньої межі, коли людина ставить під сумнів перспективний план свого подальшого розвитку. При цьому спостерігається духовний занепад, різке зниження потреби у пізнанні себе, інших людей, світу.

Структура кризи є різною. Розрізняють кризи з однією верхівкою (кульмінацією) – при досягненні межі еволюції системи, а також кризи з двома і більш кульмінаціями (затяжні кризи при нестабільності системи, затухання і заново спалах). На фоні кризи певної інтенсивності та тривалості можуть виникати менш тривалі кризи, але іноді більш інтенсивні [6].

Загальноприйнятим є розподіл криз на групи залежно від їх перебігу та інтенсивності, яка визначається силою переживань, а саме – чотирьох типів переживань, які супроводжують процес відновлення душевної рівноваги, духовної гармонії: гедоністичні, реалістичні, ціннісні і творчі переживання. Так, ігноруючи кризу, намагаючись у будь-який спосіб зберегти смисл життя, людина зазнає гедоністичних переживань (від грецьк. «*hedone*» – насолода). Підкорення кризовій реальності (орієнтація тільки на сьогодні) супроводжується реалістичними переживаннями. Визнання

(свідоме сприйняття) кризової ситуації супроводжують ціннісні переживання. У свою чергу, здатність людини до вольового самоконтролю у кризовій ситуації (здатність до свідомого пошуку конструктивних виходів з кризи) активізує творчі переживання. При цьому, як правило, кризи розподіляють на три типи, враховуючи причини, які їх зумовили: кризи розвитку, травматичні кризи і кризи втрати.

Поняття «*духовна криза*» як гра слів «*духовна*» і «*криза*», на нашу думку (як і поняття «*духовний занепад*») відтворюють феноменологію духу, адже кризовий стан є випробуванням особистості, а саме її духовного «Я» новими подіями, соціальними вимогами, тощо. Духовна криза як тимчасовий стан переривання звичного духовного потоку дезінтегрує людину. Як процес дезінтеграції криза порушує цілісність світосприйняття, ціннісні основи внутрішнього світу людини, вона є випробуванням духовного «Я» особистості новими умовами.

Як процес дезінтеграції криза є своєрідним викликом еволюції духу. Дух може занепадати, відбувається послаблення його активності (*духовний занепад*). Фіналом кризи може бути *деградація особистості*. В ситуації духовної кризи пасивність людини є своєрідним станом стагнації, проявом духовного занепаду, внаслідок якого людина переживає фрустрацію і депресивні стани, проте *деградує не дух, деградує особистість*. При цьому, як правило, сила і інтенсивність духовної кризи корелюють із швидкістю зростання гностицизму, який є філософією і психологією скепсису, песимізму, втрати смислу.

Дослідження духовної кризи ускладнюється неоднозначністю визначення поняття «*духовність*». Зазначимо, що визначення духовності залишається досі дискусійним. Найчастіше ми вживаємо поняття «*духовність*» для характеристики внутрішнього, суб'єктивного світу людини, «духовного світу особистості», при цьому для більшості людей змістовий аспект цього поняття залишається нез'ясованим. У повсякденному житті люди ототожнюють духовність із душевністю, вбачаючи в останній тільки зовнішні ознаки індивідуально-типологічних особливостей особистості.

Саме тому, для уникнення термінологічної плутанини під час дослідження проблеми духовного та душевного вимірів людського буття, зокрема такого її феномену, як *духовна криза*

особистості, насамперед необхідно з'ясувати етимологічне визначення категорії «духовність», що є методологічно виправданим і необхідним кроком, перш за все у контексті співвідношення термінів «духовність», «духовна» і змістовних аспектів категорій «дух», «душа», «духовна сфера». Процедура аналізу досліджуваної проблеми передбачає конвергенцію критеріїв описово-пояснювальних парадигм, визначення основних і міждисциплінарних понять, що розкривають її змістовні аспекти.

Етимологічне визначення категорій «дух», «душа», «духовність» вказує на наявність як спорідненості понять, так і суттєвих відмінностей між ними. Послугуючись найбільш поширеним визначенням поняття «дух» (за словником М. Розенталя і П. Юдіна), зазначимо, що «дух» – «*spiritus*» – у буквальному розумінні (подих, найтонше повітря, дихання, запах) – це поняття, яке в широкому значенні тотожне поняттям ідеальне, свідомість як вища форма психічної діяльності; у вузькому розумінні однозначне з поняттям мислення.

У широкому розумінні «дух» – це філософська категорія, за допомогою якої визначається здатність особистості розкривати буття в його достеменності та істинності, завдяки чому творчо ставитися до власної життєдіяльності. Як потенціал творчої активності, дух є особливою духовною формою освоєння світу і, разом з тим, особливою формою саморозвитку особистості. Отже, дух характеризує самоздійснення суб'єкта, його здатність відтворювати себе у світі і репрезентує широкий спектр духовних явищ.

Між тим слово *душа* «*soul*» і слово *дух* «*spirit*» мають суттєву різницю, хоча на практиці вживаються як синоніми. За висловом Д. Елкінза, «...дух має справу з рухом вгору, тоді як душа – з рухом униз. Дух – це про висоту, а душа – про глибину» [2, с. 109]. Виходячи з розуміння категорії «дух», «душа», можна визначити смисл поняття «духовність».

Духовність є інтегральною філософсько-психологічною категорією, яка достатньо досліджена, але разом з тим між дослідниками досі немає згоди у її характеристиці. Зазвичай духовність зв'язують з орієнтацією людини на трансцендентальну мету і досягнення екзистенційності, а отже, духовність, як підкреслює Г. Райх, виходить за межі біологічного [2, с. 145].

Духовність виражає динамічність буття особистого і суспільного, охоплює всі духовні явища. «Англійське слово «*spirituality*» («духовність») походить від латинського «*spiritus*», яке означає «подих», – мається на увазі подих життя» [2, с. 123]. Духовність як здатність до відчуття буття і себе має різні прояви, але єдиною лишається її мета, а саме здатність людини приєднуватися своїми почуттями до інших. Поняття «духовність» визначає багатство духовного світу особистості, її ерудицію, розвинуті інтелектуальні та емоційні запити, моральність.

Дослідженням духовності, і насамперед духовної кризи особистості, займаються представники багатьох наук – філософії, психології, соціології, педагогіки, культурології тощо. Виходячи з парадигми науки, її представники мають своє бачення сутності духовності, що певним чином підкреслює універсальність феномену духовності. Ми вважаємо, що саме з цієї причини унеможливується однозначність тлумачення і розуміння духовності як феномену і наукового поняття, що у свою чергу ускладнює визначення змістового аспекту духовної кризи. З цього приводу доречною є консолідація існуючих на сьогодні визначень духовності і духовної кризи в різних галузях знань.

В сучасній філософській традиції *духовність* визначається як категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення (розуміння духовності включає три начала – пізнавальне, етичне і естетичне, яким відповідають духовні цінності, а саме: істина, добро, краса), а *духовна криза* характеризується як найглибша і найгостріша з усіх криз (оскільки охоплює кризу особистості, кризу людських взаємовідносин і кризу сенсу життя).

На думку В. Яніва, «... криза є причиною шукання, – а усвідомлення виявів, причин і наслідків кризи наближує нас до відшукування того, що нам бракує. ... криза є вислідом якихсь розвоєвих тенденцій» [11, с. 154], які поступово провокують кризу смислу життя як екзистенціальну ситуацію, в якій людина практично повністю втрачає смисл свого існування (це так званий «екзистенціальний вакуум», який не виникає раптово).

У рамках соціально-філософської парадигми типізації криз виділяють кризу соціальну, що є своєрідним суспільним станом, який виникає з причини конфлікту між новим змістом і старою

формою у розвитку соціального явища. Криза соціальна виникає при втраті суспільством здатності новоутворення. Кризовий стан не паралізує життєдіяльність суспільства, а лише обмежує здатність до новоутворень. Водночас криза соціальна є свідченням початку суттєвих змін суспільного організму, змін, що поступово трансформують суспільство в якісно нове, де можуть виникати такі структури та відносини, які були неможливі раніше [6].

Виділяють наступні види соціальної кризи: економічна, культурна, духовна, екологічна, політична. Враховуючи це, зазначимо, що предмет нашого дослідження лежить не тільки у площині суб'єктивного досвіду людини (духовна криза особистості), а також в соціальному (духовна суспільна криза), оскільки людина як особистість є активним суб'єктом діяльності і спілкування.

У соціологічній парадигмі поняття духовності визначається як переважання в людині духовно-моральних, інтелектуальних цінностей над матеріальними. М. Лапін зазначає, що в соціології виокремлюють стабільний і кризовий стан суспільства. Кризовий стан характеризується порушенням стабільності, гострими соціальними конфліктами, а отже, є переходом соціальної системи (через дезінтеграцію і конфлікт) від її колишнього стану до нового. Кризи в суспільстві бувають часткові (локальні й інституціональні) і загальні (соціетальні: соціальна, культурна, соціокультурна). За характером внутрішньої динаміки вони поділяються на ті, що вирішуються самі (нормальні), і патові (патологічні) [4].

Слід підкреслити, що кризовий стан суспільства гальмує духовний саморозвиток особистості (свідками чого ми є сьогодні), особливо якщо мова йде про подвійну кризу: одночасний перебіг соціальної і культурної кризи. Духовна криза постає як ненормальний духовний стан суспільства. Як зазначає В. Янів: «В соціології криза згідно з медичною термінологією має значення ненормального, – хворобливого стану. Другою спільною рисою є момент переходу з одного стану в другий, при чому, однак, цей перехід не мусить мати рівно драматичного, дилематичного характеру: «бути чи не бути». Соціологічна криза може мати більш перманентний характер, або кризою називаємо недугу на пограниччі двох епох» [11, с. 155].

У культурологічному аспекті духовність визначається як здатність людини до пізнання себе і світу, а дефініцією духовної кризи є «ствердження браку віри у власну культуру», тобто криза культури [11, с. 156]. Криза культури є кризою способів діяльності людини, способів відтворення життєдіяльності суспільства, а отже, охоплює наступні сфери суспільного життя: духовно-моральну, трудову, етнічну та екологічну. При цьому основною характеристикою духовно-моральної кризи є «оголення суспільних нравів в умовах тотального дефіциту товарів і послуг, безперспективність вирішення людьми все більшої кількості своїх життєвих проблем» [4, с. 34]. Духовна криза розкривається як криза особистісного самовизначення.

У культурно-антропологічному контексті духовність може бути світською і релігійною. Зрозуміло, що духовна криза постає у цьому випадку як криза віри і надії, але ми хочемо звернути увагу на те, що культурно-антропологічна парадигма найкращим чином підходить для розгляду найскладнішого виду духовної кризи – духовно-термінальної кризи, або кризи «останнього життєвого вибору» в ситуації, коли людина знає, що її життя приречене, і силою духу намагається наповнити його залишок найвищими духовними цінностями, а саме – вірою, надією і любов'ю.

У психологічному і педагогічному аспектах найчастіше духовність визначається як індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб – ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти для інших. Поняття «*духовність*» досліджується у багатьох психологічних напрям – психоаналізі, психосинтезі, гуманістичній та трансцендентальній психології, постмодернізмі тощо.

Загальноприйнятим визначенням суті духовності є наближення людини до загальнолюдських цінностей, до духовної культури; переживання пізнавальних, етичних і естетичних аспектів буття; саморегуляція і самоактуалізація людини; одкровення і наближення до Бога (І. М. Іллічова, 2003). Відповідно духовна криза постає як трансформація життєвого шляху, коли під загрозою опиняється життєвий задум, проект майбутньої світобудови, сенс життя.

Зауважимо, що останнім часом у психологічних дослідженнях духовного світу людини відбулися зміни у вигляді появи нового концептуального бачення компонентів цього феномену. Значний інтерес становлять праці А. Алексеєнко («Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі»); В. Величка («Розвиток духовної особистості»); Е. Помиткіна («Психологія духовного розвитку особистості»); М. Савчина («Духовний потенціал людини»; «Духовна парадигма психології») та ін.

У православній традиції поняття «*духовність*» походить від поняття «*дух*». Звернімо увагу на це більш детально, оскільки сьогодні саме з православною традицією більшість людей ототожнює *духовність*. *Дух* розуміється по-різному. «Бо цим ім'ям називається і Святий Дух. Називаються духами і сили Духа Святого. Дух – також і добрий ангел; дух – і душа; іноді зветься духом і розум: дух – і вітер; дух – і повітря», – писав з цього приводу Св. Іоанн Дамаскін [3, с. 113]. Під Святим Духом у православ'ї розуміється одна з іпостасей Святої Трійці (Бог Отець, Бог Син – Христос, Бог – Дух Святий). Бог є абсолютною чистотою і любов'ю («Бог є Дух: Бог є любов» [5, с. 195]), а отже, той, хто наблизився до нього і ототожнився з ним, є духовним.

Православна антропологія виокремлює «*дух*» як певний вимір людської особистості. Архієпископ Лука (Войно-Ясенецький) зазначає: «Дух і душа людини нероздільно з'єднані при житті в єдину сутність; але можна і в людах бачити різні ступені *духовності*» [5, с. 218]. *Дух* має відношення до світу трансцендентного, живе у ньому і сам належить вічності. *Дух* є відображенням нашої душі, а саме тієї її частини, яка знаходиться поза межами нашої свідомості. «*Духовність* є вищим досягненням людської душі» [5, с. 224].

Як бачимо, православна антропологія виокремлює в людині три сторони: *дух*, *душу* і *тіло*. Духовне формує особистість людини, а саме її ядро і є центром самосвідомості. *Тіло* людини, як і її *душа*, є провідником і засобом виразу духовного начала людини. Звернімо увагу на те, що іменник «*духовність*» походить від прикметника «*духовний*». Таким чином, *духовність* є станом духовної людини. Духовною є людина, яка має в собі дію Святого Духу, тоді як душевною

людиною є та, яка має *душу* й *тіло*, але не здобула Святого Духу, який дає життя душі. Метою православної *духовності* є зцілення людини від влади гріховних пристрастей духовною тверезістю і молитвами. Саме тому основною характеристикою православної *духовності* є упокорювання і любов.

Підсумовуючи сказане, вважаємо за необхідне пояснити, що, враховуючи недостатню визначеність сучасної парадигми як *духовності*, так і духовної кризи, ми приділили таку ретельну увагу з'ясуванню сутності *духовності*, а через неї – духовної кризи, яка вміщує кризу особистості, кризу людських взаємовідносин, кризу сенсу життя.

У контексті сказаного доцільно звернути увагу на те, що інтегративний підхід у трактуванні *духовності* і духовної кризи зорієнтований на максимальне використання різноманітних знань, їх синтез. Водночас він наближений до автентичного трактування *духовності* як трансцендентного за походженням та іманентного за існуванням начала в людині, що, як відомо, не зводиться до психологічного. З позицій інтегративного підходу інтеграція на особистісному рівні насамперед полягає в усвідомленні конфліктної напруги (усвідомленні причин кризи).

Вперше процес усвідомлення особистістю причин духовної кризи був розкритий у пам'ятці давньоєгипетської літератури III тис. до н. е. – «Сперечанні розчарованого зі своєю душею». Духовна криза трактувалася як криза довіри і самотності, як результат духовної занедбаності людини, детермінований кризовим станом суспільства, як базисна дисгармонія, яка йде від суцього у вигляді недовіри, печалі, відчаю, нудьги і страждань. Способи психодуховного зростання і духовного оновлення як конкретні методи і техніки самопрограмування психічних і фізичних функцій вперше були висвітлені в «першоджерелах кризового втручання» давньоіндійської (*Веди, Упанішади, індуїзм («Махабхарата»), Йога, Хатха-йога, Раджа-йога;*) і давньокитайської (*буддизм: тексти проповіді Будди «Тунітака»; дзен-буддизм: тексти Дхаммапади; конфуціанство: Бань Гу, Мен-цзи; маоїзм: Мо-цзи; даосизм: Лао-цзи*) філософії і психології.

Щоб пізнати депривації духовного рівня, ми повинні зануритися в глибини душі. Одним із перших поєднав *душу* з

глибиною грецький філософ *Геракліт*, що підтверджують його метафори, здатні відображати рух в онтологічному і психологічному просторі, завдяки чому допомагають людині структурувати її досвід і буття. Духовна криза особистості як криза ціннісних орієнтацій є результатом кризи старого світогляду (суспільної кризи). Як хвороба душі, яка спричиняє життя всупереч природі, життя, в якому людина розмінюється на дріб'язковість, духовна криза постає у *Платона і Сократа*. Як духовне потрясіння, яке очищує душу, витлумачує духовну кризу *Евріпід*. Як втрату смислу, обмеження проявів індивідуальності, внутрішній конфлікт, «метаморфози» якого підштовхують до усамітнення, як стан самотності, коли розум не погоджується з долею, а пам'ять активно актуалізує минуле буття характеризується духовна криза *Овідієм*. На його думку, вона обов'язково супроводжується смутком, зневірою, втомою і болем, що є атрибутивними властивостями усіх людей, які переживають кризу. Детермінанти оптимізації процесу гармонізації духовної цілісності намагався визначити *Арістотель*, який наголошував на необхідності спрямованості людини на самоаналіз своїх внутрішньоособистісних тенденцій. Пошуку оновленого сенсу життя, нових життєвих орієнтацій приділив значну увагу *Сенека* у своїй психагогії (мистецтві керування своєю душею).

Духовна криза трактувалася *Орігеном* як духовна темрява, що поглинає людину, яка втрачає повноту буття, випробовуючи свободу волі і відходячи від Бога. Разом із тим *Абу Наср ал-Фарабі і Ібн-Халдун* наполягали на тому, що як тимчасовий стан духовної дезорганізації і духовної невизначеності духовна криза може і має бути подолана за рахунок переборення внутрішньоособистих деструктивних тенденцій, завдяки розуму і науці. Виходячи з цього, зауважимо, що якщо про духовну кризу говорити як про стан, який переживає людина (наприклад вислів: «людина переживає стан кризи», «знаходиться у кризовому стані»), то саме ототожнення кризи зі станом (як душевною формою) доводить її тимчасовий характер, адже станом є те, що не затвердилося, не зміцнилося настільки, що не може бути подолане як властивість, а отже, є тим, що може бути усуненим. Адже якщо «порожнечі не існує», то тимчасовість духовної

невизначеності людини в кризовому стані може бути подолана, переборена за рахунок її душевних сил. Вирішення проблеми відродження душевної гармонії, перерваної кризовим станом (духовною кризою), ми знаходимо в філософії і психології *Ф. Бекона та Б. Спінози*, які вбачали духовне відродження в уважно-вольовому зосередженні людини на пізнанні задля знаходження компромісу між усвідомленням свободи своїх дій і їх практичною реалізацією. *І. Кант* вбачав серед причин духовної кризи деморалізацію людини, спровоковану порушенням автономії волі, а *П. Гольбах* розглядав кризу як результат перетинання людиною межового стану між добром і злом.

Системно-цілісне визначення причин духовної кризи, душевної дисгармонії ми знаходимо у представників німецької класичної філософії і психології кінця XVIII – початку XIX ст. Таку позицію підтримував *Г. Гегель*, який вважав, що духовна криза як духовна дезорганізація дисгармонізує свідомість і самосвідомість і є станом «*не-істини*», роздвоєння людини по відношенню до себе, її невизначеності між добром і злом. Як втрата духом первісної свободи, духовна криза є результатом хибних уявлень людини, хибного спрямування на «*не-сущє*», внаслідок чого людина втрачає свободу. Отже, за визначенням *Ф. Шеллінга*, криза має духовні причини, зокрема духовне виключення елементів досвіду, і вимагає як їх модифікації (з точки зору *Й. Фіхте*), так і логіко-технологічної редукції інтелекту до здатності мислити не страждаючи (за *Г. Гегелем*).

Слід також зазначити, що будь-яка криза засвідчує істотні зміни обставин життя людини, а отже, примушує людину змінюватися. Саме тому *Ф. Бекон* зауважував, що у спрямуванні і формуванні душевного складу необхідно, щоб людина намагалася розвивати здатність духу пристосовуватися і підкорятися обставинам, тобто бути духовно гнучкою. Адже в іншому випадку, на думку *В. Шеллінга*, повна духовна нерухомість і бездіяльність можуть навіть затримати фізичний розвиток людини. Учений підкреслював, що в стані духовної кризи людина відчуває, а потім починає усвідомлювати, що елементи досвіду, який вона має, починають виключати один одного. Він наголошував на тому, що причина духовної кризи повинна бути і є духовною.

Враховуючи, що усвідомлення своєї особистості вірогідне через самосвідомість, а саме самоусвідомлення того, що «Я – є», на думку *Й. Фіхте*, в стані духовної кризи людина з очевидністю розуміє і передбачає, що певна частина її «Я» приречена в майбутньому на загибель [7]. Ревізія «Я-концепції», відчуття себе під час переживання кризи як «Я», яке вже не є тим «Я», яке було раніше («Я» є «не-Я»), духовно пригнічує людину. Проте, пам'ятаючи, що «людина повинна за будь-яких обставин бути тим, чим вона є, лише тому, що вона є», на переконання *Й. Фіхте*, вона насамперед повинна намагатися досягти повного порозуміння із самою собою, завдяки модифікації елементів свого досвіду. Така позиція дозволила визначити кризу тією слушною можливістю, яка дозволяє людині самовдосконалитися, виконуючи тим самим своє найголовніше призначення, яке *Й. Фіхте* вбачав у самовдосконаленні людини до нескінченності задля досягнення моральної досконалості.

Як сказав *Ф. Бекон*, кожна людина є майстром своєї долі, при цьому її філософія є такою, якою є сама людина (за *Й. Г. Фіхте*). Виходячи з цього і посилаючись на *Ф. Шеллінга*, можна стверджувати, що зміцнення або занепад духовних сил людини залежить від того, наскільки вона усвідомлює свою духовність. Духовність як надприродна моральність проявляється в людині через духовні здібності (вдачу, дух і душу), а отже, духовна природа людини розкривається через її розум, мислення і пізнання.

За часів новокласичної філософії і психології XIX ст. духовна криза розглядалася як тимчасовий стан ціннісно-сміслової невизначеності («або-або»), що зумовлюється негативним впливом середовища на духовність людини (суспільним рівнем саморозвитку духовно-енергетичного соціуму), який, на думку *С. К'еркегора*, спричинює відчай і провину. В стані кризи людина позбавлена альтернатив вибору, проте мусить його зробити (зробити рішучі кроки у знаходженні оновленого смислу життя), оскільки, за переконанням *Ф. Шлегеля*, за будь-яких обставин вона залишається вільною.

Ґрунтовний аналіз способів подолання душевної дисгармонії був здійснений представниками некласичної

філософії і психології XIX – початку XX ст., які вважали, що духовна криза є своєрідною граничною ситуацією, яка супроводжується почуттям безпорадності, обмеженості, духовної самотності (*К. Ясперс*), засвідчує наявність внутрішнього конфлікту, посилене напружене функціонування свідомості, разом із чим у життя людини входить абсурд (*А. Камю*).

Духовна криза спричиняє тугу, яка засвідчує самотність (*М. Бердяєв*), нудьгу, яка говорить про пустоту (*А. Камю*), сум (*С. К'еркегор*), страх, який викриває небезпеку (*К. Ясперс*), тривогу (*Ж.-П. Сартр*, *Ф. Лерш*), тугу, нудьгу (*Г. Сковорода*), апатію, екзистенціальну фрустрацію і невротичні стани (*В. Франкл*). Вона знаходить свій притулок у серці людини (*А. Камю*, *М. Бердяєв*, *Г. Сковорода*, *Ф. Лерш*) і ставить людину перед вибором (*К. Ясперс*) знаходження власного усталеного універсуму смислових зв'язків, у якому її буття отримує свій неминущий смисл.

Духовна криза засвідчує переоцінку цінностей, при цьому необхідність вибору посилює тривожність, заглибленість у Ніщо (за *М. Хайдеггером*). В стані духовної дезорієнтованості «люди не знають, за якими зірками (задля яких) їм жити» (*Х. Ортега-і-Гассет*). Засвідчуючи зміну ціннісних орієнтацій (або передбачаючи її), духовна криза підтверджує необхідність самозміни (*Ф. Ніцше*), завдяки ініціюванню власної активності особистості (*В. Франкл*).

Отже, духовна криза як криза смислу буття є кризою критичного сумніву, покинутості і самотності в пізнанні. На думку *М. Бердяєва*, це криза пошуку істини (творчої активності духу). Вона може бути подолана за рахунок творчого піднесення людини, яке звільняє її від пут необхідності, сприяє духовному піднесенню, подоланню егоцентризму, досягненню внутрішньої автономії.

Духовна криза засвідчує «недієвість» життєвого досвіду, який має людина. При цьому, яким би чином не намагалася людина осягнути істину чи хоча б наблизитися до тієї чистої істини, про яку *М. Бердяєв* говорив, що вона завжди є екзистенціальною і не завжди безпечною, – чиста істина інколи стає загрозливою, навіть нищівною, особливо коли акценти співвідношення духовних і матеріальних чинників у суспільстві

зміщуються настільки, що суспільству важко визначитися не тільки у їх пріоритетах, а й у правильних шляхах свого цивілізованого розвитку.

Зосереджуючи увагу на тому, що духовне буття є формою буття внутрішньої об'єктивності (В. Франк), зазначимо, що криза ставить під сумнів «внутрішню об'єктивність», спонукає до ревізії духовного буття. Переживаючи духовну кризу, людина повинна визнати, усвідомити, сприйняти кризове буття як таке (об'єктивну реальність, яка не передбачає заперечень), адже саме по собі духовне буття є філософією існування людини. З такого погляду криза є своєрідною нагодою для здобуття нового досвіду.

Переживаючи духовну кризу як стан ціннісно-сислової невизначеності (сислової, ціннісної невагомості), як втрату відчуття міцності життя (втрату внутрішнього зв'язку духу з буттям), особистість усвідомлює «недієвість» життєвого досвіду, який має, ставить під сумнів «внутрішню об'єктивність», коли сумніви «роз'їдають» душу, внаслідок чого людина страждає від нестачі духовної сили (С. Франк). Стан духовної кризи характеризується усвідомленням відсутності сил (духовних і фізичних ресурсів), це стан, коли «жити не маючи сил, а померти – не маючи зваги» (за Овідієм), людина «жити не може і смерті не хоче» (за Г. Сковородою), а отже, поступово починає реадаптуватися в кризовій ситуації, адже іманентна здатність духу стимулює її до духовного звільнення від оточуючого середовища, до відповідності дій внутрішнім настановам (А. Авсеньєв, В. Карпов, Й. Міхневич, М. Федоров).

Отже, у складній картині переплетіння філософського і психологічного становлення духовності людини постає як процес саморозвитку особистості, а духовна криза – як духовний стрес, який вимагає змін життєвої позиції і передбачає наявність події, яка істотним чином порушує духовну, чуттєву рівновагу людини. Криза є точкою біфуркації (духовним станом невизначеності), тимчасовим станом втрати духовної рівноваги, спричиненим порушенням балансу в системі ціннісних орієнтацій людини, відчуженням від душевного духовних начал.

Духовна криза є кризою пошуку сенсу, волі до сенсу, це екзистенціальний вакуум, у якому нудота вказує на втрату

зацікавленості світом, а апатія віддзеркалює брак ініціативи (В. Франкл). Як тимчасовий духовний занепад, коли бажаним для душі є те, чого немає зовні (К. Юнг), духовна криза є кризою сенсу життя, невідповідністю «Я-концепції» актуальним переживанням людини (К. Роджерс), результатом втрати соціальної опори, своєрідною трансформацією особистості, яка виникає внаслідок духовних персеверативних травм і конфліктів (Г. Олпорт), які людина сприймає як свою неповноцінність (А. Адлер) і які вона вирішує придатним для себе способом, виходячи з кожної кризи з посиленням відчуттям внутрішньої єдності (Е. Еріксон).

Духовна криза водночас є станом підвищеної уразливості людини і онтогенетичним джерелом зростаючих потенцій. Її причинами є: постійний внутрішній конфлікт, зумовлений взаємодією трьох структурних компонентів особистості, а саме тим, звідки походить загроза для «Его – Я» (З. Фрейд), втрата ідентичності (Е. Еріксон), втрата ціннісних орієнтацій (К.-Г. Юнг), втрата собітотожності (Е. Фромм), незадоволення метапотреб (А. Маслоу). Ознаками духовної кризи виступає трансформація внутрішньої культури і образу світу (Дж. Перрі) [10].

Духовна криза має фізичні або емоційні спускові механізми (С. Гроф, Х. Гроф), стадії проходження, відповідно до яких зростає стан драматизації розкриття психічних здібностей людини (Р. Ассаджіолі; Лі Сеннелла). С. Гроф і Х. Гроф звертали увагу на наступні спускові механізми: фізичний фактор (хвороба, нещасний випадок, операція тощо); емоційний фактор (емоційні переживання). Незалежно від механізму і виду кризи, найголовнішим її каталізатором є форми медитації та духовних практик [1, с. 19-20].

У стані духовної кризи людина зазнає великих духовних хвилювань, які умовно можна поділити на три категорії: 1) біографічні (повторне переживання і лікування травматичних подій життя), які, на думку С. Грофа і Х. Гроф, є критичними ситуаціями дитинства, а саме: фізичне або сексуальне насильство, втрата батьків або коханої людини, близькість смерті, хвороба або хірургічна операція та інші травматичні події, що відіграють важливу роль у кризі трансформації;

2) перинатальні (від грец. «*peri*» – біля і латин. «*natal*» – те, що стосується народження); 3) трансцендентні (духовні, містичні, релігійні, магичні, паранормальні переживання) [1, с. 21–23].

Зауважимо, що при духовних кризах будь-якої форми (шаманська криза; пробудження Кундаліні; епізоди свідомості єдності; психологічне оновлення через повернення до центру; криза психічного розкриття; драматичні переживання «минулих життів»; спілкування з духами-провідниками; навколосмертні переживання; переживання близьких контактів із НЛЮ; стан одержимості) досить звичайним явищем є посилення інтуїтивних здібностей, прояв паранормальних феноменів [1, с. 26].

Під час духовної кризи розкриття психічних здібностей відбувається драматично. Рівень драматизації, на думку Р. Ассаджіолі, зростає відповідно до стадій проходження духовної кризи: стадії, що передує духовному пробудженню; стадії духовного пробудження; реакції на духовне пробудження; фази процесу перетворення [1, с. 43].

З позиції редукціоністської теорії мотивації З. Фройд стверджував, що «*Я*» є осередком страху. Відчуваючи духовне збентеження як тривогу (реалістичну, або страх), невротичну, моральну (як провину, сором, самозвинувачення), люди починають усвідомлювати наявність духовного конфлікту (конфлікту протилежних душевних сил) [9, с. 426]. Ф. Ніцше вбачав причину духовної кризи в занепаді усіх чинників надчуттєвого, які надають суцільному смисл: цінностей, цілей, норм, ідеалів. Отже, духовна криза є наслідком відчуження від душевного духовних начал (за К.-Г. Юнгом). Душевність без духовності є життям без смислу. Разом з тим прагнення особистості до пошуку смислу є вродженою мотивацією, основною потребою людини, рушійною силою її розвитку (В. Франкл). Втрата смислу спричиняє екзистенціальну фрустрацію, провокує розвиток невротичних станів. Внутрішнім відображенням цієї ситуації є переживання тривоги. Брак смислу є духовною кризою, запобігти розвитку якої можна тільки шляхом ініціювання власної активності.

Визнаючи наявність духовної кризи, ми насамперед повинні визначитися з тим, що є «смилом» за цих умов, адже

духовна стагнація під час кризи обмежує свободу (Е. Фромм), а немотивована і експресивна поведінка перешкоджає знаходженню конструктивного виходу з кризи, на відміну від копінг-поведінки (А. Маслоу), яка сприяє досягненню самоефективності. Стиль поведінки визначає вихід із кризи (А. Адлер; А. Бандура), а пластичність свідомості дозволяє людині змінювати стилі своєї поведінки у кризовій ситуації.

На думку Лі Сеннелла, здатність до саморефлексії та самопізнання, до самоусвідомлення себе як особистості, як активного суб'єкта життєдіяльності дозволяє відкрити світ свого духовного буття як вияв фізичних і розумових сил, розвиток задатків, здібностей, нахилів і покликання. Це духовне відкриття, на переконання науковця, є процесом духовного пробудження і розкриття, своєрідним духовним піднесенням («пробудженням Кундаліні»), однією із форм духовної кризи [1, с. 113–114]. Слід пам'ятати, що на духовному рівні поведінка людини визначається вищими цінностями, які виконують мотиваційну функцію, це «цінності буття», а саме: добра, справедливості, краси, любові (за А. Маслоу). У свою чергу, зміни на рівні функціонування ціннісної системи завжди супроводжуються кризою (нормативною або ненормативною).

Проаналізовані нами підходи до дослідження духовності і духовної кризи дозволяють стверджувати, що в процесі онтогенетичного розвитку людини криза (в тому числі і духовна) є точкою біфуркації, станом (духовним), спрямованим на зміну в системі духовних компонентів і цінностей особистості. Відтак духовну кризу необхідно розглядати як стан духовної напруги (причиною якої є певна подія або зміна статусів персонального життя людини). Отже, будь-яка криза породжується проблемою, яку людина не може вирішити звичним способом у короткий час, внаслідок чого в разі нестачі адаптаційних ресурсів спостерігається деформація прояву духовності (компонентів духовності).

Результати дослідження дають нам змогу констатувати, що основними структурними компонентами духовності є пізнавальний, моральний і естетичний компоненти, що дозволяє виокремити чотири аспекти духовності: перетворення реальності,

її пізнання, ціннісне осмислення та спілкування. Науковці виокремлюють *потребово-ціннісний* (духовні потреби та духовні цінності), *пізнавально-інтелектуальний* (спостережливість, допитливість, глибина, самостійність і критичність мислення), *вольовий* (цілеспрямованість, наполегливість, саморегуляція), *вчинково-діяльнісний* (духовний саморозвиток, духовна діяльність), *почуттєво-емоційний* та *естетичний* компоненти духовності. На духовному рівні неспроможність зберегти рівновагу між тим, що людина вважає істинним, очевидним для неї, і тим, що є об'єктивно буденним, але незгодженим з її індивідуальною свідомістю, породжує духовні конфлікти, порушує її духовний лад.

Життя людини сповнене багатьох критичних, кризових, екзистенціальних і термінальних ситуацій, які впливають на форми прояву духовності, а саме духовні стани і почуття людей. Вважаємо за необхідне підкреслити, що критичні або конфліктні духовні ситуації є насамперед духовним відбитком складних життєвих обставин, які дуже швидко, несподівано виникають і загострюються. Як правило, це суб'єктивне неприйняття на духовному рівні певних життєвих ускладнень, які порушують духовну рівновагу внаслідок необхідності зміни життєвої стратегії. Конфліктну духовну ситуацію людина здатна подолати самотужки, доволі безболісно, але все ж таки її необхідно визнати як попередження про порушення духовної гармонії і цілісності особистості (такою, що здатна спричинити кризові переживання). Кризові переживання значно глибші.

На духовному рівні кризове переживання включає невизначеність, стрес, що зумовлює напруженість і тривожність людини, і провокує зміну специфічних форм почуттєвого прояву духовності. Зазначимо, що духовна криза має певні складові компоненти, якими, насамперед, є типи переживань (внутрішня робота з відновлення душевної рівноваги). Виділяють два типи кризового стану: перший тип залишає (зберігає) можливість виходу (повернення) з кризового стану на попередній (звичний) рівень життя людини; другий – «кардинальний», коли людина повністю «відмовляється» від попередніх життєвих замислів, відчуваючи, що єдиним виходом з кризи є необхідність як самозміни, так і зміни смислу життя (пошук оновленого смислу).

Духовна криза (як і будь-яка інша) має свій початок (первинне зростання духовного напруження). У разі неефективності звичайних способів вирішення проблеми, що спричинила кризу, відбувається зростання напруження. Мобілізація внутрішніх ресурсів загострює напруження. При цьому, якщо зусилля, яких докладає людина для подолання кризової ситуації, виявляються недостатніми, напруження досягає кульмінації (підвищення тривожності, стан депресії, відчуття своєї безпорадності, зневіра, дезорганізація). Враховуючи наведені стадії розгортання кризового стану, можна зробити висновок, що криза має складну внутрішню динаміку.

Зауважимо, що визначити динаміку внутрішніх станів (духовного стану) значно важче, ніж констатувати динаміку прояву почуттів і зовнішньої поведінки, адже духовна криза супроводжується зміною як аналітично-синтетичної діяльності мислення, так і пізнавально-інтелектуального компоненту духовності. Допитливість, спостережливість, самостійність і глибина мислення трансформуються, емоційно-вольовий компонент також зазнає суттєвих змін.

Переживання духовної кризи супроводжується депресією, деструктивними почуттями або самотністю. Зниження саморегуляції, рівня рефлексування власних думок, дій і вчинків відповідно до наявних духовних ідеалів, моральних настанов і звичної системи цінностей зумовлює усамітнення, обмеження спілкування (міжособистісної взаємодії). Людина або заглиблюється у себе внаслідок обмеження спілкування (усамітнюється), або стає більш активною в міжособистісних комунікативних зв'язках, намагаючись у такий спосіб позбутися так званої «самотності серед людей».

Отже, будь-яка криза має (передбачає) два виходи: відновлення (відродження) перерваного кризою життя (духовного стану) або новий (змістовно) рівень особистого розвитку (духовного розвитку). Вихід з кризи, деструктивний або конструктивний, який обирає людина, залежить від змісту кризи, її тривалості і, насамперед, від досвіду, який має людина, адже саме він визначає характер сприйняття і усвідомлення кризової ситуації, ставлення до неї, до себе, до інших людей, до життя взагалі.

Кризовий стан потребує активізації почуттєво-емоційного компоненту духовності, насамперед саморегуляції, оскільки зниження рівня тривожності сприяє появі позитивно-емоційного ставлення до себе, інших людей. Відповідно людина починає адекватно (толерантно) реагувати на «дискомфортність» кризового стану. Завдяки оновленому духовному саморозвитку, самовдосконаленню (самоконтролю над своїми почуттями, діяльністю) людина успішно долає кризу (обирає конструктивний вихід з неї), що супроводжується зміною цінностей, інтересів, цілей, духовних вчинків.

Якщо переборення кризи стає духовною метою, то духовні вчинки людини спрямовуються на духовний саморозвиток, духовне оновлення. Актуалізується гуманістичний компонент духовності, змінюється ставлення людини до життя (життя стає вищою цінністю), що сприяє гармонізації духовності. Натомість деструктивні виходи з духовної кризи є наслідком небажання, нездатності протидіяти проблемі. Якщо людина має негативний досвід вирішення проблем, духовна криза набуває тривалого характеру і супроводжується невротизацією людини. Замість активного прагнення до усвідомлення смислу кризової ситуації, пошуку ефективних тактик і стратегій її подолання, людина стає бездіяльною, апатичною. Духовна криза проявляється відчуженням від душевного духовних начал.

Таким чином, у контексті наведеного вище зауважимо, що духовна криза є точкою біфуркації (духовним станом невизначеності), тимчасовим станом втрати духовної рівноваги, спричиненим порушенням балансу в системі ціннісних орієнтацій людини, і характеризується трансформаційними змінами на рівні потребово-ціннісного компоненту духовності. Будь-які фактори, як внутрішні, так і зовнішні, що неузгоджені з усталеними мотиваційно-потребовими станами людини, раптово з'являючись, порушують стан духовної рівноваги. Зміни, що відбуваються на рівні функціонування самосвідомості людини, стосуються духовних потреб, духовних цінностей.

Криза змушує людину займатися ревізією минулого і сьогодення і супроводжується підвищенням або зниженням критичності мислення. На рівні вольового компоненту духовності цілеспрямованість на пошук шляхів виходу з

кризового стану, наполеглива духовна праця і напружена саморегуляція зумовлюють зміни вчинково-діяльнісного компоненту духовності (духовний саморозвиток або гальмується, або стає більш інтенсивним). Духовна криза постає як напружена духовна діяльність (внаслідок тимчасової втрати духовної рівноваги) у напрямі або відновлення перерваного кризою духовного стану, або активізації змістовно нового, оновленого духовного стану, який визначатиме подальший особистий розвиток [8, с. 15].

Криза є своєрідною вищою, актуалізованою формою життя людини, коли внутрішні протиріччя руйнують єдність особистості, роблячи її нездатною створювати та послідовно втілювати власну програму духовного саморозвитку. Криза як зміна напряму, рішення, вибору, як стан чуттєвих і духовних стресів, який вимагає від особистості зміни життєвої позиції, передбачає наявність події, яка істотним чином порушує душевну, чуттєву рівновагу людини.

Духовна криза потребує від людини навичок довільного керування своєю мотиваційно-сисловою сферою, а саме здатності конструювати нові смисли, які можуть розв'язати протиріччя, що лежать в основі кризи. Процес смислоутворення, генерування оновлених смислів має відбуватися через розвиток самопізнання. У кризовій ситуації самопізнання та особистісні зміни стають можливими лише у разі прийняття особистістю кризи як конструктивного джерела розвитку. При цьому використання потенціалу кризи стає можливим лише при умінні людини розв'язувати смислові протиріччя в умовах невизначеності, тобто наявності так званих реконструктивних умінь розв'язання кризових протиріч і конструювання нових, більш життєздатних особистісних смислів.

Отже, криза завжди підштовхує до перебудови смислу, до вдумливого розуміння того, що є смислом життя, до його пошуку. Змінюючи звичний перебіг нашої життєдіяльності, криза змушує нас у короткий проміжок часу шукати способи виходу із кризової ситуації, що передбачає зміну життєвої позиції людини. Криза пробуджує духовний розвиток, який у свою чергу активізує потенційні можливості людини.

Література

1. *Гроф С.* Духовний кризис. Статьи и исследования / Станислав Гроф; [пер. с англ. Д. М. Прошуниной]. – М. : МТМ, 1995. – 256 с.
2. Гуманістична психологія: Антологія: [в 3-х т.]. : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наук. т-во ім. Шевченка у США, Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України; за ред. Р.Трача, Г.Балла. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2001. – Т. 2: Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології). – 2005. – 279 с.
3. *Дамаскин Иоанн.* Точное изложение православной веры / Св. Иоанн Дамаскин. – М. : Лодья, 2002. – 464 с.
4. *Лапин Н. И.* Кризис отчужденного бытия и проблема социокультурной реформации / Н. И. Лапин // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 29–41.
5. *Лука (Войно-Ясенецкий).* Дух, душа и тело / Наука и религия. Дух, душа и тело / (Войно-Ясенецкий) Лука. – Ростов-на Дону: «Троицкое слово», 2001. – 316 с.
6. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / [загальна ред. і укладання: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ–Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.
7. *Фихте И. Г.* Сочинения. Работы 1792–1801 гг. / Иоган Готлиб Фихте; [переводы М. Левиной, Т. Бородай, Л. Успенского, Б. Яковенко]; Сост., общ. ред., вст. ст. и прим. П. Гайденко. – М. : Научно-издательский центр «Ладомир», 1995. – 656 с.
8. *Щербакова І. М.* Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / І. М. Щербакова. – К., 2011. – 20 с.
9. *Щербакова І. М.* Психологічний аналіз психоаналітичних практик дослідження духовності / І. М. Щербакова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології / голов. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. – № 1 (35). – С. 425–432.
10. *Щербакова І. М.* Теоретико-методологічні засади дослідження духовної кризи / І. М. Щербакова // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. – Вип. 20, ч. 2. – С. 178–184.
11. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів; [упоряд. М. Шафовал]. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 341 с.

РОЗДІЛ III

ФУНКЦІОНУВАННЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В ГЕНЕЗІ ЇЇ БУТТЯ

3.1. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ САМОРОЗВИТКУ В ПСИХОСОЦІАЛЬНІЙ ГЕНЕЗІ ОСОБИСТОСТІ: СУБ'ЄКТНИЙ ПІДХІД

С.Б. Кузікова

Посилення уваги до феномену саморозвитку (усвідомленого самозмінювання) пояснюється зростанням розуміння його визначальної ролі в життєдіяльності особистості, в збереженні її самості, самотворенні, самореалізації. Проблема саморозвитку буквально пронизує зміст сучасних вчень про особистість, про її внутрішній світ, що знаходиться в безпосередньому зв'язку із зовнішнім, соціальним світом. Звернення до феномену саморозвитку особистості знаходимо в дослідженнях найрізноманітніших психологічних проблем: джерел і провідних чинників особистісного змінювання (М. Й. Боришевський, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк), самореалізації особистості (Г. О. Балл, Л. О. Коростильова, Н. І. Сарджвеладзе), самоактуалізації (А. Маслоу та ін.), саморегуляції (М. Й. Боришевський та ін.), особистісного зростання (Н. Р. Бітянова, І. С. Булах, К. Роджерс), самовизначення (М. Р. Гінзбург, В. Л. Зливков), самовиховання (М. Й. Боришевський, В. В. Давидов, Л. М. Проколієнко), духовності особистості (В. П. Москалець, М. В. Савчин), творчої активності (В. О. Моляко та ін.), волі як форми самодетермінації (І. Д. Бех та ін.), особистості як суб'єкта життя (А. В. Брушлинський, С. Д. Максименко, Л. С. Рубінштейн, В. О. Татенко), проблеми долі, життєтворчості, життєвого шляху особистості (К. О. Абульханова-Славська, Л. Ф. Бурлачук, Т. М. Титаренко), психології часу особистості (Т. Т. Березіна, Є. І. Головаха, О. О. Кронік), визначення принципів і розробки технологій психологічної допомоги особистості, а також підготовки до її здійснення (О. Ф. Бондаренко, В. Г. Панок, Н. В. Чепелева) тощо.

Змістовий аналіз феномену саморозвитку підтверджує уявлення про нього як про неоднозначний, багатоплановий процес особистісних змін, що виявляється в різних формах, вимірах, аспектах, має свою динаміку, мотиви, способи, суб'єктивні й об'єктивні результати, а також індивідуальні особливості (стиль) і відбувається на різних рівнях структурної організації психіки – від психофізичного до соціально-психологічного, суб'єктно-смыслового, духовного – в контексті життєдіяльності особистості завдяки її самоактивності.

У представників різних психологічних напрямів і шкіл ми знаходимо різні підходи до визначення поняття «саморозвиток особистості». Саморозвиток розуміється як: зростання Я, форма екзистенціального розкриття людини (Дж. Бьюдженталь, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл); процес «розгортання» вже наявних, але «згорнутих» до певного часу задатків, якостей або «зародження» і становлення раніше відсутніх якостей (А. О. Деркач); адаптаційна стратегія, функція якої полягає в гармонізації відносин із собою та навколишнім світом (К. Я. Вазіна, К. Обуховський); безперервне розширення обсягу і змісту самосвідомості, тобто включення в сферу свідомого все більшої кількості життєвих функцій людини, її звичок і психологічних станів (Р. Н. Файзуллін); оволодіння можливостями, що пропонує людині життя (Х. Ортега-і-Гассет, Д. О. Леонтьєв); здатність до перетворення власної життєдіяльності (В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв); життєтворча активність (В. М. Ямницький); перетворення змістових і функціональних структур власної психіки (М. Й. Боришевський). Якщо цей процес відбувається усвідомлено і цілеспрямовано, то в такому випадку особистість можна вважати суб'єктом власного саморозвитку. За нашим визначенням, *особистісний саморозвиток – це свідомо, цілеспрямована і самокерована активність особистості, мета якої полягає в самозмінюванні в позитивному для людини напрямі, що й забезпечує особистісне зростання, самовдосконалення.*

Як свідчить теоретичний аналіз, процес саморозвитку – як сутнісна форма буття людини – починається разом із життям і розгортається всередині нього. Проте актуалізований, усвідомлений і керований саморозвиток людина може

здійснювати тільки тоді, коли свідомо починає ставити цілі щодо самопізнання, самовдосконалення, самореалізації, визначає перспективи того, до чого вона рухається, чого домагається, що бажає або, навпаки, не бажає змінювати в собі, тобто усвідомлює, об'єктивує і перетворює власні особистісні характеристики і способи взаємодії зі світом. Визначальним для нашого контенту є усталене в сучасній психології визначення суб'єктної активності індивіда як єдиної детермінанти саморозвитку – за віднесення середовищних впливів, біологічних факторів до умов розвитку, а не його детермінант. Саме усвідомлення особистістю своїх потенційних можливостей (потенційних ресурсів) і вміння керувати їх реалізацією робить людину активним творцем свого життя, суб'єктом особистісного саморозвитку (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, А. В. Брушлинський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева). Становлення суб'єктності відбувається тільки шляхом саморозвитку. У той же час суб'єктність можна розглядати як інтегратор здатності людини до усвідомленого і самокерованого саморозвитку.

Евристичний потенціал суб'єктного підходу виявився особливо затребуваним у наш час, оскільки він дозволяє знаходити адекватні відповіді на виклик, адресований психологічній науці, – створити психологічний портрет особистості в сучасному суспільному контексті. Орієнтиром стає образ життєстійкої, лабільної особистості, структурним стрижнем якої є властивості, що виражаються поняттями групи «само-»: самореалізація, самовизначення, самоврядування і т.д. Способом розвитку вказаного типу особистості є саморозвиток як така форма розвитку, де особистість посідає активно-творчу позицію стосовно своїх змін. Принцип суб'єктності дозволяє розглядати людину при аналізі її психіки не як сукупність її окремих психічних функцій і когнітивних параметрів, слабо пов'язаних характеристик та індивідуальних особливостей діяльності й поведінки, як це відбувається у функціональній і когнітивістській психології, а як єдине ціле з усіма її індивідуальними особливостями і проявами, коли вона сама (як суб'єкт) розвиває, організує і контролює свою активність.

Для розуміння суб'єктності принциповим є положення С. Л. Рубінштейна про два основні способи існування людини у світі та відповідне цим способам її ставлення до життя. У першому випадку життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких живе людина. При цьому вся вона знаходиться всередині життя і виявляє ставлення лише до його окремих явищ, але не до життя в цілому. Відсутність ставлення до життя в цілому пояснюється тим, що людина не виключається з життя і не може вийти за його межі (дистанціюватися) для рефлексії. Другий спосіб існування пов'язаний із рефлексією, яка призупиняє, перериває безперервний процес життя і дозволяє людині подумки вийти за його межі, зайняти позицію поза ним (дистанціювання і об'єктивізація). С. Л. Рубінштейн вважав, що з рефлексії починається філософське осмислення життя.

Першому способу існування відповідає розгляд людини в системі «об'єкт – діяльність – суб'єкт». На цьому рівні людина постає як «парціальний» суб'єкт різних видів активності та діяльності (пізнання, спілкування, праця і т.д.). Другий спосіб існування характерний для людини, здатної вийти за межі конкретних ситуацій і поставитися до життя як до цілого. У цьому випадку людина розглядається як така, що належить до системи більш високого рівня – «світ – буття – суб'єкт життя».

Для нас важливо, що такі характеристики суб'єктності, як надситуативність, рефлексивність, самоактивність, саморегуляція, забезпечують суб'єкту здатність долати наявні суперечності. Визначення суб'єкта як такого, що розв'язує протиріччя, дозволяє зрозуміти, чому особистість, яка уникає таких рішень, починає зазнавати деформації, деградації, фрустрації. У внутрішньоособистісній організації відбувається зміна оптимальних для неї пропорцій через неадекватний спосіб життя та діяльності. Залишаючись особистістю, вона перестає бути суб'єктом унаслідок своєї «фальшивості» (К. О. Абульханова-Славська).

Звичайно, суб'єкт не завжди має уявлення про більш досконалі способи самоорганізації, тобто реально він ніби знаходиться в просторі між двома полюсами: між реальним, часто неоптимальним – та ідеальним способом самоорганізації. Активність людини як суб'єкта розгортається саме в цьому

«реально-ідеальному» просторі і проявляється в постійному розв'язанні протиріччя між власною цілісністю і об'єктивними умовами життєдіяльності. В даному випадку суб'єкт і виробляє певний спосіб організації своєї життєдіяльності, який залежить як від його природних особливостей, так і значною мірою від його цінностей, настанов, цілей [8]. Таке уявлення про суб'єктне середовище життєдіяльності людини близьке до нашого розуміння психологічного простору саморозвитку особистості (рис. 1) [7].

Рис. 1. Психологічний простір саморозвитку особистості

В концептуальній моделі (понятійній схемі) показники саморозвитку представлені трьома вимірами: вертикальним – спрямованим на розвиток глибинних потреб і більш досконалих патернів їх задоволення; горизонтальним – який полягає в поліпшенні координації та збільшенні багатогранності поведінки

людини; прогресивним – спрямованим на зростаючу ефективність і продуктивність життєдіяльності особистості.

У найбільш узагальненому формулюванні психологічний простір саморозвитку, як феномен і поняття, – це «суб'єктивоване» середовище, тобто середовище, вибірково сприйняте, представлене у свідомості, освоєне і доповнене, а точніше сказати – «породжене», створене, сформоване самим суб'єктом відповідно до його самосприйняття і сприйняття зовнішнього світу (Я-концепція і концепція життя), смислів, цінностей, цілей, індивідуально-психологічних особливостей та компетентності (досвід і домінуючі життєві стратегії). Межі психологічного простору саморозвитку особистості задають, з одного боку, цілі та особистісні смисли, з іншого – ресурсні можливості особистості (потенціал саморозвитку), а наповнюють його особистісні переживання-ставлення.

За нашим визначенням, психологічний простір саморозвитку особистості – це простір, у якому особистість: 1) відчуває себе суверенною і переживає свою автентичність (істинність); 2) усвідомлює власну компетентність, продуктивність та ефективність (успішність); 3) може змінюватися (в певних межах, зберігаючи самість), підтримуючи гармонічні відносини із зовнішнім світом, зберігаючи психологічне здоров'я і життєздатність; 4) може вільно і відповідально експансувати власний особистісний потенціал (розширювати межі можливого).

Якщо концептуалізувати, узагальнити підходи до розуміння саморозвитку як безперервного, багатопланового, але різною мірою усвідомленого і самокерованого процесу особистісних змін, то нам видається можливим розглядати досліджуваний феномен з точки зору двох принципових позицій (у двох аспектах, близьких до двох способів існування людини – за Л. С. Рубінштейном): 1) саморозвиток як адаптація до мінливого світу; 2) саморозвиток як особистісне зростання. Виокремлені нами аспекти розгляду саморозвитку не протиставляються, а доповнюють один одного, хоча індивідуально по-різному представлені в стратегіях поведінки людини, в інтегративному способі її взаємин із життям (стиль життя) (рис. 1). Органічна єдність і взаємодоповнюваність

названих аспектів саморозвитку впливають із розуміння особистості, її активності і розвитку як багаторівневих і багатофункціональних систем. За висловом І.П. Павлова, «людина є ... система, єдина за найвищим регулюванням... що сама себе підтримує, відновлює, виправляє і навіть вдосконалює» [6, с. 394–395].

Як і в будь-якій системі, що розвивається, в системі саморозвитку людини відбувається взаємодія тенденції до збереження (стереотипи поведінки, репродуктивне мислення, звички тощо) і тенденції до зміни цієї системи, що описуються як продуктивні типи активності.

Аналіз особливостей організації особистісних змін (у двох названих аспектах) дозволяє виокремити систему рівнів організації саморозвитку особистості, яка є ієрархічно впорядкованою структурою, побудованою на цілком визначених і вивірених підставах. До критеріїв визначення рівнів організації саморозвитку особистості ми відносимо: 1) усвідомленість свого внутрішнього світу і своїх відносин із зовнішнім світом; 2) рефлексію (самоспостереження і самоаналіз); 3) довільність, саморегуляцію, відповідальність за власний саморозвиток; 4) джерело детермінації, модальність інтенціональності саморозвитку; 5) наявність мети саморозвитку; 6) пізнавальну активність; 7) творчість (самотворення), експансію, трансцендентність; 8) глибину зміни певної сфери психологічної реальності людини, емоційно-вольового компоненту, поведінкового, характерологічного, самосвідомості (Я-концепція, концепція життя, цілі, мотиви, цінності, смисложиттєві орієнтації) тощо.

Критерії «усвідомленість» і «рефлексія» відображають рівень автономності, самоідентичності, автентичності особистості, її здатності дистанціюватися від ситуації, аналізувати свій внутрішній світ, свої відносини зі світом зовнішнім.

Критерії «джерело детермінації», «наявність мети» і «довільність» характеризують рівень потреби особистості в саморозвитку, спрямованості, самокерованості процесу особистісних змін і відповідальності за них.

Критерії «пізнавальна активність», «творчість» і «глибина зміни» свідчать про рівень насиченості, духовності психологічного життя людини, її активності, піднесеності над буденністю, трансцендентної спрямованості. У такому контексті змістова характеристика рівнів організації саморозвитку особистості є семантично близькою до змістової характеристики рівнів становлення суб'єкта саморозвитку.

Аналіз теоретичних і емпірично отриманих даних дозволив виокремити чотири *рівні організації саморозвитку*, що відображають адаптивно-зарядний (ситуативний) і мотиваційно-смысловий (прогресивний) аспекти саморозвитку особистості: 1) автентично-творчий, трансгресивний рівень (високий); 2) особистісно-рефлексивний рівень (середньо-високий); 3) індивідуально-конструктивний рівень (середній); 4) індивідуально-регулятивний рівень (низький). Характеристика рівнів організації саморозвитку особистості наведена в [7].

Враховуючи неоднозначність визначення критеріїв і складність диференціації безперервного процесу особистісного змінювання, наведемо низку авторських міркувань із цього приводу.

Важливо зазначити, що чим більшою мірою людина враховує свою індивідуальність, властивості, здібності, психологічні та особистісні характеристики, тим більшою мірою її саморозвиток буде природним, продуктивним і приноситиме відчуття задоволеності. А. Маслоу запропонував своєрідний показник визначення особистісного зростання: «Зростання можливе тоді, коли наступний крок вперед суб'єктивно переживається як більш хвилюючий, більш важливий, що приносить більше внутрішнього задоволення, ніж попередній стан» [4, с. 49]. Але далеко не завжди ми вільні від зовнішніх впливів на власне наші переживання та їх усвідомлення, не завжди вільні від примусу до саморозвитку. Іншими словами, існує безліч градацій добровільності та примусовості процесу саморозвитку особистості.

Про цілеспрямоване вибудовування свого життя «у напрямі до досконалості» можна говорити вкрай рідко, частіше про розвиток, виправлення окремих умінь, навичок, якостей і т.п. Однак формування самої здатності щось змінювати в собі

цілеспрямовано (постійно відстежувати свій стан, міжособистісні стосунки, працювати над собою) не можна недооцінювати. Тут важливий навіть не стільки результат, скільки вміння працювати над собою, не ламаючи і не калічаючи себе. Психотерапевти застерігають як проти того, щоб брати на себе більше, ніж ти є насправді (за це доведеться платити постійним відчуттям напруги), так і проти того, щоб являти собою щось менше, ніж ти є насправді (що спричиняє непереборне почуття провини або меншовартості).

Автентичність, природність саморозвитку і внутрішня скерованість його процесів із більшою ймовірністю приводить до гармонізації особистості. Тут міра врахування природних схильностей і задатків є безсумнівно важливою. О. Ніколаєва пише: «... невдаха – це не бездарність або посередність. Це й не людина, якій, за логікою світу цього, «не щастить», – це людина, що йде всупереч задуму Божого про неї, що чинить опір волі Господній. На шляху цього опору, буває, вона втрачає, як блудний син, всі свої достоїнства і обдарування» [3, с. 109]. Гармонійність розвитку порушується, якщо людина бере до уваги якийсь один бік своєї особистості або свого таланту. При цьому нерідко неминуча вузькість рамок стає умовою найвищих досягнень. Але якщо подивитися в майбутнє, то це не що інше, як шлях до саморуйнування, що часто відбувається з людиною, яка експлуатує якусь одну грань свого потенціалу, не піклуючись про гармонію, про розвиток особистості в цілому.

Важливим є ще один суттєвий момент. Очевидно, що для досягнення результату розвитку необхідно докласти деяких зусиль. Навіть у довільних і внутрішньо керованих процесах саморозвитку є певне зусилля, причому не тільки первісне, «що запускає» процес, а й практично постійно наявне. На жаль, сучасна масова культура орієнтується на максимізацію задоволення при мінімізації зусиль. Одним із наслідків цього є те, що досить велика кількість людей користується можливістю функціонувати на більш низькому, сублюдському рівні (Д. О. Леонт'єв). Сублюдські форми існування виявляються менш енерговитратними, більш легкими і більш привабливими як шлях найменшого опору; людські ж прояви – шлях найбільшого опору. Бути людиною, відбуватися – це праця, витрата зусиль. Цю

проблему порушував і К. Обуховський [9]. На його думку, існування особистості є процесом, відтак її стабільний стан неможливий. Вона може спроститися або розвинутися. Спрощується особистість, орієнтована на «тут і тепер», на вимоги ситуації, оскільки її можливості не використовуються, а невикористовуваний орган слабшає, адаптуючись до знижених стандартів діяльності (І. А. Аршавський, В. С. Ротенберг). Звідси можна передбачити наслідки стилю життя «тут і тепер». Це найчастіше формування пасивно-споживацької особистості, залежної від зовнішніх обставин, позбавленої внутрішньої свободи і здатності до інтенціональності, або такої, яка страждає від своєї нереалізованості і підсвідомо використовує механізми психологічного захисту. Ці механізми хоч і гальмують спрощення, але приводять до формування зворотних петель наростаючої патології або адаптації до дисфункції базальних рис особистості, що зумовлює чи загострює кризовий стан особистості, утруднює подолання нею скрутних життєвих ситуацій.

Говорячи про особистісний простір саморозвитку людини, обмежений його ресурсними можливостями, з одного боку, цілями, смислами – з іншого і наповнений її переживаннями, відносинами, зазначимо, що, за нашим уявленням, кожен рівень організації саморозвитку має свою просторово-часову локалізацію в багатовимірному просторі саморозвитку особистості. Так, низький рівень організації саморозвитку локалізується в часовому континуумі «минуле – теперішнє». Особистісні переживання, ставлення, які склалися в минулому, зумовлюють сприймання зовнішнього світу і реагування на життєві ситуації в теперішньому. При цьому є відсутніми дистанціювання і рефлексія зовнішніх обставин і власних переживань. У цьому випадку людина може реагувати на зміни конструктивно (наприклад, активним засвоєнням і використанням засобів саморегуляції), відносно конструктивно (за допомогою механізмів психологічного захисту) і неконструктивно (приміром, втеча у хворобу).

Середній рівень організації саморозвитку локалізується в часовому континуумі «теперішнє – минуле». Знаходячись у теперішньому, людина реагує на зміни напрацьованими, звичними способами – афективними, когнітивними,

поведінковими моделями (індивідуальний стиль життя). Чим більш багатий і різноманітний досвід реагування, тим ефективніша поведінка. Проте дистанціювання і рефлексія зовнішніх обставин і власних переживань ускладнені, тому можливості прогресивного саморозвитку на цьому рівні обмежені (як і на низькому).

Середньо-високий рівень організації саморозвитку локалізується в часовому континуумі «теперішнє – майбутнє». Особистісний розвиток у теперішньому визначається самоідентифікацією, самопізнанням, самоаналізом, побудовою системи цінностей, смислоутворенням, пошуком цілей і шляхів їх досягнення. Дистанціювання і рефлексія зовнішніх обставин і власних переживань повні, але дискурсні, фрагментарні. Особистість у теперішньому спрямована в майбутнє, саморозвиток має прогресивний характер.

Високий рівень організації саморозвитку локалізується в часовому континуумі «майбутнє – теперішнє» і визначається високою здатністю до трансцендентності. Образи майбутнього допомагають осмислювати і скеровують теперішнє. Дистанціювання і рефлексія зовнішніх обставин і власних переживань постійні й повні, саморозвиток має прогресивний характер.

Корисною для змістового розуміння рівнів саморозвитку і відповідною до наших уявлень може бути типологія «життєвих світів» Ф. Є. Василюка [2]. Зіставляючи характеристики життєвих світів і рівнів організації саморозвитку особистості, можна припустити, що для осіб із низьким рівнем організації саморозвитку характерний зовнішньо легкий і внутрішньо простий (інфантильний) життєвий світ. Людина живе теперішнім, яке зумовлене минулим, переважно не усвідомлюючи, не плануючи свій розвиток і не відповідаючи за нього.

Середній рівень організації саморозвитку відповідає внутрішньо простому і зовнішньо важкому життєвому світу людини. Людина частково усвідомлює, планує свій розвиток і відповідає за нього. Реалістичність переживань полягає в тому, що, «якими б не були труднощі зовнішнього світу, суб'єкт неухильно здійснює діяльність, відповідну до його єдиного

мотиву, ніякі альтернативи (припинити діяльність, продовжити її або зайнятися чим-небудь іншим) перед ним не постають» [2, с. 137]. Саморозвиток на середньо-високому рівні здійснюється на фоні внутрішньо складного і зовнішньо легкого світу людини через ціннісні переживання. «Суб'єкту достатньо здійснити вибір, прийняти рішення, а його реалізація гарантована легкістю зовнішнього світу» [2, с. 134]. Людина повністю, але дискурсно, фрагментарно усвідомлює, планує свій розвиток і відповідає за нього. Високий рівень саморозвитку співвідноситься із внутрішньо складним і зовнішньо важким творчим життєвим світом. «Головна внутрішня необхідність суб'єкта цього світу – втілення індивідуального надситуативного задуму свого життя в цілому. Це завдання доводиться вирішувати на матеріалі конкретних ситуативних дій в умовах зовнішніх ускладнень і постійно поновлюваних внутрішніх неузгодженостей. По суті, таке завдання є творчим, оскільки ніколи не має готового алгоритму рішення» [2, с. 92]. Людина повністю, наскрізно (цілісно) усвідомлює, планує свій розвиток і відповідає за нього.

Проте, визначаючи рівні організації саморозвитку особистості, вважаємо цінною таку думку. Особистісний потенціал і здатність людини до саморозвитку безмежні. Крім того, в кожній людини свій індивідуальний стиль взаємодії із собою і світом у цілому (див. понятійну схему психологічного простору саморозвитку особистості), і тому показники критеріїв рівнів організації саморозвитку виражені нерівномірно. Суб'єктність (продуктивність, автентичність) саморозвитку визначається ступенем усвідомленості і самокерованості процесу особистісних змін (рефлексивної саморегуляції).

Відтак саморозвиток особистості в її психосоціалній генезі ми розглядаємо як саморегульоване системне утворення, що включає низку взаємопов'язаних структурно-функціональних компонентів (об'єднаних у блоки системи за відносинами) і має властивість інтегративного цілого.

Розкриємо суттєві моменти процесу саморозвитку, які відображено у моделі-схемі (рис. 2).

Теоретичний аналіз проблеми саморозвитку особистості дозволив виокремити суттєві характеристики саморозвитку.

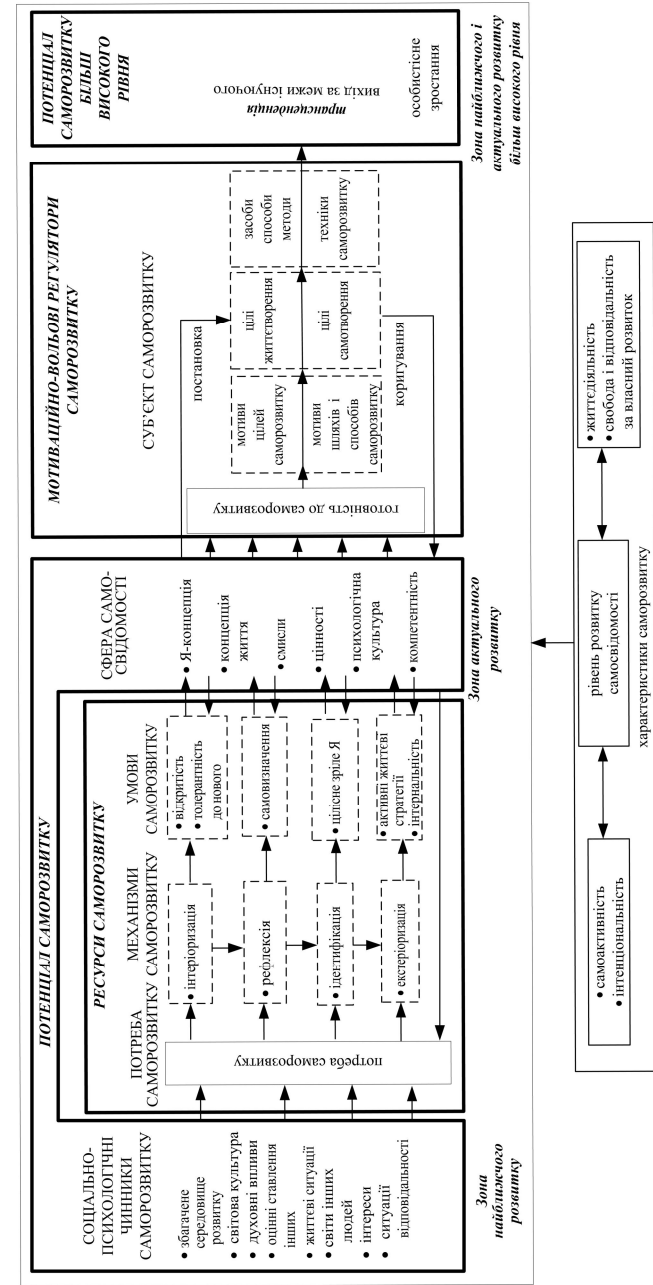

Рис. 2. Структурно-функціональна модель саморозвитку особистості

Це, по-перше, життєдіяльність як неперервний процес самотворення, самовдосконалення і самореалізації, що передбачає свободу і відповідальність за власний розвиток. По-друге – особистісна активність як джерело саморозвитку, що локалізується в певній модальності інтенцій особистості або в їх гармонійному поєднанні. По-третє – розвиненість самосвідомості особистості, яку представляють змістові складові саморозвитку (Я-концепція, концепція життя, смисли, цінності, психологічна культура, компетентність). Зазначені характеристики саморозвитку пояснюють, зумовлюють, спрямовують саморозвиток як актуалізований, усвідомлений і самокерований процес прогресивних особистісних змін.

У процесі соціалізації особистість все більше змінює уявлення про своє Я, формуючи Я-концепцію, поширюючи свої відносини за межі існуючого. До Я-концепції входять компоненти як буденні, що беруться з досвіду, так і фантастичні, що дозволяють будувати часову перспективу поведінки [1]. Часова перспектива в цьому аспекті виступає як напруженість між наявним, бажаним та належним. Сила і напруженість між ними змінюють поведінку людини, спонукають її до самозмінювання. Зазначене положення ми вважаємо одним з основних психологічних принципів і найбільш дієвим механізмом детермінації саморозвитку особистості.

Живі процеси самовизначення (пошуки Я і смислу буття) зберігаються в суб'єктивному досвіді людини у формі «психічної реальності», яка характеризується певною системою цінностей, смислів, ставлень і яку можна визначити як компетентність особистості, або зону актуального розвитку. Розширення соціальних зв'язків і збільшення їх різноманітності шляхом залучення особистості до нових соціальних ситуацій і видів діяльності (навчальних, професійно-виробничих, суспільних, родинних, спортивних, психологічних тренінгових груп) створюють принципово нові внутрішні можливості для розвитку особистості у всіх її підструктурах, тобто зону найближчого розвитку. Таким чином, змістова насиченість і забарвленість життєвого досвіду особистості спонукає (викликає потребу) і спрямовує саморозвиток. А досвід

досягнення мети і подолання перешкод сприяє становленню суб'єкта особистісного саморозвитку.

Відтак психологічний зміст актуального розвитку особистості, який визначається певною змістово-рівневою характеристикою її самосвідомості, а також психологічну реальність найближчого розвитку, який зумовлюють соціально-психологічні чинники саморозвитку, можна вважати потенціалом саморозвитку особистості (перший блок).

В наступний блок системи ми включили його психологічні ресурси, виокремлені нами за допомогою теоретичного та емпіричного змістового аналізу феномену особистісного саморозвитку. Як психологічні ресурси саморозвитку ми визначили: потребу в саморозвитку як його джерело і детермінант; умови, які забезпечать його успішність; механізми як функціональні засоби і умови його здійснення.

Потреба в саморозвитку визначається актуалізованістю характеристик саморозвитку (самоактивність, життєдіяльність, розвиненість самосвідомості). Вона забезпечується базовим рівнем особистісного саморозвитку (зона актуального розвитку), а також насиченістю життя особистості (зона найближчого розвитку) і виникає при зміні змістової структури індивідуальної свідомості та трансформації смислових утворень.

Психологічними умовами, що забезпечують успішність саморозвитку, ми вважаємо: зріле Я особистості (що має такі характеристики, як автономність, самоідентичність, інтернальність), відкритість, толерантність до нового, наявність усвідомленої мети самоздійснення як орієнтира саморозвитку (самовизначення) та активної життєвої стратегії.

Механізмами як функціональними засобами саморозвитку, з нашої точки зору, виступають рефлексія, саморегуляція та зворотний зв'язок. Вони підтримують, забезпечують визначені нами в процесі теоретичного дослідження механізми-умови (М. Й. Боришевський, Л. С. Виготський) саморозвитку особистості – інтеріоризацію, рефлексію, ідентифікацію, екстеріоризацію. Рефлексію ми вважаємо і механізмом-засобом, і механізмом-умовою саморозвитку як усвідомленого та самокерованого процесу особистісних змін.

Теоретичні дослідження існуючих психологічних концепцій саморозвитку особистості дозволяють стверджувати, що психологічні ресурси як сукупність можливостей розвитку вже існують у психологічній реальності людини, але для здійснення прогресивного особистісного саморозвитку потрібна їх актуалізація і встановлення між ними певних функціональних зв'язків. Звідси впливає важливість іншого блоку цілісної системи саморозвитку особистості, структурні складові якого є мотиваційно-вольовими регуляторами саморозвитку і забезпечують переростання особистості в суб'єкта власних змін. Це – мотиви, цілі, засоби і готовність до саморозвитку.

У нашому розумінні про готовність до саморозвитку свідчить наявність актуалізованої інтенції саморозвитку як сили, що спонукає і спрямовує саморух, самозміни, самовдосконалення. При цьому принципово важливим є усвідомлене і гармонійне поєднання інтенцій модальностей «Я хочу», «Я можу», «Я повинен». Таке поєднання базується на: 1) автентичному розумінні себе; 2) відчутті автономності і суверенності; 3) усвідомленні самостійності (свободи) прийняття рішення і відповідальності за його реалізацію.

Інтенція «Хочу» несе в собі енергетичний, емоційний підйом, відчуття «поток» (М. Чіксентміхайі) містить інтереси, бажання і потяги, що спонукають до активності, відповідає автентичності особистості. Тому без бажання, керуючись у діяльності лише «повинністю», людина зазнає емоційно-енергетичного виснаження, психологічного (в тому числі професійного) вигорання. У даному випадку може переважати самовираження через почуття обов'язку, що зазвичай призводить до втрати свого Я.

Інтенція «Повинен» поєднує в собі поняття свободи і контролю – важливих складових концепції саморозвитку. Крім того, тут встановлюється компроміс між самоконтролем і соціальним контролем. Інтенція «Повинен» сприяє самоорганізації і вміщує в себе саморегуляцію з використанням людиною особливостей своєї конативної сфери, а також уявлення про соціальний запит до особистості.

Інтенція «Можу» свідчить про довіру особистості до себе, її автономність, суверенність, психологічну культуру і компетентність, включає самопізнання, самоставлення і самооцінку. Причому адекватне самоставлення значною мірою впливає на уявлення про свої можливості і впевненість у них.

Таким чином, інтенція «Хочу» вказує на мету досягнення, інтенція «Повинен» наділяє мету особистісним смислом і цінністю, інтенція «Можу» підтримує та організовує процес її досягнення. За нашим концептуальним положенням, умовою ефективного і продуктивного саморозвитку є усвідомлення, стійкий баланс і гармонійне поєднання інтенцій «Хочу», «Можу» і «Повинен».

Для дослідження особливостей мотиваційно-смыслових інтенцій особистості, сфери їх локалізації, рівня актуалізованості і гармонічності потреб, компетенцій і цінностей особистості ми розробили і застосували проєктивну методику-опитувальник формату незакінчених речень «Інтенції саморозвитку». У методиці-опитувальнику запропоновано п'ять дієслів-стимулів, сформульованих для першої особи однини відповідно до виокремлених нами інтенційних модальностей людини як цілісності. Респондентам пропонувалося завершити речення. Залежно від модальності дієслова-стимула це речення набувало значення судження про смисл (Я повинен...), мету (Я хочу...), потенціал і компетентності (Я можу...). Всього за допомогою методики обстежено 436 студентів денної та заочної форми навчання.

Контент-аналітична обробка і категоризація усього масиву суджень респондентів дозволили виокремити групи об'єктів мотиваційно-смыслових інтенцій досліджуваних. Крім того, для кожного виокремленого об'єкта інтенцій враховувалися змістовий контекст (мотиваційний або дійовий) та локалізація відповідальності (локус контролю) за реалізацію потреби. Валідність віднесення суджень до відповідної категорії, смислової одиниці була перевірена за допомогою повторного кодування іншими експертами. Ранжирування об'єктів мотиваційно-смыслових інтенцій наведено в табл. 1.

Таблиця 1
Ранжирування об'єктів мотиваційно-сміслових інтенцій

Об'єкт мотиваційно-сміислової інтенції	Ранг за ступенем значущості
Ситуативні, побутові потреби	1
Достаток, матеріальна забезпеченість	2
Здоров'я (фізичне і психологічне)	3
Кар'єра, соціальне становище	4
Близькі взаємини зі значущими особами (дружба, любов)	5
Саморозвиток	6

Узагальнений аналіз результатів дослідження засвідчує:

- низький рівень усвідомленості студентами власних мотиваційно-сміслових потреб, їх локалізацію на ситуативно-побутовому рівні життя;
- низький рівень актуалізованості мотиваційно-сміислової інтенції саморозвитку;
- низький рівень суб'єктності (внутрішнього локусу контролю) щодо відповідальності за реалізацію своїх потреб і бажань;
- відсутність у переважній більшості респондентів узгодженості (гармонічного поєднання) особистісних інтенцій різних модальностей (потреб, цінностей, компетентностей); судження в основному мають ухильно-абстрактний зміст, узагальнено-настановчий характер.

Таким чином, результати дослідження свідчать про несформованість у студентів збалансованого гармонійного поєднання мотиваційно-сміслових інтенцій «Хочу», «Можу», «Повинен», що утруднює усвідомлений особистісний саморозвиток і блокує процес становлення суб'єкта саморозвитку.

На прийнятті рішення про самозмінювання, здійсненні вибору та формуванні плану досягнення мети (самопроєктування) позначається вплив антиципації і апперцепції. Передбачення подій (антиципація) значною мірою зумовлене залежністю від попереднього досвіду людини, від особливостей її психічної діяльності (апперцепції). Б. Ф. Ломов і Є. І. Сурков, розглядаючи

антиципацію в структурі діяльності, зазначають, що тільки на вищому рівні (мовленнєво-мислительному) здійснюється прогнозування подій, висування і прийняття гіпотез, відбувається планування діяльності. Це дозволяє на основі постійно поновлюваної інформації про власний стан і готовність до саморозвитку здійснювати самопрогнозування і самопроєктування свого подальшого розвитку на шляху досягнення мети, що слугує уявною моделлю того, чого індивід прагне досягти.

Схема формування мети особистісного саморозвитку, на наш погляд, виглядає так (рис. 3).

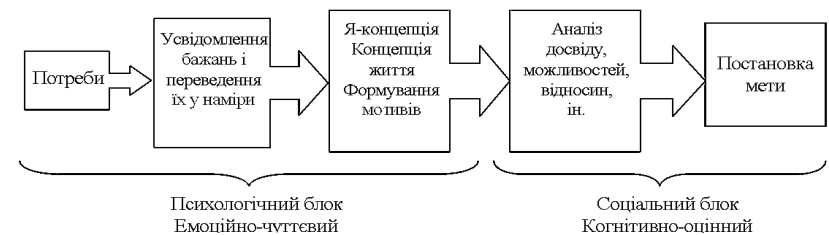

Рис. 3. Схема формування мети особистісного саморозвитку

Психологічний блок (емоційно-чуттєвий) полягає в усвідомленні «Чого Я хочу?», «Що мені потрібно?». Психологи екзистенційного напрямку постулюють думку про те, що в людині є все, що їй потрібно. Тільки їй треба це усвідомити, диференціювати, проаналізувати, зробити вибір стосовно того, чи це справді «Моє», чи це потрібно мені, а не комусь іншому. Підкреслимо автономність вибору і самостійність прийняття рішення (внутрішня свобода). Звідси – інтенціональність і суб'єктність поведінки і саморозвитку. Засоби аналізу – занурення в себе, духовні практики, рефлексія тілесного, емоційно-чуттєвого, поведінкового, більшою мірою увага до несвідомого.

Соціальний (когнітивно-оцінний) блок полягає в раціональному співвідношенні своїх можливостей з метою, врахуванні ставлень значущих інших до поставленої мети, аналізі попереднього досвіду (перемог і невдач) досягнення результатів, в уявленні про сумарний психологічний ресурс (резерви, потенціал) та ін. Засоби аналізу – когнітивні, рефлексивні техніки; робота зі свідомим.

Якщо мета розвитку задається ззовні (соціальні настанови, привнесена ідентичність, заданий сценарій життя), навіть якщо вона співвідноситься з переконаннями індивіда «Так треба», не можна говорити про інтенціональність і суб'єктність саморозвитку, оскільки інтенціональність – це внутрішня свобода, ґрунтована на здатності приймати рішення в ситуації вибору і реалізовувати їх.

Ситуацію (мету) не можна наділити особистісним смыслом. Його можна тільки винайти, виявити зі свого ставлення до подій. Тому знаходження значущості буття, його особистісного смыслу визначає рівень суб'єктивного контролю особистості, її здатність відчувати себе в конкретній ситуації і брати на себе відповідальність за власний вибір (ступінь загальної напруги і рівень внутрішньої свободи). Дж. Бьюдженталь указував на необхідність відчуття себе в ситуації як основний фактор повноти людського життя: «Якщо Я хочу пережити своє життя у всій повноті, Я повинен пережити його в центрі – мені необхідно відчувати своє Я» [5, с. 34].

На нашу думку, саме відчуття себе як суб'єкта переживання і відносин робить людину суб'єктом (власного) саморозвитку, оскільки дозволяє їй переосмислити категорії «хочеться», «треба», «необхідно» в інтенціональних поняттях «хочу», «можу», «повинен», що відображають інтенціональний саморух (експансію) особистості до поставленої мети саморозвитку: «Я переживаю своє Я, коли точно знаю, що хочу чогось, і хочу цього, тому що Я цього хочу, а не тому, що хтось або щось говорить мені, що я повинен цього хотіти, або що більшість людей хочуть цього ...» [5, с. 24].

Слід відзначити ще один важливий феномен експансії особистості. Інтенціональна особистість як суб'єкт саморозвитку при участі в психологічній події (внутрішньо вмотивоване подолання перешкод, досягнення мети тощо) містить у собі потенціал, або реалізаційні фактори, що забезпечують перехід на більш високий рівень обставин, з яких складається психологічна подія. В. Ротенберг зазначає, що реальність не можна оцінювати як статичну і об'єктивну, в її оцінку має імпліцитно входити також і врахування передбачуваної активності людини щодо

зміни реальності. Іншими словами, результат дії (досягнення мети) залежить не тільки і не стільки від продуманих поступальних операційних дій індивіда, оскільки в нього (результат) закладається ще й певний енергетичний потенціал особистості (сила бажання, пристрасність, віра в себе, воля, креативність і т.п.). Але цей енергетичний потенціал, психологічна напруженість можуть виявитися досить високими лише за умови інтенціональності вибору, усвідомленості особистісної потреби і особистісного смыслу досягнення мети і саморозвитку.

Смысл і мета, виступаючи межами психологічного простору саморозвитку особистості, спричиняють внутрішнє напруження, яке вкрай необхідне людині для ефективної життєдіяльності (В. Франкл). У випадках зміни особистісного смыслу ситуації, як ми зазначали вище, інтенціональна особистість, суб'єкт саморозвитку може гнучко і чутливо відреагувати на зміни (зберігаючи власну суверенність).

Проте невідпрацьований образ Я, незріла, дифузна ідентичність спричиняє страх, побоювання за межі своєї незалежності, ускладнює адаптацію до мінливих соціальних умов життя та гальмує саморозвиток. У такому випадку особистість контактує із зовнішнім світом за допомогою механізмів захисту. Боячись втратити Я, розчинитися, індивід блокує самозміни, залишається вірним своїм стереотипам, звичним оцінкам і формам поведінки. І не розуміє, що життя йде далі, змінюється, набуває нових форм, а отже, він не просто «залишається тим самим», він відстає, «застаріває», не відповідає сучасному, теперішньому життю. Результат – втрата контролю за ходом життя, втрата самоповаги, і людина відчайдушно чіпляється за старий устрій, її поведінка набуває захисного характеру. Якщо механізми психологічного захисту не спрацьовують, часто спостерігається занурення у хворобу, різні форми ескапізму, невроз. Суб'єктивно людина відчуває стан, який можна ідентифікувати з особистісною кризою або кризою життєвого шляху особистості.

В психології під кризою розуміють перехідний стан, перелом, за якого наявні стереотипи мислення і поведінки людини стають неадекватними, а нові ще не напрацьовані.

Особистісна криза – це афективна реакція людини на ситуації або умови життя, які потребують зміни способу її буття: життєвого стилю, образу мислення, системи цінностей, ставлення до себе і навколишнього світу. Як факт настання кризи, так і вся динаміка її перебігу не залежать від свідомої волі людини. Все поле прояву індивідуальної волі в життєвій кризі особистості обмежується тільки одним феноменом – вибором людиною напряму розвитку кризи: напряму духовної (психологічної, екзистенційної) смерті або духовного відродження (І. Михайлов).

Мова йде про міру усвідомленості і самокерованості життя людини, про неперервність її саморозвитку. На наш погляд, припинення змін у собі та у світі і є закінченням особистісного життя. Ми переконані, що основною умовою життєздатності, ефективного функціонування людини в бурхливому і постійно мінливому світі є вміння конструктивно реагувати на ці зміни, перебудовуватися і, в остаточному підсумку, постійно позитивно змінюватися, саморозвиватися. Це забезпечить людині відчуття внутрішньої свободи і влади над обставинами, дозволить їй відчувати себе суб'єктом власного життя. При цьому життя буде сприйматися як ланцюг життєвих ускладнень, проблемних ситуацій, які можна і треба подолати, а самі ці труднощі – як можливості особистісного зростання.

Проте ми поділяємо точку зору Ф. Ю. Василюка стосовно двох типів кризових ситуацій. Криза першого типу – це випробування, з якого людина (за умови актуалізованої вище зарадної самоактивності) може вийти, в цілому зберігши свій життєвий задум і свою самототожність. Ситуація другого типу – власне особистісна криза – робить реалізацію попереднього життєвого задуму неможливою. Продуктивний результат переживання цієї неможливості – метаморфоза особистості, її переродження, прийняття нового задуму життя, нових цінностей, нової життєвої стратегії, нового образу Я.

Теоретичний аналіз і практичний досвід дозволив нам сформулювати принципи саморозвитку особистості в процесі подолання нею життєвої кризи:

– визнання особистістю кризи як нової можливості, блага, свободи вибору, фактору саморозвитку і трансформації

самосвідомості;

– орієнтація особистості в умовах життєвої кризи на вищі (духовні, вічні, трансцендентні) цінності, в тому числі цінності релігійної віри;

– визнання дуальності світу (прийняття протилежностей) як реалізації принципу додатковості;

– прийняття реальності як можливості розв'язання кризи реалізму; визнання себе в нерозривному зв'язку із цією реальністю;

– прагнення до персоналізації поряд із процесами індивідуалізації як можливості відкриття і прийняття своєї автентичності;

– усвідомлення і визнання права прийняти себе в цілісності та єдності протилежних думок, почуттів, емоцій, мотивів, бажань і прагнень;

– прагнення до об'єктивної оцінки своїх духовних і соціально-психологічних ресурсів.

Таким чином, конструктивне подолання життєвої кризи особистості неможливе без змін у ціннісно-смысловій, потребо-мотиваційній та емоційно-вольовій сфері людини. При цьому на рівні основних переживань зберігається конфлікт між ідеальним Я та розумінням реальності. Він і стає детермінантом саморозвитку особистості в умовах її життєвої кризи.

Наголосимо, що розробка ефективної технології пошуку «свого шляху» в нових умовах життя передбачає відмову особистості від набутих у її досвіді (як суцього раціоналістичних, так і спричинених сильними емоціями) способів подолання життєвих труднощів. Прикладом досягнення якісно нового рівня розвитку може бути знаходження сенсу свого існування у змінених умовах життя і завдяки цьому – основи для дій на власних принципах, що не залежать від вимог ситуації і від попередньо набутого власного досвіду. Здатність людини сприймати життєві проблеми й труднощі як можливість для самозмінювання, самовдосконалення і є характеристикою суб'єкта саморозвитку (Я усвідомлюю труднощі, що виникли, і беру відповідальність за їх подолання. Я довіряю собі і вірю в свої можливості).

Література

1. *Боришевський М. Й.* Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія] / М. Й. Боришевський. – Суми : Видавничій будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
2. *Василюк Ф. Е.* Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
3. *Иванченко Г. В.* Социокультурное пространство как пространство возможностей: объективное и субъективное измерения / Г. В. Иванченко // От массовой культуры к культуре индивидуальных миров: новая парадигма цивилизации : Сб. статей. – М. : Изд-во Гос. ин-та искусствознания, 1998. – С. 341–356.
4. *Маслоу А.* По направлению к психологии бытия. Религии, ценности и пик-переживания / А. Маслоу. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
5. *Ньюкомб Н.* Развитие личности ребенка / Н. Ньюкомб. – СПб. : Питер, 2002. – 640 с.
6. *Павлов И. П.* Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных / И. П. Павлов. – М. : Наука, 1973. – 660 с. Серия : Классики науки.
7. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці [Текст] : монографія / С. Б. Кузікова. – Суми : Вид-во МакДен, 2012. – 410 с.
8. *Angyal A.* Foundations for a science of personality / A. Angyal. – N. Y. : Commonwealth Fund, 1941. – 398 p.
9. *Obuchowski K.* Człowiek intencjonalny, czyli o tym jak być sobą / K. Obuchowski. – Dom Wydawniczy REMIS, 2000. – 257 s.

3.2. ПСИХОЛОГІЯ АКСІОГЕНЕЗУ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ВИЩОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Г.К. Радчук

Перспективність даного вектору досліджень особистості зумовлена високою суспільною значущістю розвитку вітчизняної вищої освіти у контексті приєднання України до європейського освітнього простору. Актуальність проблеми посилюється у зв'язку з докорінною трансформацією українського суспільства, що веде за собою і зміну стереотипів побудови професійної кар'єри та професійного розвитку.

Аналіз реальної практики вищої професійної освіти свідчить про небезпеку серйозної деформації особистісного становлення майбутнього фахівця (О. Бондаренко, О. Бондарчук, С. Кульневич, М. Савчин, В. Сериков, Н. Пов'якель, В. Рибалка, Ю. Шатін та ін.). Криза сенсожиттєвих і професійних цінностей приводить до кризи ідентичності і деформації самосвідомості людини – відчуження її від власної історії, втрати перспективи професійної самореалізації.

На сьогодні можна констатувати протиріччя між наявними соціальними умовами, котрі висувають нові вимоги до особистісного та професійного розвитку, і недостатнім вивченням чинників та умов аксіогенезу особистості у процесі здобуття вищої професійної освіти. Постала необхідність подолання однобоких технократичних тенденцій у професійній підготовці майбутніх фахівців, що проявляються в недостатньому врахуванні змін у потребово-мотиваційній сфері особистості та системі її вибіркових емоційно-ціннісних ставлень.

Сучасні психологічні дослідження аксіологічної проблематики відзначаються спрямованістю на суб'єктну парадигму та здійснюють пошук тих внутрішніх детермінант, вплив яких на аксіогенез особистості є найбільш імовірним (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, Б. Братусь, З. Карпенко, С. Максименко, В. Слободчиков, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.).

Центральними у дослідженнях аксіогенезу є, безумовно, поняття «цінність» та «смысл». Зазвичай вони розглядаються з точки зору належності до сфери суб'єктивного як характеристики ставлення суб'єкта до предметів і явищ реальності, що виконують функцію спонукання і регуляції поведінки та проявляються в усіх видах діяльності. Дослідники одностайні в тому, що ціннісно-смыслова сфера особистості є ієрархічною динамічною структурою, котру не можна розглядати ізольовано, у відриві від суспільного та особистісного розвитку (О. Асмолов, О. Бондаренко, М. Боришевський, Б. Братусь, М. Каган, З. Карпенко, Д. Леонт'єв, В. Москаленко, К. Роджерс, М. Рокич, М. Савчин, А. Серий, В. Франкл, В. Чудновський, Ш. Шварц, В. Ядов, В. Яницький та ін.).

Вивчення ціннісно-смыслової детермінації життєдіяльності як основоположної характеристики людського способу існування та як конституювальної властивості особистості становить магістральний напрям розвитку сучасної психології. Аксіологічна проблематика відображена у численних психологічних термінах: «смыслова установка» (О. Асмолов); «смыслові утворення» (О. Асмолов, Б. Братусь); «етичний смыслогенез» (О. Бондаренко); «смыслова сфера особистості» (Б. Братусь); «аксіопсихологія особистості», «аксіопсихіка», «аксіогенез» (З. Карпенко); «смыслова диспозиція», «смыслова структура», «смыслові процеси», «сенсожиттєві орієнтації» (Д. Леонт'єв); «особистісний смысл» (О. Леонт'єв); «актуальний смысловий стан» (А. Серий); «смысловий конструкт» (В. Столін); «смыслотвірна активність» (В. Франкл); «оптимальний сенс життя» (В. Чудновський).

Подальші студії персонального аксіогенезу пов'язані з численними дослідженнями особистісного становлення майбутнього фахівця як суб'єкта учіннєво-професійної діяльності (О. Бондарчук, Л. Долинська, В. Зливков, Л. Карамушка, Г. Ложкін, С. Максименко, В. Москаленко, О. Саннікова, В. Семиченко, М. Смульсон, В. Третьяченко, Ю. Швалб, В. Чернобровкін та ін.). Істотний вплив на дослідження прикладних проблем становлення аксіосфери особистості студента мало звернення до концепцій гуманізації та гуманітаризації вищої освіти (Г. Балл, І. Бех, Ж. Вірна, С. Кульневич, Н. Побірченко, Н. Пов'якель, В. Рибалка, М. Савчин,

Ю. Сенько, В. Сериков, Н. Шевченко, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін.), в яких розвиток ціннісно-смыслової сфери розглядається органічною частиною професійного становлення і самоактуалізації особистості.

Незважаючи на теоретичні та практичні передумови дослідження проблеми розвитку аксіосфери майбутнього фахівця, багато її аспектів є недостатньо вивченими. Зокрема, переважання інформаційно-репродуктивного підходу до конструювання змісту освіти поєднується з недостатньою увагою до світоглядних, духовних та етичних засад становлення особистості у процесі професійної підготовки. Можна констатувати різке звуження проблемного поля психолого-педагогічної рефлексії, коли увага звертається на трансляцію відповідної суми знань, заданих норм соціальної поведінки, технологій майбутньої діяльності. Вищі навчальні заклади все більше орієнтуються на підготовку професіоналів-функціонерів, що дисонує з декларованими освітніми цінностями.

Розгляд феномену освіти крізь призму тих змін, котрі відбуваються в сучасній науці, визначив основні напрями осмислення освіти в контексті синергетичної парадигми (В. Аршинов, В. Буданов, М. Громкова, М. Гусельцева, Є. Гусинський, І. Єршова-Бабенко, М. Каган, О. Князева, С. Кульневич, С. Курдюмов, В. Лугай, П. Лушин, Г. Нестеренко, О. Остапчук, А. Пригожин, В. Редюхін, Н. Савичева та ін.). Орієнтація на ідеї та принципи синергетики як джерела новітньої постановки та розв'язання дослідницьких завдань необхідна при вивченні складних динамічних процесів сучасної вищої професійної освіти, спрямованої на цілісне становлення особистості майбутнього фахівця. Ядро синергетики утворює ідея самоорганізації, що орієнтує теорію і практику вищої освіти на вивчення та створення умов для поступального аксіогенезу особистості як складної системи, що самоорганізується та саморозвивається.

Виходячи з положень синергетики, аксіогенез особистості ми розглядаємо як складний нелінійний творчий процес вільного вибору нею певних ідеалів, сенсожиттєвих настанов, який зумовлює ціннісно-цільовий вектор самореалізації в контексті цілісної життєдіяльності.

Враховуючи запити сучасної науки, необхідність поєднання ціннісно-цільового проектування з каузально-діяльним забезпеченням цілісного процесу становлення майбутнього фахівця та ґрунтуючись на засадах культурно-психологічного підходу, ми висунули тезу про *культурно-феноменологічний зміст аксіогенезу* особистості у процесі вищої професійної освіти, в основі якої лежить уявлення про конгеніальність трьох форм людини як суб'єкта культури: реальної, ідеальної та медіаторної (опосередкувальної) (В. Зінченко). Реальна форма представлена особистістю як суб'єктом різного рівня та спектру життєздійснення і рефлексивного самоусвідомлення, котрим виступає студент. Ідеальна форма репрезентована соціально втіленими здобутками культури – матеріальними та духовними артефактами сумісної культуротворчої діяльності, котру уособлює викладач як суб'єкт професійного смислопокладання. Медіаторна форма постає середовищем взаємозв'язку реальної та ідеальної форм і представлена діалогічною взаємодією носіїв цих форм. У нашому контексті медіаторну форму виражає освітній діалог суб'єктів професійної освіти як універсальний механізм аксіогенезу.

У центрі уваги сучасної системи вищої професійної освіти перебуває розвиток суб'єктності майбутнього фахівця. При цьому проявлена суб'єктність визначає ступінь реалізованої свободи особистості, її духовну зрілість. Самовизначення є феноменом, через який проявляється суб'єктна сутність людини, її активне діяльне начало, готовність добровільно брати на себе відповідальність за здійснюваний вибір. Самовизначення виступає мотиваційно-вольовим ядром і результатом аксіогенезу, складним, водночас динамічним і стабільним станом суб'єкта, діяльним, рефлексивним і ціннісно-смисловим актом. При цьому успішність професійно-особистісного самовизначення фахівця визначається не тільки і не стільки критеріями персоналізації (ототожненням себе з певною професійною роллю, досягненням певного професійного статусу), а перш за все критеріями персоніфікації – ідентифікації себе з професією на основі вироблення індивідуального способу існування в ній та водночас відкриття та збагачення свого Я через можливості професійної діяльності.

Аналіз психолого-педагогічних джерел та власні емпіричні дослідження дозволили визначити, що показником актуалізації освітию особистісного потенціалу є *суб'єктна позиція* студента як усталений, суб'єктно-пристрасний смислопороджувальний центр структури особистості, що детермінує активний характер професійно-особистісного саморозвитку в процесі фахової освіти. Спираючись на сторони суб'єктності, виокремлені О. Бондаренком, ми окреслили критерії сформованості суб'єктної позиції студента, які можуть бути генералізовані в таких характеристиках особистості, як позитивне самоставлення, інтернальність, внутрішня мотивація учіннево-професійної діяльності, рефлексивність, відносна автономність, спрямованість на саморозвиток і самоактуалізацію. При цьому інтегративним критерієм суб'єктної позиції студента виступає самоактуалізація особистості, зокрема, в освітніх ситуаціях.

Таким чином, суб'єктну позицію студента ми розглядаємо у двох аспектах: як стійку смислову диспозицію особистості, що забезпечує її готовність до професійно-особистісного самовизначення і саморозвитку; а також як міру якісної вираженості цього процесу, що відображає рівень професійного становлення особистості загалом та її ціннісно-смислової сфери зокрема.

Аксіологічна проблематика у психології окреслилася в дискусіях навколо структури, функцій та розвитку особистості (Г. Балл, Б. Братусь, О. Бондаренко, Д. Леонт'єв, З. Карпенко, С. Максименко, В. Слободчиков, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.). З цих досліджень випливає, що аксіогенез особистості – це індивідуальний процес розвитку ціннісно-смислової сфери, що проходить низку онтогенетичних стадій. Розгляд цінностей як особливих смислових утворень особистості найбільш повно відображає складність їх змісту та функціонування. Сьогодні все більше авторів сходяться на тому, що розвиток і функціонування системи особистісних смислів та цінностей має взаємно детермінований характер (Ф. Василюк, Д. Леонт'єв, А. Серий, В. Франкл та ін.). Особистісні цінності є водночас і джерелами, і носіями значущих для особистості смислів.

Смисл можна розглядати як актуальну цінність, значущість певного об'єкта для суб'єкта (Е. Гуссерль, Д. Леонт'єв). Смисл – це відношення, що пов'язує значущі

ставлення суб'єкта, предметний зміст свідомості і будову його діяльності. Смысл у своєму граничному вираженні – це сенс людської діяльності як такої, в елементарному ж – смысл будь-якого моменту життя, будь-якої життєвої ситуації конкретної людини (В. Франкл). Найважливіші характеристики особистісного смыслу – контекстуальність, яка проявляється в інтерпретації дійсності, та інтенціональність, що зумовлює предметну спрямованість осмислення дійсності. Відчуття смыслу, виникнувши, дає початок цінностям, які, у свою чергу, посилюють відчуття смыслу і закріплюють спрямованість соціальної поведінки. Відтак, генералізація усвідомлених особистістю смыслів є необхідною умовою утворення особистісних цінностей.

Психологічні джерела засвідчують, що аналіз структури аксіосфери значно переважає над спробами розглянути динаміку, шляхи та закономірності її трансформації. Здійснивши системний теоретичний аналіз процесів осмислення в міждисциплінарному дискурсі (В. Гумбольдт, Д. Леонтьєв, О. Леонтьєв, Є. Осін, А. Серій, Г. Тульчинський, П. Флоренський, В. Франкл, Г. Фреге, Г. Шпет та ін.) та в ракурсі трансформації загальнолюдських цінностей в особистісні, ми виокремили особливості актуалізації процесів смислотворення та відобразили їх у *функціонально-динамічній моделі аксіогенезу особистості* (рис. 1).

В узагальненому вигляді процес інтерналізації соціального ціннісного досвіду через актуалізацію смислотвірної активності особистості можна представити як процес, зумовлений комплементарними площинами соціокультурного конструювання і рефлексивно-феноменологічного конституювання. Аксіогенез охоплює широкий спектр феноменів – від реалізованих цінностей до їх суб'єктивного переживання в континуумі «предметно-культурне довілля – внутрішньо-феноменологічний простір». У полі свідомості суспільні цінності можуть бути презентовані у вигляді 1) психічного образу; 2) предметного; 3) функціонального; 4) оцінювального; 5) вітакультурного значень. Інтерналізація ціннісного особистісного досвіду відбувається завдяки таким механізмам осмислення (аксіогенезу), як 1) ідентифікація; 2) референція; 3) інтерпретація; 4) емпатія; 5) генералізація.

Поліс соціокультурного конструювання аксіогенезу особистості

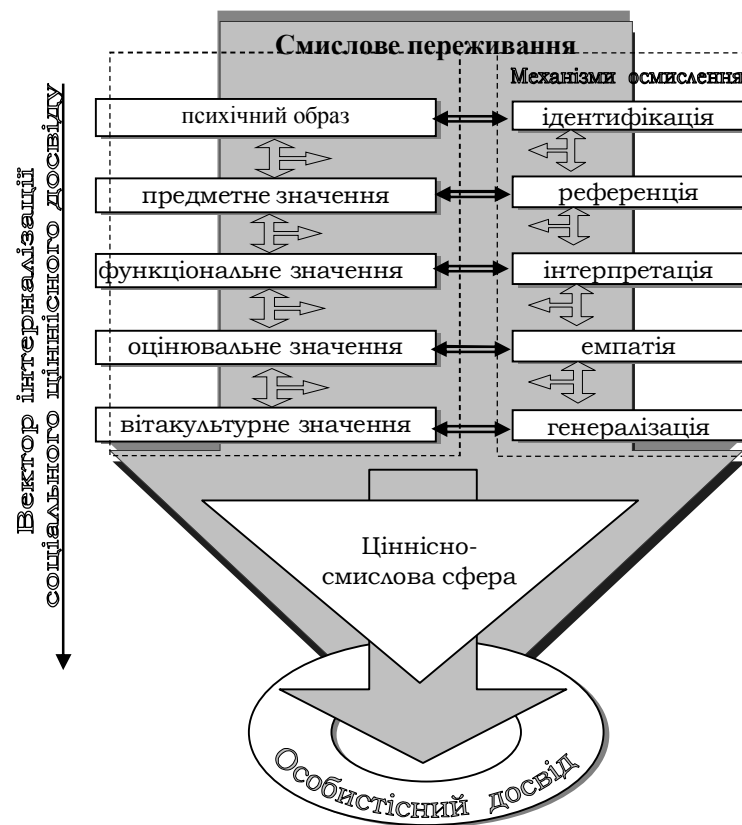

Рис.1. Функціонально-динамічна модель аксіогенезу особистості у процесі здобуття вищої професійної освіти

Результати інтерпретації, осмислення та впорядкування подій, що відбуваються з людьми у різних ситуаціях, будучи означеними й розтлумаченими, перетворюються на досвід особистості (Н.Чепелева). Саме ціннісний досвід (за О. Осницьким) є важливим компонентом особистісного. Набуття особистісного досвіду, що приводить до особистісних змін,

відбувається через актуалізацію смислових переживань у процесі навчання. *Смислове переживання* – це емоційне відтворення смислу того, що відбувається. Саме смислове переживання дозволяє виявити психологічний зміст змін ціннісно-смислової сфери особистості у процесі освіти. У такому розумінні воно дозволяє точніше, ніж інші поняття, підійти до акцентування сутності аксіогенезу студента, у якому взаємно переплетені дві основні складові: простір розвитку ставлення до професії у зовнішньому середовищі та простір внутрішнього світу студента.

З огляду на вищесказане, можна стверджувати, що переживання особистості не лише супроводжують осмислення, але і є потужним чинником осмислення та формування нового знання і нових цінностей.

Відтак, становлення особистості в освітньому середовищі передбачає інакшу, відмінну від традиційної, організацію навчання, котра передбачає не засвоєння знань на рівні значень, а актуалізацію процесу смислового переживання, що спонукає до набуття особистісного досвіду. У діалогічній взаємодії суб'єктів освіти навчальні ситуації емоційно проживаються та переживаються, подією наповнюються та осмислюються, що дає ціннісний особистісний досвід.

Таке розуміння аксіогенезу особистості, дозволяє поетапно заглиблюватися у смислові пласти аксіосфери студента і насамперед реконструювати ту гілку аксіогенезу, яка пов'язана з інтерналізацією соціокультурного ціннісного досвіду у структури ціннісно-смислової свідомості у процесі смислового переживання життєво важливих ситуацій.

Студент як суб'єкт вищої професійної освіти постає людиною, котра безперервно співставляє, оцінює, інтерпретує, декодує, переживає культурні цінності, що постають за очевидними, поверхневими значеннями освітнього змісту. Утім, традиційна монологічна форма організації вищої освіти позбавляє студентів можливості дієвого смислотворення. Проблема полягає в суперечності між спонтанною природою процесів смислотворення як інтенціональних актів свідомості та консервативним освітнім середовищем, нечутливим до духовних запитів майбутніх фахівців. Це дозволяє визначити перманентні шляхи переходу від

традиційної (монологічної, репродуктивної) до інноваційної (діалогічної, творчої) освіти, орієнтованої на виклики сьогодення.

Емпіричне дослідження складалося з декількох етапів. На першому етапі було використано комплекс взаємодоповнювальних методик як психометричного, так і психосемантичного характеру з метою виявлення структурно-динамічних особливостей аксіогенезу особистості студентів у процесі вищої професійної освіти. На другому етапі визначалися критерії, показники та рівні розвитку суб'єктних позицій студентів. На третьому – для інтерпретації взаємозв'язку емпіричних показників аксіогенезу майбутніх фахівців у сукупній вибірці було застосовано кореляційний аналіз. Факторний та кластерний аналіз слугував засобом виявлення значущих констеляцій аксіопсихологічних показників. Контингент емпіричного дослідження склали студенти – майбутні фахівці гуманітарної сфери (практичні психологи, соціальні працівники, соціальні педагоги, вчителі) 17 – 24 років. Сукупний обсяг вибірки – 830 осіб, репрезентативність якої забезпечувалася методом квот.

У результаті використання методики Ш. Шварца емпірично доведено, що найбільш значущі для студентів є такі типи цінностей, як безпека (5,1) і зрілість (4,98), далі йдуть самовизначення (4,69), досягнення (4,56), соціальність (4,54), стимулювання (4,49), підтримка традицій (4,49), насолода (4,45) і духовність (4,4), а також соціальна влада (3,75), конформізм (3,67) і соціальна культура (3,48). У дужках вказані середні значення балів (максимум – 7), що показують ступінь важливості мотиваційних блоків. Сучасні студенти більше націлені на переживання почуття спільності, безпеки сім'ї та близьких людей, цінують справжню дружбу, фізичне і духовне здоров'я, відповідальність, надійність, довіру (ціннісний тип «безпека») та почуття власної гідності, емоційної та духовної близькості, зріле розуміння світу, красу природи і мистецтва, відкритість (тип «зрілість»). Найменш значущими для них є ціннісні типи «соціальна культура», «конформізм» та «соціальна влада», котрі спрямовані на врахування соціальних потреб і норм, адаптацію особистості до суспільних вимог і передбачають орієнтацію на цінності соціальних спільнот.

Дослідження окремих цінностей та мотиваційних типів студентів різних курсів навчання показало, що траєкторія змін ціннісних пріоритетів від першого до п'ятого курсу вказує на істотне зниження ролі традиційних цінностей (табл. 1).

Таблиця 1
Відмінності у ціннісних пріоритетах студентів
1-го та 5-го курсів

Назва цінності (за Ш.Шварцом)	Перший курс		t-критерій	p	П'ятий курс	
	Середнє значення	Стандартне відхилення			Середнє значення	Стандартне відхилення
Насолода	4,573	0,149	1,01		4,349	0,166
Досягнення	4,872	0,431	1,34		4,268	0,128
Соціальна влада	3,790	0,139	0,46		3,699	0,141
Самовизначення	4,766	0,093	0,99		4,604	0,136
Стимуляція	4,554	0,124	0,07		4,542	0,119
Конформізм	4,187	0,199	3,48	**	3,381	0,118
Підтримка традицій	4,807	0,113	1,24		4,588	0,136
Соціальність	4,815	0,089	2,82	*	4,405	0,115
Безпека	5,319	0,074	2,56	*	4,983	0,108
Зрілість	5,051	0,080	-0,14		5,069	0,097
Соціальна культура	3,854	0,079	3,90	**	3,347	0,103
Духовність	4,484	0,085	-0,29		4,516	0,076

* – відмінності значущі при $p < 0,05$, ** – при $p < 0,01$, *** – при $p < 0,001$

Найістотніші зміни відбуваються щодо вибору цінності «соціальна культура» у бік зменшення її значущості ($t=3.90$ при $p < 0,001$). Менш істотно знижується значущість цінностей конформізму ($t=3.48$, при $p < 0,01$), соціальності ($t=2.82$ при $p < 0,05$) та безпеки ($t=2.56$ при $p < 0,05$).

Водночас спостерігається стрімке падіння значущості багатьох цінностей у студентів після другого курсу навчання. Статистично значущі відмінності спостерігаються насамперед щодо вибору цінностей «підтримка традицій» ($t=4.18$ при $p < 0,001$), «конформізм» ($t=3.20$ при $p < 0,01$), «соціальна культура»

($t=3,52$ при $p < 0,01$), «соціальність» ($t=2.60$ при $p < 0,05$), «безпека» ($t=2.12$ при $p < 0,05$) та «духовність» ($t=1.85$ при $p < 0,05$).

Відзначена тенденція свідчить про свого роду «ціннісну кризу», яку переживають студенти після вступу до вишу, що характеризується аномією і мотиваційним вакуумом. Явище аномії відображає ситуацію ослаблення впливу соціальних норм унаслідок розходження між завищеними очікуваннями студентів та обмеженістю їх реалізації в освітньому середовищі вишу. Відтак, вони перестають відчувати свою причетність до того, що відбувається, наростає стан відчуженості. Можна говорити про деградацію культурної та соціальної структури, що призводить до аномічної напруги (В. Горозія, Ш. Туркіашвілі).

Необхідною передумовою становлення особистості майбутнього фахівця є осмислення себе в різних темпоральних локусах, що стимулює саморозвиток на базі сформованого ціннісно-смыслового ядра та забезпечує екзистенційну орієнтацію. За допомогою методики СЖО (Д. Леонтьєва) експериментально доведено, що загальна динаміка сенсожиттєвих орієнтацій студентів у процесі вищої освіти характеризується найвищими показниками на першому курсі, різким спадом на другому і поступовим підйомом до четвертого курсу (табл. 2).

Таблиця 2

Емпіричні показники сенсожиттєвих орієнтацій студентів

Шкали (за методикою Д. Леонтьєва)	Середнє значення	Стандартне відхилення	Досліджувані групи відповідних курсів				
			1	2	3	4	5
Цілі	31,185	6,419	32,81	29,91	30,5	30,87	30,29
Процес	30,335	6,179	31,73	28,88	29,54	30,17	30,29
Результат	24,516	5,102	24,81	23,49	24,42	25,44	24,10
Локус-Я	21,375	5,191	23,63	19,81	20,07	21,27	20,18
Локус-життя	29,892	6,138	30,51	27,72	29,32	31,73	29,88
Осмисленість життя	100,923	17,023	104,69	96,01	98,52	103,49	98,88

Криза другого року навчання пов'язана з істотним зниженням показників усіх параметрів сенсожиттєвих орієнтацій. Значущі відмінності за *t*-критерієм для досліджуваних вибірок першого та другого курсів спостерігаються в усіх показниках, окрім показників осмисленості минулого. Студенти втрачають відчуття власної значущості та здатності контролювати своє життя. Поступово, через набуття особистісного смислу професії, до п'ятого курсу вони повертають собі здатність сприймати власний життєвий процес як цікавий, емоційно насичений, що призводить до зниження рівня незадоволеності життям. Водночас істотно нижчі у випускників, ніж у першокурсників показники осмисленості життя ($t = 2,35$ при $p < 0,05$), майбутнього ($t = 2,7$ при $p < 0,05$) та локусу контролю Я ($t = 4,88$ при $p < 0,005$). Це свідчить про наявність кризи завершення навчання, яка супроводжується посиленням екзистенційної тривоги і взаємопов'язаними явищами ціннісно-цільової дезорієнтації.

Осмислення реальності здійснюється за допомогою переживання смислів минулого, теперішнього і майбутнього, що виражається в актуальному смисловому стані, як цілісне переживання суб'єктом себе в конкретних умовах діяльності і спілкування. Спираючись в інтерпретації результатів методики СЖО (Д. Леонтьєва) на концептуальний підхід А. Серого та О. Юпитова, дослідження актуально домінуючих смислових станів студентів в єдності суб'єктивної часової транспективи (осмисленості минулого, теперішнього та майбутнього) показало, що у 33,6 % студентів актуальний смисловий стан характеризується десинхронізацією всіх темпоральних локусів, що є свідченням незадоволеності прожитою частиною життя, низьким осмисленням свого теперішнього життя, відсутністю цілей в майбутньому і, отже, дискретним сприйманням свого життя загалом. Лише 15% студентів притаманне відчуття того, що минулий відрізок життя був продуктивним і осмисленим, процес теперішнього життя сприймається як цікавий, емоційно насичений, а осмисленість цілей майбутнього надає всьому життю людини осмисленість, спрямованість і темпоральну перспективу. При цьому 74,8% студентів показали недостатню осмисленість майбутнього, нездатність сформулювати життєві цілі і перспективи.

Визначення суб'єктивної часової перспективи обстежуваних студентів перших – п'ятих курсів показало, що до закінчення п'ятого курсу істотно збільшується кількість студентів, котрі мають найнижчі показники осмисленості усіх темпоральних локусів. При цьому можна стверджувати, що студенти переживають ціннісно-смысловий «злам» на другому (44,82 % усієї вибірки), деяку стабілізацію на четвертому (28,57 %) і знову різку десинхронізацію усіх часових локусів – на п'ятому курсі (45,46 %). Саме випускники часто нездатні проаналізувати значення свого минулого і теперішнього та окреслити свої життєві перспективи, демонструючи безпорадність та дезорієнтованість щодо свого майбутнього. Відтак, найбільше розчарованих, незадоволених своїм життям студентів на п'ятому та на другому курсах.

Можна констатувати, що навчання у вищих навчальних закладах недостатньо сприяє усвідомленню студентами сенсу свого життя, його ретроспективній, актуальній та перспективній локалізації на осі психологічного часу, що гальмує їхню практичну самореалізацію. Тим більше, що у випускників істотно знижується почуття впевненості у своїй спроможності будувати життя згідно зі своїми цілями та контролювати власні життєві події.

Факторний аналіз, здійснений на основі зведених даних експериментальної вибірки за визначальними параметрами оцінки аксіогенезу студентів – ціннісними та сенсожиттєвими орієнтаціями, зафіксував два фактори (обидва з від'ємним знаком), котрі покривають більше половини відсотків сумарної дисперсії, що є достатньо репрезентативним свідченням виявлених тенденцій. Перший фактор, *F-I* ((-0,85 – показник цінності самовизначення) + (-0,74 – цінності зрілості) + (-0,74 – цінності безпеки) + (-0,73 – цінності соціальної культури) + (-0,71 – цінності підтримки традицій) – 23,81 % дисперсії) засвідчив домінування цінностей самовизначення з найбільшим показником факторного навантаження, а також представленість цінностей зрілості, безпеки, соціальної культури та підтримки традицій. Від'ємний знак факторних навантажень свідчить про соціальну відособленість студентства, його опозиційність щодо провідних культурних та ідеологічних настанов суспільної свідомості.

У структурі другого фактора, *F-II* ((-0,80 – загальний показник осмисленості життя) + (-0,79 – результативність життя або задоволеність самореалізацією) + (- 0,75 – процес життя або інтерес та емоційна насиченість життя) + (- 0,71 – цілі у житті) – 36,17% дисперсії) домінує загальний показник осмисленості життя. Сенсожиттєві орієнтації у просторово-темпоральному вимірі ієрархізуються за мірою значущості таким чином: 1 – минуле; 2 – теперішнє; 3 – майбутнє. Від’ємний знак навантажень складових цих факторів свідчить про існування розриву між ціннісно-орієнтаційним вектором свідомості та типом повсякденної практики студентів.

Таким чином, ціннісно-сміслові становлення студентської молоді мало пов’язане з особистісним досвідом, що набувається в учіннево-професійній діяльності. Відтак, можна говорити про партикуляризацію ціннісно-сміслові сфери майбутніх фахівців, дезінтеграцію системи «Я і соціум», «виношування» індивідуального проекту саморозвитку часто у відриві від реальної практики. Це свідчить про існування суперечності між декларованими цінностями вищої професійної освіти та особистісним досвідом студентів, ілюструючи тезу К. Роджерса про те, що сучасна гуманітарна криза базується не на втраті цінностей, а на суперечності між ціннісним процесом та набуттям особистісного досвіду.

Інтегративним показником суб’єктної включеності студента в учіннево-професійну діяльність, важливим емпіричним свідченням поступальності аксіогенезу майбутнього фахівця у контексті нашого дослідження є його суб’єктна позиція. Критеріями, що фіксують ступінь актуалізації суб’єктної позиції студентів, виступили 1) внутрішня мотивація учіннево-професійної діяльності (методика О. Реана, В. Якуніна); 2) автономність (відносна незалежність) (методика Г. Пригіна); 3) інтернальна локалізація суб’єктивного контролю (методика Д. Роттера (модифікація О. Ксенофонтової)); 4) рефлексивність (методика А. Карпова); 5) позитивне самоставлення (особистісний семантичний диференціал). Інтегративним критерієм виступив рівень самоактуалізації студентів – загальної (методика Е. Шострома (модифікація Н. Каліної і А. Лазукіна – опитувальник САМОАЛ) та ситуативної (модифікована нами методика Т. Дубовицької).

Відповідно до цих критеріїв та отриманих за ними емпіричних показників, а також на основі активізації відповідних механізмів аксіогенезу (ідентифікації, референції, інтерпретації, емпатії, генералізації) було виокремлено такі п’ять рівнів сформованості суб’єктних позицій студентів у процесі вищої професійної освіти: пасивно-репродуктивна; активно-репродуктивна; активно-рефлексивна; креативно-сміслова; професійно-екзистенційна.

Пасивно-репродуктивна позиція студента (10.1% вибірки) проявляється у зовнішній мотивації навчання, екстернальній локалізації контролю, нездатності проаналізувати свою діяльність і адекватно оцінити себе, байдужому та відчуженому ставленні до того, що відбувається. Для студентів характерне реактивне емоційне переживання як відповідь на соціальний стимул (об’єктивну цінність). На заняттях такі студенти малоактивні, не беруть участі у дискусіях, викладача сприймають як формального керівника, поверхово засвоюють знання. Переважають цінності безпеки (безпека сім’ї, близьких, країни, фізичне та психічне здоров’я, дружба), а також цінності насолоди, стимуляції та самовизначення (свобода, незалежність). Характерні явища професійної маргіальності, відсутнє прагнення до особистісного і професійного зростання. Такі студенти перебувають у позиції «Я як студент». Завдання професійного аксіогенезу студентів з цією суб’єктною позицією: *ідентифікація образу* професії з метою визначення особистісного смислу професійної освіти.

Активно-репродуктивна позиція студента (49.6% вибірки) проявляється переважно у зовнішній мотивації учіннево-професійної діяльності. Студенти, котрі займають цю позицію, у навчанні орієнтуються перш за все на високі оцінки, схвалення та заохочення, рейтинг серед однокурсників тощо. Вони часто проявляють вибіркоче емоційне ставлення до окремих дисциплін або тем, безсистемно засвоюють знання. Основним регулятором учінневої діяльності стає зовнішній контроль, завдяки якому студенти можуть досягти певних успіхів. Вони орієнтуються перш за все на консервативні цінності (конформізму, підтримки традицій та безпеки) та цінності досягнення. Сумніви у власній спроможності і можливості побудувати освітню траєкторію саморозвитку не можуть привести до успішної професійної

ідентифікації особистості. Орієнтуючись лише на навчальні досягнення, вони перебувають у позиції «Я – студент». Завдання професійного аксіогенезу: *референція предметного змісту освіти та його суб'єктивне прийняття у процесі адаптації до вимог освітнього середовища.*

Активно-рефлексивна позиція студента (30.4% вибірки) відображає внутрішню учіннево-професійну мотивацію. Усвідомлюючи відповідальність за успішність свого навчання, такі студенти все ж не готові до того, щоб зайняти активну позицію в процесі професійної освіти. Засвоєння знань відзначається глибиною, системністю та узагальненістю, проте не завжди на рівні особистісного досвіду. Водночас вони не впевнені в тому, що їхні навчальні успіхи можуть реально змінити ситуацію відповідно до професійних намірів. Переважають цінності самовизначення, соціальної культури та соціальної влади. Характерна нездатність самостійно ухвалювати рішення та втілювати їх у життя. Відтак, професійні перспективи недостатньо осмислені, що обумовлено невизначеною професійною ідентичністю. Приміряючи до себе професійну роль, вони перебувають у позиції «Я як майбутній фахівець». Завдання професійного аксіогенезу: *суб'єктна інтерпретація функціонального значення освіти як результат рефлексії суб'єктно-ціннісних позицій різних учасників освітнього процесу з метою знаходження автентичних смислів вищої професійної освіти.*

Креативно-смілова позиція студента (8.7% вибірки) пов'язана зі стійкою професійною мотивацією. Студенти вважають, що успішність учіннево-професійної діяльності залежить перш за все від власних зусиль, і вони самі можуть управляти процесом свого професійного зростання. При цьому відзначаються високим рівнем відповідальності, вимогливістю до себе, мотивацією досягнення та активністю. На заняттях у них переважає активна, особистісно-зацікавлена позиція. На практиці майбутні фахівці проявляють самостійність у використанні теоретичних знань, інтерес до аналізу власної професійної компетентності. Такі студенти орієнтовані на цінності самовизначення (творчість, незалежність, самостійність, допитливість), зрілості (мудрість, самоповага, внутрішня гармонія) та цінності стимуляції (цікаве та різноманітне життя).

Процес професійної ідентифікації відбувається достатньо успішно, що проявляється у позиції «Я – майбутній фахівець». Завдання аксіогенезу: *емпатійне засвоєння різноманітних оцінювальних значень освітнього змісту з метою творчого самовираження.*

Професійно-екзистенційна позиція (1.2% вибірки) властива студентам, які мають глибоке переконання у правильності свого професійного вибору, що відповідає їхньому життєвому покликанню. Кожна освітня ситуація для них наповнена смыслом. Студенти прагнуть максимально проявити активність і реалізувати свої здібності. Вони поведуться невимушено і природно, здатні самі контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя. Найбільш значущими для них є цінності самотрансценденції (духовність, внутрішня гармонія, творчість, єднання з природою, сенс життя). Майбутні фахівці відкриті новому досвіду, творчо ставляться до пізнання, впевнені у собі й орієнтовані на власні принципи та переконання, перебуваючи у позиції «Я – творець». Завдання професійного аксіогенезу студентів з цією суб'єктно-ціннісною позицією полягає в *генералізації й гармонізації цілісної ціннісно-смілової свідомості майбутнього професіонала, що інтегрує вітакультурні значення сукупного змісту професійної освіти.*

За результатами емпіричного дослідження можна стверджувати, що майже для половини студентів характерна активно-репродуктивна позиція, а для третини – активно-рефлексивна. Водночас кожен десятий студент виступає у ролі пасивного об'єкту впливу (пасивно-репродуктивна позиція). Креативно-смілова та професійно-екзистенційна позиції властиві незначній частині студентства. Фактично, лише для кожного десятого студента освіта є середовищем самоактуалізації.

Інтегративним критерієм сформованості суб'єктних позицій студентів у нашому дослідженні виступило прагнення до самоактуалізації. Експериментальне дослідження (за методикою Е. Шострома в модифікації Н. Каліної і А. Лазукіна – опитувальник САМОАЛ) показало середній рівень вираження прагнення до самоактуалізації (заг. показник 54.5). Найвищий показник – 9.5 (при максимальному 15) отримали шкали цінностей та креативності, що свідчить про популярність цінностей само-

актуалізації, прагнення до гармонійного буття і гармонійних стосунків з людьми та творче ставлення до життя. У цьому проявляється юнацький ідеалізм, деяке абстрактно-максималістське ставлення до життя, оскільки достатньо низькі показники мають шкали «Погляд на природу людини» (4.2), «Контактність» (5.0) та «Гнучкість» (5.3). Відтак, можна констатувати суперечність між орієнтацією на цінності зрілості, самоактуалізації та недостатньо довірливим ставленням до людей, брак щирості та відкритості у стосунках з ними, ригідність та стереотипність соціальних стосунків, орієнтованість на зовнішній контроль. Це свідчить про розбалансування ціннісно-орієнтаційної структури свідомості студентів, що проблематизує її вчинкове втілення.

Водночас, враховуючи ситуативний характер самоактуалізації, було виявлено рівень самоактуалізації студентів у різних освітніх контекстах (методика ситуативної самоактуалізації особистості Т. Дубовицької). Найчастіше на заняттях студенти «підкоряються обставинам, нерішучі, пасивні», «не проявляють себе, свої здібності», «незадоволені собою», «незацікавлені, байдужі до того, що відбувається».

Дослідження показало статистично значущі відмінності між показниками загальної самоактуалізації студентів та показниками самоактуалізації в освітньому середовищі ВНЗ ($t = 3.99$ на рівні $p < 0.01$). Однією з причин такого стану є те, що в процесі професійної підготовки не заохочуються прояви суб'єктності в освітніх ситуаціях, саморозкриття студента під час навчальних занять. Виступаючи пасивними об'єктами педагогічних впливів, студенти позбавлені можливостей реалізувати своє прагнення до самоактуалізації. Тому наповненість смыслом, подієвість життя частіше відбувається за стінами вищого навчального закладу. Можна констатувати, що освітнє середовище вищої школи недостатньо ініціює смислові переживання студентів, пов'язані зі змістом професійної освіти, що є основою успішного аксіогенезу майбутніх фахівців.

Проведене дослідження дає підстави сформулювати наступні висновки.

1. Проблема визначення аксіологічно зорієнтованих психолого-педагогічних засад вищої професійної освіти лежить у площині міждисциплінарного дискурсу і компаративної

теоретико-методологічної рефлексії. Значення синергетичного, герменевтичного, феноменологічного, суб'єктно-вчинкового та культурно-психологічного підходів для досліджуваної проблеми визначається врахуванням складної архітектоники ціннісно-сислової сфери особистості, що акцентує неповторність особистісного становлення та цілісний характер самовизначення людини в культурі та житті. Основні зусилля вчених повинні бути спрямовані не стільки на вивчення особливостей присвоєння майбутніми фахівцями соціальних ціннісних ідеалів, як на дослідження глибинних джерел аксіогенезу особистості як освітньої цінності. Створення сприятливого освітнього середовища аксіогенезу особистості виключає жорстко визначену систему освітніх впливів, а повинно бути спрямоване на гнучке психодідактичне ініціювання, котре виступає спонукою до самоактуалізації та ціннісно-духовної трансформації цілісної особистості студента як майбутнього фахівця.

2. Проведений логіко-гносеологічний міждисциплінарний аналіз дозволив визначити вищу професійну освіту як своєрідний хронотоп культурно-феноменологічного ініціювання автентичних, унікальних смислів – особистісних внесків в освітнє середовище суб'єктів педагогічної взаємодії.

В основу представленої у даній статті *культурно-феноменологічної концепції аксіогенезу особистості* у процесі вищої професійної освіти покладено уявлення про конгеніальність трьох психічних форм онтогенетичних перетворень людини як суб'єкта культури: реальної, ідеальної та медіаторної. Під реальною формою розуміється особистість як інтенціональне поле потенційних професійних смислів, котрим виступає студент як суб'єкт смислопошукової активності в освітньому середовищі ВНЗ. Ідеальна форма – це професійно-втілені культурні форми аксіосфери, котрі представляє викладач як суб'єкт освітнього смислопокладання. Медіаторна форма постає середовищем взаємозв'язку реальної та ідеальної форм. В освітньому середовищі ВНЗ медіаторну форму виражає освітній діалог суб'єктів вищої професійної освіти як універсальний механізм аксіогенезу студентів.

3. Розроблена функціонально-динамічна модель аксіогенезу особистості студентів відображає смислові пласти

аксіосфери особистості і реконструює ту гілку аксіогенезу, яка пов'язана з інтерналізацією соціокультурного ціннісного досвіду у структури ціннісно-сислової свідомості через актуалізацію механізмів аксіогенезу (ідентифікації, референції, інтерпретації, емпатії, генералізації) у процесі смислового переживання.

4. Визначено та емпірично підтверджено такі психологічні закономірності розвитку ціннісно-сислової сфери (аксіогенезу) студента в період навчання у вищому навчальному закладі:

- професійний та особистісний аксіогенез особистості відбувається зінтегровано у принаймні двох процесах – персоналізації та персоніфікації, що проявляється в ідентифікації себе фахівцем на основі розвитку аутентичності, усвідомлення і прояву своєї внутрішньої цілісності;

- важливим емпіричним свідченням поступальності аксіогенезу майбутнього фахівця є розгортання спектру суб'єктних позицій студента, які інтегрують міру авторського і відповідального ставлення до учіннево-професійної діяльності, особистісного прийняття вимог професійної діяльності, орієнтацію на максимальне розкриття власного потенціалу та сприяння самоактуалізації інших людей;

- аксіогенез особистості в освітньому середовищі ВНЗ передбачає ініціювання смислового переживання, що виступає екзистенційно-феноменологічною основою набуття і трансформації ціннісного особистісного досвіду;

- виявлена індивідуалізація ціннісних орієнтацій студентів, що пояснюється підвищенням ролі цінностей автентичного людського існування і зниженням орієнтації на цінності окремих людських спільнот;

- на другому курсі навчання спостерігається стрімке падіння значущості більшості цінностей студентів, що свідчить про ціннісну освітню кризу, яка характеризується аномією і відображає ситуацію ослаблення впливу соціальних норм унаслідок фрустрації очікувань студентів щодо можливостей їх самореалізації у рамках ВНЗ, що приводить до переживання відчуженості від формального змісту освіти та знеособлення;

- загальна динаміка сенсожиттєвих орієнтацій студентів у процесі вищої професійної освіти вказує на два кризові періоди: другого року навчання, що пов'язана з істотним зниженням усіх

показників, та випускного курсу, що проявляється у значущому зниженні показників загальної осмисленості життя, майбутнього та локусу контролю Я;

- у третини студентів актуальний смисловий стан характеризується десинхронізацією всіх темпоральних локусів, що проявляється у нездатності сформулювати життєві цілі, дезорієнтованості щодо свого майбутнього;

- стихійне ціннісно-сислове становлення студентської молоді мало пов'язане з їх особистісним досвідом, який набувається в учіннево-професійній діяльності, що вказує на існування суперечності між декларованими і реальними цінностями майбутніх фахівців.

5. Встановлено, що важливим емпіричним свідченням поступальності аксіогенезу майбутнього фахівця є його суб'єктна позиція. Емпірично засвідчено, що лише для кожного десятого студента освіта є середовищем самоактуалізації. Це можна трактувати як неспроможність сучасної вищої школи створити належні освітні умови щодо зовнішнього ініціювання розгортання внутрішніх процесів актуалізації суб'єктно-ціннісного потенціалу студентів.

3.3. ПСИХОСОМАТИЧНИЙ ПІДХІД У ПРОБЛЕМАТИЦІ ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Т.Б. Хомуленко

Актуальність проблеми зумовлена наступними міркуваннями. Перші спроби дитини намалювати людину втілюються в зображенні, відомому в психології під назвою «головоніг». Такий собі чоловічок без статі, що складається з величезної голови, з якої ростуть маленькі, тоненькі ноги. Якщо охарактеризувати із застосуванням образних засобів уявлення про дитину, яке тривалий час панувало в психології, то метафора «головонога» була б досить влучною. І дійсно, в більшості наукових напрямків уявлення психологів про дитину як про цілісну єдність психічного і тілесного, об'єднану в живому організмі, заміщувалось уявленням про психіку дитини, в якому чітко проглядалася редукція уваги до тілесного як такого, що не стосується предмета психології, оскільки не має нічого спільного з психікою.

Але, якщо бути до кінця справедливим, ряд філософів і психологів, як зарубіжних, так і вітчизняних, принаймні побічно демонстрували увагу до проявів тілесності дитини як психічно зумовлених феноменів. Слід зазначити, що «соматична ідеологія» завжди була включена в різні контексти: філософський, соціальний, культуральний. Важливою обставиною є і те, що «тілесна свідомість» є складовою різних соціокультурних практик – педагогічних, рекреаційних, релігійних, сексуальних тощо. Сучасне зрушення у психологічному осмисленні тілесності є розвитком ідей М.М. Бахтіна [7], який підкреслював, що застосування культурологічного підходу має включати аналіз «проблеми тіла як цінності», яка є відмінною від психофізіологічної, природничої або натурфілософської. А історія розвитку уявлень про homo somatis приводить до переконання, що відсутність тілесної культури є одним із проявів збитковості культурного розвитку особистості, запобіганням якій має опікуватися психологія розвитку.

Але, за влучним висловом В.П. Зінченка [14], завдання полягає в тому, щоб відновити деякі колишні дискурси про душу і тіло та сприяти їх об'єднанню.

Можна стверджувати, що зростання інтересу до проблем психосоматики не є випадковим, оскільки сучасний погляд на неї виходить за межі уявлень про здоров'я і хворобу та наближається до науки про становлення людини як психосоматичної цілісності.

Якщо пригадати класифікацію типів об'єктивації в психології за Ж. Піаже [16], а саме психогенетичний, психосоціально-фізикалістський, поведінковий, організмичний, то саме в межах останнього це можливо. Так, наприклад, ще Аристотель [6] говорив про тіло як знаряддя душі, Спіноза [20] – про «мисляче тіло», Декарт [12] – про «метафізичну матерію» тощо.

Слід зазначити, що в історії науки можна знайти джерела такого підходу в організмичних теоріях і концепціях організмізму. Спочатку організмичний підхід як методологія наукового пізнання використовував поняття організму як метафору. Такий підхід передбачав розгляд особливостей функціонування і структури досліджуваного явища за аналогією з організмом. Розвитком ідей організмізму виявилася загальна теорія систем Л. Берталанфі [21], джерела якої можна знайти в тектології А.А. Богданова [8], де організм розумівся як організація органів.

Але в сучасному науковому поясненні організм, залежно від рівня проблем, визначається як живе ціле із системою узгоджено функціонуючих органів або як сукупність фізичних і духовних якостей людини. Останнє визначення можна вважати основою для використання психосоматичного підходу в психології розвитку. Прикладом цього може бути погляд на єдність душі й тіла у засновника гештальттерапії Ф. Перлза [18], який сформувався під впливом принципу психосоматичної єдності та протилежності В. Райха [20].

Так званий психосоматичний підхід як різновид організмізму передбачає включення до предмета психології розвитку не тільки психіки, а й соматики. При чому це не переміщення в психологію тематики предмета фізіології або медицини, а включення проблем тілесності в розвивально-психологічний контекст.

Науковий світогляд суспільства постмодерну відрізняється новим баченням шляхів вирішення проблем. Ідея цілісності людини як прагнення подолати психофізичний паралелізм знову стає значущою в роботах сучасних методологів психології. Так, наприклад, М. Мерло-Понті [15], базуючись на ідеї життєвого шляху Гуссерля [11], акцентує увагу на значущості людського тіла як відкритої гармонійної цілісності, сприйняття якої є основою для виникнення людських сенсів. Соматичне буття людини є цілісністю, в якій опозиції душа/тіло, культура/природа, соціальне/біологічне реалізуються як процес проживання і переживання почуттів [10]. Персональність соматичного буття є проявом віталістичності філософської антропології. Її засновник М. Шелер стверджував, що духовні акти набувають свого діяльнісного потенціалу через так звану вітальну сферу потягів [32].

Коли говорять про зміни методологічних орієнтацій наукової психології, які дозволили б їй бути ефективною в практичній сфері, мають на увазі зближення емпіричного і теоретичного рівнів психологічного пізнання. Така можливість існує завдяки реалізації принципу цілісності. Втілення такого підходу можна знайти в різних науково-психологічних концепціях. Звертаючись до робіт з психології установки Д.М. Узнадзе та представників його школи, переконуєшся, що, йдучи різними теоретичними шляхами, психологи приходили до такого твердження: механізм породження психічної активності знаходиться в установці, яка є втіленням єдності біологічного і соціального, тілесного і духовного. Такий підхід дозволить подолати вічний дуалізм у психології і знайти шлях для подолання в цій галузі знання ряду протиріч і гідно відповісти на виклики сучасності.

Повертаючись до проблематики психосоматики, слід зазначити, що, на думку багатьох фахівців, однією з провідних причин психосоматичної симптоматики є істерична конверсія [24]. Припущення про те, що існує якась специфіка у формуванні та прояві фіксованої установки у хворих істерією, належить Д.М. Узнадзе і його учням К. Мдівані і Е. Вачнадзе [21]. За результатами їх досліджень встановлено, що характерна особливість істериків полягає у факті варіабельності фіксованої

установки. Залежно від стану хворого вона може бути нормальною установкою динамічної людини або болісно спрямованою установкою епілептика з локальною і в деяких випадках іррадіює фіксованою установкою. У істериків виникає установка на основі подання легше, ніж у звичайних піддослідних, і вона міцніша, ніж у здорових, і має таку ж силу, як установка, стимульована актуальною ситуацією. Отже, описані властивості фіксованої установки у зазначеної вище категорії людей можуть бути інформативними з дослідницької та діагностичної точки зору.

Цілісний підхід психолога в контексті, що розглядається, вимагає залучення так званого психосоматичного погляду на ситуацію розвитку дитини, який дає можливість застосувати феномени тілесності для отримання більш чіткої психологічної картини проблеми. Сьогодні психосоматика розуміється як тілесне відображення внутрішніх конфліктів і вікових криз. Тому розвиток ідей генетичної психології особистості як у теоретичному, так і в прикладному контексті може йти у напрямі забезпечення цілісного підходу, який втілюється в сучасних ідеях психосоматики.

Кожен етап вікового розвитку відрізняється внутрішніми суперечностями, специфікою стресостійкості та особливостями навантаження на адаптаційний потенціал. Агресія і страхи, потреби і їх фрустрація, механізми психологічного захисту також мають вікові особливості. Все зазначене спеціалісти відносять до основних психологічних причин соматичних проблем та пов'язують з різними категоріями внутрішніх конфліктів, зумовлених не тільки індивідуально-типологічними і ситуаційними, а й віковими причинами.

Відомо, що існує ряд хвороб, які притаманні певному віковому періоду. Є хвороби дитинства, перехідного періоду, старості. І це зумовлено не тільки фізіологічними причинами, але і психологічною специфікою того чи іншого віку. Так, наприклад, різке збільшення кількості дітей, які вперше перехворіли на ангіну, припадає на період кризи трьох років. Даний період характеризується тим, що йде активний розвиток самосвідомості, який проявляється у прагненні до самостійності і в таких формах поведінки, як негативізм та впертість. З іншого

боку, батьки часто в такій ситуації посилюють авторитарний тиск і викликають внутрішній опір у дитини, яка не завжди може про це заявити. Неможливість висловити незгоду спеціалісти з психосоматики часто відносять до факторів, які спричиняють запальні процеси в мигдалинах.

При вивченні особливостей психологічних чинників серцево-судинних захворювань у дослідженні Т.Б. Хомуленко [30] частково підтвердилося припущення практиків психосоматичного аналізу про властивий таким хворим перфекціонізм і ворожість. Такі якості виявилися характерними для представників так званого середнього віку. Але літні й молоді гіпертоніки не відрізнялися такими якостями. Знову нагадує про себе вікова зумовленість, ознаки якої для практичного психолога стають тією ниточкою, завдяки якій можна розплутати клубок проблеми.

Психологічна та вікова зумовленість виникнення загострень у хворих остеохондрозом не викликає сумнівів у практичних психологів, які працюють з психосоматикою. В дослідженні Т.Б. Хомуленко [29] така зумовленість була доведена. Пацієнти з функціональною патологією хребта характеризуються залежністю від роботи, соціально нав'язаним перфекціонізмом, потребою в досягненні досконалості.

Ідея зв'язку психічного розвитку з психосоматичними феноменами норми і патології сьогодні активно обговорюється в роботах психологів, виконаних у рамках культурно-історичного підходу Л.С. Виготського, ім'я якого пов'язано із Харківською психологічною школою. І дійсно, одним із шляхів переносу психосоматичної проблематики із сфери медичної психології у сферу психології розвитку є пояснення психосоматичних феноменів у термінах культурно-історичної концепції, розгляд таких феноменів не тільки в поняттях патології, але і в поняттях норми, що можливо завдяки використанню ідеї їх регулятивної природи.

Слід зазначити, що прояви тілесності в процесі соціалізації дитини набувають рис вищих психічних функцій, а саме – знаково-символічної форми і характеру довільності. Інтеріоризація регуляції в тілесні явища проявляється у формі тілесних дій, які формуються за заданим еталоном;

когнітивних засобів означення інтрацепції; смислових та емоційних компонентів ставлення до тілесного [14]. Результатом процесу соціалізації виявляється тіло, яке має внутрішній план регуляції завдяки проходженню через соціально-нормативні трансформації.

Поряд із психосоматичними симптомами виділяють психосоматичні феномени норми, які виникають у результаті обмежень соціалізації (заборони, покарання; наслідування прикладу у формі навичок і звичок) та в результаті спільно пережитих емоцій (наприклад, радість, тривога тощо). До психосоматичних феноменів відносять такі явища, які мають бути предметом уваги дитячого психолога, а саме: категоріальна структура тілесного досвіду, образ тіла, ставлення до тіла, категоріальна оцінна шкала інтрацепції, тілесне самопочуття, невербальна комунікація, вербалізація тілесності, тілесні навички, тілесна регуляція, валеонастановлення, внутрішня картина хвороби та здоров'я, внутрішній діалог з тілесним «Я».

Доцільним є припущення, що перетворення психосоматичних феноменів визначається зміною провідної діяльності, виникненням психічних новоутворень. Фундаментом розвитку психосоматичних феноменів норми є комунікація з матір'ю. Мати не тільки позначає тілесний феномен для дитини (словесно і поведінково), але і розкриває своїм емоційним реагуванням сенс і цінність кожного тілесного явища. Так, дитина, очевидно, не відрізняє біль від дискомфорту до його позначення матір'ю. Влада *комунікативного* сенсу над тілесними симптомами дитини настільки значна, що симптом може не лише з'являтися, а й зникати. Прикладом є магічна сила материнського цілунку, який тамує дитячий біль, змінюючи сенс тілесного відчуття від страждання до кохання. Етап переваги комунікативного сенсу тілесних феноменів обмежується терміном виникнення інструментальних тілесних дій.

Наступний етап психосоматичних феноменів пов'язаний із включенням до них когнітивних дій. Цей етап характеризується інтересом дитини до власного тіла, пошуком засобів вербального та символічного позначення тілесних подій.

Даному етапу відповідають імітуючі та наслідувальні тілесні дії. Дитина наслідує хворих дорослих, копіює сімейні симптоми, стереотипні реагування на біль тощо. Новий етап соціалізації тілесності пов'язаний з виникненням *рефлексивного* прошарку свідомості. Розподіл тілесного і духовного Я робить тіло і його феномени учасниками внутрішнього діалогу, який породжує нові життєві смисли [14].

Для визначення особливостей вікового становлення та шляхів сприяння розвитку психосоматичних феноменів норми доцільно звернутися до темпоральних аспектів різних психотерапевтичних систем.

Звернувшись до історії та сучасних проблем методу в психосоматиці, можна знайти відповідь на питання про різноманітність її темпоральних аспектів. Сучасна психосоматика, як і психологія, зберігає свою поліпарадигмальність. Простіше кажучи, це скоріше не галузь наукової або практичної психології, а коло питань психологічної зумовленості тілесних феноменів, якими займаються представники різних психотерапевтичних парадигм.

Нашою метою був аналіз шляхів використання категорії часу в науково-психологічному обґрунтуванні підходів до психосоматики та визначенні засобів вирішення психосоматичних проблем у практиці роботи психолога. Категорія часу прямо або побічно наявна в характеристиках психотерапевтичних напрямів. У психоаналізі та його послідовниках, до яких можна віднести в тому числі й трансгенераційну психотерапію, робота з психосоматикою ґрунтувалася на усвідомленні симптому, коріння якого знаходяться в минулому, а для дослідників синдрому предків – у далекому минулому. Потім з'явився А. Адлер [1] і став говорити про орієнтацію на майбутнє, про те, що особистість визначається цілями, про те, що однією з рушійних сил особистості є фікційний фіналізм. Однак ці його ідеї не торкнулися психосоматичної проблематики. У концепції «неповноцінності органу» А. Адлер [3] пояснює, яким чином невроз вибирає органи як мішені. Поширюючи принцип неповноцінності на стан окремих органів тіла, А. Адлер [2] виділяв таке явище, як «втеча

у хворобу», яке поряд з «прагненням до влади» було віднесено Уникнути «втечі у хворобу» людина може, лише віддаючи перевагу таким конструктивним до двох основних неконструктивних шляхів подолання комплексу меншовартості. шляхам подолання комплексу, як реакція компенсації і реакція надкомпенсації.

Далі – гештальт-терапія Ф. Перлза [18]: принцип «тут і тепер», погляд на єдність душі і тіла, який сформувався під впливом основоположника тілесно-орієнтованої терапії В. Райха [5]. Тепер не минуло, а сьогодні є ключовим у психотерапевтичному процесі. Власне у біхевіористів теж: є стимул і реакція, їх треба поміняти тут і зараз.

Модель хвороби, що лежить в основі біхевіоризму, розглядає соматичні та психологічні симптоми як завчену форму поведінки, яку можна і забути. Поведінка в хворобі зумовлюється впливом певних подразників. Певні думки та установки одночасно приводять до розвитку соматичних симптомів і сприяють їх збереженню. Біхевіорист прагне змінити поведінку, а когнітивіст прагне змінити сприйняття себе і оточуючих. При цьому застосовуються стратегії щодо підкріплення поведінки, яке сприяє здоров'ю, і відмова від поведінки, яка сприяє хворобі. Біхевіористів і когнітивістів не цікавлять причини розладів і минуле пацієнтів. Біхевіористи зосереджуються на актуальній поведінці, а когнітивісти на тому, що зараз думає людина про себе і про світ. Біхевіористи вчать новим способам поведінки, а когнітивісти – новим способам мислення.

В синергетичному підході В. А. Ананьєва [4] психосоматичний симптом розглядається як результат високої ентропії та дії так званого атрактора хвороби. Згідно з І. Пригожиным [17], майбутнє неоднозначно визначається цим (можливі розгалуження процесу – біфуркації). Існують траєкторії, які ведуть систему до стійких станів. Такі стани називають атракторами. Якщо система увійшла в коридор атрактора, то це зумовлює її майбутнє. За В. А. Ананьєвим, хвороби внутрішніх органів розглядаються як онтогенетичні адаптаційно-компенсаторні психосоматичні процеси, тобто процеси, спричинені віком, а звідси і часом.

Гуманістична, екзистенційна психотерапія, НЛП орієнтовані переважно на сьогодні і майбутнє. Хоча є й техніки роботи з минулим. Популярний сьогодні коучинг, орієнтований на ефективне цілепокладання, забезпечує майбутнє. і є прецеденти застосування його у випадках роботи з психосоматикою. А на що спрямовані результати моделювання З. Фрейда у Р. Ділтса [13] – у його «Стратегіях геніїв»? Психотерапевтична стратегія психоаналітика, що копає в далекому минулому пацієнта, яка може бути використана в майбутньому.

Для аналізу категорії часу в психосоматиці окремий інтерес становить time-line психотерапія Т. Джеймса [33]. Виділяють два основні типи лінії часу. Перша – так звана європейська, лівопівкульна, яка передбачає врахування помилок минулого, їх тягар і відтак страх, почуття провини і т.п. Друга – так звана східна, що дозволяє, так би мовити, «не паритися про те, що було»; звідси неврахування досвіду, більше несподіванок плюс сила емоційної реакції спричиняють більше стресів. Отже, time-line фактор може бути і психосоматичною детермінантою.

На різні психотерапевтичних напрямів виходиш, аналізуючи категорію часу в психосоматиці, завдяки такому явищу, як суб'єктивне сприйняття часу. Відомо, що течія наших внутрішніх годин змінюється залежно від пережитого стресу або стану тривожності. А саме стрес, тривожність і суміжні з ними страхи, агресія, зумовлені ними фрустрація і депресія є провідними детермінантами психосоматики.

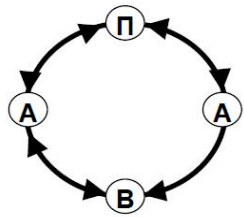
В основі психосоматичних явищ, за З. Фрейдом [24], лежать істерична конверсія і тривога. В психосоматичних явищах як еквівалент істеричної конверсії лібідо вступає в конфлікт із механізмами захисту Его, і конфлікт соматизується. В психосоматичних явищах як еквіваленті тривоги лібідо, не вступаючи в контакт з Его, переходить в соматичне збудження. Згідно з К. Хорні [31], саме механізм тривоги виходить на передній план, набуваючи основного значення у виникненні тілесних проблем. Психосоматичні розлади – це тілесний прояв тривоги. Базальна тривожність виникає в результаті блокування основних потреб – у комфорті, в інтеграції, в безпеці.

Психосоматичні феномени вважаються як продуктом дезадаптації, так і засобом адаптації. А адаптаційний

потенціал людини тим могутніший, чим коректніше функціонує механізм внутрішнього годинника, чим чіткіше і яскравіше у нього лінія часу, чим якісніше працює цілепокладання (орієнтири на майбутнє), чим ефективніше використовується досвід минулого, чим вища аналітична здатність співвіднесення подій, у яких втілено єдність простору і часу (хронотоп за О. О. Ухтомським) [23].

Вивчення основ психосоматики висуває питання про те, який шлях формування професійного мислення був би більш успішним – заучування безлічі психологічних інтерпретацій соматичних захворювань, нагромадження практичного досвіду аналізу на підставі завченого, відшукування деякого загального принципу, який задає напрям мислення психолога, аналітика соматики як у практиці консультування, так і в академічному дослідженні? Слід згадати, що ідеї загального принципу висловлювалися ще психоаналітиками. Крім цього, згадується відома в історії психології Вюрбурзька школа, представники якої говорили про те, що справжнє мислення є не наочним і спотвореним. Їх роздуми були на користь аргументу про те, що спроби візуалізувати сенс прислів'я тільки відволікають від глибини його розуміння. Наприклад, яблуко від яблуні недалеко падає. Спроба уявити собі яблуню тільки відверне нас від розуміння того, що мова йде про батьків і дітей. При цьому метафоричні форми, які легко візуалізуються, є скарбницею народної мудрості, напевно, тому, що метафоричність думки полегшує можливість стати над лінією часу і виділити когнітивну схему, замасковану в образі. У прикладі з прислів'ям візуальний образ яблуні з яблуками містить таку когнітивну схему: породжувальне і породжене, має ряд спільних рис. Фактично, намагаючись зрозуміти специфіку функціонування органу, ми повинні виділити якусь когнітивну схему, яка допоможе нам розібратися у психічній символіці соматичного розладу. Знову пригадується прислів'я про яблуню. Але тут все простіше. У нас вже є метафора, яка вміщує візуальний образ і є носієм когнітивної схеми. Залишається тільки її виділити. У випадку з психосоматикою візуальний образ спочатку треба створити. А вербалізований результат візуалізації особливостей

функціонування органу дозволяє використовувати його як метафору. Ця схема визначається засобами персоніфікації, асоціації, візуалізації, аналогізації і дає можливість зрозуміти символіку розладів. Психосоматичний аналіз особистості може застосовуватися в якості психокорекції. Такий аналіз повинен ґрунтуватися на технологічних засобах, запропонованих у різних психотерапевтичних парадигмах. Інтегральність психосоматичної проблематики дозволяє об'єднати зазначені кошти, долаючи еклектичні обережності і стаючи над темпоральними пріоритетами.

- персоніфікація (підготовчий);
- асоціації (основний);
- візуалізація (підготовчий);
- аналогізація (основний);

У працях Т. Б. Хомуленко [27; 28] була розроблена методика аналізу тілесного симптому як психосоматичного феномена (ПАВА), спрямована на сприяння розвитку здатності до внутрішнього діалогу з тілесним «Я». Використання методики може приводити до усвідомлення символіки тілесної симптоматики як джерела інформації про суть внутрішніх конфліктів, які спричинили ефект соматизації.

Мета методики: оволодіння когнітивними операціями, які становлять основу розуміння психологічного змісту симптому, його символіки як джерела інформації про психологічні особливості і проблеми людини («мова тіла як голос душі»), а також внутрішнього діалогу з тілесним «Я». Методика передбачає декілька етапів.

Мета 1 етапу (персоніфікація) – підготовка бази для асоціативного процесу, який дає основу для аналізу психологічного смислу тілесного симптому засобами ідентифікації людини з органом або підсистемою організму та персоніфікації/деперсоніфікації хвороби.

Засоби:

Ідентифікація – засіб усвідомлення симптому як продукту проєкції актуальних психологічних проблем людини на особливості функціонування хворого органу або підсистеми організму.

Персоніфікація – засіб отримання інформації про смислове навантаження симптому через усвідомлення почуттів, бажань, переживань, пов'язаних із ним.

Деперсоніфікація – засіб формування уявлення про хворобу як про продукт функціонування людини, як про те, що людині підконтрольне, підкорене, чим можна керувати.

Завдання:

1. А. Ідентифікуйся з різними органами власного тіла. Чи виходить це? З якими органами? (Так–ні, легко–складно.) Які думки, переживання виникають у тебе в момент ідентифікації?

1. Б. Уяви власний хворий орган як живу істоту. Поговори з ним. Що він відчуває (натхнення, втому, бадьорість, сумнів тощо)? Опиши його поведінку і характер. Подумай, що може бути притаманно тобі.

2. Зміни висловлювання, наприклад: «У мене гіпертонія» на «Я гіпертоную». Проговори це. Як змінюються твої почуття, думки? Знайди різницю між першим і другим варіантом висловлювання.

3. Намалюй себе хворим. Намалюй себе малюючим себе хворим. Порівняй свої відчуття, переживання, думки до і після малювання.

4. А. Уяви собі, наприклад, «людину серця», чи «людину шлунка», чи «людину печінки» і под. Які думки, почуття ти відчуваєш у процесі уявлення? Охарактеризуй таку людину.

4. Б. Застосування «метаорган-конструкцій» [25; 26].
Наприклад:

- Що є «серцем» твого шлунка?
- Розуміння того, що «ми є тим, що їмо»; «ми є тим, з ким спілкуємося» (перенос у поведінкову сферу); «ми є тим, про що думаємо» (перенос у когнітивну сферу).

Мета 2 етапу (асоціації) – знаходження різних зв'язків, які дають основу для виявлення психологічного змісту тілесного захворювання.

Засоби:

Виявлення зв'язків між появою симптому і його просторово-часовими характеристиками (Де? Коли? Як часто? Як довго?), між симптомом, тим, що йому передувало, і тим, що слідувало за ним (*причина–наслідок*) і дає можливість співвіднести події життя, суб'єктивні переживання і симптом. У результаті цього виявляються основи для визначення психологічного змісту тілесних сигналів, які проявляються у вигляді симптомів.

Асоціації за *подібністю і контрастом* дозволяють деталізувати результати процесу співвіднесення при аналізі просторово-часових і причинно-наслідкових зв'язків за структурно-функціональними показниками.

Образні асоціації, як і етап візуалізації, є базою для виявлення спільного між тим, що діється у хворому органі і проявляється в органічних і функціональних його проявах, і тим, що діється у психічних процесах. Результатом такого співвіднесення можуть бути умовиводи відносно сенсу і символіки психологічних послань, які містяться у проявах тілесного захворювання.

Завдання:

Щодо часових асоціацій:

1. Які події співпадають у часі з появою симптому?
2. У випадку повторюваності симптому: які події, що з ним співпадають, повторюються?
3. У якому віці з'явився симптом? Співвіднесіть характеристики віку та симптому.
4. У якому віці припинився симптом чи змінилася його динаміка та насиченість?

Щодо просторових асоціацій:

1. Чи зумовив симптом зміну простору (оточення, місцезнаходження) і як?
2. Чи зумовила зміна простору появу симптому?
3. Яких характеристик простору тепер потребує хворий?
4. А. За яких характеристик простору був зафіксований симптом?
Б. Як би змінився ваш простір, якби ви видужали?

Щодо причинно-наслідкових асоціацій:

1. Що передувало появі симптому?
2. Якими можуть бути варіанти причин і наслідків захворювання?
3. Що змінилося у можливостях і діях людини?
4. Яку вторинну вигоду отримує хворий?

Щодо асоціацій за подібністю та контрастом між тілесними та психічними проявами:

1. Спробуйте знайти подібність вашого хворого органа до яких-небудь об'єктів чи явищ дійсності за особливостями їх функцій або форми.
2. Спробуйте знайти протилежність вашого хворого органа яким-небудь об'єктам чи явищам дійсності за особливостями їх функцій чи форми.

Щодо образних асоціацій (метафор, в якості яких можна використовувати сюжети казок, міфів; переліки прислів'їв і крилатих висловів):

1. Які образи (метафори) за асоціацією викликає хворий орган або хвора такою хворобою людина?
2. Який приклад вашого життя відобразився у ритуалі хвороби?
3. Назвіть протилежності до метафор хвороби. Наприклад: сердечний – безсердечний; дихати повними грудьми – затамувати подих, і под.
4. Реалізація якого наміру втілена у хворобі?

Мета 3 етапу (візуалізація) – активізація можливостей візуального мислення для створення образів, які забезпечують усвідомлення психосоматичної цілісності (відчуття єдності душі та тіла), відчуття повноцінно функціонуючого організму, уявлення про спосіб реконструкції ключової проблеми.

Засоби:

Прийоми творчого мислення і уяви, які виділяються в загальній психології, та техніки візуалізації, які застосовуються у практиці психотерапії.

Завдання:

1. Спробуйте візуалізувати метафору, яка відповідає аналізованому захворюванню. Опишіть поведінку людини, якій

підходить дана метафора. Спробуйте уявити образ у динаміці (ситуацію в розвитку).

2. Візуалізуйте орган, в якому відмічається збій у функціонуванні. Переструктуруйте створений зоровий образ таким чином, щоб функціональна проблема чи органічна деструкція була виправлена.

3. Зорово уявіть орган (систему), в якій відмічається збій у функціонуванні. Зробіть його яскравішим, динамічнішим, позитивнішим, світлішим.

4. Виконайте техніку Н. Воотона «Робота з метафорою речі в тілі» [9].

Мета 4 етапу (аналогізація) – співвіднесення і виявлення спільного між тим, що діється в органі, в характері змін у його функціонуванні і в психічних процесах.

Засоби:

Мисленнєві операції: порівняння (виділення спільного та відмінного), абстрагування (акцентування на одних ознаках і відволікання від інших), узагальнення (виділення спільних істотних ознак), аналогія (припущення про наявність у явища деяких ознак, притаманних іншому явищу, на основі виявлених спільних рис).

Завдання:

1. Відзначте особливості функцій в органі чи системі організму, які аналізуються (функція знижена, підвищена або нестійка). Подумайте, які з психічних функцій, поведінкових проявів мають аналогічну динаміку.

2. Визначте, серед функцій органа порушені усі чи деякі? Серед них це може бути функція віддачі, розчеплення, поєднання, руху, функція, яка має пропускати (або не пропускати) щось, яка потребує гнучкості чи пружності, тощо. Які з психічних функцій, поведінкових проявів мають аналогічні характеристики?

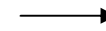
3. Віднайдіть аналогії між характером функції органа і поведінкою чи змістом психіки.

4. Співвіднесіть, що відбувається з вами в зовнішньому (див. нижче пункт а.) та у внутрішньому світі (див. нижче пункт б.), з одного боку, та що відбувається з органом або підсистемою організму – з іншого боку. Наприклад:

Людина

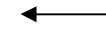
Орган (система)

Робота не за здібностями,
схильностями та
інтересами

Функціонування не за
призначенням

Саморозчинення,
самоуїдання

Орган сам себе «роз'їдає»
(деструктивний вплив органу на
власні тканини за рахунок
гіперфункції або блокування рухів
продуктів секреції)

а) Орієнтири для характеристики того, що відбувається в зовнішньому світі:

– зміни у професійній діяльності, статусі, сім'ї, звичках, місці проживання, здоров'ї;

– непунктуальність, ненадійність, несвоєчасність, несправедливість у взаєминах, небуденність (свято), несподіваність, незвичність, неординарність, нетрадиційність.

б) Орієнтири для характеристики того, що відбувається у внутрішньому світі:

– зупинка, уповільнення, прискорення розвитку;

– труднощі адаптації: до нового витка у розвитку, переходу від віку до віку, при зміні поведінкового стереотипу або алгоритму дії;

– внутрішні конфлікти: «хочу» та «не можна», вибір варіанту рішення, наявність одночасно несумісних бажань.

Оскільки за *результатами* попередніх етапів психосоматичного аналізу констатовано зв'язок між проблемами та соматичними розладами (персоніфікація), визначено особливості соматичних проблем, які символізують психологічний зміст (асоціації), та унаочнено їх (візуалізація), лишилося через виявлення спільних рис між симптомом та ідеєю, яку він символізує (аналогізація), повернутись до особистості, яка через усвідомлення психологічної символіки власних соматичних розладів здійснила оновлення свого потенціалу (персоніфікація).

Таким чином, наповнення поняття «психосоматичний розвиток дитини» за будь-якої теоретичної орієнтації означає, по-перше, виділення феноменів, які відображають розвиток, і, по-друге, розкриття самих закономірностей перебігу процесу

розвитку. З позиції культурно-історичного підходу психосоматичний онтогенез має два контури: зовнішній – процес соціалізації тілесних функцій, внутрішній – психологізацію тіла. Успішний рух у зазначених напрямках зумовлює виникнення «зони найближчого розвитку» психосоматичного феномену внутрішньої картини здоров'я.

Крім того, евристично плідними для психосоматики в плані використання явища установки можуть бути дослідження:

– особливостей фіксованої установки в осіб, схильних до різних варіантів психосоматичної симптоматики;

– особливостей фіксованої установки в осіб з якостями, які зумовлюють психосоматичну симптоматику, таких, наприклад, як фрустрація, низька стресостійкість та адаптивність, ригідність, депресивність, залежність, тривожність і т.п.;

– засобів зміни факторів, що зумовлюють особливості фіксованої установки для корекції психосоматичної симптоматики, або особистісних рис, що до неї призводять;

– особливостей фіксованої установки в осіб з різним рівнем сформованості психосоматичних феноменів норми – таких, як диференційована й інтегрована категоріальна структура тілесного досвіду; деталізований, стабільний образ тіла з чіткими кордонами; позитивне небайдуже ставлення до власного тіла; категоріальна оцінна шкала інтрацепції; тілесне самопочуття з диференційованим змістом; система засобів невербальної комунікації; система засобів, рівень володіння та використання вербалізації тілесності; прагнення, успішний досвід і якість (гнучкість, доцільність) тілесної регуляції; ресурсний тип валеоустановки; змістовність і продуктивність внутрішнього діалогу з тілесним «Я».

Практичним втіленням висловлених ідей може бути підхід до проявів психосоматики як до діалогу між особистістю і організмом або між тілесним «я» і духовним «я», і в цьому діалозі не у вербальній формі, а у формі симптомів або психосоматичних феноменів, які ми переживаємо тут і зараз, відображено і тягар минулого, і застереження на майбутнє.

Література

1. *Адлер А.* Понять природу человека / А. Адлер. – СПб.: Гуманитарное агентство «Академический Проект», 1997. – 251 с.
2. *Адлер А.* Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека / А. Адлер. – К.: Наука жить, 1997. – 357 с.
3. *Адлер А.* Исследование неполноценности органов, 1907.
4. *Ананьев В.А.* Психология здоровья: Учеб. пособие. – Кн. 1: Концептуальные основы психологии здоровья / В. А. Ананьев. – СПб.: Речь, 2006. – 384 с.
5. *Александр Ф.* Руководство по телесно-ориентированной терапии / Александр Ф., Фельденкрайц М., Янов А.; пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000. – 256 с.
6. *Аристотель.* Никомахова этика / Аристотель. Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1984. – Т.4. – С. 5–21.
7. *Бахтин М. М.* К Философии поступка / М. М. Бахтин. Работы 1920-х годов – К.: NEXТ, 1994. – С. 7–68.
8. *Богданов А. А.* Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн. / А. А. Богданов. – М.: Экономика, 1989. – 304 с. + 351 с.
9. *Воотон Н.* Введение в эпистемологию метафоры. Работа с соматическими расстройствами / Н. Воотон. – М.: Класс, 1998.
10. *Газнюк Л. М.* Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття / Л. М. Газнюк. – К.: ПАРАКАН, 2008. – 368 с.
11. *Гуссерль Э.* Идеи чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1 / Гуссерль Э.; пер. с нем. – М.: ДИК, 1999. – 336 с.
12. *Декарт Р.* Сочинения: В 2 т., Т. 1 / Декарт Р.; пер. с лат. и франц. – М.: Мысль, 1989. – 654 с. – (Филос. наследие; Т. 106).
13. *Дилтс Р.* Стратегии гениев. Т. 1–3 / Дилтс Р.; пер. с англ.. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998.
14. *Зинченко В.П., Леви Т.С.* Психология телесности между душой и телом / В. П. Зинченко, Т. С. Леви. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2005. – 731с.
15. *Мерло-Понти М.* Феноменология восприятия / Мерло-Понти М.; пер. с франц. – СПб.: Ювента; Наука, 1999. – 607 с.
16. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды / Ж. Пиаже – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
17. *Пригожин И.* Определено ли будущее? / И. Пригожин. – М.: Ин-т компьютер. исслед., 2005. – 240 с.
18. *Перлз Ф.* Теория гештальттерапии / Перлз Ф.; пер. с англ. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2004. – 384 с.

19. Райх В. Функция оргазма / В. Райх.; пер. с англ. – М. : «АСТ», 1997. – 304 с.
20. Спиноза Б. Этика // Б. Спиноза. Сочинения. – Т.1. – СПб. : Наука, 1999.
21. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д.Н. Узнадзе – СПб. : Питер, 2001. – 311с.
22. Уемов А. И. Л. Фон Бергаланфи и параметрическая общая теория систем / А. И. Уемов // Системный подход в современной науке. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 37–52.
23. Ухтомский А. А. О хронотопе / А. А. Ухтомский. Доминанта. Статьи разных лет. 1887–1939 / А. А. Ухтомский. – СПб. : Питер, 2002. – 448 с.
24. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1991. – 456 с.
25. Хомуленко Б. В. НЛП как представление и поиск. Новые модели изменения / Б. В. Хомуленко. – Х. : ХНПУ, 2012. – 157 с.
26. Хомуленко Б. В. НЛП в структуре психотерапии. Семинар по психотерапии / Б. В. Хомуленко. – Х. : ХНПУ, 2013. – 138 с.
27. Хомуленко Т. Б. Анализ телесного симптома как психосоматического феномена / Т. Б. Хомуленко. – Х. : ХНПУ имени Г. С. Сковороды, 2011. – 39 с.
28. Хомуленко Т. Б. Психосоматичний аналіз особистості / Т. Б. Хомуленко // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного центру АПН України. Спецвипуск: Проект «Когнітивні процеси та творчість». – Одеса, 2010. – С. 23–38.
29. Хомуленко Т. Б. Психологічний аналіз особистості пацієнтів з функціональною патологією хребта // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна «Психологія у суспільстві, що трансформуються» / Т. Б. Хомуленко, Т. Б. Гаражка, Т. В. Петракова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – С. 372–377.
30. Хомуленко Т. Б. Комунікативні особливості особистості з психосоматикою парних органів / Т. Б. Хомуленко // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Вип. 18. – Х. : ХНПУ, 2006. – С. 181–191.
31. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К Хорни; пер. с англ. – М. : Академический Проект, 2006. – 208 с. – («Психологические технологии»).
32. Шелер М. Ordo amoris. Избранные сочинения / М. Шелер. – М. : Гнозис, 1994. – 413 с.
33. James T., Woodsmall W. Timeline Theory. – Cupertino : Meta Publications, 1988.

3.4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ДОВІРИ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Н.О. Єрмакова

Особливості довіри як складного соціально-психологічного явища в контексті сучасних психологічних досліджень.

Процеси суспільного розвитку України, які супроводжуються нестабільністю, різким руйнуванням стійких соціальних норм, зумовлюють необхідність пошуку шляхів та засобів забезпечення не тільки адаптації до нових умов життя, а й підтримки почуття особистісної цінності, відчуття себе суб'єктом своїх вчинків. Дефіцит довіри, що склався в сучасному українському суспільстві, загострює проблему здатності молодій людині довіряти собі та іншим. Проте, незважаючи на інтерес, практичну і теоретичну значущість, феномен довіри, як і раніше, зберігає багатозначність у спробах його визначити та емпірично дослідити. Проблема дослідження довіри як важливої умови активності молодій людині є недостатньо розробленою і надзвичайно актуальною в контексті сучасної психологічної науки.

Довіра як самостійне психологічне явище виконує фундаментальні функції в житті людини: вона виступає умовою цілісної взаємодії людини зі світом та сприяє злиттю у сприйнятті людини минулого, сьогодення і майбутнього в цілісний акт; за допомогою довіри встановлюється міра відповідності своєї поведінки, прийнятого рішення, цілей, поставлених завдань як світові, так і самому собі [1; 3; 5; 6; 9; 10; 14; 15]. Незважаючи на численні наукові дослідження, на сьогодні не існує її усталеної концепції [10; 15]. Деякі вчені розглядають проблему довіри як соціальне явище та досліджують її роль у суспільстві (Е. Гідденс, Н. Луман, Ф. Фукуяма, В. Є. Клочко та ін.); інші вивчають його як психічне явище і акцентують увагу на його значенні в розвитку особистості, в міжособистісних стосунках (Е. Еріксон, К. Роджерс, Н. О. Єрмакова, В. П. Зінченко, А. Б. Купрейченко, Т. П. Скрипкіна, Р. Х. Шакуров, О. В. Шляхова та ін.); деякі

дослідники також розглядають зазначене явище як основу саморозкриття свого внутрішнього «Я» (Н. В. Амяга, Д. Джонсон, С. Джулард, А. Маслоу та ін.).

Виходячи з епігенетичного підходу Е. Еріксона у зарубіжній та вітчизняній психології склалася традиція розглядати довіру особистості (до світу і до себе) як дві базові соціальні установки особистості, що визначають становлення усіх різновидів ставлень особистості до світу, себе та інших і проявляються у відповідних емоціях, когніціях та поведінці (В. О. Дорофєєв [3], С. Г. Достовалов [4], Н. О. Єрмакова [5; 6; 7], В. П. Зінченко [9], Т. П. Скрипкіна [14; 15]). Дослідники наголошують на значенні узгодженості складових цього феномену для психічного здоров'я особистості (Т. М. Зелінська [8], Г. В. Чуйко [17]), міжособистісних стосунків (Д. Джонсон [2]), а також для стабільності соціальних інститутів і ринків (І. В. Антоненко [1]).

У психологічній літературі *довіра до інших, світу* трактується як психічний стан, завдяки якому людина покладається на почуття, думки, дії інших людей, що видаються їй авторитетними, і відчуває, думає і діє відповідно до цього [10; 15]. Довіра відрізняється як від віри, так і від впевненості. Віра перебільшує силу зовнішніх фактичних і формально логічних доказів, тому, покладаючись на іншого, людина йому довіряє більше, ніж собі. Впевненість полягає в довірі до істинності власного знання або правоти своєї справи, тому в цьому випадку людина довіряє більше собі, ніж іншим.

Міжособистісна довіра – головна особливість усіх соціальних ситуацій. У кожному акті спілкування завжди наявна певна кількість або *міра* довіри: при наявності її низького рівня спілкування характеризується лише транслюванням змісту будь-якого контексту. Довіра також виступає умовою *позитивності* міжособистісних відносин: при домінуванні її низького рівня відносини стають контр-сугестивними або конфронтаційними.

Згідно з М. Дойчем [19], коли людина виявляє довіру, вона проходить через чотири етапи. *Перший етап* означає перебування людини в ситуації, де її вибір на користь довіри до іншої особи може привести до корисних або шкідливих наслідків з точки зору її власних потреб та мети і усвідомлення нею того, що, виявляючи довіру, вона іде на ризик. На *другому етапі* людина усвідомлює ще один факт: користь або

шкідливість наслідків від її довірчої стратегії залежить не від її дій, а від майбутньої поведінки партнера. Перехід до *третього етапу* в довірчій поведінці означає свідому готовність більше постраждати, якщо її довіра призведе до шкідливих наслідків, ніж отримати вигоду, якщо вона виправдається і принесе корисні результати. *Четвертому етапу* притаманне виправдане відчуття людиною відносною впевненості в тому, що інша особа поводитиметься так, що наслідки будуть корисними.

С. Джулард вперше виділив поняття «норма довірливості», під якою розумів здатність реагувати довірливою на довірливість у відповідності з обставинами спілкування в діаді [20]. На його думку, «норма довірливості» формується в дитинстві, коли дитина ще спонтанно поводить себе відповідно до свого діяльнісного «Я», і її особливості залежать від реакції оточуючих на її відвертість.

Вивчення С. Джулардом довіри з позиції внутрішнього саморозкриття дало можливість поглянути на почуття довіри як на соціально-психологічний фактор формування рефлексивного «Я» особистості людини. При цьому почуття довіри дає можливість людині поглянути на себе зі сторони, усвідомити свої особистісні риси і спрямувати свою психічну активність на усунення перешкод, що з'являються на шляху до особистісного збагачення та задоволеності власним життям. Згідно із С. Джулардом, саморозкриття – це повідомлення іншим особистої інформації про себе. Він підкреслює те, що саморозкриттям людина дає можливість іншим пізнати себе. Таким чином, саморозкриття є актом представлення, показу себе іншим людям.

Д. Джонсон також пов'язує феномен довіри із саморозкриттям [2, с. 27–80]. Вчений зазначає, що саморозкриття часто пов'язане з ризиком бути знехтуваним. Тому, щоб свідомо зізнатися людині в чомусь, потрібно вірити, що вона не завдасть болю. Вчений акцентує увагу на тому, що довіра є абсолютно необхідною для того, щоб стосунки розвивалися та поглиблювалися [2, с. 74]. Отже, довірча поведінка індивіда включає в себе саморозкриття і готовність відверто проявляти прихильність до інших та їх підтримку. Поведінка, що викликає довіру, – це готовність реагувати на ризик іншої особи так, щоб гарантувати їй корисні наслідки. Вона пов'язана з прихильністю

людини до іншої особи, яка їй довіряє. Прояви прихильності, підтримки та кооперування, а також взаємне визнання є ключовими аспектами довіри в міжособистісних стосунках, виходячи з поглядів Д. Джонсона.

Довіру з ризиком певним чином пов'язував і Р. Асаджіолі [13]. Дослідник зазначав, що основою конструктивного прийняття рішення виступає довіра до партнера. Якщо її немає, то в його основу покладається ризик, прагнення до пригод, і наслідки такого рішення часто деструктивні.

Вітчизняні дослідники починають вивчати проблеми довіри лише у 80–90-ті роки ХХ ст. Аналізуючи проблеми управління педагогічними колективами, до феномену довіри звертається Р. Х. Шакуров [18]. На думку вченого, довіра є основою психологічного контакту між двома людьми і визначає ступінь відкритості особистості до суджень та оцінок іншої людини, готовність прийняти їх без істотного критичного оцінювання. Довіра виростає з переконання в наявності в іншій людині певних достоїнств, впевненості в тому, що вона діє компетентно і правильно, не підведе у складній ситуації, виявить щирість і добру волю. У процесі спілкування довіра може компенсувати відсутні об'єктивні докази істинності слів іншої людини, її знань і намірів. Вона забезпечує стійку взаємодію і співпрацю. Довіра істотно перебудовує міжособистісне сприйняття та людські стосунки.

Р. Х. Шакуров виділяє дві сфери довіри – ділову й моральну [18, с. 23–25]. До ділової довіри він відносить, насамперед, упевненість у професійній компетентності, яка ґрунтується на особистісній і на професійній майстерності. Втім, зазначає автор, ділової довіри недостатньо для ефективного впливу. Керівник повинен мати і моральну довіру колективу, яка виростає із досвіду його повсякденного спілкування з людьми. Вона залежить від його моральних якостей (чуйності, доброзичливості, справедливості, чесності, принциповості), від комунікативної культури, а також від послідовного й систематичного прояву ним професійних і людських якостей.

Сучасні дослідниці А. Б. Купрейченко та О. В. Шляхова [11], характеризуючи спілкування у юнацькому віці, наголошують, що

воно будується на основі суперечливого переплетення двох потреб: у відособленні (приватизації) та в афіліації. Авторки наголошують, що максимум афіліації досягається при поєднанні бажання довіряти іншим, спілкуватися (мотив спілкування) з фізичною можливістю (є кому довіряти, з ким спілкуватися) і наявністю навичок (досвіду і знань) як це робити (демонстрація необхідної моделі).

Таким чином, аналіз наукової літератури дає нам підстави вважати довіру до інших людей, світу важливим психічним феноменом особистості, який проявляється в міжособистісних стосунках як соціальна установка в когніціях, емоціях, поведінці і є однією із стрижневих якостей особистості, що впливають на інтеграцію «Я» і «Ми». Вказані положення ми враховували при плануванні та проведенні нашого експериментального дослідження [6; 7].

Рівень довіри до себе пов'язаний із суб'єктивно сприйнятими власними можливостями діяти певним чином. Більшість вітчизняних учених вважають довіру до себе складним полікомпонентним утворенням (В. О. Дорофеев [3], Т. П. Скрипкіна [14; 15], С. Р. Пантілеев [12], А. Е. Хурчак [16]).

Т. П. Скрипкіна вперше концептуалізувала довіру як соціально-психологічне явище у вітчизняній психологічній науці [14; 15]. В структурі довіри вчена виділяє: 1) спонукальну складову – емоції, когніції, наміри, які ініціюють активність людини (переживання «Я хочу»); 2) прогностичну складову – переживання, думки, поведінку, пов'язані з можливостями людини, які дозволяють їй задовольнити наміри (переживання «Я можу»); 3) ціннісно-змістовну складову, яка актуалізує усі утворення, пов'язані з оцінкою і контролем ситуації (переживання «Я повинен») [15, с. 169]. Проявом інтеграції цих різноспрямованих внутрішніх складових довіри до себе виступає, на думку вченої, спочатку „передвчинок», який полягає у прийнятті адаптивної або неадаптивної логіки на когнітивному та емоційному рівнях, за яким іде вчинок, який може бути складовою репродуктивної або продуктивної творчої поведінки.

Вчена вважає, що людина буде мати схильність до неадаптивної активності, якщо афективний і когнітивний

компоненти довіри до себе у неї характеризуються дезінтегрованістю [14, с. 98]. Від узгодженості структурних компонентів довіри до себе залежить гармонійний розвиток особистості. На думку дослідниці, таке співвідношення складових довіри до себе, за якого особистість набуває зрілої здатності бути активним суб'єктом власного життя, можливе внаслідок самоорганізації і тому повною мірою властиве лише дорослим особистостям.

Дослідниця виділила і описала формально-динамічні характеристики довіри до себе – міру, вибірковість та парціальність. Мірою довіри до себе виступає ступінь саморозкриття особистості самій собі та іншим людям у життєзначущих сферах – сімейній, інтимній, соціальних контактах, навчанні. Довіра особистості самій собі як значущій частці світу характеризується вибірковістю (особистість поєднує в собі суб'єкта і об'єкта довіри, вирішуючи, довіряти чи ні певним думкам, емоціям, намірам). Парціальність визначається Т. П. Скрипкіною як ступінь свободи (афективної, когнітивної чи поведінкової): людина сама дозволяє собі силу вираження емоцій і почуттів, дотримується певних думок, приймає рішення, здійснює власні поведінкові наміри та несе відповідальність за розв'язання проблем. Причому щоразу ступінь її довірчої свободи стосовно своїх емоцій, когніцій, поведінки може бути різним. Підсумовуючи розмірковування про характеристики довіри до себе, вчена відзначає, що їх взаємозв'язок стисло може бути визначений як сукупність власних почуттів, міркувань, намірів, які особистість переживає, продумує та реалізує.

Т. П. Скрипкіна розробила «Рефлексивний опитувальник довіри до себе», метою якого є вимірювання рівня довіри досліджуваних до себе у життєзначущих сферах – сімейній, інтимній, соціальних контактах та навчанні. Високий позитивний зв'язок був виявлений нею між показниками методики і залежністю, ціннісними орієнтаціями, спонтанністю поведінки, самоцінністю, самоприйняттям, самоприхильністю. Виявилось, що, «людина, що довіряє собі, – незалежна, орієнтована на досягнення, позитивно сприймає власні переваги та недоліки,

ставиться до власної суб'єктності як до цінності, вміє використовувати власний досвід і співвідносити його з планами само зміни» [15, с. 40]. Отже, взаємозв'язок між довірою до себе і наведеними вище характеристиками виступає певним доказом валідності зазначеного конструкту.

Т. П. Скрипкіна відзначила наявність взаємозв'язку структурних компонентів довіри до себе і довіри до світу, на основі якого розробила власну типологію міжособистісних взаємин [15, с. 205–206]. Нею були виділені шість видів довіри залежно від ставлення людини до себе та до інших у процесі взаємодії. Перший вид проявляється в тому, що обидва суб'єкти рівною мірою на афективному, когнітивному та поведінковому рівнях довіряють і собі, і іншому. Це – ідеальна модель взаємин, що породжує творче діалогічне спілкування, сприяє зрілості й самоактуалізації кожного із суб'єктів взаємодії. Другий вид довіри характеризується тим, що кожний має високу довіру до себе, проте знижує значимість і надійність партнера у спілкуванні, не довіряє йому. Через таке співвідношення позицій виникає «скоріше гра, ніж діалог, а оскільки кожен дослухається тільки до себе, то результат такої взаємодії – суперництво, конфронтація, відсутність кооперації» [15, с. 205]. На думку вченої, висока довіра до себе обох партнерів за низької взаємодовіри робить неможливим тривалу взаємодію партнерів і прискорюватиме розрив відносин. Третій вид довіри виявляється у високій довірі суб'єктів взаємодії один до одного при низькій довірі до себе кожного з них. Таке співвідношення ризиковане для обох, оскільки матиме місце перекладання відповідальності один на одного і небажання самому розв'язувати проблеми. Цей тип взаємин неефективний тому, що на фоні відмови особистості довіряти власним переживанням, думкам, намірам незадоволена потреба довіряти іншим стає ненаситною. Четвертий вид довіри характеризується високою довірою до себе та до іншого одного суб'єкта при високій довірі до себе і низькій – до іншого у його партнера. Таке співвідношення позицій, на думку дослідниці, призведе до виникнення маніпуляцій з боку того, хто центрований на собі, і може послугувати причиною або розриву взаємин, або залежності першого суб'єкта від другого. П'ятий вид

довіри проявляється в тому, що один суб'єкт однаково довіряє і собі, й іншому, а партнер – довіряє іншому більше, ніж собі. На думку вченої, такий тип взаємин є гармонійним і породжує авторитетність, результатом якої є вплив. Шостий вид довіри виявляється в тому, що один довіряє більше собі, а його партнер довіряє більше йому, ніж собі. Таке співвідношення позицій є дисгармонійним, оскільки породжує залежність від того, хто довіряє собі більше. Міжособистісні стосунки таких осіб можуть тривати довго, проте вони перешкоджають зрілій самоактуалізації кожного.

Таким чином, стан узгодженості структурних компонентів довіри до себе з довірою до світу впливає на характер міжособистісної взаємодії суб'єктів. Зріла особистість відзначається афективно-когнітивною та поведінковою узгодженістю довіри до себе та довіри до світу, що дозволяє їй будувати гармонійні міжособистісні взаємини.

В. О. Дорофєєв [3] також виділяє три компоненти у структурі довіри до себе: афективний, когнітивний, поведінковий. Дослідник великого значення надає усвідомленню особистістю самоцінності, що не тільки впливає на розвиток її симпатії і прихильності до себе, а і сприяє вибору суб'єкт-суб'єктної форми взаємодії у «довірчому просторі» [3, с. 10]. Вчений вважає, що при гармонійному узгодженні структурних компонентів довіри зростають самоприйняття та самоцінність особистості. Це приводить до збільшення у неї міри довіри до себе та довіри до інших, вираженням чого є використання гармонійного демократичного стилю міжособистісних взаємин та авансування довірою інших. Самознецінення, неприйняття власних недоліків породжують в особистості недовіру до власних почуттів, думок, намірів і прагнення компенсувати її через «надуману авторитетність», яка проявляється у створенні прикрашеного образу «Я». Людина не тільки прагне діяти, керуючись нереальним уявленням про себе, власні можливості, а й намагається відповідно відчувати і думати. Неузгодженість складових довіри призводить до відчуження особистості від себе і негативно позначається на характері міжособистісних стосунків: такі особистості схильні загравати з оточуючими, демонструючи ліберально-потуральний стиль взаємин, що

тільки поглиблює суперечності довіри. Вчений дослідив, що небажання змінюватися, надмірна самоприхильність при високій довірі до себе і низькій до інших викликає в особистості схильність до авторитарного стилю міжособистісних взаємин, який перешкоджає особистісному розвитку та гармонійній самоактуалізації особистості.

С. Г. Достовалов [4], вважаючи довіру до себе соціальною установкою, також дотримується думки про трикомпонентність її структури. Залежно від узгодженості афективного, когнітивного і поведінкового компонентів довіри до себе автор виділяє операційний і рефлексивний її різновиди. Рефлексія, на думку вченого, потребує достатньої зрілості та спрямованості уваги на внутрішні психічні процеси. «Довіра до себе не завжди може бути відрефлексована у конкретній життєвій ситуації або сфері внаслідок відсутності часу або самоінтересу, схильності до самопізнання» [4, с. 122–123]. Дослідник переконаний, що в дитячому віці ці особливості розвинені недостатньо, проте здатність довіряти собі може проявлятися на високому рівні. Залежно від зрілого усвідомлення особистістю структурних компонентів довіри до себе вона спочатку проявляється як операційний, більш поверховий рівень, і потім, у процесі становлення особистості, досягає рефлексивного рівня, який ґрунтується на глибинному самопізнанні. У ході емпіричного дослідження С. Г. Достовалов виявив, що індивід схильний приписувати собі вищий рівень рефлексивної довіри для досягнення більшого психологічного комфорту у всіх життєзначущих сферах. Високий рівень операційної довіри до себе свідчить про те, що переважна більшість досліджуваних не здатна повною мірою усвідомлювати суперечності структурних компонентів цього феномену.

С. Р. Пантисєєв [12] виділив психічне явище довіри до себе «... на основі емоційного почуття прихильності до себе, ...що не передбачає порівняння і зіставлення себе з деякими соціально заданими і індивідуально засвоєними нормами-еталонами» та «як узагальнене почуття симпатії, яке може існувати всупереч тій чи іншій узагальненій самооцінці» [12, с. 23]. Дослідник назвав довіру до себе аутосимпатією, яка об'єднує минуле, теперішнє і майбутнє в єдиний акт життєдіяльності та виявляється у

внутрішній чесності, відкритості індивіда для себе. Критеріями її прояву виступають, на думку вченого, самоприйняття, самоцінність та самоприхильність.

А. Е. Хурчак, спираючись на теоретично-методологічні засади, запропоновані С. Р. Пантілеевим, досліджувала довіру до себе як емпіричний корелят емоційного компоненту амбівалентності атитюдів у юнацькому віці за такими критеріями – самоцінність, самоприйняття та самоприхильність. Недостатньо розвинуте самоприйняття, на думку дослідниці, спричинює тривожність і сумніви щодо власної особистості: «Суперечливість емоційних переживань призводить до постійних вагань між альтернативами, які треба обирати. Такі люди не бажають припиняти обговорення, бо це збільшує можливість зробити помилку» [16, с. 62]. Авторка доводить: позитивність самоприйняття призводить до підсилення довіри до себе особистості, що сприяє розвитку в неї здатності узгоджувати високу амбівалентність атитюдів. Дослідження А. Е. Хурчак виявило, що збалансованість, узгодженість самоприйняття не є типовим для студентів юнацького віку.

Таким чином, аналіз наукової літератури дає нам підстави вважати довіру до себе феноменом самосвідомості особистості, який проявляється як самоставлення в когніціях, емоціях, поведінці і є однією зі стрижневих якостей особистості, що впливають на інтеграцію «Я». Вказані положення ми враховували при плануванні та проведенні нашого експериментального дослідження [5; 7].

Експериментальне вивчення особливостей міжособистісної довіри у студентів юнацького віку.

Експериментальне вивчення особливостей міжособистісної довіри у студентів юнацького віку було проведене за методикою Р. Левицькі, М. Стівенсона та Б. Банкера серед студентів другого та третього курсів Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка та Сумського державного університету. В ньому взяло участь 60 респондентів віком 18–20 років, серед них 26 юнаків та 34 дівчини [6; 7].

Методика міжособистісної довіри Р. Левицькі,

М. Стівенсона, Б. Банкера призначена для діагностики особливостей довіри та недовіри до інших людей особистості [10]. Зазначена методика дозволяє виявити: 1) основні критерії довіри / недовіри до інших людей (єдність, знання або розрахунок); 2) схильність до заміни довіри вірою або розрахунком; 3) приналежність до певного типу довіри / недовіри іншим людям.

Структура методики включає в себе три «симетричні» шкали довіри та недовіри: єдність, знання, розрахунок. *Єдність* – уявлення суб'єкта про наявність у нього спільних з іншою людиною цілей, принципів та поглядів. *Знання* – уявлення суб'єкта про те, наскільки добре він знає людину, стосовно якої оцінюється рівень довіри, і наскільки він здатний передбачити її поведінку в ситуації невизначеності. *Розрахунок* – уявлення суб'єкта про людину, стосовно якої оцінюється рівень довіри.

Процедура методики передбачає оцінку ступеня узгодженості з кожним із запропонованих п'ятнадцяти тверджень відносно двох категорій людей – «людина, яка виправдала мою довіру», «людина, яка не виправдала моєї довіри». У такий спосіб порівнюються показники за кожною шкалою стосовно цих двох категорій людей. Різниця показників дозволяє визначити значимість кожного із трьох факторів.

Згідно з результатами проведеного нами дослідження особливостей прояву основних критеріїв міжособистісної довіри (єдність, знання, розрахунок) до такої категорії особистостей, як «людина, яка виправдала довіру», у студентів юнацького віку за методикою Р. Левицькі, М. Стівенсона та Б. Банкера виявилось, що в цілому: 48% опитуваних мають високий рівень єдності з людиною, якій довіряють, 50% – середній та 2% – низький рівень; 62% мають високий рівень знань про людину, якій довіряють, 35% – середній, 3% – низький; за критерієм розрахунку з людиною, якій довіряють, 58% досліджуваних мають середні показники, 15% – високі показники і 27% – низькі.

Нами також була здійснена спроба дослідити гендерні особливості прояву досліджуваного феномену за даною методикою. Кількісні результати гендерних особливостей довіри залежно від того, чи виправдана вона, представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Особливості виправданої міжособистісної довіри
у студентів юнацького віку (N=60)

Рівень		Шкали					
		єдність		знання		розрахунок	
		Абс.	відсотки	Абс.	відсотки	Абс.	відсотки
Дівчата	низький	0	0%	2	6%	10	29%
	середній	15	45%	16	47%	20	59%
	високий	19	55%	16	47%	4	12%
Юнаки	низький	1	4%	0	0%	6	24%
	середній	15	57%	5	19%	15	57%
	високий	10	39%	21	81%	5	19%
Загальні результати	низький	1	2%	2	3%	16	27%
	середній	30	50%	21	35%	35	58%
	високий	29	48%	37	62%	9	15%

Проаналізуємо результати дослідження установок довіряти іншим залежно від того, чи виправдана довіра, окремо у дівчат і юнаків. Так, загалом було виявлено, що серед представниць жіночої статі 55% мають високий рівень єдності з людиною, якій довіряють, і 45% – середній, низького рівня виявлено не було, а серед юнаків 57% мають середній рівень єдності, 39% – високий і 4% – низький рівень. За шкалою «знання» 47% дівчат мають високий та 47% мають середній рівень, 6% – низький, у 81% юнаків рівень знань про людину, якій довіряють, високий, у 19% – середній, низького рівня не було виявлено. За критерієм довіри «розрахунок» 59% дівчат мають середні показники, 29% – низькі та 12% – високі, серед юнаків у 57% – середній рівень за даною шкалою, у 24% – низький, у 19% – високий.

Згідно із загальними результатами дослідження за критеріями «єдність» і «знання» виявилось, що у більшості опитуваних (65%) критерій довіри «єдність» переважає над критерієм «знання», у 35% знання про людину відіграє важливішу роль, ніж єдність із нею. Схильність до заміни довіри розрахунком мають 27% досліджуваних студентів, а 73%, оскільки їх показники за шкалою «розрахунок» були середніми або низькими, – до заміни вірою.

Гендерні особливості прояву кількісних показників переваг критеріїв довіри виявилися наступними. Так, у більшості дівчат (56%) переважає єдність з людиною, що впливає на довіру чи недовіру, а у 44% – знання про людину. На відміну від дівчат, для більшості юнаків (77%) найважливішим критерієм довіри є знання, і лише для 23% юнаків провідним виступає критерій «єдність», що є домінуючим для дівчат.

В результаті нашого дослідження також з'ясувалося, що 37% опитуваних дівчат схильні замінити довіру розрахунком, а 63% – вірою, в той час як серед юнаків більшість (59%) схильна замінити довіру розрахунком, а 31% – вірою.

Методика Р. Левицькі, М. Стівенсона та Б. Банкера [10] також дозволяє визначити приналежність до певного типу довіри іншим людям. Так, тип, названий авторами «максималіст», вирізняється високим ступенем диференціації показників довіри стосовно різних категорій людей: характеризується високим рівнем диференціації показників довіри відносно до «людини, яка виправдала довіру» та низьким показником довіри до «людини, яка не виправдала довіри». Інший тип, що відрізняється низьким ступенем диференціації показників довіри до різних категорій людей (і до тих, які виправдали її довіру, і до тих, які її не виправдали), отримав назву «розуміючий людей». Існує, згідно з думкою згаданих авторів, ще один тип довіри, який відзначається низьким показником довіри до «людини, яка виправдала довіру», і високим показником довіри по відношенню до «людини, яка не виправдала довіри». Тобто представники цього типу використовують інші критерії довіри іншим людям. Ці люди схильні замінити справжню довіру вірою або розрахунком. Цей тип, згідно з поглядами авторів, називається «емоційно довірчий».

Кількісні показники розподілу студентів юнацького віку за типами довіри представлені у табл. 2. Згідно з отриманими даними виявилось, що 42% студентів відповідають типу «максималіст», 38% – типу «розуміючий людей» і 20% – «емоційно довірчого» типу.

Таблиця 2

Гендерні особливості типів міжособистісної довіри іншим людям у студентів юнацького віку (N=60)

Стать	Типи довіри		
	«Максималіст»	«Розуміючий людей»	«Емоційно довірчий»
Юнаки	47% (16)	32% (11)	20% (5)
Дівчата	34% (9)	46% (12)	21% (7)
Усі опитувані	42% (25)	38% (23)	20% (12)

Проаналізуємо результати дослідження типів установок довіряти іншим у міжособистісних стосунках окремо у дівчат і юнаків. Так, виявилося, що 47 % юнаків належать до типу «максималісти», 32 % – «розуміючий людей», 20 % – до типу «емоційно довірчий». Серед дівчат 34 % – це максималісти, 46 % – належать до типу «розуміючий людей» і 21 % – до «емоційно довірчого типу».

Таким чином, загалом у студентів юнацького віку переважає максималістський тип міжособистісної довіри, проявом якого є висока довіра до «людини, яка виправдала довіру» та низька довіра по відношенню до «людини, яка не виправдала довіри». Проте, на відміну від юнаків, більшість з яких також належать до типу «максималіст», серед дівчат домінує тип «розуміючий людей», який відзначається низьким ступенем диференціації ставлення до людини, якій особистість довіряє найбільше, порівняно зі ставленням до людини, яка довіри не виправдала. Відтак дівчата виявилися більш толерантними і схильними «авансувати» довірою людину, яка її не виправдала, на відміну від юнаків, більш категоричних і повністю схильних довіряти лише тим «надійним» людям, які виправдали їх довіру.

Емпіричне дослідження вибіркової довіри до себе в різних сферах життєдіяльності у студентів юнацького віку.

Емпіричне дослідження вибіркової довіри до себе в різних сферах життєдіяльності проводилося нами зі студентами 18–20 років. В експериментальному дослідженні довіри до себе брали участь студенти другого та третього курсів Сумського

державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка та Сумського державного університету – загалом 60 респондентів (26 хлопців і 34 дівчини) [5; 7].

Для виявлення вікових особливостей довіри до себе в різних сферах життєдіяльності в юнацькому віці (сімейній, інтимній, навчання та в соціальних контактах) нами була проведена методика Т. П. Скрипкиної «Рефлексивний опитувальник довіри до себе» [15].

Згідно з результатами дослідження виявилося, що більшість опитуваних (55%) довіряють собі на середньому рівні. На високому рівні мають довіру до себе 45% опитуваних. Низького загального рівня довіри до себе серед опитуваних студентів не спостерігалось.

Також за методикою було виявлено рівні довіри до себе в окремих життєвих сферах, серед яких найбільші показники цієї установки виявлені в *навчальній сфері*: 58% досліджуваних студентів довіряє собі на середньому рівні, 28% – на високому, а 14% мають низький рівень довіри. У *соціальній сфері* 56% опитуваних довіряють собі на середньому рівні, 35% – на високому і лише 9% – на низькому рівні. У *сімейній сфері* 50% респондентів довіряють собі на високому і 50% на середньому рівні. Результати дослідження також встановили, що в *інтимній сфері* 47% опитуваних довіряють собі на високому рівні, 45% – на середньому, 8% – на низькому.

Нами була здійснена спроба дослідити гендерні особливості прояву довіри до себе в життєзначущих сферах за даною методикою. Кількісні результати дослідження представлені в табл. 3.

Проаналізуємо результати дослідження установок довіряти собі окремо у дівчат і юнаків. Так, у студенток жіночої статі домінує середній незбалансований рівень (73%), гармонійний високий притаманний 27% респонденток, низького дезінтегрованого рівня у досліджуваній групі дівчат не виявлено (0%). У представників чоловічої статі юнацького віку загальний показник рівня довіри до себе дещо відрізняється, а саме: на відміну від однієї четвертої частини дівчат (27%), гармонійний високий рівень притаманний більшій частині хлопців (59%).

Таблиця 3

Гендерні особливості прояву довіри до себе за життєзначущими сферами у юнацькому віці (N=60)

	Рівень довіри	Дівчата					Хлопці				
		Сімейна сфера	Інтимна сфера	Навчальна сфера	Соціальна сфера	Загальний рівень	Сімейна сфера	Інтимна сфера	Навчальна сфера	Соціальна сфера	Загальний рівень
Кількість осіб (Абс.)	Високий	10		2	6	7	20	20	15	15	20
	Середній	6	17	20	19	9	14	0	5	15	14
	Низький	0	1	4	1	0	0	4	4	4	0
У відсотках (%)	Високий	38%	30%	7%	23%	27%	59%	59%	44%	44%	59%
	Середній	62%	66%	77%	73%	73%	41%	29%	44%	44%	41%
	Низький	0%	4%	16%	4%	0%	0%	12%	12%	12%	0%

Середній незбалансований рівень виявлений у 41 % досліджуваних юнаків, що майже вповнину нижче, ніж у дівчат. Низького дезінтегрованого рівня у групі досліджуваних хлопців, як і у дівчат, не виявлено (0 %). Отримані результати показують, що довіра до себе серед хлопців є значно вищою за довіру до себе серед дівчат юнацького віку.

Як видно з результатів проведеного дослідження, представленого у табл. 3, за життєзначущими сферами найбільш узгодженою довіра до себе як у юнаків, так і у дівчат виявилася в сімейній сфері (низький рівень відсутній у цілому по виборці). Найменш узгодженими виявилися показники довіри до себе у дівчат в інтимній, навчальній та соціальній сферах (відповідно у 70 %, 93 % та 77 % респонденток переважають низький дезінтегрований та середній незбалансований рівні). У юнаків показники довіри до себе є в цілому вищими, ніж у дівчат; більш узгодженими у них виявилися показники цієї установки внавчальній та соціальній сферах (по 56 % досліджуваних у цілому по виборці).

Психологічні особливості довіри особистості в юнацькому віці (висновки за результатами теоретичного та емпіричного дослідження).

Важливим чинником розвитку особистісного зростання студентів юнацького віку є становлення у них гармонійної, узгодженої довіри до себе у життєзначущих сферах та довіри до інших у сфері міжособистісних стосунків.

Юнацький вік є сенситивним для становлення досліджуваного конструкту, коли довіра як стійке особистісне утворення може інтегруватися в соціальні установки певної спрямованості (конкордантну узгоджену або дискордантні неузгоджену та дезінтегровану). Зниженню довіри сприяють такі психологічні особливості юнацького віку, як незбалансованість самоставлення, індивідуалізм, висока особистісна амбівалентність (одночасна суперечлива двоїстість почуттів, думок, поведінки). Його проявами виступають невпевненість відносно цінності власної особистості, відсутність усвідомленого позитивного самоприйняття та прихильності до власних вчинків.

В результаті проведеного нами теоретичного та емпіричного дослідження були виявлені психологічні особливості міжособистісної довіри та довіри до себе особистості в юнацькому віці, зокрема в сімейній, інтимній, навчальній сферах та в соціальних контактах.

Результати нашого експериментального дослідження вказують, що в цілому довіра до себе у студентів юнацького є достатньо високою, оскільки низький рівень виявився відсутнім у цілому по виборці. Довіра до себе у юнаків є вищою, ніж у дівчат. Проте в ході нашого дослідження виявилася певна тенденція до переважаання дисгармонійних рівнів довіри до себе у дівчат (низького дезінтегрованого та середнього незбалансованого) в інтимній (70 %), навчальній (93 %) та соціальній (77 %) сферах. У юнаків дисгармонійні рівні довіри до себе є також достатньо високими в навчальній та соціальній сферах (по 56 % опитаних респондентів).

Виявлені негативні тенденції свідчать про необхідність диференційованої психокорекційної роботи зі студентами,

спрямованої на підвищення довіри до себе у дівчат (особливо в навчальній, а також в інтимній та соціальній сферах) та в юнаків (у навчальній та соціальній сферах). Пошук активізації умов їх конструювання сприятиме максимальній інтеграції цих установок в усвідомлене переживання, когніцію, поведінку в юнацькому віці.

Наше дослідження *особливостей міжособистісної довіри у юнацькому віці* також показало, що у студентів цього віку по відношенню до людей, які виправдовують їх довіру, переважають мотиви «єдності» та «знання» цих людей, проте це не заважає більшості респондентів їх використовувати (мотив «розрахунок» є провідним у цілому для 73% опитаних).

Виявилися і певні тенденції до гендерних відмінностей довіри. На відміну від дівчат, для більшості юнаків (77%) найважливішим критерієм довіри є знання, і лише для 23% юнаків провідним виступає критерій «єдність», що є домінуючим для дівчат. Таким чином, можна зазначити, що у випадках, коли довіра виправдана (у міжособистісних стосунках з людьми, які, за свідченням респондентів, виправдали їх довіру), дівчата юнацького віку більше проявляють довіру до тих, кого вони вважають «своїми», а юнаки більше схильні проявляти довіру до тих, кого добре знають. Юнаки (76%) також більше використовують тактику «розрахунок» у відносинах з людьми, що виправдали їх довіру.

За типом міжособистісної довіри у дівчат (46%) домінує тип «розуміючий людей», який відзначається низьким ступенем диференціації ставлення до людини, яка виправдала довіру, порівняно зі ставленням до людини, яка довіри не виправдала, а у юнаків (47%) – «максималіст», проявом якого є висока довіра до людини, яка її виправдала, та низька довіра до людини, яка її не виправдала.

Дівчата-студентки юнацького віку виявилися більш толерантними і схильними «авансувати» довірою людину, яка її не виправдала, на відміну від чоловіків-студентів юнацького віку, більш категоричних і повністю схильних довіряти лише тим «надійним» людям, які виправдали їх довіру.

Психокорекційна модель конструювання узгодженої довіри у студентів юнацького віку.

Результати нашого теоретико-емпіричного вивчення феномену довіри дозволяють констатувати сенситивність юнацького віку для конструювання узгодженості установки довіри як психічного утворення особистості, оскільки головне завдання цього етапу життя полягає в інтеграції взаємовиключних особистісних утворень в соціальні установки з позитивною спрямованістю. Залежно від ставлення до себе та до інших, світу відбуваються кардинальні життєві вибори юнаків та дівчат (професійна підготовка, вибір друзів, супутника життя та ін.), що певною мірою впливає на життєві успіхи та поразки в дорослому віці. Саме тому юнацький вік є сприятливим для утворення і позитивних, і негативних установок як стійкого елемента життєвої перспективи. Відтак розробка проблеми конструювання узгодженої довіри в юнацькому віці набуває особливої наукової й практичної актуальності.

На наш погляд, метою конструювання узгодженої довіри особистості у юнацькому віці виступає створення умов для продуктивного подолання студентами вікової кризи шляхом цілеспрямованого психокорекційного впливу на структурні компоненти (самоцінність/цінність інших, самоприйняття/прийняття інших, прихильність до власної довірчої поведінки у вчинках) через зменшення їх суперечностей (амбівалентності). Це сприятиме розвитку збалансованості афективного, когнітивного та поведінкового компонентів установки довіряти собі, а також підсилення інтересу та поваги до об'єкта або партнера, адекватного уявлення про потреби, які можуть бути задоволені від спілкування з ним, позитивних емоційних оцінок партнера, безумовної готовності проявляти до нього позитивне ставлення – установки довіряти іншим. Під час переживання даної кризи особистість може бути спрямована або на збереження дезінтегрованої структури цих самоустановок, або на інтеграцію існуючих взаємовиключних суперечностей. На нашу думку, ефективним є лише останній із вказаних способів

подолання надмірної амбівалентності довіри особистості, оскільки він виступає умовою гармонійного розвитку.

До конкретних умов підвищення інтенсивності довіри у юнацькому віці шляхом організації цілеспрямованого психокорекційного впливу ми відносимо:

1. Актуалізацію осмислення юнаками та дівчатами негативних і позитивних оцінок у структурі довіри (Т. М. Зелінська [8], А. Е. Хурчак [16]).

2. Інтеграцію суперечностей самоцінності, самоприйняття, самоприхильності особистості через зростання інтересу до цінності власної особистості, прийняття себе, незважаючи на певні недоліки, розвиток поведінкової тенденції захищати власний образ «Я», підсилення інтересу та поваги до інших, адекватного уявлення про потреби, які можуть бути задоволені від спілкування з ними, позитивних емоційних оцінок інших, безумовної готовності проявляти до інших позитивне ставлення (С. Р. Пантілеєв [12]).

3. Сприяння афективно-когнітивній узгодженості довіри (Д. Джонсон [2], Т. П. Скрипкіна [14; 15]).

На основі аналізу та узагальнення досвіду сучасної практичної психології (І. В. Дубровіна, Д. Джонсон, С. Б. Кузікова, А. А. Осипова, Н. Г. Осухова, К. Рудестам, К. Роджерс, Т. С. Яценко), відповідно до поставленої мети нами були сформульовані та реалізовані наступні принципи психокорекційної роботи: єдність і послідовність діагностичного та корекційного етапів, що зумовило комплексність дослідження; принцип системності психологічного впливу, згідно з яким умовою становлення довіри особистості є розвиненість усіх її структурних компонентів, динамічний зв'язок котрих забезпечував прояв її психологічної сутності; диференційований підхід, в основі якого лежало врахування вікових особливостей становлення довіри особистості; принцип активності, відповідно до якого процес продуктивного подолання особистістю вікової кризи містить експериментування, апробацію та закріплення; принцип комплексності, який виявився у використанні адекватних меті та завданням формуючого експерименту методів і методик з різних напрямів практичної психології, зокрема: арт-терапії

(бібліотерапія, проєктивне малювання, створення власних продуктів творчості), психосинтезу, гуманістичної психотерапії.

Основний етап психологічної корекції становлення довіри особистості студентів юнацького віку включав такі види роботи: 21 групове заняття (раз на тиждень по 90 хвилин), індивідуальні консультації учасників експериментальної групи. При створенні та апробації програми формувального експерименту ми дотримувалися структурно-тематичного підходу, згідно з яким групові заняття, спрямовані на психологічну корекцію становлення довіри особистості, об'єднувалися в три блоки відповідно до структури установки довіри: афективний, когнітивний, поведінковий. Архітектоніка групових психокорекційних занять вміщувала три фази: 1) вступна (5–10 хвилин), 2) робоча (65–75 хвилин), 3) підсумкова (10–15 хвилин).

Робоча фаза групових психокорекційних занять була спрямована на опрацювання заявленої проблеми за допомогою використання наступних методів, прийомів та технік: бесіда, групова дискусія, рольова гра, психодрама, проєктивне малювання, метафоризація, психологічний коментар керівника, робота в підгрупах, техніка приєднання, активне слухання, Я-висловлювання.

Призначення домашніх завдань, які супроводжували переважну більшість психокорекційних занять, полягало в закріпленні, переносі, апробації нових знань і переживань студентів у реальних життєвих ситуаціях, підготовці до наступних психокорекційних занять. При виборі домашніх завдань враховувалися їх доступність, осмисленість, індивідуальні особливості та динаміка рівня довіри студентів.

Підсумкова фаза групових психокорекційних занять була спрямована на узагальнення знань, переживань студентів, з'ясування ними динаміки власної довіри. Для досягнення поставлених завдань використовувалися рефлексія та саморефлексія проблематики заняття, обмін груповим досвідом, техніка висловлювання по колу («Сьогодні я відчув, зрозумів, усвідомив...»).

Наш досвід дозволяє зазначити, що поєднання різних форм роботи (групові заняття, індивідуальні консультації) є

оптимальним шляхом психокорекційного процесу узгодження складових довіри. Результати нашого формувального експерименту дозволили зафіксувати кількісні та якісні зміни в становленні показників та рівнів довіри до себе в експериментальній групі на відміну від контрольної, що дозволяє визначити реалізацію створеної системи психокорекційної роботи становлення довіри особистості у юнацькому віці шляхом оптимізації визначених нами умов як один з можливих ефективних шляхів досягнення продуктивного подолання вікової кризи та особистісного зростання студентів юнацького віку.

Література

1. Антоненко И. В. Социально-психологическое исследование феномена доверия в сфере деловых отношений / И. В. Антоненко. – М.: Издательский центр ГОУВПО ГУУ, 2003. – 52 с.
2. Джонсон Д. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування: Пер. з англ. В. Хомика. – К.: «КМ Академія», 2003. – 288 с.
3. Дорофеев В. А. Доверие в системе «учитель-ученик» при разных стилях педагогического руководства: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. психол. наук: 19.00.07 / В. А. Дорофеев; Ростовский-на-Дону гос. пед. ун-т. – Ростов /н Д, 1999. – 19 с.
4. Достовалов С. Г. Операциональный и рефлексивный уровни доверия к себе / С. Г. Дорофеев // Материалы Сибирского психологического форума «Методологические проблемы современной психологии: иллюзии и реальность». – Томск: 16–18 сентября 2004 г. – С. 121–126.
5. Єрмакова Н. О. Довіра до себе як складова психологічної культури особистості // Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток: колективна монографія [Текст] / Колектив авторів. – Суми: ВВП «Мрія», 2014. – 404 с. – С. 134–155.
6. Єрмакова Н. О. Дослідження особливостей виправданої міжособистісної довіри у студентів юнацького віку / Н. О. Єрмакова // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. – Вип. 20, ч. 1. – С. 23–30.
7. Єрмакова Н. О. Особливості прояву довіри у юнацькому віці / Н. О. Єрмакова // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К., 2013. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 8. – Ч. 1. – 620 с. – С. 337–345.
8. Зелінська Т. М. Амбівалентність особистості: шлях до гармонії чи душевного болю: Навч. посіб. 2-е вид., допов. / Т. М. Зелінська. – Черкаси: видавництво «Сан», 2005. – 200 с.
9. Зинченко В. П. Психологія довіри / В. П. Зинченко. – Самара: Издательство СИОКПП, 2001. – 104 с.
10. Купрейченко А. Б. Психологія довіри і недовіри. / А. Б. Купрейченко. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 564 с.
11. Купрейченко А. Б., Шляхова Е. В. Базова довіра та недовіра як регулятор життєдіяльності людини [Електронний ресурс] / А. Б. Купрейченко, Е. В. Шляхова. – Режим доступу: <http://publications.hse.ru/chapters/69759884>
12. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантилеев. – М.: МГУ, 1991. – 110 с.
13. Психосинтез. Теория и практика / Сост. и перев. В. Данченко. – 2-е изд. – К.: PSYLIB, 2003. – 298 с.
14. Скрипкина Т. П. Доверие к себе как условие развития личности / Т. П. Скрипкина // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 95–103.
15. Скрипкина Т. П. Психологія довіри: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Т. П. Скрипкина. – М.: Академия, 2000. – 264 с.
16. Хурчак А. Е. Психологічні особливості амбівалентності атитюдів у юнацькому віці: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. Е. Хурчак; НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 254 с.
17. Чуйко Г. В. Амбівалентність особистості та наслідки її руйнування / Г. В. Чуйко // Психологія: Зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2000. – Випуск 2 (9). – Ч. 1. – С. 75–82.
18. Шакурров Р. Х. Социально-психологические основы управления: руководитель и педагогический коллектив / Р. Х. Шакурров. – М.: Просвещение, 1990. – 206 с.
19. Deutch M. The resolution of conflict: constructive and destructive processes / Deutch M. – New Haven and London, 1973. – 286 p.
20. Jourard S. M. Self-disclosure: an experimental analysis of the Transparent Self / S. M. Jourard – N.Y., 1971. – 247 p.

3.5. СВІТОГЛЯД ОСОБИСТОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО СТАНОВЛЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

I.Г. Тимов

Стрімкий розвиток суспільно-економічних відносин, глобалізаційні процеси, гіперінформатизація та інші ознаки сучасних цивілізаційних зрушень вимагають від кожної людини вироблення продуктивної життєвої позиції, якнайповнішого розкриття здатності «вибудувати» власне буття, збереження цілісності внутрішнього світу та його вдосконалення в гармонії із собою, іншими людьми, життям у цілому. Тому в сучасних наукових дослідженнях на перший план виходить екзистенційна проблематика – самоактуалізація та самореалізація особистості, її духовне зростання та самоздійснення (О. Г. Асмолов, Г. О. Балл, І. Д. Бех, Б. С. Братусь, Д. О. Леонт'єв, О. П. Колісник, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, А. В. Фурман та ін.). У зв'язку із цим дослідження особливостей світоглядного самовизначення людини в сучасних соціокультурних умовах сприятиме отриманню глибшого і ціліснішого знання про психологічні закономірності й механізми становлення та розвитку особистості у її реальній життєдіяльності. Особливої актуальності вказана проблема набуває в юнацькому віці – віці активного пошуку молодою людиною мети та сенсу власного існування, визначення свого місця у світі, переосмислення стратегічних напрямів власної життєдіяльності, позиціонування себе в системі трудових, соціальних та інших відносин, вирішення проблем власного майбутнього та вибору на цій основі подальшого життєвого шляху. З огляду на це особливого значення набуває проблема психологічного змісту, структури та функціональної організації світогляду особистості, а також механізмів світоглядного самовизначення юнака відносно основних сфер його життєдіяльності.

При незаперечній наявності у вітчизняній та світовій психологічній науці значних теоретико-методологічних і прикладних досягнень у галузі дослідження структури

особистості (Г. Айзенк, Дж. Келлі, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, А. Маслоу, В. Ф. Моргун, Г. Олпорт, К. К. Платонов, В. В. Рибалка, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, З. Фройд, К.-Г. Юнг та ін.), її мотиваційно-ціннісної та духовно-моральної сфери (І. Д. Бех, Б. С. Братусь, М. Й. Боришевський, З. С. Карпенко, Д. О. Леонт'єв, О. П. Колісник, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, А. В. Фурман та ін.), життєвого світу (Ф. Ю. Василюк, Т. М. Титаренко та ін.) тощо психологічні аспекти її світогляду залишаються маловивченими. Причина цього, на наш погляд, криється насамперед у тому, що проблема світогляду через політичну та ідеологічну заангажованість довгий час досліджувалася переважно в межах філософії та не виступала предметом спеціальних психологічних досліджень. У той же час необхідно зазначити, що в роботах, які так чи інакше стосуються психологічних аспектів проблеми світогляду особистості, це явище розглядається вузькоспецифічно, з акцентуванням лише окремих його аспектів, що, своєю чергою, призводить до спрощеності та фрагментарності наукових уявлень і як наслідок – до відсутності єдиного підходу до проблеми світогляду особистості, котрий би інтегрував усі значущі виміри цього феномену. Виходячи з цього, здійснимо психологічний аналіз категорії «світогляд особистості».

У психології світогляд розглядається як атрибутивна характеристика особистості, на що, зокрема, вказує С.Л. Рубінштейн. «Особистістю, – зазначає він, – у специфічному сенсі цього слова є людина, в якій є власні позиції, своє яскраво виражене свідоме ставлення до життя, *світогляд* (курсив наш – І.Т.), якого вона дійшла внаслідок великої свідомої роботи» [16, с. 638]. Будучи за своєю сутністю складним системним утворенням, що містить певним чином *структуровані генералізовані уявлення особистості про закономірності та характеристики світу, суспільства, людського життя, а також пов'язані із цими уявленнями її основні життєві ставлення, позиції, переконання, ідеали та принципи*, світогляд пов'язаний із різними сторонами або підструктурами особистості. Так, указується на тісний зв'язок світогляду «зі знаннями та вміннями їх застосовувати при вирішенні різних завдань, з якими людина стикається в своєму житті (тобто з інтелектуальною стороною

особистості); зі спрямованістю особистості – з її ставленнями, мотивами, оцінками, ідеалами... При цьому ступінь готовності до вироблення власного світогляду залежить від спрямованості особистості, її моральних якостей. У той же час світогляд сам визначає спрямованість життєвих планів, формування моральних якостей» [11, с. 306–307]. Також світоглядні структури пов'язуються із самосвідомістю особистості – усвідомленням і переживанням свого *Я* в єдності всіх його проявів (фізичного, соціально-рольового, психологічного, екзистенційного та смислового) (Д. О. Леонт'єв); із характером як системою певних стереотипів емоційного, когнітивного та поведінкового реагування на типові життєві ситуації (Б. І. Додонов); із просторово-часовими орієнтаціями особистості, позиціонування себе стосовно власного минулого, теперішнього і майбутнього та побудовою на цій основі часової перспективи власної життєдіяльності (В. Ф. Моргун). При цьому розвинений світогляд забезпечує *системну стійкість особистісної структури* – «здатність особистості як живої системи, що розвивається, до збереження внутрішньої гармонії її структурних елементів (фізичного, психічного, особистісно-психологічного та духовно-морального), протистояння руйнівному впливу зовнішніх і внутрішніх акторів, розвитку своїх внутрішніх потенціалів, незважаючи на зміни біологічної, психологічної, соціальної сторін» [3, с. 72].

З огляду на запропоноване Г. О. Баллом визначення особистості як суб'єкта культури в єдності її нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих складових, світогляд може бути пов'язаний із процесами репродуктивного культуроосвоєння та діалогічної культуротворчості.

У першому випадку соціокультурні уявлення, котрі лежать в основі індивідуального світогляду, некритично «запозичаються» суб'єктом ззовні в «готовому» вигляді, набуваючи характеру *міфологічних світоглядних структур* (архетипів, ідеологем, схематизмів, сценарних імперативів тощо), психологічні функції яких полягають у впорядкуванні та осмисленні картини світу, а також у забезпеченні ідентифікації особистості з певною соціокультурною групою (див. докладніше [9; 10]).

У другому випадку наявні міфологічні підвалини власного світогляду зазнають з боку суб'єкта рефлексивно-мисленневого перетворення, критично переосмислюються ним, унаслідок чого

формується його *життєва філософія* (Г. Олпорт) – система відрефлексованих, усвідомлених і чітко сформульованих власних відповідей на ключові питання світоустрою та буття людини. Формою втілення такої філософії є *світоглядна позиція особистості*, пов'язана з аргументованим обстоюванням, доведенням до інших людей істинності власних поглядів і переконань, що є необхідним чинником якісних культурно-цивілізаційних зрушень, творчого змінювання усталених форм та апробованих засобів життєдіяльності людських спільнот. Таке опредметнення, об'єктивація суб'єктом у культуротворчому процесі власних світоглядних переконань пов'язується з реалізацією ним різних видів *діалогу* (Г. О. Балл, В. С. Біблер, Г. В. Дьяконов), які приводять «до свідомого вільного вибору... конкретнішої світоглядної... позиції» [1, с. 32].

Наслідком такого розуміння природи світогляду стало припущення про репрезентованість останнього *культурними універсаліями*, які внутрішньо організують взаємодію конкретного суб'єкта та світу, опосередковуючи процес активного освоєння ним культурних традицій, культурної творчості, діалогу, рефлексії власного життя в полікультурному (національному, професійному, релігійному, сімейному та ін.) середовищі.

У конкретно-психологічному сенсі поняття «культурна універсалія» трактується нами як знаково-символічне утворення, яке формується шляхом генералізації соціокультурного досвіду і пов'язане з ієрархізованими підсистемами відповідних суб'єктивно значущих сфер життєдіяльності (культурного буття) людини [27]. Прикладом таких утворень є узагальнені уявлення або абсолютизовані ціннісні судження про певну абстрактну множину об'єктів або явищ культурної дійсності на кшталт «Ті, хто не можуть працювати, – керують», «Найкраща політика та, яку ми не помічаємо», «Дидактичне мистецтво – це те, яке, повчаючи, відучує думати», «Життя віднімає в людини дуже багато часу», «Немає нічого страшнішого, ніж діяльнісне невігластво» та ін. Психологічним субстратом указаних світоглядних генералізацій є розгорнуті мовленнєві висловлювання (наприклад, вербалізовані переконання, принципи, настанови, прислів'я, приказки, афоризми тощо), які, на думку Л. Вітгенштайна, мають значення та є носієм ідеї.

Таким чином, у *змістовому аспекті* світогляд особистості розглядається як система генералізацій – культурних універсалій, які опосередковують сприйняття та осмислення суб'єктом світу, себе і своїх дій у світі, а також характеристик і поведінки інших людей у певних ситуаціях. При цьому змістові особливості світогляду визначаються тими сферами дійсності (наприклад, гносеологія, космологія, нежива або жива природа, людина, суспільство тощо), котрі «охоплюють» культурні універсалії, задаючи уявлення про те, якими ці сфери є або мають бути в результаті природної еволюції або скерованого ззовні розвитку.

Структурно-функціональний аспект світогляду характеризує психологічні особливості ієрархічної організації, узгодженості та структурної зв'язаності автономних підсистем культурних універсалій між собою та з іншими особистісними компонентами, що визначає ступінь і характер їх впливу на реальні дії суб'єкта, його поведінку в цілому.

Ілюструючи особливості психологічної організації окремих світоглядних постулатів у певну цілісність, можна навести такий приклад. Два світоглядні переконання («Людина – це те, у що вона вірить» і «Людина є те, що вона читає») в одній людини можуть бути частиною єдиної підсистеми світогляду, утворюючи структуровану та несуперечливу єдність, в іншій – фрагментарними та неструктурованими, такими, що належать до різних підсистем: одне – до підсистеми релігійних уявлень, друге – до підсистеми дозвілля, відпочинку.

Вплив світоглядних структур на пізнання й осмислення особистістю дійсності, а також на її вчинки може бути конкретизований шляхом розкриття особливостей їх функціонального зв'язку (який може бути прямим або опосередкованим, усвідомленим або неусвідомленим, гнучким або ригідним тощо) з *мотиваційно-ціннісними, пізнавальними, регуляторними та рефлексивними проявами особистісної суб'єктності* [25].

Так, мотиваційно-ціннісний модус світогляду особистості охоплює «більш чи менш виразну й усвідомлену інтенцію до власне людського способу індивідуального життя» [24, с. 336] та сутнісно пов'язаний із ціннісними орієнтаціями, що, своєю чергою, стає:

1) підґрунтям для смислового оцінювання (осмислення) особистістю власної життєдіяльності, на основі чого ініціюються, змістовно спрямовуються та регулюються різні види її активності (у тому числі й ті, в контексті яких реалізується її вчинкове ставлення до інших людей);

2) важливим чинником її самовизначення, виокремлення (через ціннісне ставлення до певної сторони дійсності) самої себе, власного *Я* як духовно-моральної інстанції.

Світоглядне ствердження особистістю для себе численних модифікацій ціннісних основ буття здійснюється шляхом «екзистенційного розмірковування» (В. В. Знаков) над загальними засадами людського життя та власним ціннісним досвідом, переструктурування та ієрархізації своїх ціннісних уявлень (ціннісних орієнтацій, ціннісних стереотипів, ціннісних ідеалів), їх рефлексивного співвіднесення зі сферою кінцевих цілей і граничних смислів, унаслідок чого утворюється «той полюс абсолютного, загальнолюдського, відносно якого особистість відлічує свою поведінку та склад думок як повинність, обов'язок, справедливість, правоту тощо» [12, с. 77]. Але для того, аби осмислені в координатах субстанціальних основ світопорядку ціннісні конструкти свідомості набули дієвості, стали надситуативними та універсальними регуляторами буття людини у світі, вони мають бути залучені до загального циклу її самосвідомості, трансформуватись у реальні духовні опори її власного *Я*, стати категоричними імперативами у сфері практичної діяльності та почати функціонувати у власне світоглядній якості – як *переконання*. Будучи за своєю сутністю більш-менш стійкими інцентивними цільовими моделями належного, вони забезпечують «замикання» її смисложиттєвих доміант та інтенцій на ті мотиваційні структури особистості, котрі визначають цілеспрямовану реалізацію людиною актів перетворення умов власного існування. У даному випадку світоглядні переконання, виступаючи як смислосназначущі одиниці спрямованості особистості, виявляються в найрізноманітніших формах її *принципової поведінки* – послідовності здійснюваних відповідно до універсальних уявлень про світ і ціннісного ставлення до нього *вільних та відповідальних, передусім із моральної точки зору, дій-вчинків*. Так, наприклад, світоглядне

переконання «Завжди стався до інших як до мети, а не як до засобу» не лише відображає інтимні ціннісно-сміслові орієнтації особистості та внутрішні мотиваційні фактори її вчинків, а й формує вектор самовизначення суб'єкта в системі міжособистісних відносин. З огляду на це, можна говорити про *аксіологічну функцію* світоглядних узагальнень, пов'язану зі смисложиттєвим самовизначенням людини в ціннісних координатах культури та співвіднесенням на цій основі себе та своїх дій і вчинків із абсолютним взірцем – суб'єктивними уявленнями про своє ідеальне *Я*, про ідеальну людину, про ідеальний світ [26].

Зв'язок світоглядних структур із процесами пізнання людиною дійсності виявляється, на наш погляд, у тому, що культурні універсалії є своєрідними когнітивними інструментами інформаційної взаємодії суб'єкта зі світом, які забезпечують його розуміння – осягнення сутності явищ соціокультурної та природної дійсності шляхом реконструкції їх смислового змісту. У цьому контексті світоглядні утворення як «крайня, абсолютна межа узагальнення» [12, с. 74] конституують вищі рівні образу світу, виступаючи його ядерним компонентом. Представлені на базисному рівні образу світу генералізовані уявлення про закономірності та характеристики світу істотно впливають на механізми обробки поточної сенсорної інформації та процеси побудови модально оформленої картини світу. Так, зокрема, вказується на те, що глибинні структури базисного рівня образу світу виступають джерелом генерування перцептивних гіпотез та антиципацій стосовно динамічних станів реальності, а також реалізують апперцептивну функцію в процесі відбору та інтерпретації сенсорної інформації. Разом із цим в образі світу відбуваються й зворотно спрямовані процеси: предметно-чуттєві образи набувають різноманітних смислових значень та змістовно узагальнюються, що уможливорює їх інтеграцію до глибинних структур образу світу [26]. В обох випадках яскраво виявляється *гносеологічна функція світогляду*, що реалізується в пізнавальному ставленні людини до світу та формуванні гранично загальних натуралістичних і гуманітарних знань про нього, знань, здатних виступати «у вигляді розуміння світу – *світорозуміння*» [12, с. 173].

Ще одним важливим функціональним проявом світогляду особистості є його участь у регуляторних процесах, насамперед у процесах усвідомленої саморегуляції (О. О. Конопкін, В. І. Моросанова). Здатність до такої саморегуляції пов'язується з наявністю узагальненого, генералізованого вміння планувати цілі, моделювати значущі зовнішні і внутрішні умови, програмувати дії, контролювати й оцінювати поточні та кінцеві результати відносно системи прийнятих суб'єктом «критеріїв успіху», коригувати систему регуляторики, що, вочевидь, співвідноситься зі свідомо сповідуваними особистістю світоглядними переконаннями. Таким чином, підкреслюється *регулятивна функція світогляду*, котра полягає в тому, що, «по-перше, світогляд відображає ставлення особистості до об'єкта діяльності. По-друге, світогляд визначає загальну спрямованість дій суб'єкта... По-третє, за допомогою світогляду здійснюється вироблення загальних, вузлових моделей поведінки, типових для даного суб'єкта... По-четверте, світогляд є основним організуючим фактором внутрішнього світу особистості, в тому числі апарату пізнання світу та методу мислення суб'єкта» [23, с. 25].

Насамкінець, за участю світоглядних інстанцій забезпечується рефлексія суб'єктом власної активності, котра, зокрема, виявляється у здатності «зробити власні думки, емоційні стани, власні дії та ставлення, взагалі саму себе предметом спеціального розгляду (аналізу й оцінки) та практичного перетворення (змінювання й розвитку)» [22, с. 78], що зумовлює самодистанціювання (за В. Франклом) і, як наслідок, – змістове оцінювання власного буття, осмислення принципів свого існування та формування на цій основі дієвого ставлення до нього. Результатом цього постає «образ Я» в єдності когнітивного (самоаналіз та саморозуміння), емоційно-оцінного (самостварення) та поведінкового компонентів (за В. В. Століним).

Розкриття зв'язку рефлексії зі світоглядом передбачає розгляд останнього як особливої форми рефлексивного осмислення суб'єктом предметних змістів своєї свідомості та як функції його самосвідомості в цілому.

Як форма змістової спрямованості рефлексивних процесів світогляд виявляється в певному *світоставленні*, що ґрунтується на рефлексивному задіянні, вплітанні уявлень людини про себе (її

Я) в актуалгенез образу світу та «забарвленні» його емоційними тональностями іронічного, трагічного, комічного, драматичного, гумористичного тощо (світоглядними почуттями, за С. Л. Рубінштейном [15, с. 367–371]).

Як органічний прояв самосвідомості світогляд має «поєднувати та узгоджувати внутрішній світ суб'єкта, його Я із зовнішнім життєвим світом, урівноважувати та гармонізувати суб'єктивні інтереси та об'єктивні обставини, свободу та необхідність, особисте та суспільне, людське та природне тощо. Це означає, що світогляд у функції самосвідомості має забезпечувати духовне та практичне самовизначення свого суб'єкта в тому реальному світі, котрий утворює сферу його життя. Отже, світогляд є цілком інтенційним, тобто пронизаним спрямованою активністю свого суб'єкта на подолання у зовнішньому світі та самому собі всього того, що перешкоджає ствердженню людини в житті такою, якою вона себе і життя розуміє та знає в їх вищому прояві та призначенні» [12, с. 22–23].

Таким чином, можна говорити про *рефлексивну функцію світогляду*, котра дозволяє суб'єктові, виходячи із загального розуміння сутності людини та сенсу людського буття, оцінювати свій внутрішній світ і власне місце у світі, виробляти та реалізовувати дієве ставлення до нього.

***

У психології загальноприйнятою є точка зору, згідно з якою юнацький вік є ключовим етапом становлення та «кристалізації» світогляду, тому розглянемо даний віковий період докладніше, зосередивши увагу на розкритті онтогенетичних (когнітивних, соціально-комунікативних та особистісних) передумов світоглядного самовизначення юнака⁴.

Згідно із сучасною періодизацією психічного розвитку людини хронологічні рамки юнацького віку позначені між 15–18

⁴ Не ставлячи перед собою завдання вичерпно проаналізувати всі феноменологічні прояви юнацького віку, обмежимося лише окресленням у термінах позитивного психічного та особистісного зростання тих магістральних ліній розвитку, котрі характеризують його нормативний бік, залишаючи осторонь розгляд індивідуально-варіативних та негативних (дезадапта-ційних, девіантних та ін.) моментів.

(рання юність) та 20–25 роками (пізня юність та перехід до дорослості)⁵ [6; 7; 18; 28]. Цей вік є завершальним етапом первинної соціалізації молодого людини, періодом її свідомого самовизначення, набуття психічної (емоційної, інтелектуальної) зрілості, формування моральної свідомості та самосвідомості. Його успішність, з точки зору особистісного та психічного розвитку, значною мірою залежить від здатності юнака вирішувати основні психологічні завдання власного розвитку, пов'язані з орієнтуванням та визначенням свого місця в дорослому світі, прийняттям і реалізацією нових соціальних і гендерних ролей, пошуком сенсу в обраній, освоєній та виконуваній професійній діяльності, формуванням готовності до шлюбно-сімейних відносин, подальшим вдосконаленням внутрішньої системи ціннісних регуляторів поведінки тощо. Сама можливість постановки та вирішення юнаком таких завдань зумовлюється його «входженням» до нового провідного типу діяльності (учіннево-професійної діяльності) та нових сфер і форм спілкування.

Характеризуючи в цілому учіннево-професійну діяльність юнака, слід зазначити наступне. Попри те, що в багатьох випадках юнак продовжує залишатись школярем, учіннева діяльність у старших класах набуває нової спрямованості та нового змісту, орієнтується на майбутнє. «Йдеться про вибіркове ставлення до деяких навчальних предметів, які пов'язані з планованою професійною діяльністю та є необхідними для вступу до вишу..., про відвідування підготовчих курсів, про включення до реальної трудової діяльності в пробній формі... В

⁵ У психологічній літературі хронологічні межі цього віку позначаються по-різному: 11–21 рік (А. Гезелл), 12/13–22/25 років (С. Холл), 16–25 років (Ш. Бюлер), 12–18 років (З. Фрейд), 11–20 років (Е. Еріксон), 16–22 роки (Р. Гаулд та Д. Левінсон), 15–17 років (Д. Б. Ельконін), 14/15–25 років (І. С. Кон), 13/15–21 рік (Д. Б. Бромлей), 16/17–20/23 роки (І. Ю. Кулагіна), 15/16–21/25 (В. С. Мухіна), 18–22 роки (Г. С. Абрамова) тощо. Причини такого варіювання верхньої та нижньої межі вбачаються в історичних і соціокультурних умовах існування людини, в її індивідуальних (зокрема, психофізіологічних) особливостях, а також у відсутності єдиної точки зору щодо психологічних критеріїв, змісту та соціальних завдань юнацького віку.

інших випадках юнаки та дівчати ще більше наближаються до виробничої сфери: продовжують навчання в ПТУ, технікумах, коледжах, технічних ліцеях або розпочинають власне трудове життя, поєднуючи працю з навчанням» [28, с. 267]. При цьому провідними мотивами учіння стають мотиви, пов'язані із самовизначенням (особистісним і професійним) та підготовкою до самостійного життя, з подальшою освітою та самоосвітою. В юнаків та дівчат з'являється інтерес до способів пізнання та учіння, до змісту отримуваних знань, до самостійного пошуку та розв'язання навчально-практичних проблем. Їх пізнавальні інтереси набувають широкого, стійкого та дієвого характеру, стають вибірковими, яскраво вираженими та індивідуалізованими, істотно зміцнюється їх зв'язок із життєвими планами та професійними намірами. В поєднанні зі значним ускладненням структури і змісту навчального матеріалу, збільшенням його обсягу, накопиченням особистісно значущих знань це зумовлює якісні зміни в *інтелектуальній сфері* юнака: вдосконалюються складні інтелектуальні операції аналізу та синтезу, теоретичного узагальнення та абстрагування, аргументації та доведення; з'являється формально-логічне (гіпотетико-дедуктивне) мислення; широко застосовуються раціональні прийоми довільного запам'ятовування; формуються метакогнітивні вміння (інтелектуальна рефлексія, контроль, саморегуляція); швидко розвиваються творчі та спеціальні здібності; виробляється індивідуальний стиль розумової діяльності [6; 18; 28]. Виражена критичність мислення, поява стійкої тенденції до узагальненого розуміння світу, до цілісної та абсолютної оцінки певних явищ дійсності приводить до появи в молодих людей особливого «філософського унастрою», що виявляється у підвищеному інтересі до найважливіших проблем буття, схильності до теоретизування, формулювання «глобальних» гіпотетичних припущень та узагальнень. Цьому сприяє також і те, що отримані раніше фрагментарні уявлення складаються тепер у цілісну картину світу, зміст якої, додамо, має бути обов'язково осмислений юнаком з позицій наявних у нього світоглядних переконань та ідеалів. Таким чином, можна говорити про те, що в юнацькому віці завдяки збільшенню обсягу знань, розширенню розумового кругозору, появі теоретичних інтересів та потреби звести все розмаїття конкретних фактів до

небагатьох загальних формул і регуляторних принципів виникають *когнітивні передумови становлення світогляду* [7, с. 138–139].

Протягом юнацького віку відбувається змістова перебудова взаємовідносин з оточуючими – дорослими та однолітками. За В. І. Слободчиковим та Г. А. Цукерман, реальним партнером по спів-буттєвій спільності, з яким ототожнюється молода людина, стає суспільний дорослий, втілений у системі соціальних ролей і частково персоніфікований у таких культурних позиціях, як Учитель, Майстер, Наставник. Дорослий є цінним насамперед своєю реальною (а не ідеальною – як у підлітка) дорослістю, котра змістовно розкривається, виявляє себе через правила, поняття, принципи, способи організації діяльності в усіх сферах соціально-культурного буття – у виробництві, науці, мистецтві, релігії, моралі, праві тощо. Саме через прилучення до діяльнісних форм дорослості «людина вперше усвідомлює себе потенційним автором власної біографії, приймає персональну відповідальність за своє майбутнє, уточнює межі самототожності всередині спільного буття з іншими людьми» [21, с. 43]. Серед тем, на основі яких уможливується побудова такої інтерпсихічної спільності з дорослими, на перший план виходять проблеми пошуку сенсу життя, навчальні справи, стосунки з оточуючими – все те, що пов'язане із самовизначенням та самореалізацією в суб'єктивно значущих сферах життєдіяльності. Проте спілкування з дорослими на ці теми, на думку самих юнаків та дівчат, можливе лише на засадах діалогічності, рівноправності, довірливості та взаємоповаги⁶.

⁶ Широко розповсюджена теза про те, що юнацький вік обов'язково супроводжується непримиримим конфліктом молодшого та старшого поколінь, спростовується низкою авторів (А. Бандура, Дж. Коулмен, Дж. Мастерсон). З'ясовується, що 1) більшість юнаків довіряють своїм батькам та черпають свою самооцінку з батьківського схвалення; 2) переважаючий вплив думки однолітків характерний лише для меншості осіб цього віку; 3) конфліктні відносини з батьками для більшості юнаків мають другорядний характер та виявляються зазвичай у питаннях одягу, музики, дозвілля; 4) відчуження між батьками та дітьми дещо зростає скоріше наприкінці періоду дорослішання. Висловлюється припущення про те, що відчуження та протест більшою мірою зумовлені збереженням економічної залежності від батьків.

Не втрачає значущості для юнака й спілкування з однолітками, котре характеризується значним розширенням кола контактів, ускладненням їх проксемічної організації, поглибленням й індивідуалізацією стосунків та супроводжується виникненням стійкої, диференційованої, інтимної емоційної прив'язаності до значущого іншого – дружби і кохання [7]. Відбуваючись, як правило, в різного роду референтних молодіжних групах, міжособистісне спілкування в цьому віці реалізує низку важливих психологічних функцій, зокрема: 1) виступає як важливий канал передання специфічної інформації, котру не можна отримати від дорослих; 2) забезпечує усвідомлення групової приналежності, ідентифікацію юнака з групою, засвоєння соціальних ролей і набуття певних статусів, задоволення потреби в афіліації; 3) сприяє виробленню та відпрацюванню комунікативних навичок, умінь встановлювати та підтримувати продуктивні контакти на емоційному й раціональному рівнях міжособистісної взаємодії; 4) полегшує відосблення від впливу дорослих, емансипацію від їх надмірної опіки та контролю; 5) задовольняє потребу молодої людини в рефлексії свого унікального внутрішнього світу задля збереження власної індивідуальності та реалізації прагнення бути зрозумілим, визнаним, потрібним, авторитетним [6]. Водночас поряд з інтенсифікацією процесів спілкування з дорослими та однолітками зростає потреба юнака у так званому комунікативному усамітненні – спілкуванні з деяким ідеальним партнером, уявним співрозмовником або власним *Я*, що відбувається у формі внутрішнього діалогу, щоденниковій формі тощо [28]. При цьому змістові та ціннісно-сміслові домінанти як міжособистісного спілкування, так і усамітненої рефлексивної аутокомунікації стосуються одних і тих самих, світоглядних за своєю сутністю, проблем: пошуку відповідей на екзистенційні питання людського буття-у-світі, розкриття для себе загальних аксіологічних, морально-етичних та ін. засад і закономірностей власної життєдіяльності, вироблення свідомого «узагальненого, підсумкового ставлення до життя» (С. Л. Рубінштейн). Саме у площині обговорення цих проблем і створюються *соціально-комунікативні передумови світоглядного самовизначення осіб юнацького віку*.

Не менш істотним для становлення світогляду є формування його *особистісних передумов*, з-поміж яких слід насамперед указати на новий рівень розвитку самосвідомості юнака, його самооцінки та образу *Я*. Багатьма авторами відмічається, що притаманні цьому віковому періоду істотні зрушення в сфері самосвідомості пов'язані з відкриттям власного *Я*, свого внутрішнього світу в його цілісності та унікальності, формуванням особистої ідентичності, почуттям індивідуальної самототожності, наступності, єдності. Зміна самоставлення юнака, усвідомлення ним себе як неповторної особистості із власним ладом думок, почуттів та переживань, намагання підкреслити свою оригінальність, несхожість на інших поєднується зі зростанням інтересу до себе, з прагненням до поглибленого самопізнання, критичного самоаналізу та саморефлексії. У цьому віці самооцінка, пов'язуючись із життєвими планами, самоствердженням себе як особистості, набуває якісно нового, більш диференційованого та реалістичного характеру. Тенденція до систематизації та узагальнення уявлень про власні фізичні та психосоціальні якості, свою самість призводить до відносної стабілізації образу *Я*, гармонізації співвідношення між *Я*-реальним та *Я*-ідеальним, формування позитивної *Я*-концепції, почуття самоповаги та самоцінності, більш-менш адекватного рівня домагань, що, у свою чергу, суттєво впливає на емоційно-вольову сферу юнака, зокрема, на механізми внутрішнього гальмування та здатність до вибіркового реагування на зовнішні впливи [18].

Говорячи про особистісні передумови становлення світогляду осіб юнацького віку, слід окремо зазначити особливості змістових та формально-динамічних особливостей їх *ціннісних ставлень*. З точки зору змісту ціннісні орієнтації юнака насамперед стосуються 1) ставлення до власної тілесності (здоров'я як цінність) і власного *Я* (цінності самопізнання та самореалізації); 2) ставлення до інших (широке коло інституціональних, професійних, групових та ін. цінностей, пов'язаних з міжособистісними комунікаціями та інтеракціями); 3) ставлення до речей та явищ навколишнього світу (матеріальні, пізнавальні та ін. цінності); 4) ставлення до Абсолютного, що виражається у так званих високих духовних («вічних»)

цінностях. Формально-динамічний аспект окреслених ціннісних ставлень розкривається у способі їх впорядкування юнаком у вертикально (ієрархічно) та горизонтально організовану аксіологічну структуру, а також у тому, наскільки вони здатні спонукати особистість до відповідної дії, вчинку.

Насамкінець зупинимось на розгляді психологічних характеристик, механізмів і складових *самовизначення юнака*, яке є визначальним чинником становлення змістових та структурно-функціональних особливостей світогляду. З огляду на це, слід, по-перше, зазначити, що самовизначення вважається одним із основних *особистісних новоутворень юнацького віку* [4; 19], котре пов'язане з активним формуванням власної позиції відносно системи культурних цінностей «з метою визначення та обґрунтування для себе ціннісно-сміслових засад власної життєвої концепції, а також вибору способів і форм її реалізації» [29, с. 93]. Джерелом такого самовизначення виступає потреба людини у формуванні смислової системи, в якій злиті уявлення про світ та саму себе, а також іманентне їй свідоме прагнення до пошуку та реалізації смислу власного існування в конкретних культурно-історичних умовах. При цьому підкреслюється, що процес самовизначення розгортається у двох площинах – ціннісно-смісловій та часовій. Перша репрезентована системами індивідуальних цінностей та смислів; друга – взаємопов'язаними «просторами» психологічного минулого, теперішнього та майбутнього, в межах яких реалізуються (актуально або потенційно) вказані аксіологічні системи. При цьому наголошується на тому, що суттєвою особливістю особистісного самовизначення є його зорієнтованість у майбутнє, функціями якого є «забезпечення смислової та часової перспективи особистості» [4, с. 49].

По-друге, психологічний механізм самовизначення особистості описується через складну динамічну взаємодію процесів *ідентифікації* та *індивідуалізації*, які опосередковують конструювання суб'єктом власної ідентичності [13]. У зв'язку із цим можна припустити, що ідентифікаційні процеси багато в чому визначають зміст міфологічних світоглядних структур особистості, котрі відіграють провідну роль у виникненні в юнака відчуття власної приналежності до певних соціальних

спільнот. Внаслідок процесу індивідуалізації як творчої реалізації суб'єктом своєї Самості в духовно-практичній сфері буття на основі актів автономізації, емансипації від оцінок оточуючих, подолання професійно-позиційної, конфесійно-політичної та ін. детермінації тощо оформлюється життєва філософія та пов'язана з нею світоглядна позиція особистості.

По-третє, ключовою ланкою процесу самовизначення є здійснювані суб'єктом вільні *особистісні (екзистенційні) вибори* власної позиції, цілей та засобів самоздійснення в конкретних життєвих обставинах. Істотною ознакою таких виборів є їх реалізація у проблемних ситуаціях високого ступеня невизначеності (коли відсутні задані альтернативи та готові критерії порівняння), а також їх забезпечення складною конструктивно-пізнавальною діяльністю суб'єкта, спрямованою на побудову альтернатив та осмислення підстав для зіставлення останніх. З цієї точки зору оптимальність екзистенційних виборів визначається здатністю людини побудувати уявну картину взаємозв'язку життєвих подій, що зумовлена вибором певної альтернативи; екстраполювати цю картину в майбутнє, оцінити можливість реалізації обраного варіанту, спрогнозувати віддалені наслідки прийнятих рішень тощо. Вказані механізми екзистенційного вибору лежать в основі самоствердження особистості в ситуаціях вирішення доленосних завдань, обрання нею певної моделі життєвого шляху, визначаючи стратегічний напрям світоглядних пошуків особистості (згадаймо казковий образ «лицаря на роздоріжжі» або гамлетівське «бути чи не бути») [12]. Саме тут, на наш погляд, реалізуються мотиваційно-сміслова, пізнавальна, регуляторна і рефлексивна функції світогляду.

По-четверте, *внутрішньоособистісними передумовами* реалізації процесу самовизначення, зокрема, виступають: прилученість суб'єкта до достатньо широкого спектра позитивних цінностей, серед яких чільне місце посідають цінності особистісного зростання, самоактуалізації та самореалізації (за А. Маслоу); переживання ним осмисленості власного життя (минулого, теперішнього, майбутнього) та екзистенційна орієнтація (зокрема, розмірковування про сенс життя); наявність індивідуальних життєвих цілей, вищих особистих прагнень (за Р. Еммонсом); адекватна самооцінка

власних можливостей, схильностей, здібностей; достатній рівень розвитку інтелектуальної культури; здатність зайняти рефлексивну позицію щодо власних цілей, мотивів, цінностей, особистісних якостей для їх аналізу та наступної проблематизації; сформованість відповідальності.

По-п'яте, говорячи про особистісне самовизначення, слід підкреслити «наявність... деякого простору або певних меж, відносно яких або у яких самовизначення відбувається» [30, с. 109]. Такі межі задаються конкретними сферами життєдіяльності особистості, відносно яких вона мусить визначитись. У зв'язку із цим постає необхідність здійснити аналіз особистісного самовизначення юнака стосовно різних за масштабами життєвих контекстів – *сфер життя (життєдіяльності)* – структурних інваріантів життєвого світу, репрезентованих типовими для конкретного історичного простору-часу патернами діяльнісно-комунікативних відносин, до яких безпосередньо або опосередковано залучена особистість. Є підстави вважати, що такими суб'єктивно значущими сферами життєдіяльності, рефлексивно виокремленими молодю людиною із загального континууму власного буття та наділеними онтологічним статусом джерела значущих актуальних або потенційних самозмін на своєму життєвому шляху, є:

- *сфера професійної діяльності*, самовизначення відносно якої пов'язане з індивідуалізацією юнаком «суспільного інвентарю цінностей» [21, с. 44] та формуванням у нього *ціннісно-мотиваційних домінант* [1], котрі виступають основою побудови більш-менш реалістичного образу бажаного професійного майбутнього, рефлексивного оцінювання себе та своїх можливостей в обраній професії, включення до структури власних життєвих планів усього з нею пов'язаного [5];
- *сфера навчально-пізнавальної діяльності*, що відображає ті аспекти соціально організованого та заданого нормативу навчально-пізнавальної діяльності, котрі співвідносяться з процесом учіння як побудовою самим суб'єктом особистісно значущих моделей наукового пізнання та відстеженням результативних характеристик цього процесу – ступеня

сформованості пізнавальних здібностей на основі оволодіння відповідними способами учіннєвої роботи, знаннями та вміннями. Крім цього, слід указати на значну внутрішню диференціацію, інтелектуалізацію та прагматизацію молодю людиною власної навчально-пізнавальної діяльності залежно від ступеня необхідності тих чи інших знань для набуття професії [18];

- *сфера міжособистісних відносин*, у межах яких юнак виробляє власну *внутрішню позицію* [2] стосовно обговорюваних у колах дорослих та однолітків проблемних тем (насамперед, тих, що стосуються пошуку сенсу життя, самопізнання, життєвих планів та шляхів їх реалізації, взаємовідносин між людьми, творчості тощо), змістовно визначаючи форми і способи презентації свого *Я* у спілкуванні з ними, апробуючи різні соціальні ролі та розширюючи власну особисту автономію;
- *сімейно-побутова сфера*, в якій реалізується прагнення молоді людини до інтимно-емоційного контакту, душевної близькості, розуміння; забезпечується асиміляція нею соціокультурних цінностей та акомодация її внутрішнього світу до культурних схем суспільства; уможливується її захист від маніпулятивних впливів соціальних груп, до яких вона залучена; відновлюються й поповнюються її фізіологічні, психоемоційні, культурно-історичні, соціально-економічні та ін. ресурси [20];
- *суспільно-політична сфера*, де відбувається сходження до громадянського *Я*, усвідомлення себе як носія громадянських прав та обов'язків, утвердження у своїй належності до країни, народу [14];
- *економічна сфера*, з якою співвідносяться суб'єктивні погляди юнака на макро- та мікроекономічні процеси, його ставлення до власних поточних матеріальних активів та майбутніх трудових доходів, оцінка своїх можливостей у споживанні й накопиченні матеріальних благ та пов'язані з цим особливості фінансової поведінки (способи пошуку відповідної інформації, прийняття рішень тощо);
- *сфера естетичної діяльності*, в межах якої відбувається оволодіння особистістю специфічними «мовами» різних видів, стилів та жанрів мистецтва, а також вдосконалення системи

операціональних навичок і вмінь, що визначають її здатність дешифрувати знакову структуру тексту та «перевести» зміст мови мистецтва на мову людських емоцій і сенсів. Це, у свою чергу, приводить до збагачення інтелектуального та духовного світу особистості, гармонізує її взаємодії зі світом, підвищує її адаптивні можливості, сприяє її самовираженню;

- *екологічна сфера*, відносно якої юнак може демонструвати або *екологічно зорієнтовані форми поведінки*, пов'язані з біоцентричною орієнтацією, домінуванням проекологічних цінностей, натуралістичними захопленнями, та готовності до екологічної активності, природоохоронної діяльності, або *антиекологічні поведінкові патерни*, що ґрунтуються на раціонально-прагматичному ставленні до природних ресурсів, орієнтації на їх споживання, технологічних цінностях та антропоцентристських настановах [8];

- *духовно-релігійна сфера* як багатовимірний динамічний контур буттєвих відносин особистості з *над-особовим* (Абсолютним, Божественним, Трансцендентним), її рефлексивний рух у духовних цінностях [17];

- *сфера екзистенційно-гуманістичних проблем*, котрі за своїм змістом відображають деякі граничні (або вершинні, в термінології А. Маслоу) переживання особистістю ключових моментів свого існування та внутрішньо кореспондують зі спробами «розгледіти» крізь «онтичний Світ» глибинні, власне людські підвалини свого «онтологічного Світу», знайти відповіді на фундаментальні («останні», за Ф. М. Достоєвським) питання буття;

- *сфера суб'єктивно-особистісного зростання*, що репрезентує ті аспекти життєдіяльності особи юнацького віку, котрі актуалізують її свідоме прагнення до активного культивування своєї унікальності шляхом розширення власних можливостей. Суб'єктивно значущими тут стають самовдосконалення, постановка та вирішення «завдань на «потенційне Я», якомога повна творча самореалізація як єдність процесів самооцінювання, самопізнання та самозміни (творча самодіяльність, за С. Л. Рубінштейном, або змістова спрямованість особистості на перетворення самої себе, за В. Ф. Моргуном).

Отже, через вирішення смисложиттєвих проблем («Для чого я живу?», «Як жити?», «Яким бути?», «У чому моя унікальність?», «Що для мене є цінним у житті?», «Як мені досягти цього, втілити у життя?» тощо), усвідомлення та осмислення власного життя, самопізнання та самовизначення молода людина здійснює світоглядний пошук, формує свою світоглядну культуру, виробляючи власні життєві позиції та принципи, вибудовуючи систему власних поглядів на світ і на своє місце в ньому, скеровуючи власну активність відповідно до своїх світоглядних ідей і принципів.

Література

1. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта : Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. О. Балл. – Рівне : «Ліста-М», 2003. – 128 с.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1969. – 464 с.
3. Борисова М. Н. Мировоззрение студентов как фактор системной устойчивости личности: Дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07. «Педагогическая психология» / М. Н. Борисова. – Таганрог, 2006. – 180 с.
4. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43–53.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 304 с.
6. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
7. Кон И. С. Психология юношеского возраста : (Проблемы формирования личности). Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
8. Кряж И. В. Психология глобальных экологических изменений : монографія / И. В. Кряж. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – 512 с.
9. Леонтьев Д. А. Мировоззрение как миф и мировоззрение как деятельность / Д. А. Леонтьев // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе; под. ред. В. И. Кабрина и О. И. Муравьевой. – Томск : Томский государственный университет, 2004. – С. 11–29.
10. Лобок А. М. Антропология мифа / А. М. Лобок. – Екатеринбург : Банк культурной информации, 1997. – 688 с.

11. *Менчинская Н. А.* Психологические закономерности формирования научного мировоззрения / Н. А. Менчинская // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 306–319.
12. Мировоззренческая культура личности : философские проблемы формирования. – К.: Наукова думка, 1986. – 294 с.
13. *Овчинникова Ю. Г.* Личностная идентичность: от философских истоков до психологической сущности / Ю. Г. Овчинникова, П. Б. Селюгина // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2012. – Т. 9. – №1. – С. 153–161.
14. Розвиток громадянської спрямованості особистості в юнацькому віці: монографія; за ред. М. Й. Боришевського. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 186 с.
15. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.
17. *Савчин М. В.* Духовний потенціал людини (Навчальне видання): [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.
18. *Сапогова Е. Е.* Психология развития человека. Учебное пособие / Е. Е. Сапогова. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 460 с.
19. *Сафин В. Ф.* Психология самоопределения личности / В. Ф. Сафин. – Свердловск: Свердловский педагогический институт, 1986. – 146 с.
20. *Седих К. В.* Психологія сім'ї. Навчальний посібник / К. В. Седих. – Полтава, 2013. – 197 с.
21. *Слободчиков В. И.* Интегральная периодизация общего психического развития / В. И. Слободчиков, Г. А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1996. – №5. – С. 38–50.
22. *Слободчиков В. И.* Основы психологической антропологии. Психология человека : Введение в психологию субъективности : учебное пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
23. *Соболева Н. И.* Мировоззрение и жизненный выбор личности / Н. И. Соболева. – К.: Наукова думка, 1989. – 124 с.
24. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії; за заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 316–356.
25. *Титов И. Г.* Постнеклассическая личность: методологические основания психологического исследования : монография / И. Г. Титов. – Saarbrücken : Lambert Academic Publishing, 2014. – 125 с.
26. *Титов И. Г.* Місце та роль світогляду в структурі свідомості / И. Г. Титов // Психологія і особистість. – 2015. – №2 (8). – Частина 1. – С. 45–57.
27. *Титов И. Г.* Психологічні аспекти світогляду особистості / И. Г. Титов // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 11. – С. 2–5.
28. *Шаповаленко И. В.* Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М.: Гардарики, 2005. – 349 с.
29. *Шибалева М. М.* Самоопределение личности в культуре как мировоззренческая проблема / М. М. Шибалева // Культура и мировоззрение. Вып. 11. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Формирование научного мировоззрения – основа коммунистического воспитания». – М., 1985. – С. 93–97.
30. *Щедровицкий П. Г.* Очерки по философии образования / П. Г. Щедровицкий. – М.: Эксперимент, 1993. – 154 с.

3.6. ГЕНЕЗА ОБРАЗУ Я ОСОБИСТОСТІ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Т. І. Щербак

Зміни, які відбуваються в соціально-економічній, політичній, культурній галузях у сучасній Україні вимагають виховання самосвідомої, відповідальної, високо інтелектуальної, гармонійно розвиненої особистості. Підвищення вимог сьогодення потребує від особистості вміння знаходити нові форми самоздійснення та особистісної життєтворчості, вказує на необхідність більш ефективного використання потенційних можливостей людини та актуалізує потребу в ґрунтовному вивченні психологічних особливостей її внутрішнього світу, освоєння інтелектуального потенціалу з метою глибинного пізнання та перетворення світу.

У цьому аналітичному розрізі образ Я людини як інтегративна ланка самосвідомості є результатом самопізнання, її узагальненим уявленням про себе, а відтак і підґрунтям творчої реалізації – свідомої, цілеспрямованої діяльності особистості, орієнтованої на виявлення власних сил, можливостей, обдарувань, здібностей та реалізацію власного Я.

Проблема розвитку образу Я особистості є актуальною і на сьогодні залишається не до кінця з'ясованою. Особливого значення вона набуває у психологічній науці, оскільки прямо пов'язується із вихованням особистості як суб'єкта життєдіяльності, здатного самостійно, відповідально ставитись до прийняття важливих рішень, ґрунтуючись на глибоких і різнобічних уявленнях про себе, гармонійному образі Я.

Образ Я – складна, динамічна, структурована та цілісна система уявлень особистості про себе, на основі якої вона у змістовлює та організовує свою діяльність і стосунки з навколишнім світом, діє як установка стосовно себе й охоплює такі компоненти, як когнітивний, емоційно-оцінний, поведінковий, соціально-перцептивний. Його головне призначення – забезпечувати психорегуляцію взаємовідносин між особистістю і довкіллям, потенціалом і спроможностями її самосвідомості.

У процесі розвитку образ Я все більше ускладнюється структурно і змістовно, насамперед через збільшення кількості

периферійних образів, котрі інтегруються як цілісне уявлення людини про саму себе; у такий спосіб формується більш гармонійний, глибокий та адекватний психодуховному світу особистості образ Я.

На сьогодні не існує цілісного бачення шляхів розв'язання проблеми розвитку образу Я. Потреба у формуванні гармонійного образу Я, гнучкості людського мислення й поведінки, освоєнні інтелектуального потенціалу з метою уможливлення глибинного пізнання світу, адаптації до нього та доцільного перетворення й зумовлює інтерес до вказаної теми.

Розвиток образу Я виявляється як складний безперервний процес самопізнання, який відбувається у взаємодії особистості з навколишнім світом, у ході вирішення проблемних ситуацій через задіяння інтелектуальних дій; постає обов'язковим та унікальним результатом особистісного психосоціального розвитку.

З огляду на це ми вдалися до моделювання досліджуваних об'єктів та явищ. В межах системного аналізу часто використовується метод моделювання, головним його призначенням є систематизація та узагальнення теоретичних даних за допомогою опосередкованого пізнання об'єкта-замісника, тобто моделі досліджуваного явища. Створення моделей у сучасній психології є ефективним засобом перевірки повноти теоретичних уявлень про психологічні феномени і дає можливість отримати інформацію про різні боки функціонування системи в цілому та її окремих елементів, дослідити тривалість поведінки системи під впливом зовнішніх і внутрішніх зворушень, досліджувати залежність кінцевих результатів роботи системи від її характеристик та віднайти оптимальний варіант [8].

У сучасній психологічній науці накопичено багато концептуальних моделей еталонних зразків розвитку образу Я. Наукові розвідки доводять, що у психологічній науці вивчення моделей розвитку образу Я здійснювали Т. В. Архіреєва, І. В. Афанасенко, І. М. Бушай, О. М. Васильченко, О. Є. Гуменюк, О. Давидюк, А. О. Кацера, Є. А. Клопота, В. А. Пушкар, Н. І. Тавровецька та ін.

Нами висвітлені особливості образу Я особистості як інтегративної форми самосвідомості, результату самопізнання, узагальненого уявлення про себе, а тепер покажемо їх втілення в розробленій моделі (рис. 1.).

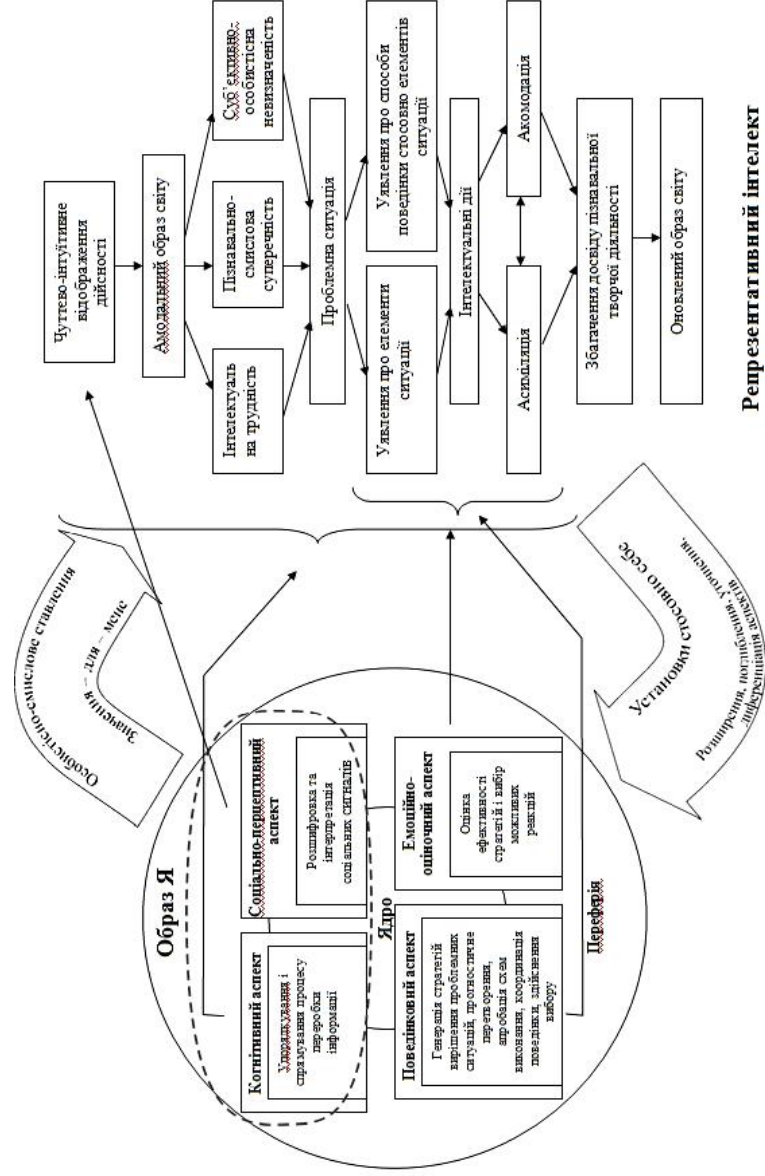

Рис. 1. Модель розвитку образу Я

Необхідність розробки такої моделі постає з таких причин:
 а) ця проблема недостатньо висвітлена в науковій літературі;
 б) вона дає змогу графічними і знаковими засобами зафіксувати найістотніші характеристики, властивості, зв'язки і відносини досліджуваного об'єкта – розвитку образу Я особистості та мінімізує процедуру дослідження [16, с. 35]; в) розробка моделі уможливило диференційну діагностику і розвиток образу Я.

Спираючись на дослідження вітчизняних (М. Й. Боришевський, І. М. Бушай, О. Є. Гуменюк та ін.) і зарубіжних психологів (Р. Бернс, У. Джемс, К. Роджерс, В. В. Столін та ін.), ми виділили чотири структурні аспекти образу Я, а саме: соціально-перцептивний, когнітивний, поведінковий та емоційно-ціннісний.

Соціально-перцептивний аспект містить показники, які визначають ступінь неспівмірності з образом Я в уявленні інших, а отже, відображає особливості відносин у системі «Я–інший» на основі сприйняття очікуваного ставлення оточуючих. Згідно з позицією М. І. Лісіної, тільки через спілкування з іншими людина може поставитись до самої себе і пізнати себе. [9]. Людина формує образ Я, оцінюючи свої суб'єктивні переживання з колективної точки зору. Відтак те, як людина розглядає саму себе, повинно бути відображенням думок інших про неї. Змістом останнього є усвідомлені особистістю уявлення або оцінки інших людей про неї [17]. При описі соціального Я відповіді особистості часто розкривають реакції інших людей на її дії. Воно репрезентоване відповідями, в яких знання про себе подані порівняно із знаннями про інших людей, причому ці знання стосуються переважно характеристик активності особистості.

Когнітивний аспект складається з уявлень особистості про саму себе. Критерієм його розвитку є диференційованість уявлень про себе та ідентифікація із соціальним середовищем. Маркус припустила, що люди формують когнітивні структури, які відображають їх Я так само, як вони це роблять стосовно інших явищ. Подібні когнітивні структури назвали Я-схемами. Останні являють собою когнітивні узагальнення щодо себе, зроблені на основі минулого досвіду, що упорядковують і скеровують процес переробки інформації. Від Я-схеми залежить, чи буде людина звертати увагу на деяку інформацію, як вона буде

структуруватися і наскільки легко буде запам'ятовуватися. В особистості багато контекстуальних Я, кожне з яких має свій набір характеристик. Деякі характеристики цих Я будуть перетинатися між собою, а інші будуть розрізнятися [19].

Емоційно-оцінний аспект містить загальну самооцінку та загальне самоставлення. Самооцінка – оцінка особистістю себе самої, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей, вона є важливим регулятором поведінки, від неї залежать взаємини з навколишніми, критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач [18, с. 446]. З часом самооцінки, поряд із факторами, що їх сформували, сприяють виникненню домагання, яке специфічно містить уявлення про власне Я та зумовлює інтенсивність і певною мірою продуктивність діяльності.

Поведінковий аспект формується під дією трьох попередніх компонентів. Механізм діяльності, продуктивної самореалізації особистості передбачає сформований внутрішній центр активності суб'єкта – самосвідоме ставлення до себе і до іншого, образ Я. Завдяки розвинутій самосвідомості людина, здійснюючи свою діяльність у соціальній дійсності, здатна приймати певні рішення, виходячи з об'єктивної оцінки зовнішніх обставин, спроможна передбачити наслідки своїх дій, нести відповідальність за результати своєї діяльності і за використані засоби. При цьому людина переосмислює саму себе, відкриває нові особистісні властивості, ставить нові завдання, самостверджується [13, с. 258].

Експресивний елемент поведінкового аспекта розкривається через розгортання активності людини, яка опосередковується ставленням до себе, її самосвідомістю [3]. Соціальна спрямованість поведінкового аспекта образу Я особистості характеризується здатністю здійснювати вибір, визначати цілі, співвідносити своє Я і координувати свою поведінку в системі відносин з оточенням. Завдяки суб'єктивній вибірковості у ставленні людини до самої себе вона здатна корегувати свої дії відповідно до вимог зовнішніх обставин, своїх фізичних і духовно-психічних можливостей. Успішність, схвалення й похвала оточуючих народжують у особистості почуття гордості, власного достоїнства. Зі свого боку, визнання навколишніх перетворює її почуття з радості і прикраси в

переживання успіху-невдачі. Отож, навколишній світ постає як сфера самовипробування, самоствердження, самореалізації у процесі практичної діяльності та спілкування.

Оскільки формування і розвиток утворення, котре відповідає за оцінювання себе, уможливорює відображення особистості в навколишньому та результатах своєї діяльності, то воно має неабияке значення для подальшого розвитку людини. Рівень домагань особистості, зливаючись зі сферою ставлення до себе, Я, сприяє появі самолюбства – наймогутнішого стимулу до саморозвитку й самовдосконалення. Таким чином, виникають об'єктивні передумови для утворення внутрішніх основ самооцінювання, для її адекватності, відповідності реаліям.

Крім цих компонентів у структурі образу Я є сталі інваріанти – ядро та змінні інваріанти – периферія образу Я (В. Ф. Сафін, В. В. Столін, І. І. Чеснокова), при цьому система уявлень особистості про себе повсякчасно змінюється, доповнюється, розширюється та поглиблюється (М. Й. Боришевський, Л. С. Виготський, В. В. Столін, П. Р. Чамата та ін.). Призначення сталих інваріантів полягає у збереженні наскрізної ідентичності і забезпеченні визначеності, що характеризується певним набором якостей.

Роль змінних інваріантів полягає у збагаченні і, за потреби, уточненні відносно стійкої системи сточовно впорядкованих знань і уявлень людини про себе. Основні причини наявності змінної частини образу Я – це зміна його основних аспектів із віком; збагачення їх соціально-психологічними ролями, які відіграє особистість; різноманітність соціальних і практичних сфер діяльності, у які включається особа; особливості сприйняття себе навколишніми.

Вираження суб'єктивного ставлення людини до дійсності дозволяє віднаходити в об'єктах навколишнього світу смисл [11, с. 31]. Образ Я породжує чутливість до образу світу та проблемної ситуації через значення-для-мене (О. М. Леонтьєв) – особистісно-сміслову ставлення. Амодальний образ світу є структурою представлення знань і результат чуттєво-інтуїтивного відображення дійсності у свідомості людини. Саме цілісний амодальний образ світу регулює і спрямовує діяльність людини, оскільки одиничний образ (предмета, явища) сам по

собі не може орієнтувати жодної дії – орієнтує не образ, а вклад цього образу в картину світу [14].

Із пізнавальної та практичної взаємодії особистості з навколишнім середовищем постають джерела проблемності – суб'єктивно-особистісна невизначеність, інтелектуальне утруднення, пізнавально-смілова суперечність [15, с.14], тобто на вході в систему постає дисгармонія (завдання). Із потреби вирішення суперечностей та подолання стану дисгармонії виникає готовність суб'єкта здійснювати певну діяльність – установка як систематизація минулого досвіду.

У процесі вирішення особистістю проблемних ситуацій провідну роль виконує безпосередньо задіяний у взаємодії людини і світу образ. Образ проблемної ситуації складається з двох шарів – уявлення про елементи проблемної ситуації та уявлення про способи поведінки стосовно елементів ситуації [18], які разом із відповідністю або невідповідністю наявним когнітивним схемам визначають вибір особистістю інтелектуальних дій асиміляції або акомодатії. Використання останніх створює повноцінний адаптивний ефект, відчуття відносної рівноваги. На виході відбувається вирішення проблемної ситуації, поставленого завдання – гармонійна предметність, що ознаменовано оновленням образу світу та збагаченням досвіду пізнавальної творчої діяльності [16, с. 59]. Оновлений образ навколишнього світу є результатом активної діяльності особистості, завдяки якій він репрезентується в різні способи – з позиції його об'єктивного змісту і суб'єктивного вираження [11, с. 30]. Із активізацією інтелектуальних дій, оновленням образу світу і збагаченням досвіду пізнавальної творчої діяльності відбувається розширення, поглиблення, уточнення, диференціація образу Я особистості.

Наше бачення розв'язання проблемної ситуації схоже з концепцією В. А. Роменця, за якою перетворення людиною ситуації можна назвати вчинком. Для своєї реалізації вчинок передбачає ситуацію, що протистоїть людині та має бути зміненою. Будь-яке тільки внутрішньо суб'єктивне перетворення виявляється неповним та недостатнім і завершується, коли навколишня ситуація стає відповідною до прагнень індивіда [12, с. 716]. Під час розв'язання проблемної ситуації розгортається і

механізм творчості – мислення, почуття та уява знаходять у дискомфорті завдання, психомоторика їх вирішує, а енергопотенціал дає життя діям (пізнавальним, моральним, естетичним) (В. В. Клименко) [6].

Засвоєння навколишньої дійсності відбувається згідно з розумовою структурою, і від цього залежить не тільки пізнання реальності, а й пізнання себе, створення образу Я. Активна пізнавальна діяльність відбувається завдяки інтелектуальним діям – асиміляції та акомодатії. Образ Я є також відображенням цих процесів, що здійснюються за чуттєво-інтуїтивними схемами.

На особливу значущість вивчення діади особистісних та інтелектуальних властивостей вказував і Б. Г. Ананьєв: «... в теорії особистості часто недооцінювалося значення інтелекту... З іншого боку, в теорії інтелекту слабо враховуються психологічні характеристики особистості, які опосередковують інтелектуальні функції. Це взаємне уособлення видається суперечливим до реального розвитку людини, пов'язаного з процесом відображення навколишнього світу, особливо з пізнанням суспільства, інших людей і самої себе» [1, с. 257]. Відтак, розробки методологічного підґрунтя потребує проблема вивчення особливостей розвитку образу Я.

Аналітико-синтетична логіка як вищий рівень філософської методології визначає напрям подальшого дослідження, її застосування зумовлене одночасною диференційованістю як сфери інтелектуальної, так і самосвідомості та їх неподільністю, цілісністю і єдністю. На важливість використання в наукових дослідженнях аналітико-синтетичного підходу та необхідність його застосування в єдності аналізу і синтезу вказував С. Л. Рубінштейн [13]. Таке використання уможливує: а) виділення основних аспектів образу Я та компонентів інтелекту й поєднання виділених частин у неподільну цілісність, причому виділені одиниці відображають особливості функціонування цілого; б) створення єдиної методології розуміння та пояснення досліджуваних явищ.

Єдність індивідуального, особистісного та суб'єктного в нашому дослідженні представлена в моделі розвитку образу Я. Так, виділені особливості організації образу Я, його аспектів та індивідуального інтелекту у вигляді специфічних образів та

способів вирішення проблемних ситуацій визначають характер інтелектуальних дій, збагачення індивідуального досвіду пізнавально-творчої діяльності, які, у свою чергу, розширюють, поглиблюють й уточнюють систему знань та установок щодо себе. Поєднання чутливості до проблемних ситуацій (значення-для-мене), породжених образом Я, і функціонування інтелекту призводять до формування особистісних особливостей життєдіяльності людини як її суб'єкта.

На рівні загальнонаукових принципів нами використовувалися принцип детермінізму, єдності свідомості і діяльності, генетичний та системний принципи. На основі принципу детермінізму та положення про причинно-наслідкову залежність зовнішнього прояву і внутрішнього функціонування образ Я постає як складне системне утворення, що залежить від взаємодії з оточуючим, розвивається в діяльності, розширюється і поглиблюється завдяки асиміляції та акомодатії довкілля активністю пізнавальних почуттів.

Принцип єдності свідомості і діяльності полягає в утвердженні їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Виходячи з цього принципу, особистість, взаємодіючи з навколишнім світом, усвідомлює саму себе через діяльність, спілкування, пізнання, а відтак збагачує аспекти образу Я. Діяльність людини зумовлює формування її свідомості, самосвідомості, образу Я, психічних процесів, властивостей; а останні, здійснюючи регуляцію діяльності людини, є умовою її адекватного виконання. Цей принцип дає змогу зрозуміти, що всі процеси самосвідомості мають опосередкований характер, тому що вони виникають і розвиваються в діяльності людини і у її спілкуванні з іншими людьми.

Принцип історизму, який застосовується в аналізі самосвідомості, передбачає визнання того, що філогенетично самосвідомість зумовлена процесом історичного розвитку людини в суспільстві. Самосвідомість зароджується тільки на основі суспільних взаємин в умовах трудової діяльності. Історично самосвідомість є більш пізнім продуктом розвитку порівняно зі свідомістю. Вона з'являється лише на основі свідомості і разом із нею виниклої мови. Різні акти

самосвідомості – це спілкування людини із собою, для якого потрібний розвиток внутрішньої мови, достатня сформованість різних властивостей мислення, що дозволяють індивідові скласти уявлення і поняття про своє Я, свій образ Я. Самосвідомість уможлиблює усвідомлення особистістю себе через усвідомлення свого ставлення до світу, через предметне ставлення до інших людей і, головне, через свою практичну діяльність та її результати.

Спираючись на генетичний принцип, образ Я слушно розглядати у процесі його становлення та розвитку, отже, як динамічний аспект. Формування і розвиток образу Я в онтогенезі проходить певні стадії, зумовлені віковими та психічними особливостями розвитку особистості. Кожна із стадій генези образу Я характеризується властивими тільки їй особливостями та проявами всіх аспектів цього образу – когнітивного, соціально-перцептивного, емоційного та поведінкового. Онтогенетичні особливості образу Я тісно взаємопов'язані з іншими психічними функціями, які детермінують та уможлиблюють формування та вияв системи уявлень особистості про себе. Таким чином, онтогенетичні рівні розвитку образу Я спричинені психічними особливостями розвитку та, зокрема, у сфері самосвідомості. Отже, основні феномени, що висвітлюються, вважаємо за необхідне розглядати в розвитку та взаємозв'язку.

Важливим методологічним принципом аналізу образу Я у психології є особистісний підхід, суть якого полягає в розумінні особистості як сукупності внутрішніх умов, що і є структурою її властивостей та якостей, через які видозмінюються всі впливи навколишнього середовища (С. Л. Рубінштейн). А будь-який психічний процес, стан або властивість, сама діяльність людини, у якій ці психічні явища виявляються, можуть бути зрозумілі тільки у зв'язку з їх особистісною зумовленістю. У застосуванні до проблеми розвитку образу Я це означає, що різноманітні акти самосвідомості постають як органічно включені в особистість і сьановлять одну з її умов. Крім того, образ Я кожної особистості, володіючи загальними закономірностями функціонування, індивідуальний і відображає особливості її

психічного розвитку. В загальній структурі особистості образ Я постає як складна інтегрована властивість психічної діяльності, котра становить підсумок психічного розвитку особистості на певних етапах і є внутрішнім регулятором поведінки. Образ Я впливає на подальший розвиток особистості, будучи однією з внутрішніх умов її безперервного розвитку, що встановлює рівновагу між зовнішніми впливами, внутрішніми станами особистості та формами її поведінки.

Із сутністю аналітико-синтетичної логіки пов'язаний принцип системності з огляду на застосування в межах дослідження систем операцій аналізу та синтезу. Так, під час аналізу досліджувана система та її основні компоненти виокремлюються з навколишнього середовища як системи вищого порядку і вивчаються її структурні елементи, призначення, умови функціонування, взаємозв'язок із іншими системами. Натомість, операція синтезу уможливорює узагальнений розгляд системи як інтегративної цілісності та побудову її структурно-функціональної динамічної моделі [2].

Система (від грец. *systema*) – складене з частин, поєднання, організоване ціле. Один із засновників системного підходу Л. фон Берталанфі розумів під системою комплекс взаємодіючих елементів. Таким чином, система постає як інтегративна цілісність елементів, тісно пов'язаних між собою. Згідно з принципом системності, досліджуваний предмет розглядається як організоване ціле і має властивості, які неможливо вивести з його фрагментів або частин. Специфіка системного пізнання полягає в описі, поясненні і розумінні інтегральних утворень психіки і поведінки [5].

Системний підхід у теорію і методологію психології запроваджували Б. Г. Ананьєв [1], Л. С. Виготський [4], В. А. Ганзен [5], Б. Ф. Ломов [10]. Л. С. Виготський послуговувався системним принципом (або структурно-функціональним – за визначенням науковця) у дослідженнях та аналізі генезису, сутності, структури, функціонального призначення свідомості. Вагомий внесок у розробку системного підходу в психології зробив Б. Ф. Ломов, а саме – інтегральних властивостей психіки і, зокрема, пізнавальних процесів.

На думку В. А. Ганзена, в межах психологічної науки системний підхід уможливорює інтеграцію раніше здобутих знань, відкидаючи несуттєві та оминаючи зайву деталізацію окремих підходів; аналіз і систематизацію раніше не диференційованих уявлень про психічні явища з їх подальшим синтезом; створення моделей досліджуваних систем; знаходження сталих і змінних частин [5].

Використання системного підходу дозволяє комплексно, всебічно розглянути образ Я як єдине ціле з урахуванням усіх взаємозв'язків його аспектів, їх властивостей і накладених обмежень. У загальному взаємозв'язку з навколишнім світом образ Я постає як унікальна єдність його аспектів. У різних відносинах образ Я є і відображенням дійсності, і ставленням до неї, і регулятором поведінки, діяльності та спілкування, природним і соціальним, усвідомленим і неусвідомленим. У сукупності аспекти образу Я являють собою «функціональний організм», який сприяє успішній взаємодії особистості з перманентно мінливим навколишнім світом.

Образ Я як психологічна система є цілеспрямованим на психорегуляцію взаємовідносин між особистістю і навколишнім світом, соціально зумовленим, оскільки він виникає із соціальної взаємодії, його зміна, розширення і поглиблення відбувається під впливом соціальних відносин. У процесі індивідуального розвитку образ Я проходить послідовні етапи ускладнення, диференціації, трансформації. Єдиною генетичною підставою розвитку образу Я є спільна предметна людська діяльність, що включає процеси спілкування.

Системою при системному аналізі вважається сукупність взаємопов'язаних між собою дій, мета яких – вирішити проблему, тобто перетворити існуючу ситуацію на деяку іншу, кращу. Окремі дії є елементами системи, а часткові групи взаємопов'язаних дій – підсистемами [10]. Тому образ Я повноправно слід називати системою, оскільки комплекс із когнітивного, соціально-перцептивного, поведінкового й емоційно-оцінного аспектів із їх властивостями є тісно взаємопов'язаними не тільки між собою, але і з навколишнім світом. Ця система характеризується відкритістю з огляду на її

постійний взаємообмін із навколишнім середовищем через механізми чуттєво-інтуїтивного відображення дійсності, вирішення проблемних ситуацій за допомогою інтелектуальних дій асиміляції та акомодатії; самоорганізована система – функціонування системи є доцільним, а причину змін слід шукати в ній самій.

Систему в загальному розумінні, і образ Я в тому числі, можна розглядати як спосіб розв'язання певної проблемної ситуації, тобто як сукупність усіх необхідних знань, інформації, матеріальних засобів і способів їх використання, організації діяльності особистості, що спрямована на розв'язання проблеми. Головна складність полягає в тому, щоб вивчити особливості розвитку образу Я, не втрачаючи, а враховуючи його системні (інтегральні) якості, зв'язки з навколишнім середовищем і діяльністю суб'єкта, цілісний характер їх розгортання в часі, різномірність організації [10, с. 97].

Наведемо основні характерні особливості образу Я як системи.

1. Образ Я є передусім сукупністю аспектів. За певних умов його аспекти, відповідно, можуть розглядатись як системи. Суттєві зв'язки між когнітивним, соціально-перцептивним, поведінковим й емоційно-оцінним аспектами та їх особливостями, які закономірно визначають інтегративні властивості образу Я, переважають над зв'язками цих аспектів із тими, які не входять до даної системи. І це вирізняє образ Я як цілісний об'єкт.

2. Неадитивність (емерджентність) виявляється в тому, що наявність об'єднуючих характеристик, тобто властивих образу Я загалом, а саме тих, які формують внутрішній світ особистості, створюють орієнтовну основу її поведінки, визначають сенс її буття, не зводиться до властивостей її аспектів. Незважаючи на зумовленість властивостей образу Я окремими характеристиками його аспектів, цілковито ними цей образ не детермінується. Так само і функціонування образу Я не можна прирівнювати до суми функцій його аспектів, оскільки сукупне функціонування тісно пов'язаних компонентів системи сприяє появі її якісно нового призначення. Отож, образ Я не є простою сукупністю елементів, і, розчленовуючи його на окремі частини, не видається можливим вивчення його інтегральних властивостей.

3. Образ Я є цілісною сукупністю аспектів, тобто він постає як цілісне утворення, в складі якого чітко виокремлені когнітивний, соціально-перцептивний, поведінковий й емоційно-оцінний аспекти. Кожен аспект образу Я володіє одночасно різними характеристиками, параметрами, функціями і принципами побудови. Однак не аспекти утворюють образ Я, а навпаки – при його поділі виявляють аспекти системи.

4. Джерело перетворення образу Я або його функцій знаходиться в межах системи, оскільки це пов'язано з доцільним характером його функціонування, тобто він постає як самоорганізуюча система.

5. Еквіпотенційність образу Я виявляється в належності його як підсистеми, а саме когнітивного компоненту, до Я-концепції як системи вищого рівня, і навпаки – він сам постає як система із притаманною їй будовою, структурно-функціональним призначенням, внутрішніми взаємозв'язками.

6. Ієрархічність системи полягає в тому, що образ Я постає як елемент системи вищого рівня (надсистеми) – Я-концепції, а його когнітивний, соціально-перцептивний, поведінковий й емоційно-оцінний аспекти – як системи нижчого рівня. Структурно-функціональна єдність образу Я розкривається через тісний зв'язок його структури з функціями системи та аспектів цього образу.

7. Цілеспрямованість образу Я як системи полягає в існуванні мети, призначенні її діяльності і генезису, а саме регуляції, адаптації, захисту, репрезентації, домагання. Власні цілі аспектів образу Я повинні бути узгоджені одна з одною (тобто взаємопов'язані та взаємозалежні), а також із глобальними цілями системи. При цьому кожна мета має свою будову та ієрархію. Гнучкість передбачає здатність системи змінювати в певних межах своє функціонування заради досягнення мети.

8. Взаємозалежність між образом Я та навколишнім середовищем виявляється у формуванні та прояві його властивостей при взаємодії із навколишнім світом і збереженні при цьому за допомогою ядра образу власної якісної визначеності, наскрізної ідентичності, властивостей, що забезпечують його відносну стійкість та адаптивність функціонування. Образ Я функціонує в певному навколишньому

середовищі, тобто в тому, що знаходиться зовні, поза ним. Таке середовище є комплексом мінливих умов, які, у свою чергу, призводять до змін образу Я, а також умов, котрі самі модифікуються від впливу цього образу. Воно постає як аномальний образ світу, що утворився завдяки чуттєво-інтуїтивному відображенню. Навколишнє середовище складається із соціальних, економічних, політичних, культурних та інших факторів, які мають вплив на образ Я, а також деякою мірою залежать від нього.

Образ Я взаємодіє із навколишнім світом через: а) призначення, самосхвалення, самоствердження, самооцінку, саморегуляцію, самоспонування з метою встановлення стану гармонії між особистістю та навколишнім світом; б) побудову, тобто аспекти образу Я мають узгоджено взаємодіяти між собою та з навколишнім світом; в) оцінку, тобто рівень сумісності із навколишнім середовищем, а також продуктивність, результативність у виконанні поставленої мети і завдань.

Образ Я як система не є ізольованим, оскільки він взаємопов'язаний і постійно взаємодіє з навколишнім середовищем, впливає на нього, здійснюючи свою мету (виходи). Крім цього, існують інші зв'язки, що забезпечують дію на цей образ самого середовища (входи системи).

Взаємодія між образом Я та навколишньою дійсністю здійснюється за допомогою входів і виходів. Вхід системи «образ Я» – це вплив навколишнього середовища, виникнення суперечностей, проблемних ситуацій. Вихід системи – це результат діяльності образу Я для досягнення гармонійної рівноваги із навколишнім середовищем. В теорії системного аналізу під входами до системи розуміють ситуацію, що існує, тобто сукупність обставин на момент початку вирішування проблеми, а під виходами – бажану ситуацію, умови, котрі мають бути після рішення проблемної ситуації, тобто гармонійний збагачений образ Я та стан відносної рівноваги з навколишньою дійсністю. Вхідні параметри системи та її аспекти можуть спричинити непропорційну зміну параметрів самого образу себе, тому реакція не завжди пропорційна будь-якому впливу. Система заповнює проміжок між наявним становищем і тим, до якого ми прагнемо, і розвивається за умови

взаємодії її аспектів між собою та з навколишнім світом, оскільки, будучи закритою, система вмирає [8; 10].

9. Образ Я особистості є динамічною та імовірнісною системою. Динамічність його полягає в постійних змінах, тобто процесі перетворення входу системи у вихід. Будь-які дії, зміни в образі Я повинні бути спрямовані на задоволення потреб її елементів (за принципом сатисфакції). Імовірнісність цієї системи розкривається через функціонування, яке можна передбачити з певною мірою вірогідності на основі дослідження її попереднього досвіду, а саме розв'язання проблемних ситуацій відповідно до наявних когнітивних схем з використанням інтелектуальних дій асиміляції. За способом керування образ Я постає як система з комбінованим керуванням, оскільки останнє відбувається частково ззовні через невідповідність образу світу, а частково – в системі уявлень про себе завдяки упорядкуванню і спрямуванню процесу переробки інформації, генерації стратегій вирішення проблемних ситуацій, координації дій. Образ Я є децентралізованою системою, тобто гнучкою, адаптивною до зовнішніх впливів і внутрішньо активною.

10. Наявність великої різноманітності причинно-наслідкових зв'язків усередині образу Я, поміж його аспектами та між ними і навколишнім середовищем передбачає одержання та передання інформації як елемента комунікації. Взаємодія, обмін інформацією між аспектами образу Я мають відбуватися на єдиній основі, сприяючи створенню нових знань, спрямованих на вирішення проблемних ситуацій, що виникають у системі й не можуть бути отримані самостійно в кожному аспекті окремо.

Для образу Я характерні такі властивості: а) рівновага – здатність системи до збалансованості та збереження відносної рівноваги, незважаючи на вплив навколишнього середовища (реалізується через інтелектуальні дії асиміляції та акомодатії); б) самоорганізація – здатність до відновлення або зміни своєї будови, структури або функціонування з метою ліквідування наслідків впливу на систему, тобто асиміляції до умов навколишнього середовища; в) інваріантність – те, що залишається в образі Я незмінним (реалізується завдяки функціонуванню ядра цього образу) [8, с. 26].

Важливими системотвірними чинниками є функції системи – перетворення її входів у виходи. Відтак функціонування образу Я, як і навколишнього світу в цілому, можна описати в поняттях асиміляції та акомодатії, у процесі яких зміст цього образу змінюється в системі Я-середовище (Я і не-Я). Також функціональним призначенням системи постає збереження її будови, цілісності, організованості задля продовження існування. Так, коли інформація отримана в діяльності за механізмом зворотного зв'язку як така, що відповідає очікуванням, вона асимілюється образом Я, практично не змінюючись. Він змінюється відносно повільно, оскільки сам має велику «асимілятивну силу». А це зумовлено особливою важливістю для людини очікувань, котрі стосуються Я. Невпевненість в адекватності образу свого Я викликає відчуття беззахисності, яке зменшує можливості особистості діяти і приймати нову інформацію.

Також функції системи постають як шлях, засіб досягнення поставленої мети. Функція системи – це діяльність, яка здійснюється в її межах з метою виконання свого призначення [10]. Відтак образ Я фрагментарно спричинює всю життєактивність, втілює загальну систему пізнавально-пошукової поведінки, пов'язаної з усвідомленням цілей і завдань свого життя в цілому [16, с. 116].

Окрім функцій до системоутворюючих факторів належить мета системи – це головне призначення, яке не є постійним і зумовленим і тому може змінюватись. Мета конкретизується за допомогою цілей [10]. Ціль образу Я особистості як бажаний стан його виходів полягає в досягненні гармонійної рівноваги з навколишнім середовищем. Функціональна ціль цієї системи – це призначення, спосіб реалізації якого заздалегідь відомий і може неодноразово використовуватись, такими в розвитку образу Я є відтворювані стратегії розв'язання проблемних ситуацій. Функціонування та розвиток образу Я і всіх його аспектів повинні спрямовуватись на досягнення генеральної мети. Отож, цей образ постає як цілеспрямована система. Унікальність і тимчасовість образу Я, його новизна та складність, мінливість навколишнього середовища передбачає необхідність безперервного контролю за досягненням поставленої мети і за потреби її коригування.

Ще одним системотвірним фактором є рівновага, тобто здатність образу Я підтримувати баланс і компенсовувати одні дії в межах системи іншими протягом тривалого часу (під час розв'язання проблемних ситуацій або за відсутності таких). Під його стійкістю розуміють здатність повертатись у стан адаптивної рівноваги після виведення з нього шляхом впливу факторів навколишнього середовища. Стан, в який образ Я здатен повертатися, є стійким станом рівноваги.

Структура системи – одна з основних категорій системного аналізу, котра описує організованість та взаємозв'язки між елементами системи. Структура образу Я – це впорядкованість тісно взаємопов'язаної множини аспектів – когнітивного, соціально-перцептивного, поведінкового й емоційно-оцінного з метою виконання певних функцій, котрі є первинними щодо структури і визначають її. Відтак, структурні відносини важливі не самі по собі, а тільки в тому, як вони визначають спосіб досягнення мети системи та характеризують стійкість образу Я, виявляючи його структурний інваріант – ядро [10].

Вивчити систему – означає виявити елементи системи, їх змінні, виділити значення змінних, виділити параметри. З цієї невеликої кількості елементарних компонентів системи, що логічно взаємопов'язані, конструюються будь-які інші, більш складні компоненти [8]. Виходячи з розглянутих особливостей образу Я особистості як системи, визначимо основні умови, яких слід дотримуватися при його вивченні та реалізації розвивальної програми з його розвитку, оптимізації та гармонізації.

У процесі дослідження образ Я спочатку подається як певна система, а потім виявляється закономірна картина стійких відношень його аспектів. Цей образ слід розглядати як цілісний об'єкт, якості якого не зводяться до властивостей окремих його складових. Крім того, опис аспектів не має самодостатнього характеру, оскільки їх потрібно описувати не самі по собі, а з урахуванням місця, ролі та функцій в образі Я. Між аспектами слід визначити саме ті зв'язки, які забезпечують його цілісність, існування і розвиток, та врахувати всі внутрішні зв'язки і відносини, фактори, які впливають на функціонування системи. Особливо ускладнює проблему встановлення взаємозв'язків в межах системи ієрархічність її побудови. Побудова ієрархії

елементів і відносин за визначеними критеріями при дослідженні вимагає принципу субординації, тому постає проблема управління образом Я як формою реалізації цього взаємозв'язку.

Структура образу Я тісно пов'язана та зумовлюється його функціями, отже, досліджувати його необхідно після визначення функцій. Для емпіричного вивчення структури потрібно провести його декомпозицію, тобто виокремити в ньому підсистеми всіх рівнів, які можливо проаналізувати, та їх аспекти, котрі відповідно до завдань дослідження не поділяються на елементи. Головним завданням декомпозиції є спрощення системи, що є надто складною для розгляду та дослідження [10]. Однак для вивчення інтегративних властивостей і закономірностей потрібне сполучення аспектів для утворення цілісного образу Я, а також сполучення функцій у часі та просторі. Отож, цей образ слід розглядати одночасно як єдине ціле та як поєднання окремих, хоча і тісно взаємопов'язаних аспектів цієї системи.

Дослідження образу Я потрібно здійснювати разом із вивченням навколишнього середовища, умов функціонування, входів і виходів, одночасно уникаючи несуттєвих, занадто конкретних даних окремих підходів та застосовуючи потрібний аналіз до системи уявлень особистості про себе. Всі його характеристики слушно вивчати не як константні, а як динамічні. Згідно з принципом випереджального відображення розвиток образу Я відбувається за умови існування нагальної проблемної ситуації, відповідно потрібна не констатація його поточного стану, а можливість прогнозування найімовірнішого стану в майбутньому та розгляду вирішення проблеми з урахуванням історії її виникнення, близьких та подальших наслідків, орієнтації на подальший результат діяльності.

Таким чином, основними методологічними аспектами вивчення образу Я постають:

1) на рівні філософської методології – аналітико-синтетична логіка, в межах якої образ Я постає як онтофеноменологічна даність; вивчається через абстрагування його окремих аспектів та відображення його конкретної цілісності; розглядається через категорії а) «цінності» – до образу себе входять мотиви, які ціннісно самовизначені;

б) «розвиток» – образ себе постійно необоротно змінюється, а його початковий стан визначає подальший (категорія «причинності»); в) «розум» – як вищий тип мисленнєвої діяльності та «мислення» як способу вирішення проблемних ситуацій, завдяки яким відбувається розширення, уточнення, поглиблення, диференціація аспектів образу Я;

2) на рівні методології психології – принцип системності, у рамках якого образ Я постає як цілісна сукупність аспектів, яка не зводиться до суми їх властивостей, але визначається ними, типом їх взаємодії і розкривається через: а) базову категорію «образ» – системну властивість свідомості, яка містить образ світу, образ себе та образ дії; б) категорію «Я» як метапсихологічний еквівалент категорії «суб'єкт» – Я постає як суб'єкт діяльності, об'єкт самопізнання, носій реальності;

3) на рівні конкретно-тематичної методології – структурно-функціональний підхід. Змістовою характеристикою останнього є розгляд образу Я як цілісного психічного, сутність якого встановлюється через визначення диференційованих аспектів та їх відношення до функціонування цілого.

Представлені методологічні аспекти вивчення образу Я уможливають втілення різних ідей, підходів у єдину цілісну картину. Таким чином, методологічною основою дослідження особливостей розвитку образу Я постала аналітико-синтетична логіка, яка знайшла реалізацію у: а) вивченні образу Я як психічного цілого, зумовленого результатом взаємодії його аспектів, і як єдності індивідуального, особистісного та суб'єктного; б) врахуванні одночасної диференційованості та неподільності, цілісності та єдності образу Я.

Відтак розвиток образу Я особистості та його аспектів (соціально-перцептивного, когнітивного, емоційно-оцінного, поведінкового) спричинений нагромадженням різної інформації про себе і відбувається через когнітивний формат за допомогою задіяння інтелектуальних дій асиміляції та акомодатії під час розв'язання проблемних ситуацій. Такий розвиток є покомпонентно нерівномірним і здійснюється через відкриття нового, перетворення себе, творчість для себе, діяння за власним розсудом, актуалізацію резервів самосвідомості, відповідальність за власні вчинки, соціальне та особистісне самоздійснення тощо.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 282 с.
2. *Барабанщиков В. А.* Системная организация и развитие психики / В. А. Барабанщиков // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 1. – С. 29-46.
3. *Борисhevський М. Й.* Духовність в особистісних вимірах // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2008. – Т. X, част. 4. – С. 61-69.
4. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 2001. – 368 с.
5. *Ганзен В. А.* Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. – Л. : Изд-во Ленингр.ун-та, 1984. – 176 с.
6. *Клименко В.В.* Психологія творчості. [Навчальний посібник] / В.В. Клименко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.
7. *Корбутяк В. І.* Методологія системного підходу та наукових досліджень. [Навчальний посібник]. / В. І. Корбутяк – Рівне: НУВГП, 2010. – 176 с.
8. *Кустовська О. В.* Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. / О. В. Кустовська. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.
9. *Лисина М. И., Силвестру А. И.* Развитие самопознания у дошкольников / М. И. Лисина, А. И. Силвестру. – Кишинев, 1983. – 112 с.
10. *Ломов Б. Ф.* Когнитивные процессы как процессы психического отражения / Б. Ф. Ломов // Когнитивная психология. – М.: Наука, 1986. – С. 7–20.
11. *Потанина Л. Т.* Связь образно-символического мышления с развитием ценностно-смысловых представлений личности / Л. Т. Потанина // Вопросы психологии. – 2008. – № 2. – С. 30-40.
12. *Роменець В. А.* Історія психології: XIX – початок XX ст. / В. А. Роменець. – Київ: «Либідь», 2007. – 828 с.
13. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
14. *Смирнов С. Д.* Мир образов и образ мира как парадигмы психологического мышления / С. Д. Смирнов // Мир психологии. – 2003. – №4. – С. 18-31.
15. *Фурман А. В.* Психодіагностика інтелекту в системі диференціації навчання: [Кн. для вчителя]. / А. В. Фурман. – К. : Освіта, 1993. – 224 с.
16. *Фурман А. В.* Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: [Монографія]. / А. В. Фурман. – Тернопіль : Астон, 2007. – 164 с.
17. *Холодная М. А.* Когнитивные стили и интеллектуальные способности / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 1992. – №3. – С. 84 – 93.
18. *Шапар В. Б.* Психологічний тлумачний словник. – Х. : Прапор, 2004. – 640 с.
19. *Bandura A.* Regulation of cognitive processes through perceived self-efficacy // Developmental Psychology. – 1989. – Vol. 25. – P. 729-735.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балл Георгій Олексійович – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету.

Бертель Антон Вікторович - кандидат філософських наук, викладач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Вільш Іоланта – доктор педагогічних наук, професор психології університету імені Марії Склодовської-Кюрі, м. Варшава, Польща, іноземний член НАПН України.

Єрмакова Наталія Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної і практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Завгородня Олена Василівна – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Зливков Валерій Лаврентійович – кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Лукомська Світлана Олексіївна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії

методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Максименко Сергій Дмитрович – доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Моргун Володимир Федорович – кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Радчук Галина Кіндратівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Савчин Мирослав Васильович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Седих Кіра Валеріївна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Тітов Іван Геннадійович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Хомуленко Тамара Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Чепелева Наталія Василівна – доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, заступник директора з науково-дослідної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,

Щербак Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Щербакова Ірина Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Ball Heorhii Oleksiiovych – doctor of psychological science, professor, corresponding member of NAES of Ukraine, chief of the laboratory of methodology and theory of psychology at G.S.Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine.

Blynova Olena Yevhenivna – doctor of psychological science, professor, head of department of general and social psychology at Kherson State University.

Vertel Anton Viktorovych - candidate of philosophy science, lecturer of the department of practical psychology at Sumy Makarenko State Pedagogical University.

Vilsh Iolanta – doctor of pedagogical sciences, professor of psychology at Varshava Mariia Sklodovska-Kiuri University, Poland, foreign member of NAES of Ukraine.

Yermakova Nataliia Oleksandrivna – candidate of psychological science, assistant professor, associate professor of department of practical psychology at Sumy Makarenko State Pedagogical University.

Zavatska Nataliia Yevheniivna – doctor of psychological science, professor, head of department of social and practical psychology at East Ukrainian V. Dahl National University.

Zavhorodnia Olena Vasylivna – doctor of psychological science, senior research fellow of the laboratory of methodology and theory of psychology at G.S.Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine.

Zlyvkov Valerii Lavrentiiovych – candidate of psychological science, assistant professor, leading research fellow of the laboratory of methodology and theory of psychology at G.S.Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine.

Kuzikova Svitlana Borysivna – doctor of psychological science, professor, head of department of practical psychology at Sumy Makarenko State Pedagogical University..

Lukomska Svitlana Oleksiivna – candidate of psychological science, senior research fellow of the laboratory of methodology and theory of psychology at G.S.Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine.

Maksymenko Serhii Dmytrovych – doctor of psychological science, professor, Academician of the NAPS of Ukraine, Director of G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine.

Morhun Volodymyr Fedorovych – candidate of psychological science, professor, professor of department of psychology at Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University.

Radchuk Halyna Kindrativna – doctor of psychological science, professor, head of department of practical psychology at Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.

Savchyn Myroslav Vasylivych – doctor of psychological science, professor, head of department of psychology at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Sedykh Kira Valeriivna – doctor of psychological science, professor, head of department of psychology at Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University.

Titov Ivan Hennadiiovych – candidate of psychological science, assistant professor, associate professor of department of psychology at Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University.

Khomulenko Tamara Borysivna – doctor of psychological science, professor, head of department of practical psychology at Kharkiv G.S. Skovoroda National Pedagogical University.

Chepelieva Nataliia Vasylivna – doctor of psychological science, professor, Academician of the NAPS of Ukraine, head's assistant of scientific research work at G.S.Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine.

Shcherbak Tetiana Ivanivna – candidate of psychological science, assistant professor, associate professor of department of practical psychology at Sumy Makarenko State Pedagogical University.

Shcherbakova Iryna Mykolaivna – candidate of psychological science, assistant professor, associate professor of department of practical psychology at Sumy Makarenko State Pedagogical University.

Наукове видання

**ОСОБИСТІТЬ У РОЗВИТКУ:
ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

За редакцією

С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової

Суми: Видавництво СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Комп'ютерна верстка – *О. Б. Кузіков*

Підписано до друку 28.09.2015. Формат 60x86/16.
Гарн. Times. Друк ризогр. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 21,9. Обл.-вид. арк. 23,1.
Тираж 300 прим. Вид. № 51

Видавництво СумДПУ імені А.С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ імені А.С. Макаренка

**Person in development:
Psychological Theory and Practice**

*Monograph edited by
S.D. Maksymenko, V.L. Zlyvkov, S.B. Kuzikova*

Collective monograph is devoted to contemporary problems of personality psychology. In sections the theoretical and methodological basis of research have been set out, sociogenetic and spiritual aspects of person's functioning, formation and self-development in the genesis of its existence have been outlined. Presented scientific achievements is aimed at qualitative renewal of personological theory and practice in the logic of the study of personality as a whole in all the diversity of its manifestations.

Addressed to experts in psychology and related disciplines, students, graduate students, public educators.